

Asim Peco

GOVORI ZAPADNE HERCEGOVINE

Asim Peco
Izabrana djela I–VI
Knjiga II: *Govori zapadne Hercegovine*

Priredio:
dr. Josip Baotić

Izdavač:
Bosansko filološko društvo, Sarajevo

Suizdavači:
Akademija nauka i umjetnosti BiH
Bemust, Sarajevo

Za izdavača:
dr. Ismail Palić

Redakcioni odbor *Izabranih djela*:

dr. Josip Baotić
dr. Senahid Halilović
dr. Dževad Jahić
dr. Hasnija Muratagić-Tuna
mr. Selena Seferović
dr. Hanka Vajzović

Odgovorni urednik:
dr. Senahid Halilović

Asim Peco

GOVORI ZAPADNE HERCEGOVINE

Sarajevo, 2007.

Objavljivanje *Izabranih djela I-VI* akademika Asima Pece pomogli su:

- Kulturni centar “Kralj Fahd” u Sarajevu
- “Time for Peace”, nevladina organizacija, Pesare (Italija)
- Ministarstvo za obrazovanje i nauku Kantona Sarajevo
- Filozofski fakultet u Sarajevu
- OŠ “Aleksa Šantić” u Sarajevu

SADRŽAJ

IKAVSKOŠTAKAVSKI GOVORI	
ZAPADNE HERCEGOVINE.....	9
Popis ispitivanih mjesta	10
UVOD	11
Granice ovoga govora.....	11
Odnos ovoga govora prema susjednim govorima.....	12
Stanovništvo	16
Porijeklo zapadnohercegovačke štakavštine.....	19
Porijeklo zapadnohercegovačke ikavštine	23
Neka unutarnja raslojavanja ovoga govora.....	25
Jedna dijalekatska paralela	26
Razlike uslovljene nacionalnom pripadnošću govornika	39
Dosadašnji pomeni o ovome govoru	40
FONETIKA	69
Vokali	69
Vokalske grupe	79
Sekundarni samoglasnici	80
Redukcije samoglasnika	81
Slogotvorno <i>r</i>	84
Refleksi <i>ě</i>	85
Konsonanti	112
Sudbina sonanta <i>l</i> na kraju sloga	112
Fonema <i>h</i>	142
Fonema <i>f</i>	166
Afrikate	171

Sonanti <i>lj</i> i <i>nj</i>	178
Izgovor sonanta <i>m</i> na kraju riječi	186
Jotovanje	200
Suglasničke skupine <i>št</i> i <i>žd</i>	206
Podnovljeno jotovanje	214
Tragovi starijih promjena <i>k</i> , <i>g</i> i <i>h</i> ispred <i>i</i>	221
Asimilacije	225
Disimilacije	227
Izgovor zvučnih suglasnika na kraju riječi	231
Metateza	235
Sekundarni suglasnici	236
Pojedinačne promjene / zamjene suglasnika	239
Distribucija suglasnika	240
Osnovne odlike zapadnohercegovačke akcentuacije	254
MORFOLOGIJA	257
Riječi sa deklinacijom	257
Imenice	257
Imenice muškoga roda	257
Muška lična imena	263
Imenice srednjega roda	290
Imenice ženskoga roda na <i>-a</i>	295
Lična imena	297
Imenice ženskoga roda na suglasnik	302
Kolektivne imenice na <i>-ad</i>	303
Nekoliko napomena uz prethodno poglavlje	304
Etnici i ktetici	306
Zamjenice	310
Lične zamjenice	310
Imeničke zamjenice	312
Pridjevske zamjenice	312
Pridjevi	315
Opisni pridjevi	315
Komparacija pridjeva	316
Prisvojni pridjevi	317

Brojevi	319
Osnovni brojevi	319
Zbirni brojevi	321
Redni brojevi	321
Riječi sa konjugacijom	322
Glagoli	322
Infinitiv	322
Prezent	324
Aorist	327
Imperfekat	328
Futur I	329
Futur II	329
Imperativ	330
Potencijal	331
Glagolski pridjev radni	332
Glagolski pridjev trpni	332
Glagolski prilog sadašnji	334
Glagolski prilog prošli	334
Nepromjenjive riječi	335
Prilozi	335
Iz zapadnohercegovačke mikrotoponimije	337
TEKSTOVI	339
ZAVRŠNE NAPOMENE	350
LITERATURA	353
JEKAVSKE OAZE U ZAPADNOJ HERCEGOVINI. . . .	357
Samoglasnici	378
Sažimanje samoglasnika	383
Refleksi <i>ě</i>	384
Problematika konsonantizma	402
Afrikate	402
Palatalni sonanti <i>lj</i> i <i>nj</i>	402
Frikativi <i>h</i> i <i>f</i>	404
Uproščavanje suglasničkih grupa	405
Desonorizacija okluziva i konstriktiva	406

IKAVSKOŠTAKAVSKI GOVORI ZAPADNE HERCEGOVINE*

---

* Rad prvi put objavljen u *Djelima*, ANUBiH, knj. LXI, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 35, Sarajevo, 1986, 1-230. Rad ovdje prenesen iz navedenog izdanja. Karte nisu prenesene. Ispravljene uočene tehničke i korektorske greške.

Popis ispitivanih mjesta

Bi	Bijača
Bio	Biograci
G. Br	Britvica/Gornja
C. G	Crveni Grm
Če	Čerigaj
Či	Čitluk
D. S	Dobro Selo
Gor	Goranci
Gr	Grude
Har	Hardomilje
Hu	Humac
Izb	Izbično
Ja	Jare
Koč	Kočerin
K. G	Krehin Gradac
Li	Lištica
Lju	Ljubuški
Međ	Međugorje
Or	Orahovlje
Po	Polog
Rad	Radišići
Ras	Rasno
Stud	Studenci
Tr	Trebižat
Uz	Uzarići
Vaš	Vašarovići
Vi	Vitina
Vr	Vranić
Zv	Zvirići
Zvir	Zvirovići

UVOD

Granice ovoga govora

Današnja granica i-šta govora u zapadnoj Hercegovini polazi od Raške Gore, na Neretvi, ide preko planine Čabulje do Vranića, kod Posušja, odatle izbija na Grude, zatim na Vitinu i republičku granicu prema SR Hrvatskoj. Naravno, i ova granica, kao i sve druge u granicama jednoga jezika, ne teži ka apsolutnoj preciznosti. Uvijek su u ovakvim slučajevima mogući govorni prelazi, moguće je da između tipičnih zh. govora i govora njihovih susjeda ima zona u kojima se ukrštaju osobine različitih govornih tipova. To je sve i shvatljivo i očekivano (isp. o tome kod mene: *Prelazni govori*). Dodajmo uz ovo da je M. Šimundić u radu o govoru Imotske krajine i Bekije (Ik) ovako povukao granicu između i-štak. i i-šćak. govora “od Cerovih Dolaca izbija na brdo Vranić, obuhvatajući Gradac, Mamice i Grude, skreće prema jugozapadu između Drinovaca i Ružića, zatim obilazeći Poteševicu, izbija na brdo Milinu zasidu i spušta se na podnožje Biokova među Rašćanima i Kozicom” (str. 14). I Šimundić konstatuje u jednom dijelu ove govorne zone, tj. Ik, postojanje i štakavaca, i to u mjestima “kao što su Cerovi Doci, Gradac, Mamići i Gruda” (isto). To potvrđuje i moj materijal. Ja sam ovdje uključio Grude, iako je to upravo graničnik prema šćakavcima, ali tu, danas, ima podosta štakavizama, što nam dozvoljava da Grude svrstamo u naš zh. govorni tip. Vitina je, opet, čisto štakavsko mjesto.

Odnos ovoga govora prema susjednim govorima

Naš govor ima u svome susjedstvu i jekavaca i ikavaca. Prvi su štakavci, drugi šćakavci. Granicu prema jekavcima čini rijeka Neretva: od Bijelog Polja do Čapljine; granica prema Imotskoj krajini i Bekiji ide od Vranića preko Gruda na Vitinu i republičku granicu; granica prema dalmatinskim govorima je, dobrim dijelom, republička granica između SR Bosne i Hercegovine i SR Hrvatske. Istina, oba ova govorna tipa su ikavska, ali ima osobina koje karakterišu samo jedan od ovih govora.

Od centralnohercegovačkog govora, a to je prvi jekavski susjed našem govornom tipu, naš govor odvaja, na prvom mjestu refleks *ě*: (i)jekavski : ikavskom. To je, nesumnjivo, najbitnija i najlakše uočljiva razlika između ovih dvaju govornih tipova. Zatim slijede supstituenti sonanta *-l* na kraju sloga: *-a* (zh) : *-o* (ch) (*čita* : *čito*; *bija* : *bijo*; *čava* : *čavo*; *posa* : *poso*); pojava *-n* (zh) mj. *-m* u finalnoj poziciji riječi (*čitan*, *radin s divojkon*); odsustvo foneme *h* u glasovnom sistemu zapadnohercegovačkih ikavaca, izuzimajući Muslimane; u centralnohercegovačkom ovaj glas, takođe, nalazimo, mada ne dosljedno, i u govoru drugih članova ove jezičke skupine; u zapadnoherceg. se fonema *f* najčešće zamjenjuje fonemom *v* ili *p*; u centralnoherceg. se javlja i ovaj naš konstruktiv; u zapadnohercegovačkom su obični deklinacioni oblici sa neizmijenjenim zadnjonepčanim plozivima *k* i *g* ispred obličkog završetka *-i* (*divojki*, *nogi*), u centralnohercegovačkom su još uvijek češći oblici sa izmijenjenim zadnjonepčanim suglasnicima (*đevojci*, *nozi*); zapadnohercegovačka deklinacija ima više arhaizama od centralnohercegovačke; tu imamo i pojavu udvajanja završnog sonanta *-m*: *kokošiman*, *rukaman*; ch. ne zna za ovu pojavu; u zapadnoherc. su češće i brojnije partikule nego u ch.

Svakako, ima još razlika između ova dva govorna tipa, ali su i ove dovoljne da nam dokažu opravdanost njihovog odvajanja.

Uostalom, ja sam na te razlike ukazao znatno ranije, u radu o centralnohercegovačkom govoru (JF, XXV, 1961/62).

Od govora Imotske krajine i Bekije naš govor odvajaju na prvom mjestu refleksi starih sugl. skupina *stj, *zdj, *skj, *zgj... Naš govor ima, po pravilu, mjesto tih skupova sekvence *št*, *žd*; u govoru Imotske krajine i Bekije, opet, nalazimo sekvence *šč*, *žd*. U govoru Ik sekvencija *-al* > *-a* (isto, 35), sekvencija *-il* > *-io* → *-ijo* (str. 59). U našem govoru sonant *-l* u finalnoj poziciji sloga zna za dvojake supstituante. Preovlađuje *-al* > *-a*, ali nisu malobrojne ni potvrde za *-il* > *-ia* > *-ija*. Istina, ima potvrda i za *-al* → *-ao* > *-o*, kao i za *-il* → *-io* → *-ijo*. Jedan dio Ik zna i za pojavu svođenja dvaju afrikatskih parova na jedan iz skupine, onaj palatalniji. To je jugozapadni dio Ik “u Rasovcu, Grabovcu, u većem dijelu Zagvozda (u južnome i zapadnom, tj. onom uz Rastovac i Grabovac) i manjem dijelu Medova Doca u predjelu zvanom Goričaj, koji također graniči s Grabovcem”. A ta su mjesta granična prema Dalmaciji, prema Poljicima (omiškim) i Makarskom primorju gdje se, takođe, javlja *ć* mj. *č*. I u Imotskom imamo *ć* mj. *č*. To se proširilo i na selo Glavinu (Šimundić, op. cit., 70). U našem govoru, ako se izuzmu Muslimani Ljubuškog i Vitine, ova pojava je nepoznata. Postoje i još neke razlike, kako u fonetici i akcentuaciji, tako i u oblicima, ali na njih ovdje nije potrebno posebno ukazivati. One će biti kasnije spomenute.

I Drežnica, na Neretvi, pripada zapadnohercegovačkoj govornoj zoni, ali onoj *i-šća* tipa. Prema podacima koje nam je o tome govoru dao M. Okuka (v. M. Okuka, *Glas /h/ u govoru Drežnice*, Književnost i jezik, 2, Beograd, 1982, 101-103 i: *Govorne osobine stanovništva Drežnice*, GZM, n. s. knj. 38, Sarajevo, 1983, u štampi) za drežnički govor, kao karakterne osobine, a koje odvajaju taj govor od našega zapadnohercegovačkog *i-šta* govora, mogle bi se navesti sljedeće: nepostojanje foneme *h* ni u govoru Muslimana – ta osobina odvajala govor Drežničkih Muslimana i od Muslimana zapadne Hercegovine, Vitine i Lju-

buškog, i od Muslimana najvećeg dijela sh. jezičke teritorije uopšte (o tome posebno u mom radu koji se štampa u Radovima ANUBiH). Muslimani Drežnice razlikuju oba naša afrikatska para, što nije osobina Muslimana zh. govornog područja, upravo nije osobina naših i-šta Muslimana. U Drežnici imamo: *svinećo, junećo* prema zh. *svineće, juneće*. Prema našem: *kota, posa; doša, iša* u Drežnici je *koto, poso; došo, išo*. I drežnički Muslimani znaju za *lj > j, nj > n*, kao i Muslimani naše govorne zone, ali, zato, u Drežnici imamo uopštavanje vokala *e* u Nsg. im. ž. r. tipa *Begze, Đule, Naze* (o imenima ovoga tipa v. kod mene: *O nekim specifičnostima zapadnobosanske antroponimije*, JF, XXXIV, Beograd, 1978, 89-109), što nije osobina drugih hercegovačkih govora, ali jeste nekih i-šća govora Bosne. U govoru Drežnice morfeme *-om* i *-ov* potisle su morfeme *-em* i *-ev*, što nije slučaj sa našim govorom, mada su i tu frekventniji oblici sa prvim nego sa drugim morfemama. Drežnički govor zna za oblike tipa: *svojon tetki, na ton našon zemji, u mojon kući* – što se ne javlja u našem govoru. Sve ovo govori da Drežnica, po cjelokupnoj svojoj strukturi, ne pripada zapadnohercegovačkom i-šta govornom tipu.

Od govora duvanjskog područja naš govor, takode, odvajaju refleksi starih skupina **stj, *zdj*... Prema zapadnohercegovačkom štakavizmu u duvanjskom govornom tipu imamo šćakavizam. Tako u s. Vojkovićima, kod Duvna, nalazimo pored ikavizma (*līpo, cvīta, svīt, dīte; dīca, nēdilja, misēcu, srīdnji, srīcēte, òvdi, dīkoji, vrīlo, nīgdī, u Nīmačkōj, pōjis*), i šćakavizma (*šćável, kumpīrīšće, gòdišće, klīšća, šćáp, s klīšćim*, iako i: *šétalište* – što je, svakako, prihvaćeno u tom obliku, *diždēnjāk : diždēnjāk* se i óvdi more vīdit) tu imamo još i ove osobine: *nádā se, pòmākā se*, uz: *svrńio, bījo, vīdijo; kokūrus, jēcimeni krū, od jęcima; kosi kòsōn, ore s trāktoron, plūgovin* pored: *čèlōm, čèlām, z brātom; òvācā/ovācā, drugóvā, sinóvā; sīnovima/sīnovim/sīnovin; momākā, kokūruzīšcā, stōlīcā, ženā, cèrijū, iljādā; bācio jīst krāvan* i *òvcān, òtišā cūram, među kravan, o žènam, o cèrima, ù kućam, pò*

njivan, ù knjigan; s mènōm/mènōn, s tēbōn/tēbōm; up. i: priđi k njōm, s njīzi, nāmi, vāmi; rōdijāci/rōdjāci, okrēnilo se, pomāknila se, nalīđi, ulīđi: kāmēn mējās; pređa što se prelo, slādī je, mlādā je; obiman, dvīsta i šēsēt ì pēt, òljadu i četiri stō.

I Mesihovina (Mesiovina), Duvno, pripada ovom i-šćak. govornom tipu. Tamo imamo: *ščāp, ùlišće, kumpirišće, kukuruzišće, klišća*, ali: *diždēnjāk*, zatim: *ōće, ājde, lādno, krūa, Mesiovina, mūa; išā, dōšā, nādā se; ūnde, tūde, sēdmero, pētero; sinóvā, vōlōvā, ženā, sestārā, čerijū; daj krāvan, divōjkan, cūran, óvcan, kòzan*, uz: *sa sīnovima/sīnovim, sa mōmcima* (moji podaci).

Ovakav govorni tip nalazimo i u s. Kovači kod Duvna: ikavizam (*snīg, cvīce, žlīb, līn, bīlī, dīlīm, bīs, brīg; mēdvīdā, mīstā, kōlīnā, mrīžā, bīlīgā*); šćakavizam (*gūšćaria, uščino, pušćat, ògnjišće, ùlišće, vrīšćat, pišća, išćēm, nāmršćen*); ali: *mōgō, rēkō, lēgō, pēkō, òrō* (imenica); *plēo, klēo; bācijō, zabòravijō; izō, òbō; čòvikom, p̄stom, nōžom, dītetom, vòdōm, s mènōm, s tēbōm, dōbrōm, sījēm, nīsom, sīdīm...* (Ivan Jurčević: *Prilog proučavanju govora sela Kovača kod Duvna*, Prilozi proučavanju jezika, 15, Novi Sad, 1979, str. 101-119).

I u Lipi, kod Duvna, imamo i-šća govorni tip. Prema podacima koje nam daje Svetozar Marković (*Jezik Ivana Ančića, bosanskog pisca XVII veka*, SDZb., XIII, Beograd, 1958) u Lipi i okolnim selima imamo, pored ikavizma (*snīgovi, pòjidēmo, bilūšan, kùdilja, pròlitōs; za vrīme, mlīko, bīl ko snīg, mīša, cīv, crīp, dīte, slīp*); tu čak imamo i Srba ikavaca (s. Raščani str. 42, 43), šćakavizma (*ščāp, šćāpa, šćēne, šćēta, grāblišće, ògnišće, gōđišće, budalāšćina, ùlišće, nāraščāj, Rāščāni, smōžđen, smōžđijo, zvīžđit, zvīžđa* (str. 78), i: *bījō, vīdijō; dōšō, pripovīdō, obāšō, prōšō, naspāvō se, prōdō, sīkō, prišō, písō* (str. 55).

I u Čitluku, Posušje, imamo i-šćak. govorni tip: (*līpa, sīno, dīte, vrīme, kōlina, sīlo, sīdit, nēdilja, kùdilja, navīšćīvā se; vrīšćat, pušćat, zvīžđi, zvīžđa, gōđišće*, ali i: *prēgršt, prīdvorīšte*),

tu je i: *dòšā, pòšā; sèdam, òsam, jèčim, znâm, s kòlim*, rjeđe: *s pravoslāvcin, kâžen* (o govoru Čitluka v. niže, str. 21-29).

Šćakavski su i dalmatinski govori Podbiokovlja. Tako u Zaostrogu, prema podacima koje daje S. Banović, imamo: *višćica, šćapićom, ognjišću, na šćetu, šćuca, šćucavca, zvižđanje*. Tu je i: *k njon, jon; najtežja, težja, bližje, širje* (Banović, *Vjerovanja*).

Kao što primjeri pokazuju, naš govor ima u svom susjedstvu uglavnom šćakavce, svi govori osim ch. To će biti i shvatljivo, ako se zna istorija ovih krajeva. Ijekavci su u svom širenju u ove krajeve stigli do Neretve. Neretva je bila njihova krajnja zapadna granica. Mada ova rijeka nije nesavladiva, ona je u našem slučaju bila, a dobrim dijelom i ostala, prava dijalekatska granica. Istina, i onaj zapadniji krak štokavskog dijalekta bio je šćakavski, ali je u svom daljem razvitku krenuo vlastitom stazom, i mjesto *ě* je razvio *i*. Što šćakavština nije prodrla i u ove krajeve, razloge treba tražiti kako u kompaktnosti šćakavštine na ovom tlu, tako i u vezama koje su postojale sa govorima preko Neretve. Uz to, ova je oblast činila sastavni dio Huma i Hercegovine od najranijih vremena, a šćakavština se u svom širenju ka jugu nije spuštala ispod Drežnice. Niti se sa zapada širila dalje od linije Grude – Vitina.

Stanovništvo

Prema Popisu stanovništva i stanova, 1971. nacionalni sastav ispitivanog područja izgledao je ovako:

Čitluk, od 15.359 stanovnika, Hrvata je bilo 15.055,
Muslimana 183, Srba 64;

Grude, od 19.203, Hrvata – 19.111, Srba 32;

Lištica, od 27.285, Hrvata – 26.940, Muslimana – 43,
Srba – 234;

Ljubuški, od 28.269, Hrvata – 26.198, Muslimana – 1.812,
Srba – 118.

Ovakav nacionalni sastav imaju i mjesta koja se nalaze u sastavu našega govora, a pripadaju opštinama Mostar i Čapljina. Brojčani odnosi ovdje se ne daju, pošto je u Popisu dato stanje za cijelo opštinsko područje, a te dvije opštine imaju veći dio područja istočno od Neretve (v. Popis stanovništva i stanova 1971, Nacionalni sastav stanovništva po opštinama, Beograd, april 1972).

Osnovni izvor za utvrđivanje porijekla stanovništva zapadne Hercegovine je Dedijerova studija: *Hercegovina* (SEZb., XII, Beograd, 1909); u novije vrijeme M. Vego dao je opis Brotnja (M. Vego, *Historija Brotnja od najstarijih vremena do 1878. godine*, Čitluk, 1981).

Prema Dedijerovim podacima od 348 porodica “gotovo trećina” (107) doseljena je “neposredno iz Dalmacije” (str. 150, separata). U Bekiju je najviše doseljeno iz “dalmatinske granice” (151).

Druga oblast koja je dala stanovništvo ovim krajevima je “karsna zaravan između Mostara i Ljubuškoga” – 60 porodica (isto). Dakle, u pitanju su unutarnja seljakanja u granicama zapadne Hercegovine.

Dedijer, dalje, tvrdi da su obje ove migracione struje “vrlo mlade”, najviše 200 godina, što za naš problem i nije malo. Dva stoljeća su više nego dovoljna da se u skoro istom govornom tipu, i u istoj konfesionalnoj, ili nacionalnoj skupini, izvrše govorna uravnavanja. Dedijer, isto tako, konstatuje da je na ovom tlu malo starinaca i da oni “malo znaju pričati o starijem stanovništvu” (151). To, dobrim dijelom, vrijedi za veći dio Hercegovine.

Razlozi koji su usloveli ovakve migracije nejednake su prirode: od opšteljudskih težnji ka vječitom pokretu, do želja da se nađe bolji i udobniji kutak za život. Tu spadaju i različita “uvinčavanja”, dolazak na “ženinstvo”, ali je bilo i onih nevoljnih seljakanja. Ipak, sva ta seljakanja, dobrim dijelom, bila su u

granicama istoga, ili vrlo bliskoga govornog tipa. To je za naša ispitivanja od velikog značaja.

U posebnoj dijelu ove studije Dedijer daje podatke za mnoga sela sa ovoga područja. Tako, npr., u Radišićima (Ljubuški) početkom ovoga vijeka bilo je 125 kuća, i to: Donji Radišići – 30 k., Za Brdom – 27 k., Ereševa Mala (!) 39 k., Vujevića Mala – 29 k. Po porijeklu najviše ih je došlo iz granica zapadne Hercegovine: Široki Brijeg – Lištica, Brotnjo, Tihaljina, Bekija, Mostarsko blato. Slične konstatacije su date i za Vitinu, Ljuti Dolac, Biograca, Jare, Lišticu, Izbično.

Za Muslimane Vitine Dedijer daje ove podatke: Mesihovići (kod Dedijera Mesijevići), 4 kuće, Dizdarevići, 15 k., “iz Eski Babe, u Anadolu”; Lalići “iz Šperkovine iza Vrgorca”, Kape-tanovići (Puzdrići) “iz Gvozda” ili “iz Kozica”, Krehići (kod Dedijera Krejići) “iz Ljubuškog”, Jakić “iz Ljubuškog”, Maksić “od Radobolje kod Makarske”, Livnjak prije 60 godina – iz Livna, Bukve “iz Ljubuškog”.

Kao što vidimo, i među Muslimanima Vitine preovlađuju oni koji su nosili iz starog zavičaja isti ili vrlo sličan govorni tip. A govor starinačkog stanovništva je poslužio i onima koji su ovamo stigli iz Anadola da uspostavljaju komunikaciju sa susjedima, znači – i oni su se uklopili u *zh.* govorni tip, i to štakavsku njegovu varijantu, kakvom su govorili Vitinjani prije dolaska ovih Anadolaca, tj. i prije dolaska Turaka u naše krajeve. Moguće je da su oni Muslimani koji su ovamo stizali iz Dalmacije, od Makarske ili iz Šperkovine, nosili u svom glasovnom sistemu poneku značajku koja i danas govor Muslimana odvaja od govora Hrvata – recimo jedan afrikatski par umj. dva ili pojavu *j* mj. *lj*, odnosno pojavu *n* mj. *nj*. Docnije će ova osobina postati obilježje govora Muslimana – Ljubuškog, Vitine, pa i Čapljine i Mostara.

Porijeklo zapadnohercegovačke štakavštine

Da bismo mogli tačnije odgovoriti na pitanje koje nas ovdje interesuje, nužno se, makar i ukratko, upoznati sa nekim istorijskim podacima, sa istorijskom prošlošću ovoga dijela današnje Hercegovine.

Kako nas istoričari obavještavaju, car Hiraklije “ustupio (je) Srbima zbog Obara opustele zemlje: Srbiju, Pogansku (tj. neretljansku oblast), Zahumlje i Travuniju s Konavljem” (Ćorović, *Historija*, 100). U XIII vijeku oblast između Neretve i Cetine pripadala je Petru, koji je bio iz porodice humskog kneza Miroslava, brata Stevana Nemanje (op. cit., 223). U tom periodu granica srpske države, prema Ćoroviću, dopirala je do Vrljje, kod Makarske (isp.: “Zapadna granica srpske države dopirala je, na početku XIV veka, do Vrljje kod Makarske. Tu je kralj Milutin 1303/4. god., u vreme kad mu je sin gospodario Zahumljem, imao sastanke sa Pavlom Šubićem”, op. cit., 234).¹ A to je vrijeme kada se šire granice i Bosne prema zapadu. Ćorović konstatuje da se početkom četvrte decenije XIV vijeka bosanska vlast proširila i na Hum, da je Neretva u rukama Stjepana Kotromanića (isto, 256), a kralj Tvrtko nosiće u svojoj tituli i

---

¹ U jednoj povelji Stevana Nemanje, nedatiranoj, ali, svakako, sa kraja XII vijeka, možda između 1190. i 1192, čitamo da raški vladar dozvoljava Splićanima da izlaze slobodno u njegovu zemlju. To bi govorilo da je Nemanjina država dopirala do blizu Splita (isp. o ovome M. Dinić, *Tri povelje iz spisa Ivana Lučića*, Zbornik Filozofskog fakulteta u Beogradu, knj. III, 1955, 69-94, kao i G. Ružičić, *Tri stare srpske povelje*, Zbornik za filologiju i lingvistiku Matice srpske, knj. IV-V, Novi Sad, 1961-1962, 291-299.) Takvo stanje potvrđuje i Đuro Kačić iz Omiša, kada piše Dubrovčanima da je njemu, i njegovoj ženi “a svojoj kćeri” kralj Vladislav “po zapovedi kralja Uroša” dozvolio da se slobodno kreću do Dubrovnika (isp. Stojanović, Ljuba, *Srpske povelje i pisma*, knj. I, br. 32. Ovo bi, uostalom, išlo u prilog teze R. Novakovića o mjestu srednjovjekovne Srbije (v. Relja Novaković, *Gde se nalazila Srbija od VII do XII veka*, Beograd, 1981, 22, 45, 49, 51. V. i Mitar Pešikan, *Zetsko-humsko-raška imena na početku turskoga doba*, Onomatološki prilozi, III, Beograd, 1982, 36-39).

oznaku gospodara Huma i Zahumlja /up. Kralj Srbijem, Bosni, Primorju, Humskoj zemlji (Нльмьsci земљи), Donjim krajevima (Дољнимь краемь), Zapadnim stranama, Usori, Soli i Podrinju (Podreniju) (str. 310)/.

Na drugom mjestu kod Ćorovića čitamo da se granica bosanske države, u Porfirogenitovo vrijeme, na zapadu nalazila oko Plive, iako je Pliva ulazila u sastav hrvatske države, zatim je dopirala do Cetine i Livna i povijala se prema Humcu na Trebižatu. Uz to se ističe da se jugozapadna granica “držala jednog dela rimskog limesa, ali od naših oblasti ona (tj. granica) nije pripadala toliko Bosni, koliko Neretljanskoj oblasti” (Ćorović, *Razvoj*, 9). Navodim i ovaj Ćorovićev podatak o širenju bosanske države prema jugu: “Među prva osvajanja Stepanova (tj. bana Stjepana Kotromanića, A. P.) spada i njegovo širenje prema jugu, na račun raške države. On je iskoristio građanski rat, koji je nastao u Srbiji posle smrti kralja Milutina, i osvojio je do 1325. g. Zagorje i deo Huma”, i dalje “U tom pravcu on je prvi znatno prekoračio staru bosanku granicu”. Docnije će se on spustiti do Neretve, a u “leto 1327. god. očekivao se njegov dolazak u mostarsko Bišće” (str. 32). Toponim Raška Gora, između Mostara i Drežnice, prema Ćoroviću “upućuje na verovatno staro područje raške države, ako ne i samu graničnu oznaku” (op. cit., 33).

Odvajanje Huma i Hercegovine od Bosne potpomagali su Turci (up. kod Ćorovića: “kao najuspeliji potez te turske politike dolazi 1448. god. odvajanjem Huma od Bosne i proglašavanje Stepana Vukčića hercegom te oblasti”, str. 34, kao i Ćirković, Kosača). Njima je bilo u interesu da oslabe snagu bosanske države i da na taj način što lakše prodru i u ovu našu srednjovjekovnu državu.

Granice Hercegovine, tj. oblasti kojom je upravljao Herceg Stjepan, išle su od “Sutorine i Risna do Morače, Ostroga, Mileševa, pa na severozapad Limom, Drinom i planinama do ispod Hodidjeda, a na zapad do blizu Cetine, Visućeg, Imotskog, Vrgorca i Livanjskog Polja” (Ćorović, *Historija*, 484).

Poslije Hercegove smrti (umro je 22. maja 1466, Ćorović, *Historija*, 585), Turci postepeno zauzimaju ove naše oblasti, da bi, padom Novoga, 1482. “pao i posljednji slobodni grad stare bosanske države” (isto, 605). Prema Vegi, poslije 16. septembra 1471. Turci osvajaju Počitelj i tako pod njihovu vlast dolazi cijela mostarska nahija “kojoj su pripadali krajevi na desnoj strani Neretve do Imotskoga” (Vego, *Postanak*, 49).

Turci su u prvo vrijeme ove krajeve uključili u Bosanski sandžak da bi se poslije 1470. našle u Hercegovačkom sandžakatu sa sjedištem u Foči. Današnja granica između SR Bosne i Hercegovine i SR Hrvatske je granica koja je poslije rata 1714-1718. uspostavljena između Turske i Venecije u našim krajevima. Tom podjelom Imotski dolazi pod mletačku upravu. Tada se stvara i novi toponim: Bekija od tur. *bekiye* = ostatak, tj. ostatak nekadašnjeg imotskog kadiluka pod turskom upravom (Šimundić, *Ik*, 12; v. i Enciklopedija Jugoslavije 2, 1956, str. 2). Tom podjelom pocijepano je i šćakavsko područje u hercegovačkim granicama.

Sve ove podatke bilo je potrebno navesti da bi se, istorijski, mogli sagledati korijeni šćakavštine u zapadnoj Hercegovini. Prema navedenim podacima jasno je da je ovdje šćakavština autohtona, da je ona tu stigla zajedno sa našim dalekim precima i da čini sastavni dio šćakavštine kao dijalekatskog fenomena. Istina, i ovaj govorni tip, tj. šćakavština, kao i zapadnija šćakavština, čine sastavni dio šćakavskog dijalekta a, vjerovatno, oni su i do dolaska naših predaka na Balkan činili dijalekatsku cjelinu da bi se na našim prostorima razdvojili: šćakavština zahvata istočnije predjele, a šćakavci naseljavaju zapadnije oblasti i produžuju bliže veze sa čakavcima, koji su se spustili do jadranskih obala i ostrva.

Istina, da to i ovom prilikom istaknem, za ta daleka vremena nisu nam do detalja poznate ni državne granice, a šta tek da se kaže za međudijalekatske i međugovorne međe. Kao što su se u zapadnoj Bosni međusobno dodirivali i prožimali šćakavski

i čakavski govori, tako su se i u ovim prostorima međusobno dodirivali štakavski i šćakavski štokavski govori, a nisu im bile daleko ni međe, to znači i osobine, čakavskih govora (v. kod mene *Ikavskošćakavski*). Jer, da pođem od konstatacija prof. P. Ivića: “es ist auf jeden Fall illusorisch, die Frage zu stellen, wo die mittelalterlichen Grenzen zwischen dem Štokavischen und dem Čakavischen verliefen. Solche Grenzen bestanden in jener Epoche einfach nicht. Es bestand zwar ein formierter ausgeprägter ča – Dialekttyp in den Gebieten des kroatischen Staates und ebenfalls ein formierter što-Typ im Gebieten des Nemanjidenreiches, aber in dem Zwischenraum zwischen diesen Polen existierte eine grosse Anzahl stufenförmig angeordneter Übergangstypen” (*Dialekte*, 68). Ono što vrijedi za međudijalekatska teritorijalna razmeđa, to, dobrim dijelom, vrijedi i za kretanje pojedinih izoglosa. Dešava se, i ne rijetko, da neka izoglosa, naprosto, iskoči iz svoga snopa i prodre duboko u područje koje pripada drugom dijalektu/govoru. Takvim potvrđama obiluje naša dijalektologija. Takvih primjera nalazimo i u ovom govoru, a to nisu samo primjeri tipa: *reste*, *rebac*, nego i oni tipa: *judi*, *jubav*, odnosno *mejaš*, koji dopiru do obala Neretve. Neke, čak, i preskaču njene obale. A da dijalekatske osobine mogu biti relevantne i za granice naših srednjovjekovnih država, to je, takođe, od ranije poznato. To, uostalom, pokazuje i granica štak. i šćak. govora u zapadnoj Hercegovini. Dokle danas dopiru granice štakavštine u ovom dijelu Hercegovine, dotle su, sigurno, dopirale granice srenjovjekovne srpske države u kojoj je bilo središte što-govora (isp. Ivić, *Dijalektologija*, 179; *Dialekte*, 196). A ako među ovim granicama (državnom i govornom) ima i većih neslaganja, to treba objašnjavati činjenicom da u ta daleka vremena ni državne granice nisu bile jasno određene, a ni razlike među govorima isuviše iskristalisane. Kada je riječ o razlikama između štak.- i šćak.-govora štokavskog dijalekta za taj period mogu se istaći samo sekvence *št* i *žd*: *šć* i *žd*. Sve ostale osobine, i fonetske, i prozodijske, i morfološke, mogle su imati

ista obilježja, tj. nazali su u svim pozicijama prelazili u iste oralne glasove (*ruka, ruku; pet, jezik, početi, žetva*), poluglasnici su se prvo izjednačili, a zatim se, u jakom položaju, mjesto poluglasnika javio samoglasnik *-a* (*dan, san, jesam* i sl.), slogotvorno *l* dalo je *u* (*buha, jabuka, sunce*), inicijalna sekvenca *vʔ-* dala je *u-* (*udovica, uš*), *čr* je dalo *cr* (*crn*); zajednička obilježja imala je i akcentuacija: uprošćena starija akcentuacija, ali još uvijek politonijska: uz cirkumfleksnu postojala je i akutska intonaciona komponenta izražena u metatonijskom akutu; mjesto akcenata je bilo slobodno (*vodà : vòdu, vodê; straža, mlātš*), zajedničke su bile i morfološke značajke: deklinacija je uprošćena, veći broj deklinacionih obrazaca sveden je na znatno manji, potvrvene su razlike između starih *a* i *ja* osnova, preovladali su nastavci starih mekih osnova u promjeni imenica ž. r. (gen. sing. *duše, žene*; dat. sing. *duši, ženi*) i sl. Tek će se od XIV vijeka počinjati javljati neke razlike između ovih govora. Te razlike će, prvenstveno, biti rezultat nesinhronizovanih inovacija u ovim govorima. Istočniji dio što-govora, tj. štakavski govori dinarske zone, imaće znatno šire polje inovacionih kretanja i njihov tempo će biti izrazitiji; u šćak. govorima, pak, iste te zone, postojaće isti, ili slični, inovacioni impulsi, ali njihov tempo će znatno zaostajati za tempom onih prvih. Drugo je pitanje zašto je to tako.

Mada u svim ovim mjestima danas imamo novije deklinacione oblike, još uvijek će se naići i na poneki morfološki arhaizam.

Porijeklo zapadnohercegovačke ikavštine

O porijeklu ikavskih govora kao dijalekatskog fenomena kod nas se dosta pisalo. Ja sam ukazao na najvažnija mišljenja o tome problemu u radu o zapadnobosanskim ikavskošćakavskim govorima. Ovdje samo ponavljam da je za mene prihvatljivo mišljenje koje izvoriste ovoj fonetskoj pojavi (tj. *ě = i*) traži u sklopu šćakavskih govora. Drugo je pitanje, a ono je čisto teorijsko, da li

je na ovakvu supstituciju staroga vokala *ě* uticala opštija tendencija tih govora da teže ka zatvaranju vokala, tj., drugačije rečeno, da li je pojava vokalske zatvorenosti u tim govorima toliko stara da su se njene tendencije ispoljavale još u srednjem vijeku. Ponavljam, to je poseban fonetski problem o kome se može razmišljati.

Ovdje je već rečeno da je zapadnohercegovačka štakavština tu izvorna, autohtona, a žitelji ovoga dijela Hercegovine čine najzapadniji krak dokle je uopšte dopirala štakavština u svojim nemigracionim širenjima. Svi drugi krakovi, koji danas idu zapadnije od granica zapadnohercegovačke štakavštine, migracionog su porijekla, i, u odnosu na nju, znatno su mlađi. Ali ako je tu štakavština samosvojna, izvorna i autohtona, za ikavštinu se to ne bi moglo tako sigurno tvrditi. Ikavština – kao govorni tip – mogla je i u ove predjele da se širi sa juga i zapada. Ima dosta razloga da se pomišlja i na njeno širenje u ove krajeve zajedno sa širenjem srednjovjekovne bosanske države prema istoku. To bi govorilo da se ikavština tu ustalila tek u XIV vijeku. Ima još jedan fonetski detalj koji upućuje na takav zaključak. Ovdje je već rečeno da su se na ovom tlu vršile sve fonetske pojave koje su bile svojstvene ostalim hercegovačkim govorima, i u istom duhu. Za pojave koje su se dešavale od XIV vijeka naovamo, mada su mogle biti i istosmjerne, to se ne može reći. Pored različitih refleksa *ě* tu se još može ukazati na vokalizaciju sonanta *-l* na kraju riječi. I u našem *i*-šta govoru, kao i u susjednim dalmatinskim *i*-šća govorima imamo, po pravilu, *-a*: *doša, posa, kota* i sl. To bi govorilo da su u ovu hercegovačku zonu podsticaji i za ikavizam, i pojavu *-a* mj. *-l* na kraju riječi, pa i pojavu debilabijalizacije sonanta *-m* u finalnoj poziciji, mogli dopirati iz zapadnijih govora. Ikavskošćakavski govori Rame i Drežnice imaju *-o* mj. *-l*: *našo, pito, poso* (Okuka, Rama, 44), odnosno: *koto, poso, naresto*; do Rame nije stigla ni pojava *-n* mj. *-m*, iako govor Drežnice zna i za tu pojavu: *poda stinon, u grebin, sedan, radin*. Dakle, areali ovih pojava nikako nisu isti. Za naš zapadnohercegovački ikavski

govor je sigurno da je od XIV vijeka bio pod jakim uticajem zapadnijih govora; pod tim uticajem se ovdje mogao ustaliti i ikavizam, a i još poneka osobina koja ga, na izvjestan način, i drži u krugu tih govora; ali zbog svoje izvorne štakavštine, on i dalje ostaje u krugu štakavskih govora štokavskog dijalekta. I još jedna napomena, u vezi sa ovdašnjom ikavštinom. Ikavština je ovdje dosljednija nego u zapadnoj Bosni. To će pokazati i ovaj rad.

Neka unutarnja raslojavanja ovog govora

Od ranije je poznato da je teško naći neki veći govorni kompleks koji bi u svim pojedinostima imao identičan govor. Uzročnici tom raslojavanju su višestruki: od porijekla stanovništva, socioloških momenata, do stepena obrazovanja. Ta je pojava poznata i našem govoru. Očigledne su, recimo, razlike između govora Brotnja, na jednoj strani, i govora Radišića ili Vranića, na drugoj strani; a u pitanju su govornici iste nacionalne pripadnosti i skoro istog materijalnog stanja. Ali, razlika je u položaju njihovog mjesta življenja. Brotnjo je skoro uz samu Neretvu, a Radišići su kod Ljubuškog, Vranić nedaleko od Lištice. Ima, uz to, vidnih razlika koje su uslovljene nacionalnom pripadnošću govornika. Dok su za govor Hrvata ovoga područja tipični ne samo ikavizam i štakavizam, što ovom govoru i daje posebno mjesto u sklopu hercegovačkih govora, nego još i: pojava *-n* mj. *-m* na kraju određene kategorije riječi, nepoznavanje fonema *h* i *f*; govor Muslimana, opet, karakteriše čuvanje ovih dviju fonema (*h* i *f*) u svom konsonantizmu, što odvaja njihov govor od govora Hrvata, ali i nerazlikovanje dvaju afrikatskih parova *i*, često, svođenje palatalnih sonanata *lj* i *nj* na *j* i *n*. Istina, postoje i još neke razlike između govora Hrvata i Muslimana ove govorne zone, na njih će se ukazivati pri iznošenju građe, a ovdje se daje jedan uvid u te razlike: daje se odnos govornih osobina između tri skoro susjedna sela u zapadnoj Hercegovini.

Upravo, ovdje će biti riječi o sličnostima i razlikama koje nalazimo među govorima tri skoro susjedna sela u zapadnoj Hercegovini, ali čiji govori ne pripadaju istom dijalekatskom tipu. Naime, ovdje će se dati jedno poređenje govora s. Čitluk, kod Posušja, Vitine, kod Ljubuškog i Gruda, koje čine nekakav prelaz između ovih dvaju sela i njihovih govora.

Odmah ističem da Čitluk pripada ikavskošćakavskom govornom tipu, iako ni tu šćakavizam nije dosljedan; Vitina se nalazi u sklopu našeg ikavskoštakavskog govora, a Grude nam nude osobina koje karakterišu i prvi i drugi govorni tip. S obzirom na to govor Gruda bi se mogao svrstati među prelazne govore, iako se ovdje, tj. u ovom radu, i taj govor uključuje u naš zapadnohercegovački, a to zbog toga što tu, ipak, prevladaju šćakavizmi.

I još jedna napomena. U Čitluku i Grudama informatori, a i jedini žitelji su – Hrvati; u Vitini, pak, žive zajedno i Hrvati i Muslimani, ali su naši informatori – Muslimani.

Jedna dijalekatska paralela

Zajedničke osobine ovih govora

Pored ikavizma, kao osnovne karakteristike koja povezuje ove govore, njih povezuju još i ove osobine:

- glasovna skupina *-al > -aa > -ā*: *išā, dòšā, kázā; đāvā, kòtā, svřdā*;
- sekv. *re-* u: *rēs(ti), rébac*;
- *mõre* : *nè mere*;
- *đignit, smàknit*;
- novija akcentuacija sa postojanim postakcenatskim dužinama;
- novija deklinacija, ali i sa tragovima arhaičnijih oblika;

- futur od glagola na *-ći* po obrascu: *dôću, rěćemo*;
- kondicional po obrascu: *jâ bi dôšã, mî bi dôšli*;
- uopštene tvorbeni morfemi *-ero, -erica* : *čëtvëro, četvërica*.

Ovo nisu i jedine zajedničke osobine ovih govora, ali jesu među najbitnijim koje ovim govorima daju obilježje ikavskih govora ove naše dijalekatske zone.

Pojedinačne osobenosti ovih govora

a) Vitina – Muslimani:

- česta pojava svođenja dvaju afrikatskih parova na jedan, onaj palatalniji: *čãša, đãmija*;
- postojanost foneme *h*, u svim pozicijama: *hrána, hòću, hlîb; kùhãj, ùho, pròhòdãj, òrah, dãdoh; silãh*;
- postojanost foneme *f*: *fës, filđãn, fãla, ùfati*;
- česta pojava jednačenja palatalnih sonanata *lj* i *nj* sa sonantima *j* i *n*: *jûdi, kénac*;
- postojanost sonanta *-m* na kraju riječi;
- desonorizacija zvučnih ploziva na kraju govornog takta: *drûg^k, zûb^p*;
- postojan štakavizam: *klîšta, ùlište, îštû, štëta*;
- tvorba trpnog gl. pridjeva morfemima *-n, -na, -no*: *dîljen, òsûšëna, îsprãno, ùčinjeni*.

b) Čitluk – Hrvati:

- stabilna artikulacija afrikata: *čãša, džãmija; čãća, dódi*;
- stabilna artikulacija sonanata *lj* i *nj*: *ljûdi, kénjac*;
- skoro nepoznavanje fonema *h* i *f*: *rána, pròòdãj, òdo; vála, vãbrika*;
- šćakavizam: *klîšća, šćëta, vrišćat, ùlišće, iako: gûšterica; zvîždat, zvîžđim, iako: daždènjãk*;

- $-m > -n$, makar i sporadično;
- česta tvorba trpnog pridjeva morfemama $-t$, $-ta$, $-to$: *púšćāt*, *dřžāt*.
- c) Grude – Hrvati:
  - debilabijalizacija finalnog sonanta $-m$: *znân*, *ùmîn*, *s tòbôn*;
  - stabilna upotreba afrikata: *čāša*, *džámija*; *čāča*, *dóđi*;
  - stabilna upotreba palatalnih sonanata lj i nj : *ljúdi*, *kénjac*;
  - skoro nepoznavanje fonema h i f : *rána*, *pròodāj*; *vála*, *vàbrika*;
  - nestabilan i štakavizam i šćakavizam: *príšta*, *prègršti*, *šèničīšte*; *daždènjāk*: *vrišćat*, *púšćat*, *išćū*; *ulīšće*, *ràšćika*;
  - česta tvorba trpnih pridjeva morfemama $-t$, $-ta$, $-to$: *dīlīto*, *dōnīta*, *sūsīto*, *īzaprāto*, *ūčinīto*;
  - oblici gen. pl. na $-iju$: *lédījū*, *nògijū*, *nòktijū*, *zúbijū*, *přsijū*, *čèrijū*;
  - oblici tipa: *nògaman*, *nòktiman*, *rùkaman* u dat., instr. i lok. množine;
  - oblici tipa: *nòsū*, *vòlū*, *rādū* u 3. 1. pl. prezenta.

Osobine koje povezuju samo neke od ovih govora

a) Osobine koje su zajedničke Vitini i Čitluku; a koje su drugačije u Grudama:

mògu : mòren/mòžen,	rûci : rúki
mòže : mòre/mòže	rùkū, rúkā : rúkā
nòsovi : nòsevi	dřžē : dřžū
vīdīm : vīdīn	napísa : nāpīsā
břkovi : břci	nòzi : nògi
plěćka : plěće	nògū/nógā : nógā/nògijū
lédā : i lédijū	šétajū : šécū

nõsē : nõsū	pútem : pútom
žívē : žívū	pútevi : pútovi
fàmīlija/pórodica : vàmīlija	múnja : dragušica
nóži : nóževi	dòjī : sìšē
dīljena : dīlīta	vršnjáci : vrsníci
ùčinjena : ùčinīta	tětka : i màćija
ìmajū : ìmadū	vòlē : vòlū
pjān : pjījan	mòlīm : mòlīn
lònācā : lonácā	dīverōvā : diverōvā
másan : i mrsan	púnac : dīd
sìrcet : sìrcē	ròđāk/stríčevac : ròdijāk
snīt : màća	pàntale/gāće : gāće
gúvno : gúmno	ìsprāno : ìsprāto
kòzle : jāre	òsūšeno : òsūšīto
ùdašē : ùdašī	kòvāno : kòvāto
vúkū : vúčū	mīšina : mīj
vúkla : vúkla	mīšine : mījovi
kājmak : skòrūp	lūg ^k : pèpeo
křmād : i křmēnja	jāstuk : i podùzglāvnica
órli : òrlovi	stō : àstāl
slāvūj : slāvūlj	mínja : mína
jáje-jájeta : jáje-jája	pónōcā : pónōc
žumānce : žvānce	plāšljivac : kùkavica
šětka : i lisica	zāpovīs(t) : zāpovīd
mrāvā : mrāvī	pripòvidīt : pripovídat
dūb ^p : rāst	kònšīnica : kònšīnka
òrasi : òrašci	ádet : òbičāj
plívija : plījō	svétac : prāznīk
tkána : tkáta	Gósipa : Gospòjina
mrěža : mrěža	siròmasi : siromáci

prösjāk : prösijāk	nāma/nāmi : nāmi
sūmnjāmo : sūmljāmo	vāma/vāmi : vāmi
srètan : srìtan	njèmu : njèmē (!)
srètna : sritna	övāj/övī : övī
tùđī : tûđ	öba : öbadvā
dèbō : dèbeja	ràdijē : ràđē
cīl : i vās	nòces : nòčas
bīlīm : bīlīn	öpēt : jöpēt
crvèna : i crljèna	od kōga : od kōjega
s töbōm/tèbōm : s tèbōn	s pùterom : s maslācen

b) Osobine koje su zajedničke Vitini i Grudama, a koje su drugačije u Čitluklu:

tīlo : i tjēlo	kvās : kvāsac
tīla : tjēlesa	nācāvā : nācāvā
prīš(t) : i mijūrčič	ōsje : břkovi
vīdija : vīdijo	mòtiki : mòtici
sān-snā : sān-sāna	klīšta : klīšća
zúbā/zúbijū : zúbā	vřšit(i) : vřc(i)
jāmit : i ùzēt	přškē/přšicē : pjěškē
dām : i dājēm	ùlār : òglāv
prstijū : prstā	vòlovskā kōla : vòlūnskā kōla
nòktijū : nòkātā	úko : kēr
òtišā : i òšā	rēbac : vrābac
òdošē : òdošū	rēbācā : vrābācā
īskra/žēra : žīga	gūjina : glīsta
mērdevine : skāle/lištve	ùmrla (za pčelu) : ùginula
štāla : pòjeta/pòjata	kōrīni : kōrīnje
žēđ-žēđi : žēđa-žēđē	zóva : zòvina
vřīca/žāk : i vřēca	sīdite : sīte

kòlino : kòlno	sàtrāna : sàtrāta
pā : pào	klùpko : klùfko
sàkrīt : sakriven	cèsta : tèsta
dòba : dōbā	písak : pjésak
sestárā : sèstārā	nàzēbā : naládijo se
zāova : zāva	obècāvā : obècājē
pūca : biljūr	pìrovi : pírovi
plôt : ògrada	sùdija i : sùdac
bōj : sprāt	bògata : bogàta
cìpanica : cìplja	njègova : njègovōg
màše : màša	o njègovu : o njègovōm
gřm : žbūn	nāšem : nāšemē
trišnjov : trišnjev	svīm : svìma
grōžde : grōžde	gōri : goríka
kùmpīr : kòmpīr	tū : i túte
sūša : šūša	pōsli : pōtli/pōtlje

c) Osobine koje su zajedničke govoru Gruda i Čitluka, a koje su drugačije u Vitini:

pāntīm/n : pām̄tīm	púšcat : púštat
znām/n : znām	púšcājū : púštajū
ùmīm/n : ùmīm	zapisujē : zapìsivā
čèlo : cèlo	žūlj-žúlja : žūj-žúja
slīpō òko : slipòcica	lāktu : lāktu
gnjōj : gnōj	àjde : hàjde
sùza : sùza	dódo : dódoh,
ùvo : ùho	sāc(i) : síc(i)
rīč : ríc	īšcū : īštū
zvížđī : zvížđī	zvížđā : zvížđā
púščā : pústija	smíjā se : smíjō se

smíjala se : smĭjala se
čitāmo : cítāmo
brko : brkājlija
třbuv : třbuh
zličica : zličica
džigarica : đigarica
slezēna : slēzena
držāta : đřžāna
püşcū : püştē
džěp : đěp
kòtkućē : dōma
tēmelj : podūmīnta
zīd : dūvār
strĭja : strĭha
krěč : klāk
žēra : žērava
gōžde : gvōžde
đimnjāk : òđāk
vāni : nāpoju
ĭst : jěst
ĭdēte : jēdēte
ĭdū : jēdū
ĭjo : jěo/jĭo
kūjina : kūhina/kūhinja
pĭjat : pjāt
krūv : hlĭb^p
rīža : pĭrinać
čvárci : čekrdājke
šēcērnica : šecērluk
būd : plĭsan

gòrčĭ : grčĭ
úlje : zėjtin
sĭpām/n : sĭpjēm
sĭpajū : sĭpjū
pròlĭta : prolivēna
kàva : kàhva
kavàna : kafàna
vòdir : ćutura
dùlum : dùnum
lèmeš : lèmiš
šènĭčnō : šènĭšnō
kùruz : kukùruz^s
vršū : vrhū
pòčēsmo : pòčēsmo
ždrĭbeta : ždrĭbeta
jèmuža : jèmūžina
slėgnit(i) se : sàgēt(i) se
dićinjĭ : dićijĭ
dēčko/dičāk : mòmcíć
sĭnovima : sinòvima
ćerĭ/ćerijū : ćerĭ
újac : dàida
Drāgićin : Mūjicin
Dĭvnōj : Dĭvni
göst : musáfir
vála : fála
stāro : vėhdo
klizā se : talizā se
duljĭna : dujĭna
sāt : sàhat

sèdmica : hèfta	màkaze : nôžice
nèdilja : nèdija	vř̃ : vř̃h
zràk : i hârija	vř̃a : vř̃ha
vàzdū : hàva	vř̃ovi : vř̃hovi
gòdīšće : gòdīšte	zòra/sàbah
ř̃žē : hř̃žē	máčki : mácci
ćúrka/tùka : tùka	pòlje : pòje
divijī : divjī	înje/slána : slána
vükovi/vūci : vūci	kíjat(i) : kíhat(i)
džùdžan : ðùdan	dř̃éat(i) : dř̃šéat(i)
mīšovi : mīši	udòvācā : udovācā
bùva : bùha	ùbojica : ùbica
cáblo : stáblo	vesélje : veséje
gübina : gljīva	gùslāč : gùslār
šljīva : šjīva	príčalica : príčalo
òra : òrah	pòvraćat(i) : bjùvat(i)
òrā : òraha	línčina : līnguza
lišnjāk : lišník	mānastīr : sāmōstān
plīt(i) : plīvit(i)	prâtar : frâtar
màuna : mòhuna	ândeo : mèleć
pèršin : majdònos	strānac : jabāndija
bīlī lük : sarānsak	lāk : lāhak
krāstavac : krāstavica	zgòdan : i ćüs(t)
ljubićica : melèkša	bòljī : bōjī
vènē : vèhnē	vèčeri : àkšami
ùvela : ùvehla	Muslēmān : Muslimān
kòprva/kòpriva : žāra	pìjaca : pàzār
ř̃da : hř̃da	pláca : pláta
ř̃dā : hř̃dā	mř̃tvac : mèit
čūnjak : ćūnak	mèk : mèhak

mèka : mèhka
dónjī : dōjnī
jèvtīn/jèptīn : jèftīn
dùljā : dùjā
dùbljā : dùbjā
ládan : hládan
sùv : sùh

sùvljī : sùhljī
s mènōm/n : sà mnōm
s tèbōm/n : s tòbōm
nāmi : nāma
vāmi : vāma
njī : njīh

d) Osobine koje su različite u svim od ovih mjesta:

Vitina:	Grude:	Čitluk:
njūška	nōzdrva	sūrla gòvedijā
jèčmen	jèčmen	jèčmīr/ječmènjāk
vīdih	vīdo	vīdi
vrištat	vrištit/vrišćat	vrišćat
šlának-šlánci	zglòb-zglòbovi	šljūk-šljúci
grūdi	přsa	přsi
hřve se	řve se	řvā se
kīćma	kīćma	pòvor
hřbat	řbat	pòvor
dròb ^p	třbuv/štūmk	stòmāk
pāzuho	pāzuva	pòtpazua
pūstīm	pūšćām/n	pūšćīm/n
pūšten	pūšćān	pūšćāt
lāktōvā	lakátā	lāktōvā
prègeš	prègrš	prègršt
srèdnjāk	srèdnjī přs(t)	vèlikī přs(t)
ûc(i)	ùnīc(i)	ùlīc(i)
úde	ùnīde	ùlīde
bábo	ćāća	òtac
òcūh	òcūv	òcūk
mājka	mātēr	mājka
diténce	ditéšce	mālō díte

Vitina:	Grude:	Čitluk:
néna	bäba	bäka
áde	stríke	stríci
brätíčna	brätíčna	brätāna
sèstrična	sèstrična	sèstrāna
ävlija	dvòrište	prìdvoríšte
kjúci	kljúcevi	kljúci
pênder	prózor	pêndžer
cipànica	cipànica	cìplja
čäda	gār	čäda
smètje	smèće	đübar
càklo	cākā	stàklo
frùštuk	dòručak	màrēnda
stñjina	šèničíšte	stñnina
jècam	jècam	jècim
lepùšina	lèpuška	kòmušina
gräbājā	grābljā	gräbālājā
pòznjèno	pòžeto	pòznjevèno
vřhla	vřšila	vřla
stríc(i)	stríc(i)	šísat(i)
šijèže	šiljèže/šiljegvica	šiljegvica
pjškē	pjšicē/pjškē	pjěškē
cìdājka	cìdilo	cìdīljka
stèona	stējana	stèlna
júnac	pästüv	ždríbac
pășće	küče	ščène/štène
hrökčē	skíči	rökčē
ditlić	/	dítā
ühör	üvör	krísta
püh	stävör	štākör/pácōv
slipimiš	slípī mīš	šišmiš
zmíćak	zmijica	zmijúljak
žäoka	žüjica	žälac
ùlīšte	ùlišće	kòšnica

Vitina:	Grude:	Čitluk:
čimavica	čimavica	stìnica
zlátac	/	gúndelj
čātrnja	sàranač	čātrnja
svítac	svìtlogūz	svìtlac
slòmjen	slòmljen	slòmīt
cvìtovima	cvìtovīm	cvìtovīn
šeširika	šiška	šišarica
dūb ^p	rās(t)	dūp
žèlud ^t	žèljud ^t	žīr
bàgrēm	drāča	bàgrēn/pìtomā drāča
òrahā	òrašākā	òrāsā
bāšča	vītā	bāšča
majdònos	pèršūn	pèršīn
líha	òdžāk	líja
kārpuzā	bòstan	lubènica
kriška	križa	škriłja lubènicē
fesliđan	bòsilje	mesliđan
dùhān	dùvān	dùān
duhāndija	duvāndžija	pùšāč
špènādla	zapìnjača	sapìnjača/fòrkela
pòjem	pòljen	pòljom/n
mìrgīnj	mèjāš	pīk
pisci	pískovi	pjéskovi
saónice	sóne	sāone
nàzēbō	nàzēbā	naláđijo se
pròmaha	pròpū/pròmaja	pròpūv
dřšcēm	dřcīn	dřcēm/n
hārija/zrāk	zràka	zràk
cīlī mìsēc	ùštāp	ùžba
àkšam	vècē	vècēr
ùcìtējka	ùcìtēljka	ucìtēljica
tèspīh	krùnica/očènāš	očènāš

Vitina:	Grude:	Čitluk:
likār/dòktur	ličnīk/dòktur	dòktur
màhrama	pèškīr/rüčnīk	rüčnīk
bèrber	brice	brico
plàšjivac	kükavica	plàšljivac
pèšćeš	pòklon	dār
bàjrāk	zâstava	bàrjāk/zâstava
bûbnji	bûbnjevi	bûbnjovi
hârem	grôblje	grêblje
mèit	mrt(v)ac	mrtvac
mèita	mrt(v)àca	mrtvaca
Dùhovi	Dùovi	Dùfovi
Edrèlez/Jûrjevo	Jûrova/Jûrjeva	Jûrjeva
siròmah	siròmak	siròma
siròmahe	siromáke	siromáe
grīh	grijòta	griòta
zijān	štèta	ščèta
vèseo	vèsel	vèsō
četrdèsēt	četères	čètres
skroz	sosve	svosve
plaho	vrlo	jako
òdmā ^h	òdmā	òdmān
prèkodāna	prīkodāna	prīkodān
òlovlāni	/	òlomlāni
nísam	nísan	nísam/n

(Isp. JF, XL, str. 119-147, i tamo navedenu literaturu.)

Navedeni materijal, jasno, upućuje na zaključak da ni u granicama zapadne Hercegovine nemamo apsolutno jedinstveno govorno područje. Medugovorne razlike su očigledne. Naravno, nama je danas potpuno jasno da ni u granicama jednoga sela nema apsolutne govorne jednakosti: razlike se javljaju kako na nacionalnoj osnovi, ako tih razlika ima, tako i na generacijskoj

osnovi, a nisu isključene ni druge razlike – uslovljene ekonomskim položajem, stepenom obrazovanosti i sl. U granicama našega govora, uzetog kao dijalekatska cjelina, jasne su razlike između govora Muslimana i Hrvata. Na prethodnim stranicama je ukazano na neke od tih razlika. Jasni su i uzročnici tih nejednakosti. Religija je ovdje imala presudni značaj. Svakako, u našim primjerima, religija je povlačila za sobom i klasnu razliku: odnos veleposjednika i kmeta. Oba ova momenta, dalje, uključivala su u sebe i još neke: veze sa drugim govorima. Dok su Muslimani bili okrenuti sredinama sa muslimanskim stanovništvom – u našem slučaju na prvom mjestu su se nalazili Mostar i Sarajevo, Hrvati su bili okrenuti sredinama sa pretežno hrvatskim stanovništvom – pored zapadnohercegovačke zone tu je dolazila Dalmacija. Otuda i povelik broj međugovornih razlika između ovih dviju nacionalnih skupina na području zapadne Hercegovine. Svakako, ona osnovna obilježja – koja i jedni i drugi baštine iz vremena kada navedene razlike nisu bile prisutne, ostala su do danas zajednička i jednima i drugima, koja, uostalom, i čine ovo govorno područje dijalekatski jedinstvenim – ikavskoštakavskim.

U daljem izlaganju će se vidjeti da unutar ove govorne zone postoje i neke druge razlike. Tako, npr., mogla bi se povlačiti granica između onih govora u granicama zapadne Hercegovine koji imaju pretežno *-a* u obliku m. r. radnog gl. pridjeva (tip: *ima, doša; čuja; bija, tresā*) i onih govora u kojima pored *doša, iša* imamo *čuo, bijo* i sl. Isto tako bi se mogle praviti razlike između govora sa pretežnim *-n* umjesto *-m* u finalnom položaju, i onih u kojima se pored *-n* mj. *-m*, i ne rijetko, javlja očuvani bilabijalni nazal. I ne samo u primjerima koji su opšti, nego i u morfološkim obilježjima.

Razlike uslovljene nacionalnom pripadnošću govornika

Iz dosadašnjeg izlaganja moglo se vidjeti da Muslimani ove govorne zone imaju u strukturi svoga govora nekoliko osobina koje nisu svojstvene govoru Hrvata zapadne Hercegovine. Među tim osobinama ima takvih koje imaju širi areal u muslimanskim sredinama; neke su, opet, ograničene na znatno užu prostor.

a) U prvu skupinu osobina koje odvajaju govor Muslimana od govora Hrvata ovih krajeva, i ne samo ovih, spada sudbina fonema *h* i *f*. Muslimani Vitine, tako je i u Ljubuškom, čuvaju ove konstriktive u svom konsonantizmu.

Nekoliko potvrda: *hrána, hòću; hñjada, hàber, hátur, hàđ, hila; ùho, mùha, bùha, súho; màhrama, duhándžija, vđidih, òdoh, pùh, grìh; sàbah, Àllāh*; tako i:

fēs, filđān, fābrika, fesliđan; ùfatila, prifati, zùluf.

U svim, ili skoro svim ovim slučajevima i u Grudama i u Čitluku imamo drugačiju situaciju: *òću, mùva, òdo; vābrika, vēs.* Znatno rjeđe tu imamo pojavu konstriktiva *f* kao u *fāmīlija*, pored *porodica*, ili *klūfko*, u Čitluku, što može biti i noviji nanos sa strane.

O porijeklu ove pojave, tj. o porijeklu ove specifičnosti u govoru Muslimana, dosta je pisano u našoj stručnoj literaturi. Ja sam i o ovome problemu opširnije pisao – kako u radu o ijekavskim govorima istočne Hercegovine, tako i u radu o ikavskošćakavskim govorima zapadne Bosne. Onome što je tamo rečeno ne bih sada imao šta novo da dodam.

b) U drugu skupinu osobina koje odvajaju govor Muslimana od govora Hrvata istoga područja, a i šire, spadaju fonetske vrijednosti naših afrikata. Hrvati zapadne Hercegovine, kao što je to slučaj i sa Srbima u ovom dijelu Hercegovine (v. kod mene *Jekavske oaze*), imaju u svom glasovnom sistemu dva afrikatska

para. U govoru Muslimana Vitine i Ljubuškog potvrvene su fonetske razlike između afrikata *č-dž* i *ć-đ* i, po pravilu, mjesto obaju parova imamo samo jedan, onaj posljednji.

I sudbina bilabijalnog *-m* u finalnoj poziciji ima, takođe, diferencijalno obilježje nacionalnog karaktera u granicama našega govora. U govoru Hrvata je sasvim obična pojava *-n* mj. *-m*, govor Muslimana ne zna za ovu pojavu.

Dosadašnji pomeni o ovome govoru

Zapadna Hercegovina nije do naših dana bila predmet temeljitijih dijalektoloških istraživanja. Istina, u literaturi se sreću neki podaci i o ovome govoru: Milas, Čorović, Belić, Vuković. U novije vrijeme: Ivić, Peco, Šimundić. Ali prije nego ukažem na primjere, i mišljenja o ovome govoru u radovima pomenutih autora, biće korisno ako skrenem pažnju na jezički materijal koji nam pruža pisana riječ jednoga Ljubušaka iz predvukovskog perioda. Riječ je o Lovri Sitoviću. Za Sitovića nam je poznato da je rođen u drugoj polovini 17. vijeka (1682.), u muslimanskoj porodici. Rođeno mu je ime Hasan. U rodnom mjestu, i roditeljskoj porodici, proveo je djetinjstvo i ranu mladost. Kao odrastao mladić dospio je u zatočeništvo, umjesto zarobljenog oca, i do fra Ilije Mamića koji ga je preobratio u katoličanstvo. Tako je od Hasana postao Lovro. Pa ipak, iako je napustio i roditeljski dom i vjeru, Sitović je zadržao podosta odlika u jeziku koje ukazuju na njegovo porijeklo. Uz to, njegova pisana riječ pruža dosta podataka i o govoru Ljubuškog iz druge polovine XVII vijeka. Upravo zbog toga ja ću ovdje, prvo, ukazati na neke od tih osobina. [Podatke uzimam ili iz rada prof. Herte Kuna (Sitović) ili iz Sitovićeve knjige *Pisma od pakla* (iz 1727), ili iz Šimundićevog rada o jeziku ovoga Ljubušaka (Šimundić) *Fonetske osobine Sitovićevo jezika*]:

– ikavski refleksi *ě*: *pisma, vičnosti, pivanje* (daje se savremena transkripcija), *grišnici, pivao, z dičicom, izmirit, sagrišiše* (Pisma); *dite, riči, svit, klišťmi, criva, lipo, stina, smiša se, zapovid, prilipit se* (Kuna, 131);

ali i: *obećani; većie, rećenie* (Kuna, 132);

– uz *a < l* na kraju riječi u primjerima tipa: *paka, djava*, S. ima i *-a* u: *moga, doša*, i *-o* u: *došao, misao, Pavao, djavao* (Kuna, 133);

– S. ne zna za *-ija, -uja* (up. *izmetnuo*), ali zna za *-ijo*: *molijo, tarpijo, privarijo* (Pisma), up. i: *izveo* (Pisma, 12);

– S. ima i: *priminuju* (Pisma);

– uz: *andjeoski i: apoštol, usilnik, palce, oholci, debel* (Kuna, 134);

– fonema *h* se čuva, u svim pozicijama u riječi: *hudobe, hoćete, hotiaše, hrane; grihe, sahrani, lagahne, ne nahodi, strahovito, raspuhan; prah, bih* (Kuna, 138);

– samo ponekad *h* se ispušta iz otvorene ultime: *će ji, vrazi i, malahni* (Kuna, 138), dakle iz obličkih nastavaka;

– *hv > f*: *ufatila, ufate, ufaćeni* (Kuna, 140);

– novo jotovanje nije zastupljeno u Sitovićevom tekstu: *brathio, poglavje, kopja, gvozdje, zdravje, pitje, djaka* (Kuna, 140), ali i: *molieniem, želiom* (isto, 141), što upućuje na zaključak da je tu već bilo *-lje, -nje* u skupinama gdje smo imali vezu sonant + *lje*;

– S. ima izvršeno jotovanje u glagolima složenim sa *-ići*: *nađe, izaći, otići, sađu, naći* (Kuna, 141);

– pored *također, među, mlađim* S. ima i: *gospoju* (i danas obično u herceg. govorima), *takojer, meu, meumetak*. Jasno, u domaćim riječima ima samo *đ*, a u riječima koje nisu bile i opštenarodne, ili koje nije ponio iz rodnoga doma, ima i *j*;

– stare skupine: *stj, zdj; skj, zgj* daju u S. jeziku: *st i žd: dažditi, taštine, ištete*, a samo jednom *šč*: *praščate* (Kuna, 142);

– S. ima: *mnogo, tannici, sumnje*, iako i: *mliti-mlidem* (Kuna, 144);

– pored: *vičnje, svitovnje* S. ima i: *životinski, životini* (Kuna, 145), što može biti i nagovještaj sadašnjeg svodenja *nj* na *n* u govoru Muslimana Ljubuškoga;

– pored: *u grisih, redovnici, vrazi, vuci, pauci, kćerci, majci, na vojsci* S. ima i: *u struki, paroki* (Kuna, 146);

– fonema *-m* na kraju riječi čuva svoja fonetska obilježja: *blagosivam, sa mnom, s tobom, fratrom, svakom, ostalim redovnikom* (Pisma, 13);

– oba afrikatska para se dosljedno razlikuju: *vičnosti, naučitelja, četvartome* : *općeno, trećemu, posvećena; Zmajeviću* (Pisma, naslovna strana), *slidećemu, veće; nadje* (13), *osudjene* (ossugene, 18), *medju* (meggiu, 19); *sardžbenici, sardžba* (sarxbenici, 37, sarxba, 42). Istina, kako to čini i prof. Kuna, ovdje se samo teoretski pretpostavlja postojanje afrikate *dž*. Sitović, kako se vidi, piše *žb*. Ali se zna da tu imamo asimilaciju i da S. nikada afrikatu *č* ne obilježava grafemom *x*. Dakle, poseban način obilježavanja ukazuje na izvršenu asimilaciju i pojavu novoga glasa;

– S. razlikuje sonante *lj* i *nj* od sonanata *j* i *n*, up.: *oggna, naučiteglia, pivagne, dozivgliu se* : *koju, jezik; vicnosti, zakona*.

Od oblika koje nam nudi S. pisana riječ ukazujem samo na one koji su relevantni za sadašnji govor ovoga kraja, upravo za sagledavanje govornih izmjena nastalih za protekla tri stoljeća – od kako je Sitović napustio rodni kraj:

– pored: *muževi, dimovi, gromovi, kumovi* u upotrebi su i: *stupi, sudi, nosi, bubnji* (Kuna, 152);

– gen. pl. zna za različite oblike: *libric, godin, stotin, hiljad; glasovah, gradovah, listovah; grihov, redovnikov, virnikov; godina, hiljada, planina, zvizda; rukuh, noguh* – svi ovi oblici, svakako, nisu bili i oblici koje je S. ponio iz rodnoga kraja. On je

neke od njih mogao i primiti, iz knjiga, i uvrstiti ih u svoju pisanu riječ (o tome v. Kuna, op. cit., str. 150-151);

– u dat. pl. imamo starije oblike: *fratrom, popom, psom; vrimenom; dušam, crkvam* (Kuna, 147);

– u instr. pl. S. ima ove oblike: *zubi, mudraci, čavli; konjma, bičma; ljudmi*. Za oblike: *čavlima, sakramentima* H. Kuna misli da nisu pouzdani (str. 148); *klišti, klištni; suzam, divojkam, ženam* (Kuna, 148); *ušima, očima*;

– u lok. pl.: *grisih, Duhovih; pustinjam, spilam, jamam, dubinam*; rjeđe: *potribah, mukah; kostima* (Kuna, 149);

– S. ima u zamjениčkoj paradigmi i oblike: *nami, vami, njimi* za dat., instr. i lok., kao i: *njima* u lok.;

– u akuz. pl. javlja se za ž. r. i oblik: *nje, uz: njih*;

– pokazne zamjenice glase: *ovi, oni, ta*; odnosne znaju za dvojake likove: *ki-koji, ka-koja, ku-koju, ke-koje*;

– prisvojne zamjenice ne znaju za ovo dvojstvo: *moja, tvoja, moje, tvoje, svoje, svoju*, samo jednom: *tvu* (Kuna, 158);

– i pridjevske zamjenice, kao i pridjevi, često imaju imeničku promjenu: *njihova, njegova; radosna, žalosna, uz: svetoga-svetog, rujnoga*;

– u komparaciji S. ima: *lipši, žešće, dublje, niže, draže, mračnije, mučnija; najglasnija, najkorisnija; lašnje, najlašnje*;

– pored *dvoje, troje* S. ima: *četvero, petero, šestero*;

– pored *more* S. ima i *može* (Kuna, 163); tu je i: *žive, živješ* (isto, 164); *vrije* (165), *daje, dajem, obećajem; nejma, nejmaju* (isto, 165-167);

– S. ima: *padnuti, dignuti, dostignuti; maknut, dosegnut, taknut* (Kuna, 168);

– brojne su potvrde za imperfekat: *mogaše, mogahu, mrzaše, napastovaše, mučaše, žderaše, livahu* (170);

– u futuru nalazimo dvojake oblike: *bitiće, bitće : biće*; futur II glasi: *budeš slušati, budu činiti, uz: budu stali* (Kuna, 171);

– potencijal kod S. glasi: *bih moga, biste mučili, bismo se ostali* (Kuna, 172);

– pluskvamperfekat ima po obrascu: *biše uskrsnuo; bijaše vidio*;

– gl. pridjev trpni: *pivana, oprane, ukopan; data; proklet, začet, pritegnuta; rasrđene, rođen, privareni* (174);

– gl. prilozi: *imajući, mogući, kazujući; promislivši, rodivši, odrišivši* (175).

Kao što primjeri pokazuju, a ovdje su date samo glavnije osobine koje nudi pisana riječ Lovre Sitovića kako ih je dala H. Kuna, Sitović nam nudi cijelu gramatiku svoga rodnog kraja. Ima tu osobina koje su još uvijek prisutne u govoru Muslimana Ljubuškoga, a ima i osobina koje se teško uklapaju u strukturu govora Sitovićevo zavičaja. Na mnoge od tih osobina već je ukazala H. Kuna kao na nanose sa strane. U daljem tekstu će se na neke od tih osobina i posebno ukazivati, uzimajući u obzir i podatke koje nam o jeziku Sitovića nudi rad M. Šimundića.

A sad o podacima koje o našem govoru daju dijalektološki prilozi:

a) Prije više od osamdeset godina M. Milas je dao opis mostarskog govora u 153. knjizi Rada JA. Mostar je u to vrijeme, upravo “po popisu 1895. godine” imao 14.370 stanovnika, i to: 6.946 muslimana, 3.877 pravoslavnih i 3.353 katolika. Što se tiče mostarskog govora, Milas tu konstatuje da je to “zapadni, ikavačko-štokavački” govor, tačnije, to je: “nekakav prijelaz od zapadnoga k južnome govoru”, iako su muslimani i katolici ikavci “s nešto primjese jekavačke” što se, prema Milasu, “odskora među njih uvelo” (str. 47). Dakle, tu se ukrštaju osobine zapadnog i južnog govora.

Za nas su ovdje interesantni Milasovi podaci o govoru mostarskih muslimana i katolika – jer to su ikavci-štakavci. Muslimani su “najbolji” predstavnici ovoga govora. Katolici “govore kao i muslomani, jer su oni ponajviše iz sjeverozapadne okolice mostarske, gdje se opet govori kao u Mostaru” (str. 48). Ako bi se moglo suditi na osnovu ove Milasove konstatacije, moglo bi se reći da je početkom ovoga vijeka postojala govorna harmonija između ikavaca Mostara i njegove okoline. Moguće je da je bilo zajedničkih osobina, ali je teško tvrditi da je postojala identičnost u govoru.

Od osobina koje daje Milas ukazujem na sljedeće:

– ikavizam, uz: *obe-obi, neki-niki, nekako, nekad, zenica*, kao i: *tjeca* (= tica), *vijeno* (= vino), *mješ* (= miš); *svađe, vođe, onđe* (50);

– *res(ti), restem; rebac;*

– *morem/merem, moreš/mereš;*

– *bil-bio, cil-cio; vesel-veso, debel-debo; silni, svilni;*

– *prodo, reko, šupo; zaova, pao-po, dao-do; vo, so, moba; veso, uzo, počo, nago; debo, pepo, voma; skino, pritisno, pogino* (51);

– dva afrikatska para svedena su na jedan, to je nekakav srednji glas “između č i ć”, odnosno dž i đ; to vrijedi i za katolike i za muslimane (53);

– *najdem, dojdem; idem, otiđem;*

– *hrđa, hrvat se, hrpa, hrzat, lahko; reko, odma;*

– *fala, ufatit; klufko;*

– *zemja, grebje, divji, sabja* – osobito muslimani;

– *kon, lanski, sužan;*

– *junačtvo, divojačtvo i junaštvo, divojaštvo; čakljat, mačkara;*

– *pušćenica, namišćen, pušci, uz: štap, šteta, klišta, gušterica, ognjište, štipat, štene; zviždat i zviždat;*

- *sovat, seto; šenica, čela, tica;*
- *kos, milos, priš, groz; otres, plivs;*
- *neš, hoš; hošte;*
- *kupiću, daću, doću; poću, iću;*
- *menika, tebika, njemuka;*
- *otācā, lonācā; cabālā, rālā; krušākā, molitāvā;*
- *pas-pasa, mrtvac-mrtvaca; san-sna, šav-šava/šva;*
- *družē, brate, pase (60);*
- *nožem, konjem, ključem; carem-carom, prijateljem-prijatelj-
teljom;*
- *sni; šavi-švi; oci, miši, bubnji, češlji; duhovi, brkovi, gradovi;*
- *junacim, čadorim u 3, 6. i 7. množine;*
- *momčad-momčadim u 3, 6. i 7. mn.;*
- *brizi, slozi, struci, jabuci; slugi, čohi, snahi, kolivki, divojci i divojki, pušci i puški;*
- *Fāta i Fāta, Āndja i Āndja; Fāte i Āndje : Fāta i Āndja u vok.;*
- *ščer-ščeri-ščerma-ščerim (65);*
- *pored: nama, vama i nami, vami; akuz. pl. od on-nje uz njih (66);*
- *Péro-Pérē-Périn, Sálko-Sáلكē-Sáلكin;*
- *tonut-tonem; vide, držē, nose u 3. 1. pl. prezenta.*

Mada su neke Milasove tvrdnje izazvale polemiku (Ćorović, Vuković), jer nisu bile odraz mostarskog govora, ni onoga vremena, ima tu podataka koje potvrđuje i savremeni i-št. govor zapadne Hercegovine.

b) U osvrtu na Milasov rad o mostarskom govoru V. Ćorović u Jagićevom arhivu (knj. 29) daje nešto podataka i o zapadnohercegovačkoj ikavštini. Tu on konstatuje:

– granica između ikavskih i ijekavskih govora je Neretva: na desnoj strani se govori ikavski na lijevoj ijekavski – misli se na taj dio Hercegovine;

– na desnoj strani, tj. u Ljubuškom, Širokom Brijegu (danas Lištici), do Livna, postoji jedinstven govorni tip (“kann ein einheitliches sprachliches Element vorstellen”, 499);

– Milasovi primjeri: *tjeca*, *vijeno*, *mješ* nisu vjerna slika govora (“hörte ich von Milas zum erstenmal”, 502);

– u Mostaru se kaže: *prija* i *praska*. Jagić, ispod teksta, primjećuje da je *praskva* prema *persica*, kao u bug., gdje je poslije metateze *re > ra*, kao u *orah < orjah < oreh̃v > orih (orjeh?) - oreh* a oblik *breskva*, ikav. *briska* upućuje na njem. *phärsich (ph = f = b)*;

– *brenem se* mj. *brinem se*, što navodi Milas, nije tu tipično;

– Ćorović ne potvrđuje ni Milasovo: *šupo*, *šupalj*;

– supstitucija *lj* sa *j* poznata je i katolicima i muslimanima, posljednji češće znaju za tu osobinu;

– oblike *njiman*, *vaman*, *naman* Ćorović ne potvrđuje;

– pojava *-n* mj. *-m* u glagol. oblicima kod katolika je posljedica uticaja dalmatinskih govora; van glagolskih oblika Ćorović nije čuo *-n* mj. *-m* (505);

– oblici gen. pl.: *kotla*, *klufka*, *koplja* rjeđi su od onih sa nepostojanim *a*: *kotala*, *kopalja*, *klufaka-klupaka*;

– gen. sing. *pasa* niko ne kaže u Mostaru;

– običnije je: *glavare*, *narode*, *lave* nego *glavaru...*;

– za dvojake množinske oblike znaju imenice kao *san*: *sni* i *snovi*, *otac-oci* i *očevi*, tako i: *miši-miševi*, *brci-brkovi*, *čiri-čirovi*, *dusi-duhovi*, *diveri-diverovi*;

– ne govori se *Hrvoje-Hrvoje* nego *Hrvoje-Hrvoja*, kao *Spasoje-Spasoja*;

– pored *uže-uža*, *jaje-jaja* govori se i: *uže-užeta*, *jaje-jajeta*;

- dat. *telacim* Ć. je nepoznat;
- oblici: *sa šćerom*, *šćerom* nisu mostarski;
- katolici kažu u nom. sing. *šćer*, ostali *šći*;
- akuz. pl. *nje* od *on* Ć. nije čuo u Mostaru;
- strane su mu i veze: *on je je vidio*, kao i *nište* mj. *ništa*.

Tu ima još nekih osobina koje Ćorović ili sam navodi kao mostarske ili osporava tačnost Milasovih tvrdnji, ali one za nas ovdje nisu bitne.

U vezi sa navedenim Ćorovićevim opaskama moglo bi se, danas, reći da neke stoje, a neke nisu tačne. Kao što će se i ovdje vidjeti, nije cijela zona do Livna dijalekatski identična. Tu postoje jasno izdvojena dva govorna tipa: i-šća (Livno – Posušje) i i-šta (Lištica, Ljubuški, Mostar, Čapljina, upravo dijelovi ovih posljednjih opština koji se nalaze na desnoj strani Neretve); oblik *šupo* je još i danas živ u ovom dijelu Hercegovine. Pa i u centralnohercegovačkom. Oblici *njiman*, *vaman* mogu se čuti u zapadnohercegov.; to vrijedi i za pojavu *-n* mj. *-m* i van glagolskih oblika; ali je *dim*, *sam*; vokativ sing. može biti i na *-e* i na *-u* i u mostarskoj okolini; dativ tipa *telacim* nije nepoznat zapadnohercegovačkom govornom tipu; oblik *šćer* nije isključivo u upotrebi kod katolika; nije ni danas neobična konstrukcija: *on je je vidio*. Ali, istini za volju, za punih osam decenija koje su prošle od objavljivanja Ćorovićevog rada (1907) do danas i tu se moglo nešto izmijeniti. Uz to, ako je Milas obraćao više pažnju govoru ikavaca, Ćorović je svoje sudove, počesto, zasnivao na govoru ijekavaca Mostara. A razlike su između ova dva govorna tipa, čak i u jednom mjestu, kao što je Mostar, i lako uočljive i lako objašnjive. Mada se ti govori međusobno miješaju i prepliću, još uvijek su žive izoglose koje upućuju na njihova ishodišta. Nesumnjivo, Milas je prikupljao građu za svoj rad o mostarskom govoru u krugu uglednijih Mostaraca. To, svakako, nisu bili tipični predstavnici mostarskog

govora. Pa ni govora naroda kome su i oni pripadali. Jer, ne treba ni to zaboraviti, klasni momenat je i tu bio značajan: aga i beg nisu govorili istim jezikom kojim je govorila gradska sirotinja ili seljaci, pa i najbliže okoline Mostara. To su pokazala novija ispitivanja centralnohercegovačkog govornog tipa (isp. kod mene u *Mjesto centralnohercegovačkog govora...*, kao i *Govor istočne Hercegovine*). Ali se može reći da je i Ćorović neke osobine, koje su bile svojstvene govoru njegove uže sredine, proglašavao opštim i sve ono što on nije nosio u svom jezičkom osjećanju, stavljao pod znak pitanja. Tako, recimo, oblik akuzativa pl. *nje* ja sam bilježio u mnogim mjestima Hercegovine (up.: *grom ti puko u nje* = u konje i sl.). Ovo, isto tako, znači da svaki govor traži poseban pristup i posebno razmatranje podataka koje nudi.

c) Prof. Belić je u *Dijalektološkoj karti* (1905) dosta prostora posvetio ikavskim govorima. Pošto sam ja o tome opširnije pisao u radu o zapadnobosanskoj šćakavštini (BHDZb., I, 13. i dalje), smatram da ovdje to nije potrebno ponavljati. Reći ću samo da tu ima osobina iz Ljubuškoga: *žěja, Jùbuškī, zěmja, zěmjē, jūdī, kòjē; narésle, odrésle, grěbje, jāmī, jāmljā, nèdeljōn, sěbōn, rōdjāka, pòčmē, čúvj (!), čěsto, òteka, iša, òtiša, izaša, rěkā, dòšā, dā, pròpā, bļja, pļja* (str. 55), (cio ovaj odjeljak Belićeve *Dij. karte* navodi se u poglavlju o promjeni sonanta *l* na kraju riječi, str. 75) – o kojima bi se moglo reći sljedeće:

1. Navedene osobine mogu biti zabilježene u Ljubuškom, ali se ne mogu proglašavati za opšte – tu Hrvati sasvim lijepo razlikuju oba para afrikata i *lj* i *j*;

2. Izgovor *-m* kao *-n* nikako ne ulazi u karakteristike govora Muslimana. Ako je prva osobina tipična za govor Muslimana ovog dijela Hercegovine, druga je tipična za govor Hrvata.

U radu *O srpskim ili hrvatskim dijalektima* (Glas, 78, 1908) A. Belić ponavlja mnoge misli iz *Dijalekt. karte* kada su u pitanju ikavski govori. Ukazujem ovdje na jednu globalnu podjelu

ikavskih govora koju nalazimo tu kod prof. Belića. On kao da tu razlikuje dva tipa ikavskih govora: “arhaističniji *štokavski govor* koji je stajao pod uticajem čakavskog dijalekta i najnoviji uticaj hercegovačkoga dijalekta koji se izvršio u vreme seljenja njegovih predstavnika među ikavce posle turske navale” – (str. 77). Ako dobro shvatam ovako formulisanu misao prof. Belića, mogu se razlikovati dva tipa ikavskih govora: arhaičniji “koji je stajao pod uticajem čakavskog dijalekta” i noviji koji je bio pod uticajem “hercegovačkoga dijalekta”. Istina, gornja rečenica mogla bi se i ovako shvatiti: najarhaičniji ikavski govor je stajao pod uticajem čakavskih govora, ali je pretrpio, poslije turske invazije ovih krajeva, i uticaj štokavskih govora. U svakom slučaju u pitanju su dvostrani uticaji na ikavske govore.

Naravno, ovdje nije potrebno pratiti evoluciju Belićevog mišljenja o genezi ikavskih govora (to je dato u pomenutom mom radu o zapadnobosanskoj šćakavštini), ali ću još samo istaći da ikavskom problemu prof. Belić posvećuje svoju studiju *O značaju zapadnog štokavskog govora* (JF, XXIII, 1958). Tu se ikavizam, kao dijalekatski fenomen, veže za zapadnoštokavski govorni tip sa centrom u Bosni gdje je došlo do pojave *i mj. ě*. Odatle se ikavizam širio i na istok “između Drine i reke Bosne u njihovom gornjem toku”, a mogao se proširiti i preko Drine gdje još “u znatnoj meri” ima *é* (str. 4). Iz toga svoga središta ikavizam se širio i na jug “u zapadnu Hercegovinu” gdje se “u znatnoj meri obrazovao onaj ikavski govor kao i između Bosne i Drine, koji je, imajući u svojoj strukturi *št* i *žd*, primio ikavizme i nekako time otišao pod okrilje zapadnog govora”. Taj govor je imao i “dosta arhaizama”, a smjestio se “između Neretve i Cetine, a docnije u XV i XVI, kada se u zapadnoj Dalmaciji smanjio čakavski elemenat (seobom na ostrvlje) – i u zapadnu Dalmaciju” (str. 5).

Da se ikavizam, kao govorna pojava, mogao začeti u zapadnoj štokavštini, to je, mislim, prihvatljivo (isp. o tome kod mene u BHDZb., I, 20-21). Prihvatljivo je i mišljenje da se iz te

zone ikavizam širio zajedno sa širenjem granica srednjovjekovne bosanske države. Teže je, međutim, dokazati da je granica i-šta govora na zapadu dopirala do Cetine. Kompleksi i-šća govora koji se nalaze između Cetine i granica našega govora upućivali bi na zaključak da je i tu šćakavština primarna. Sigurno je da će ispitivanja tih govora, koja su u toku, i ovdje donijeti više svjetlosti.

Istina, za ikavštinu Bukovice se pretpostavlja da je genetski vezana za zapadnohercegovačku ikavštinu. Tako Ž. Bjelanović konstatuje da su ikavci Bukovice ovamo dospjeli “između 1690. i 1694”, kada su franjevci “iz zapadne Hercegovine, iz Broćna” doveli oko 2.000 ljudi i “naselili njima pored sela uz Cetinu još i Vaćane” (Bjelanović, *Bukovica*, 21). Ti ikavci imaju uz *i* < *ě* još i ove osobine: *-n* mj. *-m*: *ženōn*, *sèstrōn*; *a* < *l*: *mīslija*, *govōrija*; kraće oblike množine: *br̄ci*, *vōli*, *žūlji*; *šć* u primjerima: *kr̄ščēnje*, *šćāp*, *ògnjīšće*, *mīščani*, *namiščati*; morfem *-u* u 3. l. mn. prezenta glagola tipa *vidjeti*, *držati*: *vidū*, *dīžū*; morfem *-ni* mj. *-nu*:- *dīgnit/i*, *klēknit/i*; supinski oblik mj. infinitivnog (op. cit., 23). Mada neke od navedenih osobina nalazimo i danas u zh. ikavskom govoru, što bi mogli baštiniti i ikavci Bukovice, tu ima i jedna krupna izoglosa koja ne potvrđuje mišljenje da su bukovički ikavci porijeklom iz “Broćna”. To je njihov šćakavizam. Brotnjo, kao ni cijela naša zapadna Hercegovina, nije nikada pripadalo šćakavskim govorima. To je iskonska šćakavska teritorija i kao takva čini sastavni dio hercegovačke šćakavštine. Prema tome, bukovički i-šća govori mogli su tamo doći iz zapadnijih krajeva, iz oblasti Duvna i Livna, ili, u najboljem slučaju, tu imamo ukrštanje naših šćakavaca i zapadnijih šćakavaca. Tek je činjenica da nisu svi iz i-šta zone zapadne Hercegovine.

d) Milan Rešetar, u djelu: *Der stokavische Dialekt* (Beč, 1907), dao je i nekoliko osobina našega govora, i to:

– ikavizam;

– *je* > *ja*: *zajati* (Ljubuški, str. 102);

- *do, zno* (Rakitno – Ljubuški 107);
- *lj > j* (Vitina, djelimično Ljubuški i Humac, 123);
- *t > j: bogajstvo* (Veljači – Ljubuški, 138);
- *re: rebac* (Ljubuški, 150);
- *stražva* = straža (Čapljina);
- *voc. sing. Mâre, Stâne* (167);
- *ljudiju* (Raška Gora, 172);
- *čudju se* (Raška Gora, 193);
- *dovete* (Dretelj, Čapljina, kod Rešetara – Ljubuški, 195).

Neke od navedenih osobina nalazimo i danas. Neke je Rešetar dobio posrednim putem, a te osobine (ni tada, ni danas) nisu tipične za ovaj govorni tip (*zajati, ljudiju, čudju se*). Istina, Rešetar uz neke od navedenih primjera stavlja zvjezdicu, ili naglašava da su mu drugi dali te podatke.

e) I prof. Vuković je u svom radu o mostarskom govoru ukazao na neke osobine zapadnohercegovačke ikavštine, i to:

– oblici: *debel, gnjil, pepel*, koje navodi Milas, nisu mu sigurni, ali ima: *šupo*;

– *re* mj. *ra* u *rebac, jerebica*, kao i *re* mj. *ro* u *greblje* “rasprostranjeni su u svim zapadnijim govorima” (92);

– nerazlikovanje dvaju afrikatskih parova postaje osobina i govora pravoslavaca Mostara;

– zamjena *nj* sa *n* i *lj* sa *j* “opštija (je) pojava na desnoj obali Neretve – u Cernici, Donjoj Mahali, Prethumu i Zahumu” (93);

– u zapadnijim hercegovačkim govorima čuju se i čakavski oblici: *ščap, šćeta*, odatle i u mostarskom govoru *iščem*;

– desonorizacija zvučnih suglasnika na kraju riječi je obična pojava, u Mostaru to ide do potpunog obezvučavanja;

– čest je vokativ sing. na *-u*: *Kurtu, Kanaetu, volu, slonu*;

– javlja se: *čeme, mojeme, tvojeme, mome, tvome*;

– obično je: *s nožem siječem hljeb, idem s vozom, udario ga s kocem;*

– tu je i: *pitaću mame, kad budeš tumačiti..., kad došla...*

Ovdje je ukazano samo na one osobine koje su na neki način povezane sa našim problemima, sa problemima zapadnohercegovačke ikavštine. Ako se materijal koji je naveo prof. Vuković posmatra iz te govorne situacije, i tu ima ogrešenja. Tako, npr., u zapadnohercegovačkom će se i danas javiti pridjevi tipa *bil, cil*, pa i *debel*; zatim: šćakavizam nije isključivo čakavska osobina. Istina, to je naše današnje saznanje. U vrijeme kada je prof. Vuković pisao ovaj svoj rad (objavljen je 1937), uglavnom se mislilo da je *šć* čakavska osobina.

f) U *Dijalektologiji srpskohrvatskog jezika* (1956) P. Ivić ističe da se najjača “kompaktna grupa ikavaca nalazi u zapadnoj Hercegovini s okolnim oblastima: dalmatinskim kopnom i delovima zapadne i centralne Bosne” (174). Od osobina koje bi mogle biti tipične za naš govor, a koje navodi prof. Ivić, ukazujem na sljedeće:

– novoštokavska akcentuacija, sa prenošenjem akcenata na proklitiku;

– čuvaju se postakcenatske dužine;

– uz ikavsku zamjenu *ě*, i u dugom i u kratkom slogu, idu i neki ekavizmi: *ženica, cesta, obedvi...*;

– vokalizam istočnohercegovačkog govornog tipa;

– poznata je redukcija vokala, ali podaci o toj pojavi su nedovoljni za donošenje bilo kakvih zaključaka;

– *-ao > -o*, iako se u nekim govorima javlja i *-a*;

– javlja se *vrebac* – u većini govora, *resti* – znatno uža teritorija, a *greb, greblje* – u većini govora;

– *lj > j* “uglavnom duž linije Neretva – Bosna”;

– *m > n* “odlika je govora bližih moru” kao impuls iz čakavskih govora;

- *h* uglavnom čuvaju Muslimani;
- *č* i *dž* se jednače sa *ć* i *đ* kod nekih predstavnika ovih govora, uglavnom kod Muslimana;
- izvršeno je novo jotovanje: *cviće, gvožđe, greblje*;
- *že* > *re: morem*;
- pluralski oblici “razvijaju se ... u novoštokavskom duhu”: dat., instr. i lok. su izjednačeni, ali s finalnim *-m*;
- izostaje kons. alternacija u primjerima tipa: *ruki, nogi*, pa i: *redovniki, vrangi*;
- jednosložne imenice u množini često nemaju morfemu *-ov-*: *strici, prišti, cari*;
- im. m. r. tipa *Ánte, Péro* dekliniraju se po obrascu im. ž. r. na *-a*;
- poznat je akuz. mn. 1. zamj. 3. lica *-nje*;
- znaju za zamj. oblike *ta, ti, ovizi*;
- odsustvo imperfekta;
- u upotrebi je kraći oblik infinitiva;
- u 3. 1. pl. prez. morfemski završeci *-e* i *-u*: *nose, nosu*;
- pojava: *okliznit se, potonila*;
- obično je: *zafaljivam, obećajem*;
- akcenatske alternacije: *lõzi, grêdi*;
- akcenatske alternacije: *blága-blâgo, prodála-prödâlo*;
- akcenatski tip: *plètêmo, činîte*.

Mada su i ove osobine date kao osobine ikavskih govora ovoga tipa kao cjeline, mislim da se navedene mogu smatrati kao tipičnijim za hercegovačke ikavske govore, za razliku od onih koje su tipičnije za bosanske i-šća govore. Prof. Ivić tu ističe i sličnost između i-šta i ije-šta govora hercegovačkog tipa, a oba ta govorna tipa imala su “po jedno hercegovačko jezgro sa dominantnim novoštokavskim osobinama” za razliku od govora iz doline rijeke

Bosne koji su u svojoj evoluciji znatno iza hercegovačkih govora. Polazišta ovakvom stanju nalaze se u našoj srednjovjekovnoj istoriji: Zahumlje – Bosna. Da li je Neretva bila stara granica koja je dijelila *ije-* od *i-govora*, pitanje je koje “očekuje konačan odgovor” (str. 174-179).

Ovo je, nesumnjivo, najkompletnija slika ikavskih govora, i našega tipa, i najpotpuniji popis njihovih izoglosa (v. i njemačko izdanje *Dijalektologije*, str. 188-200).

g) Na neke osobine zapadnohercegovačke ikavštine ja sam ukazao u radovima o centralnohercegovačkom govoru i govoru jekavskih oaza u zapadnoj Hercegovini.

U radu o centralnohercegovačkom govoru (JF, XV, 1961-62) dat je jedan broj izoglosa koje odvajaju centralnohercegovački od zapadnohercegovačkog. Tu je ukazano na ove razlike:

- refleksi *ě* – jekavizam : ikavizmu;
- *čito, piso* : *čita, pisa, bija*;
- *lunac, brunzin, unda* u zapadnoherc. kao obična pojava : rjeđe se javlja u ch.;
- *Pilip, pratar, vakup* : *Filip, fratar, vakuf*;
- *čujen, štapon, svićenikon* : *čujem, štapom, svećenikom*;
- *divojki, bubregi* : *đevojci, bubrezi*;
- *našim seljacin, po gradovin, na nogam* : *našim seljacima...*;
- *pećimam, kokošimam* : *pećima, kokošima*;
- *ovizi, onizi, tizi* : *ovi, oni, ti* (op. cit., 302-303).

U vrijeme pisanja toga rada ja nisam imao u svojim bilješkama podataka o tome govoru. Navedeni podaci su uzeti iz bilježaka koje je na terenu zapadne Hercegovine vodila drugarica Fahra Kolaković-Matijašić. Ali, i te bilješke, vjerno date, pokazale su razlike između zh. i ch. govora i bile su dovoljne za odvajanje ovih dvaju govora.

U radu *Jekavske oaze u zapadnoj Hercegovini* (JF, XXVII, 1966-67) ukazano je na postojanje jekavaca u tom dijelu Hercegovine. I ne samo Srba, nego i Muslimana. Tom prilikom je data jedna opštija slika tih jekavskih oaza, ali je ukazano i na momente koji su usloveli govorne razlike između Muslimana Ljubuškog i Vitine na jednoj strani i Gracke (Ljubuški) i Jasenke (Čapljina) na drugoj strani.

Tu čitamo i ove retke:

“1. Muslimani zapadnohercegovačkih varošica – bilo da su u pitanju starosjedioci, tj. oni koji su tu primili islam, ili oni koji su u ova mjesta došli iz zapadnijih, takođe ikavskih krajeva... – porijeklom su ikavci. Za seljake tih krajeva (misli se na Gracku i Jasenicu, sadašnja napomena), to se ne može reći, ili ne za sve njih...

2. Vrlo značajan je bio i drugi razlog, ekonomski položaj ovih Muslimana. Ikavci varošica bili su veleposjednici – age i begovi, kako starosjedioci, tako i oni koji su poslije povlačenja iz zapadnih krajeva ovamo došli. Muslimani stočari (Gracka i Jasenica, sad. nap.) bili su i ostali su ekonomski u podređenom položaju” (str. 275).

Tu se, dalje, razmatra problem islamizacije jekavaca – stočara i uloga vjeroučitelja u ovom govoru: ako je bio ikavac iz zapadne Hercegovine, on se morao prilagoditi sredini, a ne sredina njegovom govoru.

U ovom radu se daje tekst i nekih pisama koja su nastala na zapadnohercegovačkom području. Pošto su u pitanju ikavski tekstovi, pisao ih je Ljubušak, ili su u njegovo ime pisma napisana, ovdje će biti nešto više riječi o osobinama tih pisama.

Evo njihovog teksta:

1. Pisano između 1696. i 1705.

Prisvitloj uzvišenoj i priplepenitoj gospodi ġu knezu i ostalim...
begovom

Molim se vašemu priuzvišenomu gospostvu da biste mi dopustili milost da mi date ovdje više dvi soli, kako ste mi i litos dali, a učinićemo temesuće (pismena potvrda) kako zapovidit. Vašemu je gospostvu siguro, a meni ćete dobro učiniti. A ono litišne biće brezo naplaćeno. I još se molim vašemu priuzvišenom gospostvu da mi date u Stonu tisuću i pet stotin spuda soli više moje ise u Stonu da se naplatite u Gabelara kako se što prodava... znade veše priplemenito gospostvo ova skali s ovim emini kako se prominuju svaka dva miseća... Ako bog da biće bole i obrenućemo s načinom mlogo trgovaca. Ali se molim vašemu gospostvu ako uzmem te bog dade (bordade) da biste mi više počitelški ise dali na so ovu i stonsku koliko bi vam se paralo kako će biti siguro kad bismo došli s temesući... da biste mi obećali rič i da se mogu vladat, ako bog da, učinit vidićete kako će se nastojat i činit posa. Molim se vašemu priuzvišenom gospostvu i priporučujem se da biste mi milost dopustili i jeda bi proša...

2. Prisvitloj, uzvišenoj i priplemenitoj gospodi begovom ġu knezu i ostalim begovom od Dubrovnika lipo v(ele) d(rago) p(ozdrav) gosposki od mene Mamutage kapetana od Ljubuškoga. A potomu, bijo sam s pašom u Nikšićima. Doodiše mi knezovi i raje (e = a) od Gacka i Banana i Rudina i svi ostali i govoriše mi kroz skale i vele veće nam je dodijalo zlo s Novoga i Risna ali nam je potrebe za glavninu i za drugo uzeti aspre. Zato nađite nam koji način da nam se daju aspre od strane dubrovačke i da ji oni uzimaju u ime niovi intrada iz sela koje siguro za sve selo i da nose lipo na lazare(t) i pridaju lipo a da ne ima nikad niko otić na drugu stranu... Zato providi vaše uzvišeno gospostvo i nađite način da izade u brime (!) vaš čovik s vašim dinarom da se znade zašto će ovo bit velika korist... Zato vidite i ako bi vam se paralo te bi ktilo vaše uzvišeno gos(po)stvo da se ova stvar koja će biti veoma korisna za tu skalu učini te biste ktili i ja bi doša..."

3. Prisvitla uzvišena i priplemenita gospodo begovi molim se vašemu priplemenitomu gospostvu da biste mi milost dopustili da mi date tri milara soli u Stonu a naplatiće se vaše gospostvo kako se prodaje u Stonu od moje ise... Lipo će se vaše gospostvo naplatit a korist je gospočka, Gospodo begovi, ja sam bijo vazda što sam moga na poslu su vašega gospostva a ima dva miseca nisam ništa uzima... Bog vas veselijo i u gospostvu uzvišijo

Pisa ja emin Mamutaga

(Pisma su pisana ćirilicom. Čuvaju se u Dubrovačkom arhivu, serija ASMM-V, v. JF, XXVII, 279-280). Ovdje se uzima *j* mj. *ě*.

Ova pisma nude nekoliko osobina na koje treba ukazati:

1. Pisao ih je ikavac;

2. Pisar nije morao biti Musliman. Na to upućuje nepoznavanje foneme *h* (*doodiše, Mamutaga*); up. i: *da ji oni uzimaju*;

3. Pisar zna za pojavu *-a* u obliku m. r. radnog glagolskog pridjeva mj. starije skupine *-al*: *posa, doša*, ali i *-o*: *bijo, veselijo, uzvišijo*;

4. Mada se razlikuju *č* i *ć*, ima potvrda i za njihovo svodenje na *ć*: *naćin*;

5. Tu je: *molim, s načinom, ostalim begovom, s pašom*;

6. Sugl. skupina *-st* na kraju riječi se čuva: *milost, korist*;

7. Sugl. skupina *-tstv-* se uprošćava: *gospostvu, gospostvo*;

8. Infinitiv je bez krajnjeg *-i*: *zapovidit, učinit*, ali i puni oblik: *učiniti*;

9. Foneme *lj* i *nj* se iskazuju kao *l* i *n*. Pitanje je da li grafički sinkretizam znači i fonetsko jednačenje *nj* sa *n*: *niovi*;

10. Mjesto *mn* ima i *ml*: *mlogo trgovaca*;

11. Mjesto *h-* pojavljuje se i *k-*: *ktilo, ktili*;

12. Ima jedna osobina koja upućuje na dubrovački govorni tip: *brime*; up., i: *zapoviđi!*;

13. U deklinaciji ima arhaičnih oblika: *ostalim begovom, pet stotin spuda sol; s ovim emini, s temesući*, ali i: *mlogo trgovaca, u Nikšićima, u ime niovi intrada, iz sela*;

14. Obično je: *biste dopustili, biste mi dali; biće naplaćeno; vidi ćete, naplatiće se : lipo će se naplatit*.

U daljem tekstu će se vidjeti da neke od osobina koje nam pružaju Mahmutagina pisma karakterišu i savremeni govor ovoga dijela Hercegovine. Odnos *-a* : *-o* u radnom gl. pridjevu i danas

u Ljubuškom ima ta obilježja. Pitanje je da li je svodenje dvaju afrikatskih parova tada bilo u svom začetku. Navedeni primjer ništa nam sigurno o tome ne govori, jer tekst ne odražava govor onoga u čije se ime piše. Ipak, nije isključeno da je poneka osobina i muslimanskog govora Ljubuškog ušla u pismo. Deklinacija je, sigurno, krenula naprijed, ka pojavi novoštokavskih deklinacionih obilježja. Nema danas u ovom govoru staroga dat. pl. tipa *begovom*.

g) U *Pregledu srpskohrvatskih dijalekata* (1978) ja sam posebno ukazao na osobine zapadnohercegovačkih i-šta govora. Tu se ističu ove njihove karakteristike:

- skoro dosljedan ikavizam;
- sekvence *št, žd*: *štap, klišta, ognjište, moždani*;
- sekv. *-ao > -a*: *doša, iša*, kao i pojava oblika tipa: *bija, čuja*;
- sekv. *on > un*: *un, unda, lunac*;
- zamj. tipa: *otaj, ota, oto*;
- foneme *h* i *f* postojane su samo u govoru Muslimana; u govoru Hrvata *h* ne postoji, a *f* se često supstituiše sa *p*: *Pilip, pratar*;
- sonant *-m* na kraju riječi *> -n*: *čujen, ne dan, svićenikon*;
- oblici: *resti, uzresti* : *krasti, krala; rebac, greblje*;
- u govoru Muslimana *lj > j, nj > n*: *Jubuški, kenac*;
- jednačenje *č* i *dž* sa *ć* i *đ* u govoru Muslimana;
- novo jotovanje: *snoplje, greblje, zdravlje, grmlje*;
- oblici: *slugi, zadrugi, ruki, nogi*, r. *sanduki, bubregi*;
- pojava desonorizacije, djelimične ili potpune, na kraju govornog takta: *grad^l, nož^s*: *grat, noš*;
- uprošćavanje sugl. skupova na kraju riječi: *prs, priš, groz*;
- uprošćavanje sugl. skupina na početku riječi: *seto, čěle, tica*;
- sekv. *šč* u gl. oblicima: *iskoriščava, pušći, zviždi*;

– sinkretizam deklinacionih oblika množine, sa *-ma* ili *-m* kao obilježjem;

– pojava obličkog završetka *-mam* u tim oblicima;

– lična imena tipa *Mújo*, *Ívo* sklanjaju se po *-a* deklinaciji;

– postojanje ličnih imena sa " akcentom: *Mûja*, *Îva*, *Mãra*;

– lična imena tipa *Mára*, *Fáta* u vok. sing. imaju morfem *-e*: *Mâre*, *Fâte*;

– imenice m. r. jednosložnih osnova često ne proširuju osnovu u oblicima množine: *ključi*, *prišti*, *noži*, *kmeti*;

– pojava morfema *-ni-* um. *-nu-*: *digniti*, *dignili*;

– objekat u genitivu umj. u akuzativu u primjerima tipa: *pitaj mâjkē*, *bere smokava*;

– česta upotreba partikula: *ovizi*, *tudeka*, *tudekana*, *tudekarana*;

– novoštokavska akcentuacija, ali: *čitāmo*, *žēlīmo*, *sīnōvā*, *sīnovīma*;

– živo prenošenje akcenata na proklitike: *nā rūku*, *ōd brata* (str. 102-104).

Dalje izlaganje će pokazati koje su od navedenih osobina još uvijek tipične za ovo govorno područje, a negdje će se izvršiti korekcije vezane za nacionalnu pripadnost govornika. Ipak, može se reći da je gro bitnih odlika zapadnohercegovačke ikavštine sadržan u ovom spisku osobina. A ovdje je već rečeno da pojava *-n* mj. *-m* na kraju riječi nije osobina govora Muslimana ove zone; uz to dodajmo da desonorizacija nije ovdje tako česta pojava, a uz akcenat tipa *sīnōvā-sīnovīma* javljaju se i Vuk-Daničićevi akcenti: *sinóvā-sinòvīma*; distribucija oblika radnog pridjeva m. r. na *-a* nije pravolinijska, a i objašnjenje te pojave može biti drugačije od onoga koje je u Pregledu dato (umj. sažimaju se *-ao* u *-a*, može biti i *-al* > *-aa* > *-a*).

Ilustracije radi ovdje prilažem i tri epigrafa nađena u zapadnoj Hercegovini. Ovi su epigrafi od ranije poznati našoj nauci. U posljednje vrijeme objavio ih je Marko Vego u svojoj poznatoj zbirci srednjovjekovnih natpisa iz Bosne i Hercegovine (knj. I-IV, Sarajevo, 1962-1970). Za ovaj rad uzeti su klišeji i transkripcije iz rukopisa Šefika Bešlagića: *Ćirilički epigrafski spomenici srednjovjekovne Bosne i Hercegovine* koji je predat Akademiji nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine za objavljivanje.

Ovi naši pisani spomenici nastali su u periodu između XI i XV vijeka. Njihovi tekstovi, upravo njihova pisana riječ, nudi neke osobine koje govore o ranom uključivanju ove govorne zone u hercegovačke govorne tokove ili, bolje rečeno, o hercegovačkom govornom kontinuitetu.

1. Epigraf iz Humca:

† ⱪ НМЭ ОЧГ Н СНА Н СТАГО ДХ· АСЭ ЧКН
АЛЛА МНЛА А ЗНАДА ХХ КЪРСМІНРЪ СІНЪ
БРЭПЪЗ ЖХПИ ЪРХЧЪ Н ЖНА ЭГА ПА· ИЧА

Ovo je Bešlagićev prepis. Njegova transkripcija izgleda ovako:

U ime o(t')ca i s(i)na i s(ve)tago d(u)ha A se c(r')ki A(rhan)dj(e)la Mi(hai)la A zida ju K'rsimir' sin' Bret' župi Vruji i ž(e)na jega Pa(vi)ca.

Marko Vego daje ovaj tekst, kao prepis (transliteracija):

U ime oča i s̄na i s̄tago dha a se c̄rki Adjla Mila A zida u Kъrsmir sinъ Bretъ župi urunъ i žna ega Pavica.

Vegina transkripcija je ovakva:

U ime o(т')ca i s(i)na i s(ve)tago d(u)ha. A se c(р')ki (crkva) A(rhan)ć(e)la Mi(hai)la. A zida ju u Kъrsmiъ, sinъ Bretъ? (Bretov?), župi Urunъ? I ž(e)na jega Pavica.

Čini mi se da ponuđeni tekst može i ovako da se čita: U IME OCA I S(I)NA I S(VE)TAGO D(U)H(A). A SE C(R)KI A(RHAN)Đ(E)LA MI(HAI)LA. A ZIDA JU(U) KRSMIR, SIN BRETA, ŽUPI VRUJA, I ŽENA JEGA PAVICA.

Za nas su od interesa ove fonetsko-morfološke osobine humačkog epigrafa:

– prijedlog *u* (U IME);

– savremeni oblik Gsg. OCA. Mislim da je suvišno upućivati na stariji oblik OTbCA. Taj oblik je već bio iščezao iz govorne riječi. On se još ponegdje održava u pisanoj formi. U našem spomeniku, kako se lijepo vidi – ne. Tu je dat fonetski lik kakav je jedino bio i moguće poslije gubljenja poluglasnika;

– zadržava se stariji morfološki lik Gsg. pridjeva na – AGO. Ako bi se pravilo neko poređenje sa jednim drugim epigrafom iz Hercegovine, sa natpisom iz Drežnice, moglo bi se reći da je ovakav lik Gsg. pridjeva zadržan samo od pridjeva SVET. Jasno je i zašto je to tako;

– zamjenica SE uz veznik A još dugo će se zadržati u ovakvim vezama. Čini mi se da su to dvije riječi i da ih treba pisati odvojeno, bez obzira na to kako je to u natpisu;

– CKI – Crkvi, to je stariji oblik Nsg.; CRbKY, mlada forma CRKI. Današnji oblik Nsg. CRKVA javlja se tek od XIII vijeka (v. RJAZU, s. v. CRKVA);

– malo je neobičan oblik JU (⌘8). Moguće je da je nazalska grafema ⌘ tj. ⌘ trebalo da iskaže ovu zamjeničku enklitiku (JU), a pošto su nazali već, poodavno, bili iščezli, pisaru to nije bilo dovoljno jasno i zato je ovdje još dodao samoglasnik U. Tako je ispalo da nazal vrši službu sonanta J. Ipak će ovo U biti u sastavu zamjeničke enklitike, a ne ličnog imena;

– oblik BRETb može da se čita kao Gsg. BRETA. Poluglasnici su već iščezli iz govora kao foneme. U pisanoj riječi se oni, i još zadugo, zadržavaju, ali bez fonoloških vrijednosti.

Otuda i miješanje grafema A i ѣ ili ѣ = samoglasnik A. Ovdje, dakle, nemamo posesivni pridjev, kako pretpostavlja Vego, nego posesivni genitiv;

– ŽUPI je stari Gsg. imenica ž. r. na *-a* (up. ŽENI). Zato ovaj oblik treba prevoditi kao oblik genitiva: ŽUPE. Tek će se od XIV v. početi javljati oblici Dsg. sa morfološkim obilježjem – I (prema starim mekim osnovama: DUŠI);

– svakako, najzamršeniji u ovom epigrafu je oblik ѠRUIѠ. Vidjeli smo, Vego to čita kao URUN, i prevodi na francuski kao: *seigneur*. Bešlagić opširno razmatra ovaj oblik i, kao moguće, prihvata rješenje koje je ponudio dr Bonicije Rupčić: ŽUPI VRUJI. U mjestu, naime, postoji mikrotoponim RULJAŠ, što bi moglo biti od starijega VRULJAŠ koji je “nekada, vjerovatno, bio centar župe” (Bešlagić). Ja bih prihvatio dato rješenje, s malim korekcijama. Župa se mogla zvati VRUJ. Otuda i genitivna sintagma: ŽUPI VRUJA tj. ŽUPE VRUJA, *župe* kongruiraj sa Gsg. imenice m. r., up. *župe Prozora* i sl.;

– zamjениčki oblik EGA/JEGA je genitiv zamjenice 3. 1. ON. Ovdje je taj oblik u službi prisvojne zamjenice NJEGOV. Zamjenica 3. 1. jednine u starijem našem jeziku mogla je imati oblike i sa inicijalnim N i bez njega. Upravo, ta je zamjenica glasila I(ŽE), JA(ŽE), JE(ŽE). Gsg. je glasio: JEGO/JEGA, kada se javljao bez prijedloga. Up. kod Belića: “Ta je zamenica u zajedničkoslovenskom jeziku imala dvojake oblike: uz predloge – sa početnim *nj* i bez predloga sa početnim *j*. Naš je jezik nasledio obe te grupe oblika, ali ih je drukčije rasporedio” (*Reči sa deklinacijom*, Beograd, 1969, 107).

2. Epigraf iz Kočerina (Prema Bešlagiću – vrijeme nastanka između 1404. i 1405, prema Vegi između 1410. i 1411):

† В4 НМЄ ѠЧ4 Н СНН4 Н СВЕТТО ДХ4 АРМНЬ СЕ
ЛЕЖИ ВНГАНЬ МНЛОШЕВНАЪ СЛДЖИ БАНХ СТИПАНХ
Н КРАЛХ ТКХ Н КРАЛХ ДАБНШН Н КРАЛНЧН
ГРДБН Н КРАЛА ОСТОЮ Н Х ТО ВРНМЄ ДОНДЕ Н
СВАДН СЕ ОСТОБ КРАЛЬ С ХЕРЧЕГОМЪ Н З БОСНМЪ
Н НА ХГРЕ ПОЕ ОСТОЪ ТО ВРНМЄ МЕНЕ ВНГНА
ДОНДЕ КОНЪВННА Н ЛЕГОХЪ НА СВОМЪ
ПЛЕМЕННТОМЪ ПОДЪ КОВЕРНОМЪ Н МОЛХ ВАСЪ
НЕ НАСТУПАЙТЕ НА МЄ Ъ СМЪ БНЛЪ КАКО
ВН ЕСТЕ ВН ХЕТЕ БНТИ КАКО ЕСАМЪ Ъ

Bešlagić daje ovu transkripciju:

Va ime oca i sina i svet(a)go d(u)ha amin Se leži Vigan Milošević Služi banu Stipanu i kralju T(vrt)ku i kralju Dabiši i kraljici Grubi i kralja Ostoju I u to vrime doide i svadi se Ostoja kralj s Hercegom' i z Bosn(o)m' I na Ugre poje Ostoja. To vrime mene Vigna dojde kon'čina i legoh' na svom' plemenitom' pod Kočerinom' I molju vas ne nastupajte ne me Ja s(a)m' bil' kako vi jeste, vi ćete biti kako jesam' ja

Vego ovaj tekst daje u sljedećoj transkripciji:

Va ime oca i sina i svet(a)go d(u)ha aminъ. Se leži Viganъ Miloševićъ. Služi banu Stipanu i kralju Tv(ръt)ku, i kralju Dabiši, i kraljici Grubi i kralja Ostoju. I u to vrime dojde i svadi se Ostoja kralъ s Hercegomъ i z Bosn(o)мъ i na Ugre poje Ostoja. To vrime mene Vigna dojde конъчина i legohъ na svomъ na plemenitomъ, i molju васъ, не наступайте на ме! Ja s(a)мъ билъ како ви jeste, ви ćete biti како jesam ja. (Marko Vego: *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine*, I, Sarajevo, 1962, str. 13).

Od jezičkih osobina ukazujem na sljedeće:

- prijedlog VA, umjesto već uobičajenog U;
- Gsg. OCA, bez ploziva T;
- SVETGO, tj. svetago;
- SLUŽI je 3. 1. sing. aorista: (Viganj) *služi banu*;
- STIPANU, ikavski relfeks *ě* je u to vrijeme bio uveliko ovladao ovom govornom zonom;
  - GRUBI je Dsg. Spomenik je iz XV vijeka, ovakav oblik Dsg. već se bio ustalio;
  - DOIDE, aorist, ali bez izvršenog novog jotovanja, mada bi, vremenski, moglo da tu bude i DOĐE;
  - SHERCEGOM:ZBOSNOM – lijepa potvrda za asimilaciju suglasnika u govornom nizu, što potvrđuju i savremeni govori;
  - POE/POJE, aorist, moglo bi tu biti u pitanju i pisarsko ispuštanje sekvence ID (POIDE, kao DOIDE);
  - MENE VIGNA DOIDE KONČINA, tu imamo slaganje glagola DOĆI sa akuzativom zamjenice JA, što se može čuti i danas: Mene je to došlo, mene je to zahvatilo;
  - MOLJU, oblik 1. 1. sing. prezenta gl. MOLITI još čuva staru formu. Taj lik će se sretati i kasnije, u narodnim govorima se sreće i danas, uz *hoću, mogu* i *viđu*;
  - BIL, sonant L se još čuva u finalnom položaju. Vjerovatno je to pisarski manir. Tu smo već imali vokalizaciju ovoga sonanta, istina ne u O nego u A;
  - BITI, živ je, znači, infinitiv.

3. Natpis iz Drežnice (Bešlagić “od 1335 do 1366”, Vego 1355-1357):

+ В4 НМѢ ѠЧ4 Н ѢН4 Н СТ4ГО ДХ4 4СЄ ДВОРЬ
ВОЄВОДЄ М4СН4 Н НЕГОВНЬО СΝΧ Р4ДОСЛВ4 Н
МНРОСЛВ4 СЄ ПНС4 Р4БЬ БХН Н СТ4ГО
ДМНТРНЬ Х ДНН ГДН4 КР4Л4 ХГ4РСКОГ4
ЛОИШ4 Н ГН4 Б4Н4 БОС4НЬСКОГ4 ТВРЬТК4
ТКО БН ТО ПОТРЬЛЬ Д4 Е ПРОКЛЕТЬ ѠЧМЬ
Н СНОМЬ Н СТНМЬ ДХОМЬ Ъ

Bešlagićeva transkripcija:

Va ime o(t')ca i s(i)na i s(ve)tago d(u)ha a se dvor' voevode M(a)sna i njegoviju s(i)nu Radosl(a)va i M(i)rosl(a)va a se pisa rab' b(o)ži i s(ve)tago D(i)mitrija u dni g(ospo)d(ina) kralja ugar'skoga Loiša i g(ospodi)na bana bosan'skoga Tvr'tka tko bi to potr'l' da je proklet' o(t')c(e)m i s(i)nom i s(ve)tim d(u)hom.

Vego to ovako transkribuje:

Va ime o(т)ca i s(i)na i s(ve)tago d(u)ha. A se dvorъ vojevode Masna i njegoviju snu(sinova) Radosl(a)va i M(i)rosl(a)va. Se pisa rabъ b(o)ži i s(ve)tago D(i)mitrija u dni g(ospodi)na bana bosanъskoga Tvrъtka. Tko bi to potръlъ da je prokletъ o(т)сeмъ i s(i)номъ i s(ve)тимъ d(u)hom (str. 33).

Od fonetsko-morfoloških osobina ukazujem na sljedeće:

- prijedlog VA umjesto već ustaljenog U;
- OCA, ukazuje se na stariji fonetski lik (ОТЪСА);
- AGO: STAGO – SVETAGO, ustaljeni oblik, inače: BOSANSKOGA;
- NJEGOVIJU, oblik dvojine, u pravilnoj službi;

- SNU = SINOVU, oblik genitiva i lokativa dvojine;
- U DNI, Apl. od imenice DAN. Oblik Apl. na *-i*, pored onoga na *-e*, čuva se u našim zapadnijim govorima sve do XVIII vijeka (Belić, op. cit., 15);
- TKO, još živa inicijalna skupina TK. Ona se javlja u nekim govorima Bosne još i danas;
- POTRBLB, očuvan stariji lik oblika m. r. radnog gl. pridjeva. Svakako je to pisarski manir. Moralo je i ovdje, u XV v., da dođe do vokalizacije sonanta L na kraju riječi.

FONETIKA

V o k a l i

1. Priroda samoglasnika u ikavskoštakavskim govorima zapadne Hercegovine jednaka je prirodi tih glasova u ostalim govorima Hercegovine. To, drugačije kazano, znači da i ova govorna zona ima standardnu artikulaciju vokala, odnosno, ni tu nema pojave izrazitije otvorenosti ili zatvorenosti. To je jedna od bitnijih osobina koja odvaja našu ikavštinu od zapadnobosanske ikavštine. U ovoj posljednjoj, u ikavskošćakavskim govorima zapadne, i ne samo zapadne Bosne, javljaju se, počesto, i zatvoreniji samoglasnici od našeg standarda: *ma^ojka*, *ra^odi*, *ka^ožu* i sl. (v. kod mene BHDZb., I, 87 i dalje). Prema tome, u ovom govoru imamo:

a) *mâjka*, *brânî*, *kâžê*, *znâm/znân*, *glâd*, *gâsî*, *lâni*, *pâs*, *râd*,
sâm, *dân*, *zâva*, *mlâd*, *štâp*, *vrâta*, *strâna*, *pâsâ*, *momâkâ*,
kosâcâ, *prâsâkâ*, *câkâ*, *kâdâ*, *đâvâ*, *pîvâ*, *išâ*, *dòšâ*, *pòšâ*;

odnosno:

bâba, *bâla*, *câkâ*, *gâd*, *kâko*, *lâko*, *mâlo*, *râlo*, *sâlo*, *šlâpa*,
vâla, *vrâna*, *râna*, *jâto*, *prâsa*, *nâcve*, *sêdan*, *žâba*;

b) *bôg*, *bôr*, *bôs*, *čovo*, *čorba*, *drôb*, *gô*, *krôj*, *brôj*, *lôv*, *lôj*,
môj, *môre*, *nôž*, *nôs*, *pôs(t)*, *sôj*, *sôja*, *tôr*, *tôrba*, *vôz*, *zôr*, *vô*,
nôć;

odnosno:

bòsa, čòkālĵ, dòsta, dòbro, gòla, glòba, kògā, lòvī, lòpta, mòtka, mòtika, nòsī, nòga, òba, òbisila, pròsī, pròdā, ròba, ròda, sòba, sòmūn, tvòja, tòplo, vòzī, vòda, zòve, zvòno, zòra;

c) *čélā, dédo, gréda, kénjac, léd, méd, pāmēt, sàpēt, sèpētā, šètā se, žénā;*

odnosno:

čèlo, čèla, bèna, čèsma, cèsta, kènja, mèda, lèda, pètlja, trènica, vrèmena, zèncā, žèna;

d) *bíla, cíla, díla, díte, kilā, jílā, lívā, lína, mína, nísi, píši písmo, ríka, ríbā, sívā, sínā, šīne, šišā, tílo, tísno, tríbī, víno, vríme, vrísak, zíma, žíva;*

odnosno:

bíčva, bižī, cìma, cipele, dīca, dīvēr, kīlo, kīša, jīla, jīli, līpa, līsta, mīsta, mīra, nīko, pīle, pīsmā, rība, rīži, sīme, sīto, šīlo, šīša, fīme, fīca, vīme, vīra, zījān, žīto;

e) *Búna, blúza, cūrā, čūvā, dúbī, dádū, gúnju, kúlu, múnju, lúda, glúpa, klúpa, múvā, múze, núde, pūvā, pūšē, rúžā, rúgā se, súda, súzā, súva, šúšū, šúša, šútī, šūmā, túđa, túđi, túte, vúkū, trúba, zúbā, žúta;*

odnosno:

bùba, čùdo, dūvār, gùda, kùja, kùka, lùka, mùka, nùdi, pùno, šùška, pùcā, rùčnīk, rùpa, stùpa, sùza, šùma, tùdā, vùna, vùkovi.

Navedeni primjeri upućuju na nekoliko zaključaka, i to:

1. Zapadnohercegovačka ikavština imala je isti razvojni put samoglasnika kao i ostali govori Hercegovine. To znači da je ova govorna zona u doba svodenja starijeg vokalskog sistema na naš standardni dijelila sudbinu ostalih što-govora Hercegovine, tj. i ovdje su se vrlo rano denazalizovali stari nosni samoglasnici: (*meso, pet, jezik, početi, žeti, ruka, mogu, zub*); i ovdje su poluglasnici

imali isti razvojni put kao u ostalim govorima Hercegovine (*dan, otac, dobar, jesam*). Istina, u ovom govoru javljaju se i oblici: *san-sana-sanovi, pasa-pasu, šav-šava* prema kojima u našem standardu imamo: *sna-snovi/sni, psa-psi, šva-šava* (v. u *Pravopisu srpskohrvatskog književnog jezika*, s. v.). Vokalizacija poluglasnika *i* u ovim oblicima, tj. pojava samoglasnika *a* umjesto nepostojanog *a* u primjerima tipa *pasa, sana*, ponekad se smatra “izrazitom čakavskom tendencijom”. Naime, u čak. govorima imamo pojavu jake vokalnosti u primjerima tipa: *ča, vaze(s)ti, vavek/vavik, kade, maša, malin, mane; pasa* prema štokavskim oblicima: *što, uzeti, uvek/uvijek/uvik, gde/gdje/gdi, misa, mlin, meni, psa* (M. Moguš, *Čakavsko narječje*, Zagreb, 1977, str. 21). Pojava jake vokalnosti, tj. vokalizacije poluglasnika *i* tamo gdje je inače ne bismo očekivali, može se javiti i u nekim što-govorima. Naime, oblici *sana-sanu, pasa-pasu* mogu se sresti i u dubini štok. područja. Pored iz zapadne Hercegovine ja imam potvrda za *sana-sanu* iz nekih govora Crne Gore. Potvrđuje ih i M. Pižurica za govor Kolašina (M. Pižurica, *Kolašin*, 62), potvrđuje ih i M. Lalić (Više od pedeset porodica nema *sana*). Za takve likove ove imenice zna i Đ. Jakšić: *Sanovi* mu behu još užasniji, i J. Veselinović: Zbogom *sane* moj / devojko moja (*Rečnik srpskohrv. književnog i narodnog jezika* SANU, s. v.). Stariji pisci nude više potvrda za ovakve oblike (RJAZU). Pojava postojanog, a ne nepostojanog *a* u oblicima imenice *pas: pasa-pasu* i sl. takođe će se javiti u nekim govorima što-dijalekta, i to onim govorima koji su dosta udaljeni od čakavskih granica, čak i onih granica koje se pretpostavljaju za stariji period razvitka našega jezika, za predmigracioni period. Za takve oblike ja imam potvrda ne samo iz Hercegovine (Trebinjska šuma) nego i iz Bosne (Zvornik), zatim iz Konavala. A *šav-šava* danas se smatra standardnim (v. *Rečnik* SANU i P. Ivić, *O uslovima za čuvanje i ispadanje poluglasa u srpskohrvatskom*, Zbornik za fil. i ling. XVII/2, 42-45).

I u ovom govoru vokalno *l* redovno je prešlo u *u* (*vuk, jabuka, buha/buva, suza*), a vokalno *r* je sačuvalo svoju vokalnost (*smrt, brz, crn, krv, umrla*). Sonant *-l*, kada se našao na kraju sloga, najčešće je supstituisan samoglasnikom *-a* (*doša, iša, bija, sreja, čuja; zatijak; stejana*), ali ima potvrda i za samoglasnik *-o* (*bijo, prodo, čuo; zatijok*), a *-l* će se javiti samo na kraju nekih pridjevskih riječi (*bil, cil*), odnosno u tuđicama (*čuval, hamal/ amal*). O ovome će biti opširnije riječi u poglavlju o sudbini sonanta *-l* na kraju sloga.

2. Vokalizam ove govorne zone, isto tako, nije podložan pomjeranju artikulacione baze – zavisno od susjednih glasova, tj. ovdašnji vokali su stabilni i ne postoji tendencija za njihovo otvaranje ili zatvaranje.

3. U stranim riječima, preuzetim posredno ili neposredno, imamo isti vokalizam kao i u domaćim riječima: uvijek se javljaju čisti vokali.

4. Međusobne zamjene pojedinih vokala poznate su i ovom govoru, ali njihov broj, kako će se niže vidjeti, nije velik.

5. Slično stanje nalazimo i u susjednim i-šća govorima Imotske krajine i Bekije, odnosno Podbiokovlja (za Imotsku krajinu i Bekiju v. M Šimundić op. cit., 26-32, za Podbiokovlje moje bilješke sa terena, a v. i Banović Stjepan za Zaostrog u Dalmaciji).

Međusobne zamjene vokala:

1. *a* : standardnom *e*:

Trebižat: *zéjtan, rašèto, mlàćanica*;

Međugorje: *salàmet, parfèktno-perfèktno, mlàćanica, ràšeto, apàrisat*;

Zvirovići: *rašèto, žànjē, sàdep, sardžàda*;

Čitluk: *rašèto, žètalica, mlàćanica*;

- K. Gradac: *žètalica, rašèto, prafèktno*;
Goranci: *cìpale, rašèto, zéjtan, zéjtanon*;
Uzarići: *rašèto*;
D. Selo: *jačèrma, žètalica, ràseto*;
Studenci: z *Gradjanika* (top. Ograđenik), *rašèto*;
Radišići: *zèjtana, pràma vrimenu, žànjē, rašèto, đitalina*;
Humac: *mlàcanica, vratèno, rašèto, palagônija (!)* (belagonija);
Crveni Grm: *vratèno, rašèto*;
Rasno: *jačèrma, rašèto*;
Izbično: *rašèto*;
Kočerín: *sardžáda*;
Vranić: *gũštār, uz: gũštēr*;
Radišići: *mlàcanica, rašèto, pr̃ja*;
Orahovlje: *pr̃ja, sardžáda, rašèto*.

a : i:

Kočerín: *karišak*.

a : o:

Međugorje: *apàrisat, aperácija, Īmackī* (na cijelom području);
Radišići: *šaràvit, kapàran*.

a : u:

Goranci: *bàrilo*.

2. *e : i:*

Zvirići: *Muslèmán, letànija*;
Zvirovići: *Muslèmán*;
Međugorje: *Muslèmán, čèteri*;
Trebižat: *Muslèmán*;
G. Britvica: *Ràketno, čèteri*;
Izbično: *čäjēr*;

Kočerin: *čàjer, čèteri, lè̃mūn*;

Čitluk: *letà̃nija*;

Vranić: *čèteri*.

e : a:

D. Selo: *kònjenici; réste, rēstā; répci*;

Radišići: *meslīden, nòces; rēstā; répci*;

Studenci: *srčènica, nòces; réste; rébac*;

Goranci: *nòces; vrēbac, réste*;

Međugorje: *rébac, réste, rēstā; plèčkāši; nòces*;

Rasno: *réste, ùzrēstā; nòces*;

Zvirići: *réste; répci; đèndārski, žèndāri*;

Vranić: *sarà̃njsek*;

Čitluk: *barèktār*.

e : o:

Međugorje: *nè mere; sláder; tēbōn, sēbōn*;

Rasno: *nè mere; grēb, grēblje; tēbōn, sēbōn*;

K. Gradac: *nè mere; grēblje*;

Čitluk: *nè mere; grēblje, grēb*;

Studenci: *nè mere; s tēbōn; grēblje*;

Humac: *nè mere; s tēbōn; grēb, grēblje*;

Biograci: *nè mere; s tēbōn; grēblje*;

Grude: *nè mere; grēblje*;

Izbično: *nè mere; grēblje; s tēbōn, sēbōn*;

Radišići: *nè mereš, s tēbōn; grēblje; rižet*;

Kočerin: *nè mere; s tēbōn, sēbōn; grēblje*;

Vranić: *nè mere, grēblje, s tēbōn*.

Na cijelom području imamo *-ero: četvero, pètero i -erica: četvèrica, petèrica*.

3. *i* : *e*:

Pored primjera koji se navode u poglavlju o *ě* kao refleksi sekundarnog *ě* tipa *lèmiš*, *òkrićěš se* – pojavu samoglasnika *i* umjesto očekivanog *e* imamo u primjerima:

Čitluk: *pròfisòr*, *pròfisòrka*, *končìlo* “Od srlat. *cancelli*” (Skok);

Zvirovići: *pokrìpali*;

Radišići: *kančìlo*, *pròfisūr*.

U *pìrnič/pìrmič*, što se javlja na cijelom ovom području, imamo završetak *-ič* kao i u turskom jeziku: *pirinç* (Skok, *Etim.* s. v. *pirin(a)č*).

U primjerima: *pòriz*, *rìzati*, kao i onim tipa: *prítežno*, *prìviše*, *prìpelica*, *prikídali*... imamo ikavski refleks *ě* u prefiksu *prě-*.

Obično je: *Ìnglěz*, i ne samo u ovom govoru, što će biti preuzeto u tom fonetskom liku.

I ovaj govor zna za uopštavanje morfema *-ni-* umjesto *-nu-* u oblicima glagola tipa *kreniti-krenem*, *crkniti-crknem*. Dakle, situacija je kao i u zapadnobosanskim *i-šća* govorima. Pošto je ovaj problem objašnjen u opisu tih govora (v. BHDZb., III, 158-163), nije potrebno ovdje to ponavljati. Samo se može konstatovati da od posavskih do hercegovačkih ikavskih govora ova osobina čini sastavni dio morfologije tih govora. Ni sada, kao ni pri objašnjenju te osobine u *i-šća* govorima zapadne Bosne, ja ne bih tu gledao ostatke starijeg stanja. Za mene je i danas prihvatljivije objašnjenje ove pojave kao analoškog procesa: *zabraniti-zabrani* i *pokreni-pokrenuti* = *pokreniti* : *pokreni*. Istina, ni u ovom govoru nemamo isključivo odnos *-ni-* : *-ne-*. I tu se, i ne rijetko, javljaju i oblici sa *-nu-* : *-ne-*.

Ova je pojava poznata i jeziku starijih pisaca (isp. kod mene u JF), ali za nju ne zna Lovro Sitović, Ljubušak. Prof. Kuna to dokazuje sa više primjera iz pisane riječi ovoga Ljubušaka. Kod njega imamo: *udunuti*, *usahnuti* (Kuna, *Sitović*, 138); *padnuti*,

dignuti, maknut, dostignuti, dosegnut, taknut (str. 168). I ovu osobinu Lovre Sitovića mogli bismo dvojako tumačiti: a) moglo bi se reći da ta osobina još nije bila uhvatila dublje korijene u ovom govoru. Odnosno, da se ona u zapadnohercegovačkom govoru počela uopštavati nešto kasnije, od 18. vijeka, i da se širila iz dalmatinskih govora; i b) mogli bismo pomišljati da je Sitović, ako je nosio i ovu osobinu u svom govoru, nju zamijenio, da je prihvatio oblike sa odnosom *nu* : *ne*. Čini mi se da bi za naše govore prva varijanta bila prihvatljivija. Naime, Sitović čuva podosta jezičkih osobina koje upućuju ne samo na njegov rodni kraj, nego i na njegov rodni dom, i nema ubjedljivih razloga koji bi podržavali tezu o njegovom svjesnom mijenjaju ove osobine i prihvatanju one koju nalazimo u njegovoj pisanoj riječi. Dodajmo uz to da je Sitović “po svemu sudeći, dobar dio života proboravio u Dalmaciji” i da je umro u Splitu (Kuna, 126), što bi govorilo da se on kretao u oblasti kojoj pojava *-ni-* : *-nu-* nije nepoznata. Dakle, ne postoje ubjedljivi razlozi za pretpostavku da je on svoj govor korigovao prema govoru nove životne sredine, ali postoje razlozi da se pomišlja kako on nije znao za ovu osobinu, odnosno, da se pomišlja kako zapadnohercegovački govor do 18. vijeka nije znao za pojavu *-ni-* mj. *-nu-*, ili ne govor sredine iz koje je S. ponikao.

Ovdje je obično *pèršt̃n*, ako nije *majdonos* i sl.

4. *o* : *a*:

Goranci: *l̃ivoda*;

Uzarići: *kāvoda*;

Radišići: *kāvoda, rásod*;

Humac: *kobànica, kāvode*;

Rasno: *rásod, kobànica*;

Izbično: *kobànica, kāvode*;

Međugorje: *òdōvlē*;

Čitluk: *končilo* “preko tal. cancello... Slaže se u značenju sa tur. kangal...” (Skok, *Etim.*, s. v.).

o : e:

Goranci: *mèrdovine, pòčòšmo*;

Rasno: *prosádit, prosàđujē se, kokòšovina*.

Na cijelom području mogu se sresti oblici tipa: *kòjog, čijog, stàrijōga; kòjō, čijō; tuđōg* – sa uopštenim nastavkom tvrdih osnova, tj. prema *ovog, onog* javilo se i *kojog, čijog*; prema *dobrog, lipog* i *tuđog, starijog*, up. i: *u našom selu* (Rad.).

o : u:

Trebižat: *kokùrus, kokùruška, kokurúza*;

Studenci: *kokurúza*;

Zvirovići: *kokùruz, kokurúza*;

Radišići: *kokurúza, rògoša*;

Čitluk: *kòtlača*;

D. Selo: *kokùriče*;

Izbično: *kokùruz*;

Rasno: *kokùlja, kokùljica*;

Crveni Grm: *kokurúza*;

K. Gradac: *kokurúza, vèljo*;

Orahovlje: *kokùruz*.

5. *u : o:*

Radišići: *ùn, ùnē, ùni, únde, ùndāna*;

D. Selo: *ùndā, únde*;

Studenci: *ùndā, údena*;

Međugorje: *kātulīk, kubàsice, ùndā, núnde*;

Humac: *jùndā, dūnīli, brùnzīn*;

Zvirovići: *kubàsice*;

Izbično: *ùndā, únde*.

U svim mjestima imamo: *vàgūn, milijūn, bālūn* i sl. Odnos *u* : *o* u *lūbanja-lōbanja*, a ovdje je običniji prvi oblik, govori o uticaju naših savremenih jezičkih normi (isp. kod Skoka *lobanja* ist. ekavci, *lubanja* zap. krajevi, s. v. lub).

Među navedenim primjerima mogu se razlikovati dvije skupine: naše riječi i tuđice. Međusobna zamjena vokala u domaćim riječima, pa i mnogima ovdje navedenim, potvrđena je i u susjednim govorima, kako ikavskim (Šimundić, op. cit., 26-32) tako i ijekavskim (Peco, *Istočna Hercegovina*, 33-41 i *Jekavske oaze u zap. Herceg.* JF, XXVII, 283). Tamo su data i potrebna objašnjenja. Ovdje samo ukazujem da u primjerima tipa *mlačanica, žetalica* imamo uopštavanje posebnih tvorbenih morfema: u *mlačanica* se izgubila veza sa osnovnim gl. oblikom – *mlačen* i uopšten je tvorbeni morfem *-anica*, tako i u *žetalica* imamo uopšteno *-alica*, kao u *dizalica* i sl.

Imenica *rašeto*, u ovom glasovnom sklopu, poznata je na cijelom području zapadne Hercegovine. Jekavska Hercegovina ima *rešeto*. Tako je i u drugim našim govorima, pa i u drugim slov. jezicima (v. RJAZU, s. v.), ali Akademijin rječnik daje potvrda i za glagol *rašetati*, iz Posavine.

O primjerima *rebac, greb, resti* dosta je pisano i ovdje nije potrebno to sve navoditi (v. P. Ivić, *Pramena ra > re u srpsko-hrvatskim govorima*, Nadbitka z Prac filolog, t. XIII, cz. 2, kao i kod mene: *Jekavske oaze u zap. Hercegovini*, JF, XXVII, 282).

Sudbina glasovnog sklopa u riječima koje se preuzimaju iz nekog stranog jezika zavisi od mnogo činilaca: ko, kako, kada prima takve riječi? Otuda fonetski nesklad između izvornih likova i likova na koje se nailazi u jezicima primaocima. To vrijedi i za naše primjere. Tako, npr., turcizmi: *karišak* (izvorno: karişik), *čajer* (izv. çayir), *mesliđen* (izv. fesleğen), *Musleman* (izv. müsliman), odnosno evropeizmi tipa: *aperacija, aperisati* mogli su biti i primljeni u tom glasovnom liku. A, naravno, ni

tu se nikada ne smije zaboraviti na domaće jezičko osjećanje i njegove težnje da sve tuđice uklopi u svoj sistem.

Vokalske grupe

U našem govoru nisu česte vokalske grupe. Takvi glasovni skupovi se ili uproščavaju, redukcijom jednoga iz skupine, ili tu dolazi do asimilacije i sažimanja ili se, pak, takva glasovna skupina razbija pojavom intervokalnog suglasnika. Nekoliko primjera:

1. Vokalska skupina se uproščava:

a) na početku riječi: *ërodrom/ërodrum, ëroplān*;

b) u sredini riječi: *môga* < mojega, *tvôga* < tvojega, *jedānēs* < jedanaest, *dvānēs* < dvanaest; *zāva* < zaova; *Dōvā* < Duova < Duhova;

c) na kraju riječi: *stô* < stol, *vô* < vol; *čītā* < čital, *pīsā* < pisal; *kôtā* < kotal, *čāvā* < čaval.

2. Vokalska skupina se razbija pojavom sekundarnog suglasnika:

a) na početku riječi: *ijako*; *äjir* < hair, *ajirsuz* < hairsuz; *avutóbus* < autobus, *àvuto* < auto; *àvustrījskī* < austrijski;

b) u sredini riječi: *ùvo*, *mùva*; *ërājā*, *ërāsā*, *ërālā*, *snāja*, *pròmaja*.

Za istu pojavu zna i govorni niz, tj. predložke sintagme tipa: *u ime*, *za inat* koje daju: *ù^jime*, *za^jināt*, *u Jevrópi*, *u jèndeku*.

Ukoliko bi redukcija ili sažimanje uticali na značenjsku komponentu, izbjegava se uproščavanje samoglasničkih skupova, odnosno – skupovi ostaju neizmijenjeni: *na Ūmцу*, *nà Utovu*, *u Èrcegovini*, *u Ortišu*, *u Ortjěšu*, *nà Udbini*; *za obojicu*, *zà oba*, *nà oba*; *pò Odbini*, *po àmidžu*, *pò iljadu*, *po irádu*, *po ušima*, *po ústima*.

Svakako, u ovakvim sintagmama značajnu ulogu ima i prozodijska komponenta čitavoga govornog niza.

Do uprošćavanja vokalske grupe ne dolazi ni u izvedenim glagolima tipa *poorati*, *proašikovati* pa imamo: *pòarçit*, *poásit se*, *poòrat*, *proòdat*, *proeláçit*; *nàudit*, *naùçit*; *naérit*;

odnosno u pridjevskim i priloškim riječima tipa: *nàòçit*, *nàopāk*, *nàēren*; *nàopāko*, *naopòsum*, *nàoko*.

U svim ovim primjerima samoglasničke grupe ostaju neokrnjene. Ima više razloga što je to tako. Pored prozodijskog i semantičkog postoji i jedan čisto fonetski. Naime, ako bi i tu došlo do uprošćavanja vokalskih skupina, a po obrascu koji vrijedi za ovaj govor, dobijali bi se glasovni sklopovi koji bi prekidalu vezu sa osnovnim članovima izvedenih riječi. Tako, npr., ako bi u glagolima tipa *poapsit* došlo do asimilacije i sažimanje u skupini *-oa-*, dobili bismo: *popsit*, što ne bi imalo nikakve veze ni sa osnovnim glagolom *apsiti/hapsiti* ni sa mogućim njegovim derivatom. To vrijedi i za pridjeve i priloge tipa *naoçit*, *naoko*.

Glasovna skupina *-iji*, takođe, ostaje neizmijenjena: *çijī*, *prīji*, *īlijī*, *Sanīji*; *bogàtijī*, *slàbijī*; *īlijin*, *kòmšijin*, *sudijin*.

U govoru Muslimana, i ove zone, imamo pojavu i sekundarnog *h*, koje, takođe, otklanja vokalsku skupinu, a i mogućnost pojave sažimanja: *ù heroplan*, *nà hāriju* ili se, pak, u njihovom govoru čuva taj zadnjonepčani konstriktiv i svojim postojanjem razbija glasovni niz, odnosno, otklanja mogućnost pojave samoglasničke skupine: *ùho*, *mùha*, *prohòdat*, *proheláçit*, *nahérit*; *po Húmçu*, *po Hèrcegovini*, *zà Hutovom*, *u hèndeku*, *u hàjinam*, *nà hair*, *ù hodē*.

Sekundarni samoglasnici

Na cijelom području zapadne Hercegovine imamo: *òtāj-òtā*, *òtī-òtē*, što se javilo prema *ovaj*, *onaj*. Za ovu pojavu znaju i susjedni govori Imotske krajine (Šimundić, op. cit.) i Rame

(Okuka, op. cit., 100-103). A nalazimo je i u i-šća govorima zapadne Bosne (Peco, *I-šća govori*, 107).

Sekundarni samoglasnici mogu se javiti i u drugim riječima, bilo da su u pitanju neka analoška uopštavanja ili, pak, težnja da se izbjegnju suglasnički skupovi teži za izgovor. Primjeri će se navoditi dalje u tekstu.

Redukcija samoglasnika

Hercegovačkim govorima, kao dijalekatskoj cjelini, nije svojstveno izrazito redukovanje samoglasnika, kao, recimo, što je ta pojava karakteristična za zapadnobosanske i-šća govore. Naime, osnovna odlika zh. vokalizma jeste njegova stabilnost i dosta jasna artikulacija svih samoglasnika, i u neakcentovanom položaju. Pa ipak, i naš govor zna za redukciju samoglasnika, u pojedinim pozicijama.

1. Inicijalni položaj:

Studenci: *Mèrika*, u *Mèriki*, *patéka*, *dvòkāt*, *dvokáti*, *pèri-sala se*;

Vašarovići: *pèrisā se*, *svàklēn*, *čále*, *sòvina*, *klàgija*;

Crveni Grm: *klàgija*, *sòvina*, *čále*;

Hardomilje: *klàgija*, *sòvine*, *perácija*, *čále*, *dvokáti*;

Dobro Selo: *dvokáti*, *Mèrika*, *patéka*, *sòvina*;

Biograci: *perácija*, *pèrisala se*, *dvokáti*, *sòvina*, *glàvina*;

Trebižat: *perácija*, *potéka*, *sòvine*, *glàvina*; *Građenik*;

Vranić: *zìmica* (= *ozimica*), *perácija*.

Oblici: *vàkī*, *nàkī*; *vlikī*, *nlikī*; *vàkō*, *nàkō*; *vāmo*, *vùdā*, *nùdā* javljaju se na cijelom području zapadne Hercegovine. Naravno, i šire. To vrijedi i za sintagme tipa: *ná vū strānu*, *ná nī krāj*, *ú nū vòdu* gdje je moguće pretpostaviti i sažimanje: *na òvū* > *ná vu*. Dužina vokala na prijedlogu upućuje na takav zaključak.

Navedeni primjeri upućuju na zaključak da je pojava gubljenja samoglasnika iz inicijalne pozicije počesto vezana za tuđice, riječi stranog porijekla: *patéka*, *pèrisat*; *Talijān* (ovo prima i naš jezički standard), *lètrika*, *ćindija* – što se može različito tumačiti. Nije isključeno da su ove riječi stigle u leksički fond našega govora u već deformisanom obliku. U svakom slučaju tuđice su više izložene promjenama nego domaće riječi, a to zbog toga što se jedno vrijeme, dok ne zažive u jeziku primaocu, osjećaju izolovanim iz sisteme i kao takve su podložne različitim promjenama.

2. Medijalni položaj

Ako se izuzmu gl. oblici tipa *noste*, *trašte* i sl., ni ova pozicija nije u našem govoru pretrpjela znatnije redukcije. Potvrde za tu pojavu su sljedeće:

bṛte (= brate) na cijelom području. Ovo je tipičan primjer za tzv. izlizane riječi. Riječ je vrlo frekventna i kao takva je pretrpjela glasovnu deformaciju;

Sārājvo – takođe čest oblik, i van ove govorne zone;

ājmo, *ājte* : *hajdemo-ajdemo-ajdmo-ajmo* – na cijelom području, naravno, uz *hajmo*, *hajte* u govoru Muslimana;

ćrnca zemlja (Međ), moguće je da se takav lik ove lekseme javi i drugdje. I ova bi se leksema mogla ubrojiti među one koje su dugom upotrebom pretrpjele izmjene u glasovnom sklopu, koje su se izlizale, slično i u: *kòlno*, *kòlna*, *màlna* i sl.

kàdlja (Međ), *kòprva* (Čit), *kūće* (Bi).

U glagolskim oblicima, kako je već rečeno, samoglasnik *i* se često gubi ako se nalazi u neakcentovanom slogu: *ìstrat*, *ìstrala*, *dòtrat*, *dòtrā* (Stud), *nòste*, *tròšte*, *trášte*, *jāmte*, *rècte* – opšta pojava. To vrijedi i za primjere kao: *plànla*, *krénli*, *spoménla* u kojima je, prvo, uopšten morfem *-ni-*: *krenili*, a zatim došlo do redukcije visokog samoglasnika prednjeg reda *i*. Ali, ova pojava nikako nije ovdje onakve prirode kao u i-šćak. govorima zapadne

Bosne (v. tamo, str. 102-105), ovdje nema ni pojave novih slogotvornih suglasnika. Istina, jednom sam zabilježio: *oklíznlá se* (Ras), ali je tu samo smanjen broj slogova, a nije sonant *-n-* preuzeo na sebe tu službu u riječi. Dakle, tu je *o-klizn-la se*, a ne: *o-kliz-n-la se*.

Naš materijal, kako se na osnovu datih primjera može zaključiti, ne potvrđuje mišljenje da ovaj govor “pokazuje dosta jaku sklonost ka vokalskom izgovoru sonanata u slogu s redukovanim vokalom” (Kuna, *Sitović*, 134). Naime, ovaj govor uopšte nije sklon ka pretjeranoj redukciji neakcentovanih samoglasnika. Jeste, i ovdje je ta pojava prisutna, ali su njeni dometi znatno slabiji od onih u zapadnobosanskim i-šća govorima (v. kod mene u BHDZb., I). To je prvo. Drugo. I tamo gdje dolazi do redukcije i gubljenja neakcentovanih samoglasnika, po pravilu, ne dolazi do razvijanja slogotvornosti sonanata. Drugačije rečeno, ako se izgubi vokalski nosilac sloga, (npr. u: *stanca*), slogotvornu službu tu ne preuzima sonant *-n-*. Tu se jednostavno smanjuje broj slogova: umjesto ranija tri: *sta-ni-ca*, ostaju samo dva: *stan-ca*. Ovako je ponajčešće i u zapadnobosanskoj šćakavštini. Ni tamo sonanti ne moraju, a počesto i nisu, nosioci slogotvornosti. I ovdje redukcija vokala povlači za sobom i redukciju broja slogova.

3. Finalni položaj

Kraj riječi može da zna za gubljenje samoglasnika u određenoj kategoriji. Tako imamo u zamjeničko-pridjevskim riječima primjere tipa: *môga-môg*, *tvôga-tvôg*; *dôbrôga-dôbrôg*, *mládôga-mládôg* u kojima se, danas, ogleđa pojava pokretnih samoglasnika (isp. o tome A. Belić, *Reči sa deklinacijom*). To vrijedi i za odnos: *mômē-môm*, *ôvomē-ôvom*; *nășemē-nășem*, *dôbrômē-dôbrôm*.

I priloške riječi znaju za dvojake oblike, sa pokretnim samoglasnikom *-a*, i bez toga samoglasnika: *tādā-tād*, *sādā-sād*, *kādā-kād*; *ôndāra-ôndār*, *sādāra-sadār*.

Pojava oblika tipa: *žènama-žènam, stvárìma-stvárìm, vojní-cima-vojnícim*, odnosno: *stò dinārā-stò dinār* govori o istrajanju starijih oblika uz one novije.

I ovdje je obična pojava redukcije krajnjega samoglasnika *-i* u oblicima imperativa: *káž mu, rèc ti, hòd vâmo, donès tō, pokáž mu, napíš tō, probèr sèbi*.

Primjeri ove vrste su česti u našim narodnim govorima. Na pojavu redukcije u ovakvim oblicima uticalo je više činilaca. Najvažniji je česta upotreba ovoga oblika i odsustvo moguće semantičke pomjerenosti: govorni niz je tu nosilac značenjske komponente. Istina, postojanje novoštokavskih akuta u ovakvim oblicima, tj. u oblicima bez krajnjeg samoglasnika, odnosno, postojanje uzlaznih akcenata na jednosložnim oblicima ili na ultimi, upućuje na zaključak da ova pojava, pojava redukcije, nije davnašnja. Svakako, na čuvanje uzlaznih akcenata i u ovakvim oblicima sada utiče i akcenatska cjelina: *rèc mi, káž mu*. Ali, takvi oblici imperativa nisu mogli dobiti uzlazne akcente u akcenatskim cjelinama, nego u zasebnim glagolskim oblicima. To znači da su i tu primarni oblici *rèci, káži*, a da su ovi krnji sekundarni, noviji.

Slogotvorno *r*

Naš govor, kao i ostali govori Hercegovine, i ne samo Hercegovine, u svom glasovnom sistemu poznaje samo jedan sonant sa slogotvornom funkcijom u riječi. To je sonant *r*. Slogotvorna služba ovoga sonanta ostvaruje se na početku riječi, kada se nalazi ispred nekog suglasnika, i u međusuglasničkom položaju. To su primjeri tipa:

a) *řbat, Řgud, Řvāt, ŘvātskālŘvāckā, řvat(i) se, řpa*.

U govoru Muslimana, i ove zone, u svim ovakvim slučajevima imamo ili očuvan ili razvijen zadnjonepčani konstriktiv *h*: *hřbat, hřvat(i) se; Hřvāt, HřvātskālHřvāckā, Hřgud*.

b) *cĕn, cĕnjĭ, cĕv, cĕven, tvĕd, tvĕda, vĕtĭ se, vĕtĕ, poĕvali se, poĕlili, smĕdĭ, smĕt, vĕtĕlĕ*.

Govor Muslimana i tu ima konstriktiv *h* ispred slogotvornog *-r-* u primjerima *pohĕvali se, pohĕlili*.

Ovdje imamo i: *drĕdĕnjĕk* mj. daĕdevnjak.

c) u finalnom poloĕaju sonant *r* moĕe biti slogotvoran u primjeru: *vĕ*, odnosno: *navr, povr, uvr*. Naravno, u govoru Muslimana i tu je: *vĕh, navrh, uvrh, povrh*.

Ukoliko se redukcijom gubi samoglasnik kao nosilac sloga, njegovu funkciju preuzima *r*, ako ga tu ima: *vretĕno-vrtĕno, ùmrit-ùmrt, govòrit-govòrt, kĕtica-kĕtca, kòpriva-kòprva*. Neki od navedenih primjera mogu biti obiĕni na cijelom ovom podruĕju (*vrtĕno, kòprva*), a neki su biljeĕeni samo u pojedinim mjestima (*ùmrt*, Stud, Zvir); *kĕtca* (D. S), *uzĕvrla voda* (Stud).

Refleksi *ĕ*

Veĕ je reĕeno da je zapadnohercegovaĕka zona najkompaktnije ŕtakavsko podruĕje sa ikavskim refleksima *ĕ*. Uz to ide i konstatacija da je ovdaŕnji ikavizam znatno dosljedniji nego ŕto je to sluĕaj, recimo, sa zapadnobosanskim ikavskoŕĕakavskim govorima. U ovom govoru znatno je manje odstupanja od ikavske zamjene nego u tom ikavskom govoru. To vrijedi i za odnos ovoga govora prema ikavskim govorima Posavine. Ali, i tu se osjeĕa dah vremena. Ikavizam se sve viŕe povlaĕi ispred standardne ijekavŕtine. Razlozi su poznati, a za naŕ posao to je veliki gubitak. Upravo zbog toga ja ĕu ovdje navesti sve zabiljeĕene primjere, i iz svih mjesta zapadne Hercegovine, kako bi to ostalo kao materijal koji ĕe, moĕda, buduĕim generacijama biti od neke koristi.

Meĕu primjerima sa ikavskim refleksom *ĕ* nalaze se i oni koji su, kao takvi, obiĕni i u ijekavskim, a neki i ekavskim govorima.

Pa i u ijekavskom, neki i ekavskom standardu. U prvu skupinu primjera spadaju sljedeći:

ěj > ij:

sĭjat(i), grĭjat(i), vĭjat(i), smĭjat(i) se, i svi oblici od tih glagola;

ěl > ia > ija:

žĭvĭja, vòlija, žèlija, trĭpija, razùmĭja, zàsĭja i sl.

ěl > io > ijo:

žĭvĭjo, vòlijo, žèlijo i sl. oblici;

tako i:

dĭja-dĭla, cĭja-cĭla;

odnosno:

vrĭja, zrĭja/zdrĭja (vrĭja sáč, zdrĭja bòstan).

U ovu skupinu idu i primjeri sa *elj > ilj:*

bilježit(i), bìlješka, bìljeg, bìljegovat(i) koji u naše vrijeme ulaze u ovaj govor. Istina, tu bismo očekivali čiste ikavizme tipa: *bilig, biligovat(i), biližnica*, ali na njih nisam naišao.

Svakako, tu je samo: *nèdilja, kùdilja* – što ne ide u ijekavski standard (o tome više kod mene JF, XXVIII, 1969, str. 170-172),

kao i: *bĭljĭ, cĭljĭ.*

U onu drugu skupinu ikavizama, tj. ikavizama koji su svojstveni i ijekavskom i ekavskom standardu, ubrajaju se sljedeći:

odrični oblik glagola *jesam*: *nĭsam/nĭsan, nĭsmo*;

komparativ pridjeva na *-iji*: *nòvijĭ, stàrijĭ, tòplijĭ, zelènijĭ* i sl.;

to vrijedi i za priloge toga tipa: *stàrijĕ, tòplijĕ.*

Ovo su sve fonetski ikavizmi. Ovamo pripadaju i morfološki ikavizmi tipa: *žèni : dúši; mĕni, tĕbi, sĕbi* (koje se razvilo “pod uticajem enklit. zamen. *mi* i imenica ž. roda”, Belić: *Reči sa deklinacijom*, 1969, str. 164); *òvĭm/n, ònĭm/n : năšĭm/n, tvòjĭm/n*, kao i: *dòbrĭm/n slàbĭm/n : tùđĭm/n, vrúćĭm/n*;

ně > ne:

Za razliku od ikavskošćakavskih govora zapadne Bosne, u kojima je, po pravilu, *nje < ně* (v. kod mene u BHDZb., I), u ovom govoru je: *něko, něšto, někī, nĕkāko, nĕkoliko; nĕkadā* i sl.

Ostali refleksi *ě*:

ě > ĭ:

Trebižat:

dĭte, cĭlo, lĭpo, mlĭko, vrĭme, brĭga, snĭga, mrĭt, snĭt, sĭče, brĭst, cvĭt, svĭta, po snĭgu, na svĭtu, u cvĭtu, na brĭgu; dvĭ kŭće, dvĭ krāve; rāzmĭnĭ, rāzumĭ, nāprĭd, ũmrĭt, pŏblĭdĭ;

Studenci:

dĭte, cĭpka, cĭpat, cĭpala, bĭlĭ, bĭlĭn, bĭlŏ, bĭsan, cĭl, bĭl, brĭg, po brĭgu, dĭlovi, dĭlŏvā, donĭla, dĭlĭmo, cĭtka, lĭv, lĭvak, klĭšta, mlĭko, mlĭčna, nĭm, nĭma, mĭstrĭ se, pĭsak, pĭskovi, pĭskŏvā, rĭč, pĭvac, pĭvci, sĭd, sĭda, smĭm, lĭn, lĭna, lĭnĭ se, slĭp, slĭpŏ oko, slĭpa, sĭc, sĭcem/n, sikŭ, vĭnac, vĭnācā, srĭda, zvĭr, Źdrĭbe, tĭsan, tĭsna, lĭvā cipela, Nĭmci; ne rāzumĭm, ũmĭm, ũmĭmo, prĭko svĭta, dŏnĭla, ŏdnĭla, pŏdĭljeno, ĭscĭdĭ, ĭscĭdĭš, ũmrĭt, ũvĭk, nĕ smĭ se, prŏcĭdĭ, pŏbĭlĭ, sāsĭkla, rāzlnĭ se čovik;

Međugorje:

dĭte, cĭtka, bĭlā, bĭdu, dvĭ, dvĭ gŏdine, dĭlĭmo, cĭl, cĭla, cĭlĭ, cĭpala, cĭpat, cĭdĭt, cĭdĭli, lĭn, lĭvā, lĭp, lĭgat, mĭšat, mĭšā, promĭšat, promĭšala, plĭn, pĭvac, rĭč, rĭčima, rĭtko, smĭj, smĭja, smĭm, snĭla, svĭt, vĭk, vrĭme, vrĭdan, vrĭsak, tĭsan, trĭbĭ, tĭlo, Źdrĭbe, Źdrĭbac, zvĭzda, ugrĭšĭjo; nĕ smĭš, prŏmĭnĭ se, ĭscĭdĭ, ŏzlĭdĭ, zāmlĭčĭ, ĭzmĭšano, ũmrĭt, māloprĭn, ŏdrĭšene ruke, prŏmĭnĕš;

Čitluk:

brĭg, cvĭće, cvĭcom, bĭlit, bĭlĭ se, blĭd, blĭda, brĭsta, na brĭstu, cĭdi, cĭl, cĭlĭ, cĭdĭli, cĭpac, crĭp, dĭlĭ se, dĭla, drĭn, dvĭ, drĭm,

grija, grīši, mlīko, mlīčan, mrīsta, mišat se, mīšā se, mišala, pīvac, pīsak, plīnī, procīdi, podīli, promīšala, rič, rīči, rīka, sīrak za metle, slīp, slīpe oči, slīpī, svīt, svīta, svīca, smī, smīmo, nè smī, snīg, snīga, po snīgu, zvīr, zvīzde, ždrībe, ždrībeta; ùvīk, ùmrīt, òdnīt, pròcīp, pòdnīt, pòvrīdī se, pòblīdī, zàlīči, zàmlīči, pòcīpā, ĩscīpān, zàmīšāj;

Krehin Gradac:

cīlō selo, cīlīm putem, cīlōm svītu, bīlī luk, bīlō meso, brīga, brīsta, cīl, cila, dvī kuće, dvī godine, drīn, drīmā, dīte, līv, līvī, līvāk, līp, līpa, līpōj, līn, līnī, līnī se, mīj, mlīko, mlīčna, cīna, cītka, drīmīljēš, klīšta, mīstrī se, nīm, nīmī, pīvac, pīvci, pīvčić, odrīšit, odrīšila, plīvīt, plīvīli, plīnīt, plīnīli, rīči, rīcima, rītko, rīka, sīda, sīno, svīta, snīga, slīp, slīpac, slīpī miš, silo, na silu, sīvā, sīvānja, sīvalo-līvalo, tīlo, vrīme, zvīzde, ždrībe, ždrībac; dòdīlī, ĩscīdī, pòdīlī, pòdīljeno, òcīdeno, rāsīče, rāzmīnī, zàdrīmā, zàcīnī, zàplīnī, òždrībī se;

Zvirovići:

bīla, brīga, na brīgu, cīl, cītka, cīdī, cvīt, cvīta, cīlī, crīp, cīv, cīvi, cīdit, brīst, dvī, dīte, drīmīljē, drīmā, grīj, grīja, līk, līp, līn, līnī, līvāk, līvī, līvā, līv, mlīka, mlīčan, mlīčna, mīj, mīja, mīnja, mīnjali, mīna, klīšta, pīvac, pīvci, pīsak, rič, rīdak, rītka, rīka, rītko, sīno, snīga, sīvā, síče, síci, sīd, sīda, svīta, tīlo, tīsan, tīsna, tīsne, vrīme, zvīr, zvīzda, zvīzde, ždrībe, ždrībac; nè smīm, pònīli brašno, nānīla vode, dònīt, òdnīt, prènīt, pòdnīt, nārūtko, pòrūtko, pròrīdī, pròcīdī, rāsīče, nāprīd, kòrīn; zāpovīs, ùmrīt, zànīmī;

Zvirići:

bīlī, blīdā, brīga, na brīgu, cīdī, cīdīja, cīlōg polja, līvā noga, līp, līpa kruva, līpi ljudi, līpa kućica, līpa vrīmena, līvī brk, līvū ruku, klīšta, klīštā, mlīka, mlīkā, dīla, dīte, nīma, gnījzda, grīja, grīšan, grīšna, pīvac, pīvci, pīsak, rīka,

rîč, svića, svît, po svîtu, srîda, na srîdi, nà srîdu, stîna, sílo, na sílu, naslídila, naslídijo, ubídit, ubídila, vríme, vrídna, vrisak, uspívala, zvízde, ždrîbe, zvîrke; dòdîlî, nàmînî, pòdîlî, pòmîšā, pròmîšāj, ùmrît, razùmîm;

Goranci:

brîg, blîd, brîst, cîdi, díte, dîlîmo, dolívat, lîn, línčina, lívak, klíšta, mlíko, místrî se, místrît se, plîs, plîsan, pívac, rîč, rîči, ríчим/ríčin, tílo, slîpō oko, sílo, sída, sîd, tîla, vínac, vînācā, vríme, vrídan, vrisak, zvîr, zvîrka, zvízda, zvîri, srîda, zvízdā, zvízdān, ždrîbe, ždrîbac; ràzumî, ùmîm, ùmîmo, ìscîdî, ìscîdîn, pòdîlî, pòdîljeni, pòblîdî, pròmîšā, pòsîcā, prîsîcāj, sàlîvāj, zàlîvāj, zàmîšāj, zàcîpî, zàmînî ga, zàpovîd, zàpovîdāj;

Biogranci:

brîg, brîga, bîl, bîlā, bîlî se, cvît, cvîta, díte, dîlî se, grî, gríja, lîp, lîn, línčina, lîv, lívak, lîvî, líni su, mîja, místrî se, klíšta, mlíko, cîtka, gnjízdo, pívac, pívčić, líja, plît, glîto, rîka, snîg, snîga, zvîrka, písak, zvízde, ždrîbe; kòrîn, kòrînje, razùmîm, ùmîm, pòdîlî, ùmrîše, ùmrît, ùvîk, zàpovîd, zàpovîdi, zapovîdî, zàlîčî, zàmîšāj;

Uzarići:

díte, cûlî dan, cîv, lîvî, lîp, lípa, rîč, pívac, rîka, snîg, svît, místri se, gnjízdo, srîda, vríme, vrídan, vrisak, tîsan, tílo, sîno, zvízde, ždrîbe; ùcîlo, nàsîdu, zàmîšāj;

Polog:

díte, mlíko, vínac, klíšta, slîp, slîpî, slîpa, sîno, svît, rîka, rîč, smîm, vîk, vríme, zvízda, zvízdē, zamínijo; ùmîm, ùvîk, zàmîšāj;

Bijača:

blîd, blída, brîg, cvît, cvîta, dvî, díte, dîlî, grîj, gríja, lîv, lîn, lípa, nîm, nîmca, pívac, pívci, plîn, rîči, rîčî, sîno, sîd, sída, sprîda, srîda, srídōn, odîlo, navîsti, navîšćenje, líčijo, ždrîbe; navîstî se, ùmrît, ùvîk, zàsîcā;

Crveni Grm:

díte, bîlōga, dîlî, grîji, líka, lívak, lîvî, lípa, níma, mlíka, písak, plísan, pogrîšija, navístit, navíšćenje, rîč, sîno, sílo, sîd, snîg, tîlo, vríme, vrídan, vrísak, zalíčili, zalícija se; dònîla, prînît, dõvîka, ùvîk, ùmrît, zànîla;

Humac:

dvî çeri, díte, dîlî, grîj, lîvî, lípa, mína, mlíko, nîm, plísan, pívac, písak, rîč, rídak, rîtko, sîno, tîlo, vríme, vrídnî, zvízda, ždríbe, ždríbac; ràzumî, ùvîk, ùmrît, oždríbî se;

Ljubuški:

díte, dîlîmo, grîh (M), grîj (H), lípa, lîvâ, rîka, rîč, zvîrka, ždríbac; pòblîdi, zàcînî, zàplînî;

Radišići:

brîg, cítka, cîdîm, cíle aljine, cílo selo, gnjízdo, lîv, lívak, nîm, mlíko, odnila, ponila, mîj, pívac, svît, srída, svíća, zvîr, zvízda, ždríbe, ždríbac; ràzumîte, ùvîk, ùmrît, ùmîšâš;

Vitina:

bîla, blída, brîg, brîst, dvî, cvît, cvîta, cîdî, cítka, dílovi, díte, grîh (M), gnízdo (M), lípo mi, lîvî, mína miseca, mlíko, níma, líha luka (M), písak, pívac, pívcíć, pívcíć (M), pozlídila, rîka, rîč, vrídî, vrídan, zvízde, ùvîk, zvízdē, ždríbe;

Rasno:

díte, dvî, dîlî, bîlō vino, brîga, brîsta, blíd, bîlî luk, cîdî, cîlî, cîvi, cvît, grîšî, klíšta, lîn, lînî se, lípa, cîlū noć, níma, mlíko, pívac, písak, rîči, rîtkî, rídak, slîpē oči, slîpâ, svît, srída, stína, smíšana, trízan, trízni, ùvîk, uvrídila se, navístija, sîvâš, Stípe, umíšala, ùmrît, sîno, prîtî, prítîli, zamíša, mǎloprîn, ispòvîdâ se, onesvístila se, otríznija se, ublídija, ucvílija;

Izbično:

bîlōga vina, díte, dilijo je, dîlîmo, lípo, donila, cîdî, cídila, cítka, drîn, mîstrî se (mrijesti se), lîvî, lípa, klíšta, mlíko,

písak, pívac, pívca, plînī, prîko, rîč, rîči, rítka, sîno, svît, svîta, snîga, smîšan, svîtli, svîca, síčen, siku, sikla, tîlo, trîbī, tísno, vríme, vrídan, vrisak, ùmrît, ùnît, ùvîk, zvízda, ždrîbe, od cîlōg mlíka, u cîlōm svítu, sagríšila, razùmīm, ùmīm, ríčima, zapovídali, zamišali, zalípja;

Dobro Selo:

dvî godine, díte, dílila, drîn, cvît, brîga, brísta, blída, doníla, lípa, lína, lîvā noga, lík, lînojoj, mlíko, mrît valja, pívac, písak, ríka, rîči, tîlo, trízan, srída, svîta, grî-gríja, po svítu, u srídi, po snígu, na brígu, u vríme, slípō oko, slípē oči, tríske, zvízde, ždrîbe, nāsřidu, zvízan, zvízdōn, zamišali, zamišala, nāvístī se, pripovídali su;

Jare:

díte, cínu, líšnjāk, lîvī, lîpī, mîšā, mlíko, prîko, òdnît, òdníla, smīm, nē smīm, nē smîš, ùmîš, ràzumī, ispovídiste, zvízde, zvîr, ždrîbe; rîč, rîči, snît (= snijet), plísan, plívit, snîg, svît, ríčima, tîlo, tíla, tîlima, smīm, zvîr, zvîrka, zvízda, vínac, ríka, ríči, dlító; òdnît, ùvîk, on ùmri, ùmîš, ùmrît, ràzumīm, ràzumī, jǎstrîb^p, kǒrîn;

Grude:

slípō oko, tîlo, rîč, rîči, vríme, doníla, dílīmo, dílīto, sîno, klíšta, ždrîbe, mlíko, mlíka, pívac, snîg, krísta, gnízdo, svît, cvît, plít, bíli luk, líja luka, dlító, brîg^k, písak, pískovi, snížan, srída, zvízde, zvízdōn, mínja, dílovi, dílōvā, pozlídila se, ùmrît, ùmri, ùmrîše, línčina, línī se, lín, lîp, lípa, bíla, bíli, dvî, ùvîk, tríska, tísan, tísni, promíni, promíníla, vríči žito, lík, líkovi, lîvī, pripovídat, rítka, razùmīm, ždrîbe, žlízda;

Lištica:

bílī, cvît, cvîta, drîmā, dvî, gríja, klíšta, díte, mlíko, brîg, písak, rîč, ríke, rídak, snîg, svît, vrídan, ždrîbe, zvízde;

Vranić:

críva, cítká, brîg, klíšta, drînj, díte, mîj, mlíko, mlíka, nîm, pívac, písak, ríka, rîči, rídak, rítka, svîta, svîton, srída, svića, sviće, slípa, svîtnjāk, zvízde, ždríbe, promíni, pònîli, zamínîla, zasnízîlo, blāgovîs, ù nesvîs, zamíšali;

Kočerin:

bîlî, cítká, cídí, cívi, críva, cvíće, cvît, díli, díte, drîn, brîg, bríst, blíd, blída, grîj, grîši, klíšta, klíštîn, gnjízdo, lîvî, lîpî, lîn, mlína, mlična, pívac, príko, rîč, rítka, tísan, tísna, svît, sírak, srída, sîno, smíja, snîga, slípa, svíst, onesvístîla se, zvízde, ulínîja se, ugnjízdiła se, ùmrît, òdnît, prînît, dònîće, ràznîće, kukùrîk, zacínîja, sagríšîli, zamísîli;

G. Britvica:

dvî, donîla, díte, drîmā, brîg, blíd, lîvî, mînjā se, pívac, písak; ě > ĭ:

Trebižat:

bîžîš, bîži, bîžali, čòvik, díca, díci, díčinje, cìpalo, cìpka, línčina, livòruk, mîšĕc, mîšĕčno, mrîža, mîsto, nîdra, prît kuću, pobîsnîja, pobîsnîla díca, ĩs-ĭje, nājis, nāligni, pîva, pîvala, pîsma, vrîća, vrîće, vrîlo, vrîmena, sîdîm, sîdíja, sîdíli, sîdni, vîtar, vîtrovi, ťîla, ako ťîdnĕ, žívít, žívíla, zàrizali, pòriz;

Studenci:

brîgovi, dío, bîljā, bîljî, cìpalo, cidilo, díco, díđ, díđovi, díca, đívĕr, đíverovi, grîjòta, grîjat se, línčina, lîto, lîtošnjî, mîsto, mîstāšĕce, lîpšĭ, mîsta, lînjî, pîsma, pîvajú, pîvā, pîšĭce, snîgovi, pròlĭće, pròlĭtòs, pròlĭtnjî, sîdi, sîdíla, sîdnica, srĭtan, srĭtna, sĭŭla, sĭtĭla se, sĭtĭja se, ťĭšnjĭ, bĭšnjĭ, Nĭmačkā, Stĭpān, vĭru, vĭrujĕ, vĭrovali, lāni, prĭkolāni, gòri, dòli, ťĭt, đĭ ĕeš, trĭbā, ťĭme, nĭdārā, ù nídrin, bùbrig, bùbrizi, bĭžat, kòlino, čòvik, sĭs, díĕĕ, dítetā, díĕĭnjĭ, vĭnĕat, vĭnĕala se, vòlĭla, strĭja, mĭra, sĭme, sĭmena, pĭva, đĭtelina, ťĭrat, mlíkārĭca, bílance,

mèdvid, mèdvidica, vřverica, slřpimiř, gùsina, svřtlac, kòrinovi, stìnica, smrřka, smrřki, trřšnja, trřšnjev kolac, řiřnjāk, sikira, řicavica, řičřvo, slřme, slřmena, mřjovi, miřina, řst-řdēn-řdū-řja, vrřt-vrřla, vrřlo, cřpka, cřvcřca, pòriza, òdrizala;

Međugorje:

đi si, đđ, òli, gòri, bšnđ, bùbrig, bùbrizi, bižala, bižā je, čòvik, čovičānski, đica, đicōn, đđdi, đčijā, cřpalo, cřpanica, grřška, đivēr, đivōjka, đivōjčica, đitinjasto, kòlino, mèdvid, mèdvida, mèdvidica, nđdra, Nimačkā, òđića, přvā, přvali su, přvalo se, přsma, řđđē, srřća, strřja, svřtlac, stìnica, smrřka, řs, řđdi, řđnica, řđdija je, smrřka, smrřki, trřšnja, trřbā, sikira, pòtriba, osvřtlali obraz, vřrovali, srřdnjř prs, řđde, nē jide, nēvista, pòbigla, pògrřšno, ũvinčā se, řřli đđci, řčcām se, řřla je, vitrēnjāk, mřsečno, řřmena, pògrřšno razūmili;

Čitluk:

řst-řdēn-řdū-řja-řli, biži, brřgovi, cidilo, cřpalo, đđd, đđdov, đđca, đđci, đđčica, grřška, bùbrig, bùbrizi, bùbriznā boles, kòlino, kòlina, řiti, řito, đđtelina, đđo, miřina, mřlikara, mřlikarica, nātirali, nāmiri se, nāmistu, přvali, přvā, přsma, srřća, srřla, řđdalica, řđdi, řđdalo, strřja, smrřka, srřtan, srřtna, kòstila, na kòstili, trřbā, trřbaće, trřšnja, kùdilja, řřvili, řřvila;

Krehin Gradac:

bižali, đđcu, đđcē, đđ, đđdov, đđdovi, cřpka, cřpalo, čòvik, đdivēnica, đdivōjka, đdivōjki, đdivēr, đdiverovi, đdiveron, cvřtā bostan, zdrřt, zdrřla, mřsto, mřstimice, mřlikara, nđdra, miřina, nēvista, kòlino, slřme, řđdi, řđdija, řčřvo, řzis-řzijo, řřšnjř, biřnjř, řřnjř, řřme, strřja, srřća, vrřlo, řā vrřla, vřverica, slřpimiř, svřtlac, trřbā, sikira, vřverice, žđrřbeta, žvřrinjāk, žđrřbna, sùžđribna, srřzali;

Zvirovići:

bižř, bižā, bižala, bičva, đdivēnica, Bristica (toponim), cřpalo, cřpanica, čòvik, čòviče, čòvikon, òli, đđ, đca, đđci, đdivēr,

divera, divōjka, divōjki, divojākā, divōjkōn, mišina, mīsto, mīšēc, mīšēcina, nīdra, ù nīdrīn, pīsama, pīvat, pīvā, pīvali, pīva, sīs, sīdi, sīdnica, sīdila, sīvēr, slipòčnica, svītovat, svītovali, slīme, strīja, smrīki, sīme, sīmena, vītar, vītrovi, nēvista, vrīca, sikira, šukundid, vrīt, vrīla, vrīlo, pòrizu, opòrizovali;

up. i:

nīkī: nīkī su probali i rīc: ne bi van zna rīc;

Zvirīci:

bīzi, bīzīmo, dī, dīd, dīvēr, dīverovi, dīca, dīčinjī, čòvik, dōtirā, dōtirali, drīnina, īs-īdē-īja, kòlino, kòstila, kòrinovi, mišina, mīšēc, mīsečno, likòvitī čajeva, nīdra, ù nīdrīn, nātirali, pòtirā, pòtirali, pòsikli, prīvarila, prībīrū te, pròlice, prīpala se, smrīka, smrīki, trīšnja, trīšnjev kolac, trīšānjā, trībā, vītar, vīverica, Zvirīci, Zvīrovići, Zvirīcāni, Zvīrovićāni, Sīpandān, zātirali ga, zabòlilo me, žèlili su, tīja se ženit, tīli su, zāpivaj, zāpivali, zapòvidili, žīvili, žīvit;

Goranci:

čòvik, čòvika, cīpanica, cīplja, cīpalo, divènica, dīvēr, dīverovi, dīd, pràdid, šukundid, dicē, dīteta, dīca, dīčijī, dītēšce, divōjka, divōjki, divojākā, gòri, gòrila, īst-īdēmo, īdi/jīdi, īdū/jīdu, īzis, īzili, īstirat, kòlino, kòlinim, kòlina, lètīt, mījovi, mīra, mīrili su, pīsama, pīvā se, pīvalo se, pīvā je, òstarit, òstarilo se, trībā, trībalo je, trīšnja, rīzat, rīžē, rīzali, rāsīc, vrīt, vrīlo, vīncat se, vīra, vīrujū, vīrovā, vīdit, vīdili, slīme, vrīca, srīca, srītno, srītna, smījat se, smījala se, sījat, sījali;

Biograci:

cīdilo, čòvik, čòviče, dī, dīca, divōjka, divōjki, dītlić, cvītovi, kòrinovi, lètīt, lišnjāk, mīšēc, mīšēcina, mīšēcī, nīdra, nīdārā, nēdilja, ponēdiljak, līto, pròlice, pròlitōs, búbriži, búbrižnā boles, pīva, pīsama, pīvali su, mišina, slipòčnica, slipimiš, smījat se, smījala se, sīdila, sīs, sīdnē, sīdija, srīdnjī, smrīka,

smr̕iki, str̕ija, s̕ić, s̕ič̕ivo, s̕ikavica, p̕òsikla, tr̕ībā, tr̕ibat, tr̕ibala je, tr̕išnja, st̕inica, s̕ikira, sn̕igovi, vr̕imena, v̕idit, v̕idila, v̕inčat se, v̕inčānje, v̕inčānica, n̕èvista, zdr̕it, zdr̕ila, zv̕izdan, ždr̕ibeta, v̕ištica, ždr̕ibna, n̕àrizala, iz̕rizali;

Uzarići:

bùbrig, bùbrizi, bùbrižnā boles, cv̕itovi, cidilo, čòvik, čòviče, đ̕id, dica, đ̕ivōjka, ist, iz̕ist, iz̕ili, istirat, istirali, m̕ijovi, m̕is̕ec, m̕ira, n̕idra, p̕isma, p̕ivā, sr̕ća, vr̕it, v̕ira, v̕irujē, ždr̕ibeta;

Polog:

bilica tr̕išnja, bilig, cidilo, dica, đ̕ivēr, m̕isečno, m̕is̕ec, n̕idra, n̕èvista, čòvik, j̕idē/īdē, s̕is, s̕idla, s̕ikira, sl̕ipimiš, vr̕imena, zv̕izdan, griòta, t̕ilesno, sr̕itno, ž̕liba, ù ž̕libi, ždr̕ibeta;

Bijača:

b̕ište, bižala, bigúnac, đ̕ivēr, dica, đ̕ivōjki, m̕is̕eci, n̕idārā, ù nidr̕in, prišlo vr̕ime, v̕is, s̕idi, s̕idnica, s̕idalo, nema sv̕itlila, šta sam òtila reć?, v̕idila, sr̕ila, sr̕itnī, tr̕ībā, tr̕ibala je, zd̕ila, zdr̕ila, ž̕ivila, ždr̕ipčina, z̕amirit, sr̕le se, sr̕itnut, òtila san, z̕arizala;

Humac:

dv̕ista, đ̕ico, dič̕ijē, đ̕ivēr, đ̕ivōjki, gr̕išnik, l̕ito, l̕itōs, m̕ista, m̕ira, pr̕òlice, pr̕òlitōs, sv̕itlo, sr̕ća, smr̕ika, sr̕itna, zv̕irād, zd̕ila, v̕inčāna, v̕iverica, v̕ridnòca, sr̕izali;

Crveni Grm:

b̕ičve, b̕ičāvā, čòvika, čòvikon, đ̕i, dica, đ̕iveru, đ̕ivōjki, đ̕ivōjku, divènica, bilušine, l̕isa, m̕is̕eci, m̕is̕econ, m̕isečno, n̕idra, kosir̕ić, kòstila, na kòstili, p̕ivā se, p̕ivalo se, n̕ègdi, n̕amist̕i se, u srid̕ini, sr̕idnj̕i, sr̕itan, sr̕itna, s̕ikira, sv̕itlo, tr̕išnje, tr̕išnjeve kolac, v̕ira, v̕irē ti, v̕irūj, v̕irovat, v̕irovā, v̕inčāvā, v̕inčā se, v̕inčāvat, bùbrig, bùbrizi, bùbrižnā, til̕esa, kùdilja, priòkr̕ene, ùv̕ik, s̕ičām se, pr̕idā nj, griòta, sm̕istijo, tr̕ībā, n̕è tribā, pr̕igledali;

Ljubuški:

dica, đivēr, divōjka, cìpalo, čòvik/ćòvik, lito, lipòta, līpšā, mīsēc, mīsečno, nīdra, pīσμα, srīća, srīla, trīšnja/trīšna, vīra, vīru, vrīća, zrīla, žīvila, ždrībeta;

Radišići:

bīžī, bigúnac, bīžala, brīstić, bīčve, cìdilo, cìdāl̄jka, cìpanica, cìpalo, čòvik, đīverovi, đīverōvā, dica, dīčijī, kòlino, kòstila, kosirīć, mīsēc, nīdra, òtila, pīσμα, pīvā, pīvarī me, kùdilja, mišīna, sīdalica, sīdni, srīdnjī, Sīpān, trībā, trībali su, līpšī, lipòta, vīrovat, vrīlo, rīzat, navīšćujē, navīšćīvā, zapòvidi, žīvili, opòrizovali, srīzali;

Vitina:

bīži, bīžat, bigúnac, cìdājka, bilānce, đītlīć, cvītā, cvītovi, cìpanica, đī, đītelina, dica, đivēr, divōjka, đīteta, dīcijī, đīci, đītlīća, grihòta, grīšnik, kòlino, hība, hībnō brašno, hību, lito, lītnjī, lipòta, lita, lītōs, lītōšnjī, likār, likārije, jāstribovi, mīra, mīrē, mīsēc, mīsečno, mišīna, nīđra, nīđārā, nēdija/nēdilja, nātīrā, mīhūr, mihūrīć, hòtila, hòtili, pīd njōm, prīgòrila, pīkò lita, pīvā, pīσμα, pīvajū, pīvīć, sīdi, sīđm, sīdija, sīdili, sīs, sīcat, sīcavica, sīkavica, sīkira, sīdalo, sīdnica, trībā, trībalo je, svīdok, smīla, smīli su, svidòčili, srīća, srīdnjī, svūgdi, slipòcice, smījat se, trīšne, trīšānā, trīšnja, rīpa, vītar, vītrovi, vīverica, tīrat, tīrā, vrīća, rīzat, rāzrizat, òdića, u stīnam, sa kòstilē, zdrīlo, šútīt, šútīla, zāmirit, zāmīrili, slīme, pòt slīmenom, žīvit, žīvili, ždrībeta;

Rasno:

bilice, bīži, bilānce, Cvītānović, cvītā, cvītovi, čòvik, čòviče, đīd, đivēr, dica, divēnica, dōli, đī si, drīnjina, kòlina, kòlinu, lito, lipòta, lītōs, lītōšnjī, kùdilja, mīsēc, mīra, mīsto, nīdra, nīđārā, ù nīdrīn, nēvista, nevišćēnje, òtila, pīσμα, pīvā, pīvali su, rīpa, Rīpīšte, sīme, sīmenon, sīdi, sīs, sīdnica, Sīpānjdan, mišīna, pròlice, tīme, trībā, trībali su, vrīća, srīća, smrīka,

sritno, vr̃ilo, ʔst-ʔjēn-ʔjā, izija, pr̃ipelica, pr̃igrada, prikidāč, prikidali, prikuvā se;

Izbično:

bižali, bigúnac, bičve, cidilo, b̀brig, b̀brizi, dičica, dica, đid, dičjā, dičjī, čovika, čoviku, gòrila, gòri, kòlino, l̃ito, l̃injī, m̃isto, m̃isečno, mišina, m̃jovi, ñdra, ñdārā, ù nidr̃n, nèvista, òdića, òtirā, òtirali, òpivali, r̃đī, s̃s, s̃ime, s̃vēr, ṽitar, ṽiverica, tr̃ibā, divènica, s̀ždribna, mèdvid, mèdvidica, bilánjak, sikira, sl̃ipimiš, st̃inica, s̀zrile dr̃injine, sm̃ijat se, r̃pa, R̃ip̃ište, sṽtlo, sṽtlosti, sñgovi, po st̃inan, š̀kundid, p̃škē, ž̀dr̃ibeta;

Dobro Selo:

B̃iletići, bilánjce, bičve, ù bičvan, Bilùšine, br̃igovi, cṽitovi, b̀brizi, b̀brižnā boles, đivēr, dica, čovik, čovika, kòlina, k̀dilja, l̃etit, m̃is̃ec, m̃isečno, pet mis̃ecī, Ñimačkōj, nèvista, pr̃imistijo, pr̃imistili, s̃idi, smr̃ika, nà smriki, sr̃idnjī prs, pl̃iva, tr̃išnje, s̃itovali, ñasitovala, Sl̃ip̃ičići, st̃iralo se, s̀s̃id, sa s̀s̃idon, pr̃ivarili se, pr̃ivarila me, pr̃ilāžemo duvan;

Jare:

čovika, dičina, b̀brizi, b̀brig, bilánjak, đī, dica, dičijē, ʔs-ʔjē-ʔla, m̃isečno, nèvista, ñedilja, poñediljak, prikò mene, pr̃òmina, pr̃ip̃o se, pr̃isutra, nèčovik, sr̃ića, vr̃ića, tr̃ibā, smr̃ika, tr̃išnja, pr̃emistī se, p̃osić, vr̃ilōm vodom, pr̃ipelica, smr̃ika;

Grude:

bižā je, bižala, bižī, cṽitat, cidilo, cṽitovi, c̃ipanica, dṽijū, dṽima, điverovi, điveruša, divènica, dica, dičinjī, đitelina, gr̃išñik, grijòta, kòlino, k̀dilja, mišina, m̃is̃ec, m̃isečno, mis̃ecī, m̃ira, òdića, òdičē, p̃isma, p̃ivā, p̃išicē, p̃škē, pl̃iva, r̃pa, r̃ip̃ište, pr̃òlice, s̃s, sikira, sṽtlac, sṽtilāca, sr̃idnjī, sr̃ića, sritan, smr̃ika, smr̃iki, s̃ime, s̃imena, t̃ime, t̃išnjī,

tršnja, tršnjev, snìgovi, mèdvidi, sikira, vìnčat se, vinčànica, vìnčani kum, viš(t), višta, svidok, svidòci, svidòčili, vrìlo, vrìća, viverica, pripali se, prìkodāna;

Lištica:

bùbrizi, dīca, dīvēr, divènica, likār, lipòta, mīsto, mīšēc, nīdra, òdīća, pīšma, srīća, vrīća, tīla, vrīmena, ždrībeta;

Vranić:

cidilo, čòvik, dīd, dī, dīca, dīci, divōjka, ĩs, ĩzili, ĩzijo, kòstila, kùdilja, mījovi, mīšēci, nēdilja, nēvista, nīdra, Stīpanjdān, stīnica, sīme, sīvēr, svidok, strīja, smrīki, stīnica, súsíd, súsídno selo, tršnja, trībā, plīva, vrīća, vrīlo, rīpa, vìnčat se, pīšicē;

Kočerin:

bùbrig, bùbrizi, bilīna, bisnòća, bižī, bīžā, cidāljka, bilānce, dīd, dīda, čòvik, čòvika, čòviče, divōjka, divōjki, dīverōvā, dīteta, gòrila, mījovi, livòruk, ĩs/jīs, ĩzis, òstarila, nēvista, mèdvidi, pòsić, pòbić, pòbigla, kòstila, kosiraća, kùdilja, kòlino, nēdilja, nēdiljōn, pīšma, pòsikla, sīli, svidòci, svi-dočī, svītlo, svītlilo, strīja, smrīka, smrīki, srīća, srīla, sikira, sīčīvo, vrīla, vīra, vīrovali, vīrujē, vītar, vīverica, vīštica, svītlac, stīnica, sīnica, slīme, tršnja, trībā, vrīlo, rīpa, zvīzdan, ždrībeta;

G. Britvica:

dòli, dī, dvīsta, dīvēr, dīkojī, dīca, cidilo, mīsto, nēdiljōn, nēgdi, nēvisti, pīšma, Rīčina, smījalo se, sīdi, sīšću, prīčīzni meaničar, prībijo nogu, prīvarili me, vīdiću ja, trībalo je;

Klobuk:

čòvika, gòri, dòli, nēdilja, òsitili, preživila, sidili, vīdili, živili;

Vašarovići:

vīrē ti, jēdnu vīru, cīnili, dvīsta lumérā, dīca, dīd, pràdid, slīpē òči, ne rāzumīn, mījovi, brīgovi, s čòvikon, trībā,

trišnja, dèbeja čòvik, prìnūt, prìnila, prìnija, lîpa krùfa sa ognjišta, priko lîta u oto lovište, rika Vrioštica, dvì štetè pìvajū, zàpivaše, ždrìbna, ždribac, slîpī mīš;

Orahovlje:

lîpo, mlîka, priko đumrukànē, lîpī kàvōdā, zrila kokùruza, trīšānjā, trībā, ránē, sikira, ima lîpī krmēnjā, nîsu smîli ìć, oš óvde sîs, đici se dîlē čòrapi, vîdila daždenjāka, vîdili su i džùdžana, pòila šètka, nèvista, réste đitelina.

Zapadnohercegovački ikavizam mogao bi se uvrstiti u naše klasične ikavske govore. Kao što i navedeni primjeri pokazuju, tu je stari vokal *ě*, po pravilu, supstituisan samoglasnikom *i*. Izuzeci, kao što će se vidjeti na sljedećim stranicama, nikako nisu brojni. A ako se izuzmu primjeri u kojima refleks *ě* može biti uslovljen i nefonetskim razlozima (*neko, nešto*), i primjeri koji u naše vrijeme postaju sastavni dio ovdašnje leksike, stvarno se dolazi do zaključka da je zapadnohercegovačka ikavština dosljednija od istočnohercegovačke ijekavštine. Primjeri tipa: *bubrig, poriz, rizati; is(t)-idem/n, ija* i sl. to potvrđuju.

Posebno ovdje ukazujem na gl. *mistriti se*, za koji se nalaze potvrde iz svakog posjećenog mjesta u zapadnoj Hercegovini: *mistri se riba, mistrila se* i sl. U pitanju je metatezirani oblik *mrstiti se*, a ovaj od starijeg lika: *nešti-neršeti* (litavski) gdje je bilabijalni nazal *m* zamijenio stariji labiodentalni nazal *n*. (Skok, *Etim. rječnik*, s. v.), a to zbog toga što u našem jeziku “grupa *nr-* na početku... nije moguća” (isto). Skok navodi i likove: *rîst* (Dalmacija), *rîstiti se, rîstī*. Skok potvrđuje i naš oblik: *mistriti se* sa metatezom u glas. skupini *mrst-mistr*.

Za imenicu *kostila* (u jekavskoj Hercegovini – koščela) Skok kaže da sadrži “romanski deminutivni sufiks *-tella *caccabustella*” gdje se romansko *e* ponašalo kao naše izvorno *ě*.

Primjeri tipa *kudilja, nedilja* ne čine nikakvu posebnost, ni tu ikaviziranje nema uzročnike u narednom sonantu *lj* i te pri-

mjere ne treba izdvajati u posebnu skupinu (v. za Duvno, Ivan Jurčević, *Prilog proučavanju govora sela Kovača kod Duvna*, Prilozi proučavanju jezika, 15, Novi Sad, 1979, str. 104). Za ovakve slučajeve, naime, poznato je da ni u ijekavskim govorima ne odstupaju od jekavskog refleksa *ě*, up. *kudjelja*, *nedjelja* u ijekavskom standardu, odnosno: *kuđelja*, *neđelja*, u ijekav. govorima (v. o tome kod mene: *Promena nepalatalnih suglasnika u vezi sa -j*, Južnoslovenski filolog, XXVIII, 1969, str. 170–171). Dakle, tu sekvenca *-elj-* nije bila identična, po svojoj fonetskoj prirodi, sekvenci *-ělj-* u primjerima tipa: *biljeg*, *bilježiti*. To, opet, govori da je sonant *lj* u prvim primjerima bio velarniji od istoga sonanta u drugim primjerima. A ikavsko *-ilj-* i u jednim i u drugim primjerima odgovara ikavskoj zamjeni staroga vokala *ě*, uopšte, u tim govorima (za i-šćak. govore zapadne Bosne v. BHDZb., I, 121).

I naš govor ima ikavski relfeks *ě* u oblicima glagola *jesti* : *is(t)-iden*, *ija* i sl. U zapadnoj Bosni sam bilježio: *jisti-jidem* i sl. (op. cit.).

Poseban problem čine primjeri sa skupinom *gně*. I u našem govoru, tako je i u govoru sela Kovača kod Duvna (Jurčević op. cit., 105, i u zapadnoj Bosni op. cit., 124), imamo mjesto te skupine skupinu *gnji-*: *gnjizdo*, *gnjizdi se*. Pitanje je: da li tu imamo asimilacioni proces: *gn* = *gnj* ili nekakav uticaj jekavskih govora u kojima sekv. *gne* = *gnje*. Ja sam za zapadnobosanske i-šća govore više bio sklon da prihvatim drugo nego prvo od mogućih rješenja (str. 124). Ni sada nisam suviše sklon onom prvom rješenju. Naime, ima podosta primjera, i u ovom govoru, u kojima se sekvenca *-gn-* ne mijenja: *pobigni*, aj ti *mogni* to, aj to *vagni* i sl. Istina, nije tu isti položaj. U *gnjizdo* je inicijalni, a u navedenim primjerima medijalni. I to ima svoju težinu u ovakvim fonetskim procesima. To je nesumnjivo. Pa ipak. Uz to, naš govor zna i za primjere kao: *gnila*, *gniti*, i to ne samo u govoru Muslimana koji često palatalni sonant *nj* jednače sa nepalatalnim

n: *negov*, *nezin* i sl. I to bi govorilo da nije svako inicijalno *gn*-prešlo u *gnj*-. Svakako, u *gnjit* i *sagnjit* ne mora biti u pitanju veza sekv. *gn* i *ě* (v. kod Jurčevića, op. cit., 105) jer je “sveslav. i praslav. *gni- *gnbjǫ” (Skok, op. cit., s. v. *gnjiti*). Pojava sek. *ě* je moguća, ali ne i obavezna, otuda u ijekav. govorima: *sagnjeti*, uz *sagnjiti*, ali samo: *sagnjio*, *sagnjila*. Dakle, bez refleksa jata (up. *volio* : *voljela*, *donio* : *donijela*).

U primjerima tipa: *mij-mijovi*, *smij-smija* prvo smo imali zamjenu *ě* sa *i*, pa tek onda je došlo do gubljenja konstriktiva *h* i pojave sekundarnog *j*: dakle: *mih-mihovi*, *smih-smiha* pa tek onda: *mij-mijovi*, *smij-smija*. U govoru Muslimana Vitine i Ljubuškog samo je *mih*, *smih*, *miha*, *smiha* i sl. A kod imenice *směh-smijeh-smih* imamo sufiks *-hǔ*, upravo: “ie., sveslav. i praslav. *smǔjati” je “niži prijevoini stepen” prema “*smějǫ se u prezentu”, a jat se “odatle prenosi i u infinitiv i imenicu obrazovanu s pomoću *-hǔ > s*” (Skok, op. cit., s. v. *smijati se*).

ě > je, ije:

Trebižat:

djéte, đě, nǐđe, svǎđe, đěvera, pjěškě, sěvēr, svjěskōga rata, cjělu godinu;

Studenci:

s cijévima, odjélce, pjěškě, primjétila, rjěšili;

Međugorje:

Bjělōm brígu, cjělu noć, čđjeka, đe more, dvjě familije, mljěka, u mjesécu, gojila djěcu, nevistu i djěcu, ōsjećā, odjělili se, jěs, pđjedēm, mǎloprije, u Njěmačkōj, sjěna, Stjěpān, šědi, sjěna, sljěpo, Šćépě, Šćépo, u svjěskōm ratu, svǔđe;

Čitluk:

něđe, pòtlje, sjěvēr, sédilica;

Krehin Gradac:

đe je, đētelina, čōjek, čōjeka, jēsti-jēo, jēla, mēded, mēdedica, mjēsto, ljēto, Nēdjēljko, prjje, śēdi, śčēo, vjērili se, vjērenica, zvjēzda, zvjēzdan;

Zvirovići:

dōceralo, đe se sādī, đe živete?, gnjécio, kljēn, ljēpī rūku, išcerat, nīđe, óđe, prjje, Rjēka, razdjélili se;

Zvirići:

gnjēći; bjēlā vīlo, dođi nam na silo; pjēvā, pjēškē, pjēsak, starosjēdioci, tijo pjēvajū; rješēnje (mladi);

Goranci:

kljēn, mēded, mēdedica, mēdedina, išcerat, cērāmo, sjēno, svāđe;

Biograci:

djētlīc, đe, svāđe, svūđe, nīđe, mēded, mēdedica, sjjēno, pjēškē, sēdijo, śēdi, ūvjēk, vjēverica;

Uzarići:

mēded, mēdedica;

Polog:

đēca, đe, čōjek, mjēsēca, mjēru, óđe, óđekā, nēvjesta, ócerāmo, pōceralo, pōtlje, Njēmačkōj, śčērō (Muslimani); đe, đēca, ónde, óvđe, šljēgā, vjēnac duvána, djēte, mljēko (Hrvati);

Bijača:

đēvōjkama, mljēka, odjēla;

Crveni Grm:

bjēlō žīto, djēvōjku, đēvōjku, jēdē, nāmjeru, svjēsne, kljēn, vjērē, zà tijem, vrjje; up. i: sjērī se mliko, tj. siri se...;

Humac:

bjēlē blūze, djēca, jēlo, sjēlo, sjēkira, rijétko;

Radišići:

djéte, nãmjješćãja, Njèmačkã, mòjije;

Vitina:

čõjeka, djéte, ðe, mjěšěca, izljěćijo, u Njèmačkõj, ljêp, cjéna, rjěćĩ, stjěõ, iscjěpã, sjěćã se, sãvjeta, sãvjjet, tjělo;

Grude:

gljěžno, išćerat, pļijēs, põtļje, zrļjēn;

Lištica:

u Njèmačkõj, djěca;

Vranić:

pjésak, vjětra;

Kočerin:

kljēn, ùmijem/ùmijen;

G. Britvica:

cjělo vríme, u Njèmačkõj;

Rasno:

djélove;

Dobro Selo:

ćèralo se, bjělũ kãfu, ðevõjke, cijévĩ, ðěveru, ðe, ljékove, odjělo, pjěsme, nãćerã, mjěsto, sjědĩm, sjědni, sjědo, sjěćã se, súsjednĩ, ùspijevã, uspijévat, sjědili bi, sjěno, nèvjèran, ùspjěvã, cjěvi, dòspijevã/dòspjěvã, súsjednĩ sělã;

Jare:

cijévima, dòćerã, dòćerat, pjěšě, pòmjěšãn, prõmjena, prļje, pjěvajũ gãngu, pòćerõ ga, dònĩěće, u rjěki, sjědĩm, ùspjjet, u vjěku, vjěrnĩk, vjěncã, vñđeli, vjěskã slãva, vjěri, nèvjera, vóðekãna, šćěõ, zã vjeru, na Brijěgu.

Ako pažljivije razmotrimo naše jekavizme, a obratimo posebnu pažnju na mjesta iz kojih se navode, doći ćemo do zaključka

da je najveći broj potvrda za jekavske reflekse *ě* iz mjesta koja se nalaze u blizini centralnohercegovačkog jekavskog područja. I nije nimalo slučajno što je najviše potvrda za takve reflekse jata iz Međugorja, Pologa, Dobrog Sela i sela Jare. Ta se mjesta nalaze skoro na samoj granici sa centralnohercegovačkom govornom zonom. Jasno, međusobna prožimanja su neizbježna. I ne od juče. Uz to, u svim tim selima odranije postoji škola. Ni taj uticaj nije za potcjenjivanje.

Druga primjedba u vezi sa zapadnohercegovačkim jekavizmima jeste da i njihova fonetska struktura upućuje na njihovo porijeklo. Brojne potvrde za jednosložni refleks *ě*, umjesto očekivanog dvosložnog: *sjeno*, *zvjezda*, jasno upućuje na centralnohercegovačku situaciju. Istina, moglo bi se pomišljati i na težnju da se jedan slog u ikavskim govorima zamijeni sa istom silabičkom vrijednosti u jekavskom izgovoru: *sino* = *sjeno*, *zvizda* = *zvjezda*. Poznato je da se ponekad tako objašnjava i pojava jednosložnog refleksa *ě* u jekavskim govorima centralne Hercegovine (v. kod mene u Južnoslov. filologu, knj. XXV). Ali, ja nisam sklon takvom objašnjenju ove pojave. Ipak će tu ovi naši govori imati vlastiti razvojni put, a što u ch. nemamo istu fonetsku vijednost refleksa *ě* kao u istočnohercegovačkom, razloge treba tražiti u samim tim govorima, a ne u uticaju sa strane. Pojava jednosložnog *je* mj. *ě* u zapadnohercegovačkoj ikavštini novija je pojava i ona se mora razmatrati u sklopu centralnohercegovačke jekavštine kao dijalekatskog fenomena uopšte.

Na takav zaključak upućuju i primjeri sa jekavskim jotovanjem: *đe*, *šćeo*, *Šćepo*, *međed*, *iščerat* i sl.

Ijekavski oblici u paradigmi zamjeničko-pridjevskih riječi, tipa: *mojije*, *tijem*, mada ne tako česti, a prema kojima najčešće imamo u centralnohercegovačkom: *mojim*, *tim*, ne bi morali biti uneseni iz istočnohercegovačkog govora. Naime, i u centralnohercegovačkom ovakvi likovi nisu sasvim nepoznati, uz to, ti

su primjeri zabilježeni u govoru radnika koji često rade u Mostaru sa radnicima iz drugih krajeva i nije isključeno da su od njih i preuzeti. Ali, takvi oblici su ovdje dosta rijetki.

Za oblik *kljen* (riba i drvo) moglo bi se reći da je kao takav preuzet iz jekavskih govora, a moglo bi se i tu pomišljati, kao u gnjizdo, na pojavu *klj < kl* (v. Skok, s. v.).

Od glagola *jesti*, pored tipičnih ikavskih likova, bilježeni su, mada ne često, i jekavski oblici: *jedem/n*, *pojedem* i sl. Svakako, to će biti oblici koji u naše vrijeme postaju, i ovdje, obični i koji će, vremenom, sve više potiskivati one ikavske, izvorne.

Razumljivo je, isto tako, što u svim mjestima češće imamo *Njemačka* nego *Nimačka*. Iz ovih krajeva ima mnogo radnika u Njemačkoj. Standardni lik te imenice potisnuo je onaj izvorni, ako je ikada tu i bio frekventan.

Kod glagola tipa *vrěti* i *zrěti* pojava oblika prezenta: *vrije* i *zrije* i ne mora se dovoditi u vezu sa ijekavskim refleksom *ě*. Naime, pored promjene po tipu *zrim*, *vrím* ovi glagoli znaju i za promjenu po tipu *zrem*, *vrem* i *zrijem*, *vrijem* (isp. o tome kod mene u Našem jeziku, knj. VIII, 1956, str. 28-36).

ě > e:

Već je rečeno da u ovim govorima imamo, skoro bez izuzetka, ekavski refleks u oblicima zamjenica i priloga tipa *neko*, *nekoliko*; samo se našao jedan primjer sa ikavskim refleksom *ě* u ovom korijenu: *niki čovik*, *niki su probali* (Zvir).

Ali postoje i drugi primjeri sa ekavskim refleksom *ě*. Neki mogu biti opštiji, a neki se javljaju sporadički. Dešava se, i u ovom govoru je to potvrđeno, da ista osoba u jednom razgovoru upotrijebi jednu riječ i u ikavskom i u ekavskom liku.

Evo zabilježenih ekavizama u zapadnohercegovačkoj ikavštini:
Třebižat:

óvde, *starěšine*, *zěnica*, *nà testu*;

Studenci:

rěšila, zěnica, těsta, zdrět, zdrěla;

Krehin Gradac:

dòle, gòre, zěnica, smrěk, smrėka, srědnjī, trěbā, smrėkinja, klěn, klėnovina, těsta;

Goranci:

děčko, kòrěn, kòrenovi, smrėka, pozlėdila se, ozlėdijo se;

Uzarići:

kòrěn;

Crveni Grm:

cěstōm, těstōm, naprimer, prěko, iskòrėnī, iskorėnit, vrěća;

Humac:

těsta, trěbā;

Grude:

bùbreg, bùbrezi, děčko, ždrěbna, mrěža, presádit;

Kočerin:

bùbreg, zěnica;

G. Britvica:

prekò lisa, trībān;

Rasno:

cěsta, trěbā;

Dobro Selo:

primer, srěća, trěšnjica : trišnja, zěnica;

Jare:

predòsećā, prèt kućōm, prěšō, trěbā, srětnēm, něvrěme, vrěmena, zěnica, sprěćio;

Međugorje:

óvde, nónde, prěko, ĩspred, vrělo, zěnica, vrěmena, trěbā,

trěbaće, sěćām se (!), mrěža, proménijo;

Polog:

na prímer, cěsta, da se iskòrēnū, iskorénule su se čimavice, starěšina, vrěća;

Vitina:

priko cěstē, nā vrelu, óvde, preglédāt, srědnjāk (prst), trěbā, sāmlet, srěća, srěću;

Biograci:

děčko, trěbā, zēnica;

Čitluk:

òbe, óvde, ónde, òbedvī, ùzavrěš;

Ljubuški:

srětnī, trěbā;

Zvirici:

kòstrēt, kostrětača, preko vòdē, nājprē, vréme, vóde;

Zvirovići:

gòre, bùbreg, bùbrezi, tēsta, trěbā, òbedvī, óvde;

Lištica:

óvde, ónde, trěbā, vrěmena, vreménā, vrěća, bùbrezi, bùbrēgā.

Kao što primjeri pokazuju, u našem govoru nema mnogo ekavizama. Naravno, ni ovi koji su zabilježeni nisu svi iste prirode. Jedni od njih i ne moraju biti pravi ekavizmi. Misli se na priloške riječi tipa *ovde, onde* i sl. u kojima imamo uopštenu partikulu *-de* a ne *-dě*, što se sreće i na drugim ikavskim područjima (v. kod mene za ikavskošćakavske govore zapadne Bosne, BHDZb., I, 135-136).

Znatno širi areal imaju oblici tipa *cesta/testa, zenica, bubreg, jastreb, gvozdén, obećati, slezena*. Svi ti primjeri zabilježeni su, i u tom obliku, i u ikavskošćakavskim govorima zapadne Bosne,

a za njih znaju i neki drugi govori ikavskog narječja. To su, tzv. stalni ekavizmi (v. kod Maretića, *Gramatika i stilistika*, 1931, 45). Značajno je istaći da naš govor zna i za ikavski refleks *ě* u oblicima imenice *bubreg*: *bubrig-bubrizi* u najvećem broju posjećениh mjesta. A ako se danas javi ova imenica i sa ekavskim refleksom *ě*, biće u pitanju novija osobina, oblik preuzet iz standardnog jezika. To naročito pod uticajem medicinskih stručnjaka koji isključivo upotrebljavaju ekavski lik ove imenice.

I naš govor poznaje imenicu *belava* – vrsta sira. Tako je u svim mjestima. Šimundić taj oblik bilježi u Imotskoj krajini i svrstava ga među ekavizme tog područja (op. cit., 24). I u *Rečniku srpskohrvatskog književnog i narodnog jezika* SANU nalazimo uz ekavski i ijekavski lik ove imenice: *belava* j. *bjelava* “postan sir od surutke” s. v. Meni je ovaj ekavizam malo sumnjiv. Sumnjiv je zbog toga što je opšti i što je, uglavnom, poznat u ikavskim govorima. To upućuje na pomisao da, možda, tu i nemamo naš stari samoglasnik *ě* nego da je u pitanju neka tuđica. Skok daje u svom *Etimologijskom rječniku* odrednicu: *beleca*, iz Božave, što je posuđenica iz tal.: *bellezza*. Nije isključeno da se i u našem slučaju ogleda neka vrsta takvog ekavizma.

Na cijelom ovom području pored naših oblika *did* i sl. javljaju se i oblici *dédo* i sl. Ali ni tu nije u pitanju ekaviziranje, u pitanju je naš turcizam, up. u tur. *dede* = djed (Škaljić, *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, s. v.). To, svakako, vrijedi i za toponime tipa *Dedino vrilo*, *Dedina česma* i sl.

U posebnu skupinu ekavizama treba ubrajati one tipa: *starešina*, *sećam se*, *najpre*, *primer* koji su zabilježeni i u našem govoru, a i u drugim ikavskim govorima (v. kod Šimundića, op. cit., za Imotsku krajinu i Bekiju, kao i kod mene u BHDZb., I, za zapadnu Bosnu). To su noviji nanosi koje u ove govore unose ili radnici koji su, na duže vrijeme, zaposleni van rodnog kraja ili mladići koji služe vojsku u ekavskim krajevima.

U Imotskoj krajini i Bekiji uvijek je “*prě > pri*” (op. cit., 24). Mada i u našem govoru ima podosta ikavskih refleksa *ě* u tom prefiksu, ne bi se moglo tvrditi da je i samo tako. Pored *pri*- javlja se i *pre*-. I ne rijetko.

Ipak, mora se reći da naš govor nije mnogo zapljusnut ni ijekavskim ni ekavskim oblicima. Tu je još uvijek, i kod najvećeg broja govornika, snažno ikavsko jezičko osjećanje. To, uostalom, potvrđuju i primjeri sa sekundarnim vrijednostima *ě*.

Ovdje je već rečeno da u našem govoru imamo uopšten ekavski refleks *ě* i u zamjeničko-priloškim riječima tipa *neko*, *nekoliko*, *nešto* i sl. Ovo je jedna od bitnijih osobina koja odvaja naš govor od govora Imotske krajine. Tamo je, naime, *ně-ni: ništa, niko*. Istina, prema Šimundiću, Bekija zna i za oblike: *nešta, nekad, neko*, dakle, kao i u našem govoru. U zapadnoj Bosni, opet, svi primjeri sa ovom osnovom imaju često jekavski refleks *ě*: *njeko, nješto, nekada* (v. BHDZb., I, 121-122). Dakle, svaki od ovih govora ima svoje rješenje. Drugo je pitanje: zašto je to baš tako? Odgovori su, svakako, različiti, a oni, opet, odražavaju i različite istorijske okolnosti koje su pratile ove naše krajeve. Zapadnobosansko *njeko, nješto*, kao i imotsko *niko, ništa*, rezultat su vlastitih razvojnih puteva. Naše, zapadnohercegovačko, *neko, nešto* može se, na izvjestan način, dovoditi u vezu sa stanjem koje nalazimo u ostalim govorima Hercegovine. Jer, ni ovdje se ne smije gubiti iz vida činjenica da je i ovo područje, dosta dugo, imalo opštehercegovačke razvojne impulse. Ovdje, svakako, ne treba zapostavljati ni uticaj semantičke komponente – težnja za obličkim diferenciranjem zamjenica *neko* i *niko*, priloga *nekada* i *nikada*.

U susjednim podbiokovskim ikavskim govorima imamo *ni: ništo, nika* doba; *nigdi* (Banović, *Vjerovanja*).

Sekundarni ikavizmi

U jednom broju primjera imamo pojavu samoglasnika *i* umjesto očekivanog *e*:

Međugorje:

na počítku, níma veze, lèmiš;

Zvirovići:

pokriпали, lèmiš;

Studenci:

lèmiš;

Goranci:

lèmiš;

Radišići:

òkrićē se;

Dobro Selo:

lèmiš;

Kočerin:

lèmiš;

Biograci:

lèmiš;

Jare:

rìć: mogu van rìć;

Zvirići:

rìć: ne bi vam zna rìć, mogu vam rìć;

Čitluk:

končilo (od tal. cancello);

Crveni Grm:

nímam/n.

Sekundarni ikavizmi, kao što gore navedeni primjeri pokazuju, nisu brojni u ovom govoru. A i navedeni primjeri lako su objašnjivi:

a) imenica *lemiš*: za nju bi se moglo reći da je u tom obliku poznata u svim mjestima, iako iz svih mjesta nisu navedene potvrde, tj. taj oblik je tipičan za ovu govornu zonu. Za ovu imenicu se zna da nema ni u jednom slogu izvorno jat (*ě*). U staroslovenskom je *lemeš* (v. kod Miklošiča: *lemešb*, aratrum, bug. *lemeš*, češki: *lemech*, *Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum*, s. v.). I P. Budmani u Rječniku Jugoslav. akademije konstatuje da su oba *e* “bila i u praslavenskome jeziku”, sa napomenom da se “tamo i amo shvaća kao da prvo ili drugo *e* postaje od *ě*”, otuda pored *lemeš* i *lemješ* i *lemiš* i *lemlješ*. Fonetski lik *lemiš* potvrđen je i kod starijih leksikografa: Mikalja, Della Bela, Stulić; i kod starijih pisaca: Bernardin, Vetranić, Kavanjin, Kačić. Dakle, ovo nije neki posebni ikavizam koji bi bio poznat samo našem govoru. On i na dijahronom i na sinhronom presjeku razvitka našega jezika ima širu dijalekatsku osnovu. Prema tome, naš oblik je samo formalno upao u grupu primjera sa sekundarnim *ě*;

b) infinitiv *rić*: može tu biti i *ě=i*. U staroslov. imamo: *rešti*, ali u promjeni se javljaju i oblici sa *ě*, prevoj vokala: *rěhv*, *rěsmy*, uz to i *rěti*, sa *ě*, otuda naše: *rjeti*. U Akademijinom rječniku za inf. se daju potvrde i sa *e*: *reći* i sa *ije*: *rijeti* i sa *i*: *rit*, pa i lik: *rijeći* je potvrđen (Nenadić i Matović), a Bogišić je potvrdio oblik *rijeć* iz Boke. U našem slučaju imamo ukrštanje oblika *rit* i *reć* gdje je preovladala vrijednost jata iz *rit*, ali oblički završetak iz *reć*. Dakle, i za ovaj oblik bi se moglo reći da ne spada u tipične primjere sa sekundarnim *ě*;

c) i za pojavu *i : e* u *okrićati* ima potvrda u RJA: “U Posilovića i u starijem dalmatinskom govoru nalazi se inf. *okritati*, u pomenutom govoru i *okrićati*” s. v. Dakle, i ovaj primjer ima širi areal. Po postanku može biti analoškog porijekla. Prema odnosu

koji imamo u *spomenuti* : *spominjati* moglo se javiti i prema *okrenuti* (ovdje i *okreniti*) – *okrićati*;

d) ikavizam u odričnom obliku glagola *imati*: *nima* mogao se javiti prema odričnim oblicima glagola *jesam*; Sitović ima: *nejma* (Šimundić, 3);

e) u obliku imenice *početak* može biti u pitanju morfem -*itak*, up. *boljítak*, kao u: *dobítak*, *primitak* i sl.;

f) gl. *krepati* je tudica, od tal. *crepare* (RJA, s. v.), prema tome i izvedeni glagol spada u kategoriju preuzetih riječi, a pri takvom preuzimanju riječi moguće su različite promjene, mada ni ovdje nije isključena analogija, up. odnos *sretati* : *sritati* i sl.

K o n s o n a n t i

Sudbina sonanta *l* na kraju sloga

Sonant *l* nije imao istu sudbinu u svim kategorijama riječi kada se našao na kraju sloga u ovome govoru. Može se govoriti o trajakoj njegovoj sudbini u toj poziciji. I to:

- a) sonant *-l* se zamjenjuje samoglasnikom *-a*;
- b) sonant *-l* se zamjenjuje samoglasnikom *-o*;
- c) sonant *-l* ostaje neizmijenjen na kraju sloga.

Da to potvrdimo primjerima:

- a) Sonant *-l* se zamjenjuje samoglasnikom *-a*:

1. *al* > *aa* > *ā*:

Trebižat:

òtišā, znā, òbūkā, òbrezā, dòšā, išā, pòšā, pítā, ìmā, mògā, òtimā, sàtrā, vûkā, dŕžā, kázā, pròpā, pròdā, rèkā;

Studenci:

dòšā, smļjā se, sàsā, išā, ùlišā, ùnišā, pòšā, pròpā, òbišā, nàišā, vìnčā se, trībā je, pèkā, òstā, nāzvā, pìvā, ìmā, rāzv-

stā, òtrā, zafrkāvā, vózā se, smècā ga, dokázā, zanovétā, zadirkívā;

pa i:

ùmrā;

Zvirovići:

znā, dòšā, dòtirā, dòcerā, dòpā rānā, nāpā, mògā, pòmogā, òdržā, izdržā, òrā, ódā, řvā se, pòrvā se, išā, dòšā, nāšā, sišā, sòvā, šétā se, krèpā, rèkā, jǎ kònja, prìstā, pòstā;

i tu:

ùmrā;

Crveni Grm:

đīgā, pítā, rèkā, òsovā, sòvā, òtišā, ìmā, ùstā, dòšā, mògā, pripovídā, ukazívā, izazívā, pomágā, zapomágā, prodávā, dodávā, zamotávā, ùbrā, ùstā, zapitívā, zǎuzdā;

Uzarići:

dā, pá, pòšā, dòšā, dřžā, rèkā, pèkā, išā, pítā, kázā, bàcā, pròdā, primā, šétā;

Jare:

rùkovā, ùstā, sàstā, pítā, vjèncā, mògā, pòmogā, kùpovā, próbā, kùšā, dāvā, spāvā, spādā, znā, proódā;

Zviriići:

ìmā, dòšā, rèkā, bàcā se, išā, víkā, šétā, ódā, díšā, kázā, klèkā, rìgā, ùtekā, sìjā, pomágā, skákā, ìskopā, púšcā, vùšā; obècā, ìmā, sìjā, primā, zvižđúkā, pròdā, ìskā, pítā, ìmā, dòšā, pòkrā, rèkā, pìvā, sàdrā se, bàcā, víkā, šétā, ódā, išā, pòšā, klèkā, ùtekā, kázā, ìskopā, sìjā je, ódā, pomágā, razgovárā, pripovídā, kòntā, obečāvā, zadirkívā, zadržívā se;

Vitina:

dā, còsā, znā, jǎmjā, mògā, išā, pòšā, písā, dòšā, dřžā, pre-kucávā, dòvezā ga, vùrovā, hìlā je, spāvā, òtišā, organizírā,

rèkà, nàtirā, ìmā, pòslušā, pripovidā, naplácivā, smétā, skúpjā; nè dā, còsā, jāmjà, rèzā, prekucāvā, pòšā, dòšā, dòvezā ga, vïrovā, nije on hìlā = hilao, razvíjā, kázā, spávā, išā, òtišā, rèkà, nàtirā, mògā, pòslušā, nije sve znā, iscípā, čitā, dïžā, brìsā, bižā, stājā, rêstā, ùzrèstā, ùkrā, zàdržā, zàiskā;

tako i:

ùmrā;

Bijača:

ìmā, rèkà, ódā, išā, príčā, vìnčā, vinčāvā, zvā te, dā mu je, dòšā, prošìšā, iskázā, ìskopā, jìmljā, čúvā, čepřkā;

Međugorje:

išā, nàpekā se, ódā, pítā, prebrojāvā, vágā, spávā, glèdā, ìmā, pòšā, sïpā, mògā, òprā, prèšā, lègā, òstā, podučāvā, nàišā, vózā se, òbišā je, òtišā, zàspā, upítā, ùzimā, zasmíjā se, zídā, perùšā, pèrisā vene, ùbrā, pòkušā, vèčerā, razmíšljā, strádā, nije dā, òstā, dāvā, nije znā, zàmakā, prosvrdā, pñspā, trtljā, zabarikadírā, zadirkívā;

Čitluk:

òpā, išā, òbrijā, ùtūkā, sïpā, ìmā, ùlišā, sïjā se ječam, rèkà, napísā, kòpā, zvižđukā, mínjā je kola, tìrā, trìbā te nešto, šìšā, ùbrā, ùkrā, vràcā, zvā me;

Uzarići:

mògā, dòšā, pìvā, rèkà, ìskā, pítā, išā, tūkā, razgovárā, príčā, čitā, cèkā, ùbrā, ùkrā, zàiskā, plākā, skákā, skítā, skàpā, dā;

Humac:

išā, dòšā, zadávā, zafřkāvā, pítā, šétā, ùbrā, nè dā, zàspā, zàigrā, zasúkā, tìrā;

Klobuk:

dòšā, išā, pòšā, ùlišā, glèdā, manítā, pròdā, pròpā, písā, ràzabrā, rèkà, račùnā, razmíšljā, sòvā, sïjā, sïpā, sùnčā se;

Polog:

dòšā, išā, rèkā, pítā, mògā, skákā;

Ljubuški:

*dòšā, pítā, išā, nàišā, kázā, pìvā, pòtirā, pòbigā, bìžā, ìmā,
nàšā, òbišā, ùkrā, ùbrā, ùtrcā, ùligā;*

Radišići:

*dřžā, glèdā, dāvā, dòšā, dòtirā, ìstirā, òbrā, òdržā, pèkā,
pòkrā, mògā, pòmogā, pòbigā, pogúrā, ispijā, naseljāvā,
nadodāvā, napisā, rèkā, rizikirā, rúčā, račùnā, òbūkā, òtūkā,
pòvūkā, ùšā, vřvā san žito, còsā, čèkā, čèprkā, čúvā, čùpā;*

Rasno:

*rèkā, znā, òtišā, upítā, pítā, písā, dā, umišā, cvātā, òtrā, išā,
ispúšcā, pripovidā, ispripovidā, ìskušā, kázā, kòntā, pròšā,
pòbigā, bìžā, bískā, ùbrā, zavitlāvā;*

Lištica:

*príčā, mògā, ódā, pòšā, stìgā, stúpā, skúpljā, skijā se, ùkrā,
ùbrā, upisā;*

Čerigoj:

*ùvinčā se, pítā, pìvā, pòslā, pùšcā, svírā, svúkā, spúšcā,
ùbrā, vrāčā, vrískā;*

Gornja Britvica:

*kazívā, nàšā, bòlovā, dòšā, išā, pròrekā, pítā, pròsikā, pròdā,
rèkā, trǵovā, ùkrā, ùstīkā;*

Izbično:

*išā, mògā, spávā, sánjā, ìskā, řvā se, òbrā, púšcā, òtišā, pítā,
sàšā, skítā, đìgā, ùlišā, trčā, ìstrā, slègā se, òprā, kòvā, lègā,
òtrēsā, mórā, cřkā, nàišā, sàbrā, sišā, šišā, rēstā, òdazvā se,
ùzrēstā;*

Vranić:

išā, poštápā, prišcápā se, pòštrapā se, sàtrā ženu, pítā,

stiskā, ũškā se = trijebio uši – uškao se, slēgā, písā, nārēstā, rēstā, unda se zvā, rìzā, iscípā, ìsklasā, svìlā, ìsvilā kuruz, rēkā, đìgā, Bog dā pa iman, nābrā, pòkrā, istūkā, òbišā, zàiskā;

Grude:

dāvā, dòtirā, čúvā, dòtirā, kùcā, kompromitirā ga, kazívā, lígā, lāgā, mōgā, nāšā, pròpā, pròdā, pričā, rēkā, strádā, skítā se, šíšā, šēpā je na jednu nogu, šāmarā ga, zvížđā;

Krehin Gradac:

dāvā, dòšā, stānovā, imā, mōgā, pítā, pròdā, ódā, nāšā, pòzvā, sícā se, šétā, gnjácā, ríkā je vo, ùkopā ga, zvižđukā, smíjā se, řvā se, třgā se, đìgā, dřžā, púšcā ga, sàšā;

Dobro Selo:

ošíšā, strígā, pòklā, pòmāgā, pòmakā, đìgā, lēžā, ùstā, pòkisā;

Kočerin:

dòšā, pòšā, pìvā, zvížđā, mínjā, pèkā, ispekā, čítā, brìjā se, řvā se, síkā, dřžā, púšcā, đìgā, dā, òtišā, išā, ìmā, pòsijā, ùlišā, sàšā, bìžā, ùtekā, dòtirā, čèkā, vīšā, klécā, zàiskā, rēstā, ìgrā se, vìjā žito, vìnčā, sòvā, svúkā, zídā, ìstrēsā, vúkā, kòvā, lēgā, prebacívā, blējā;

tu i:

ùmrā;

Vašarovići:

dāvā, znā, mōgā, pričā, klēsā, objàcā, dòšā, pòstā, zauzbíjā, kòpā, počívā, kazívā, míšā, prodávā, lígā;

Orahovlje:

pìvā, išā, čúvā, pítā, vúkā, ispekā, rēkā, pozívā, dòšā, rēstā, dřžā, mórā, dobíjā, dā bi mu, pòkisā.

U svim mjestima je:

kòtā, kàbā, pàkā, svřdā, pòsā, órā; cākā, čävā, vrtā.

2. *il > ia > ija*:

Trebižat:

bija, pòtisnija, rádija;

Studenci:

ija, bija, tija, kùpija, mètnija;

Zvirici:

bija, govòrija, òdnija, nàmučija, ùbija, tija;

Međugorja:

zav̀rnija, zóvnija;

Vitina:

ràzvija se, v̀dija, prímija, pòlija, pùstija, sìdija;

Ljubuški:

rádija, bija, pija, okánija se, ràzbija čaše, okánija;

Radišići:

ija, tija, bija, v̀dija, ljubija, smètnija, c̀rknija, okrénija, nàp-ravija, poljubija, zóvnija, vòlija, žàlija, žalòstija, zabránija, sìdija;

Rasno:

bija, v̀dija, ožènija se, zarúčija, govòrija, smìslija, smìstija se, kùpija, srija, srámija se, svàtija, sválija, zamútija, zabránija, žàlija, žèlija;

Kočerin:

bija, v̀dija, osúšija, iscídija, ija, vrja, pròlija, òstavija, jàšija, ùzjašija, sazòrija, ljútija se, ljubija ga, prispija, pròšija, ràzvija, ríšija;

Čerigoj:

vrátija, bija, tija, nòsija;

Gornja Britvica:

ùlazija, bácia, slòmija, bija, ràzbija, razlòmija, pròlija, prèbija, plátija;

Ibično:

mòlija, nòsija, pròlija, pròsija, sàzdrija, zdr̃ija, sàšija, zamòlija, zàžalija;

Vranić:

b̃ija, č̃inija, uć̃inija, ùbija se;

Dobro Selo:

gnj̃ija, povràtija, b̃ija, ožènija se;

tako i:

prijànula; d̃ija, zátijak;

Crveni Grm:

b̃ija, nàpravija, rádija, pr̃avija, ùvatija, promínija, zabòravija, izginija, dòlazija, vòlija, naućija, ùvidija, slàvija, dòbija, zainádija se, pokòrija, nòćija, nač̃inija, sm̃ija;

Zvirovići:

đ̃ignija, bránija, b̃ija, oš̃inija, l̃upija, sàbija, ràzbija, promínija;

Jare:

t̃ija, rádija, govòrija, ž̃alija, žèlija, nòsija, bránija, p̃ušija;

Čitluk:

l̃ija, t̃gnija;

Vitina:

prìpravija, pocr̃nija;

Bijača:

t̃ija, vòlija, nâjvolija, nač̃inija, odr̃išija, napùstija;

Vašarovići:

hòdija, natrúnija, nàpravija, ùbija se;

Orahovlje:

gònija, trážija, ùsnija, pr̃avija, galámija.

3. *el > ea > eja:*

Dobro Selo:

dòveja;

Međugorje:

pòčēja, ùzeja;

Ljubuški:

pòčēja;

tako i:

stějana;

Rasno:

dòveja, òdveja;

uz:

stějana;

Gornja Bistrica:

ùzeja;

Grude:

dòveja;

uz:

stějana, dèbeja;

Vašarovići:

dòveja.

4. *ul > ua > uja:*

Rasno:

čŭja, ùsujā;

Izbično:

òbuja, pròsujā;

Vitina:

čŭja;

Zvirovići:

čŭja, ŭsuja;

Dobro Selo:

ŭsuja, năsuja.

Sasvim razumljivo, ovdje je i *zătijak-zătijaka* (K. G, D. S, Ras, Či, Stud, Bio, Koč, Rad, Međ, Tr, Vi, G. Br, Izb, Vr, Uz). U RJAŽU, s. v. zatilak, čitamo da je od *zatil-ak* prema kome u staroslov. imamo: *zatyłkŭ*, a u ruskom: *zatylok* potvrđuje se i superijekavski lik: *zatjelak* sa gen. sing. *zatioka*.

Prema Vukovom *steona* ovdje je *stějana*. U centralnohercegov. je *stěvana*, a u Tr, Stud, K. G i Vi zabilježeni su oblici: *stěona; stěone krăve*. U Uz je zabilježeno: *tejac* (telci-teoci) a prema standardnom *žđlac-žđlca* bilježeno je i *žâc-žâca* (Zvir, K. G).

Na cijelom području javlja se i: *prijànut/prijànit(i), prijànulo/prijànulo* < priilnuti. Taj oblik je poznat i centralnohercegovačkom govoru.

b) Sonant *-l* se zamjenjuje samoglasnikom *-o*:

1. *al > ao > ô*:

Trebižat:

òtišō, dòšō, kázō, glědō, prödō, pròpō, òstō, dödō, ŭprō, năšō;

Studenci:

stĭgō, òstō;

Zvirovići:

stúkō, písō, ŭtekō;

Zvirici:

âšikovō, primō, ŭtekō;

i:

ŭmrō;

Međugorje:

*razmišljō, mōgō, ōtišō, mōrō, mīrovō, dōšō, ōtišō, trēbō,
prōdō, pōbigō, mǎzō;*

Čitluk:

dōdō, prōdō, pōslō, nǎšō;

Humac:

īmō, prīpō se;

Vitina:

čōsō, dōšō, pōšō, prōdō, rēkō, prīmakō, pōmogō, hrvō se;

Biograci:

*mōgō, ūlišō, nālišō, dōšō, ōtišō, bīžō, šētō, pōbigō, ĩskō,
slēgō se, rēstō, nārēstō, čūvō, sōvō, dōručkovō, svūkō, ōprō,
rúčō, pōmogō, trībō, udávō, svírō, zāklō, kōvō, ōrō, pēkō,
lēgō, sīkō, pōsikō, ĩšō, ždērō, crkō, prōsijō, prēprodō, sīpō,
kūpovō, tīrō, sātrō, skūvō, sījō, pōmūzō, lǎjō, cvītō, prōčitō,
ĩsikō, ūsikō, ĩskō, slīkō se, nǎzēbō, talizō se, plīvō, kījō,
ōzēbō, dřčō;*

tako i:

ūmrō;

Goranci:

*mōgō, čītō, dřžō, dřigō, dōšō, sǎšō, ĩzašō, bīžō, čūvō, nǎzvō,
sǎzvō, lēgō, kōvō, rēzō, trēsō, pēkō, trībō, ĩspekō, rīzō, sījō,
brījō, klījō, ūvūkō, dōtūkō, ōdō;*

Gornja Britvica:

mōgō, prošīšō, prōnašō;

Radišići:

īzabrō, prīpō se;

Kočerin:

kázō, ōtišō, ōprō, ūkrō;

uz:

ùmrō;

Vranić:

mògō, pòšō;

Rasno:

ùkvasō kruz;

Ibično:

dòšō, pòmūzō, provózō;

Lištica:

stǐgō;

Dobro Selo:

*pòmakō, đǐgō, ùstō, lěžō, pòkisō, dòšō, òtišō, rěkō, vríštō,
zàpjevō, nabǐjō, ošíšō, spávō, večerávō, svírō, pripovídō,
kázō, mògō, ìmō;*

uz:

ùmrō;

Crveni Grm:

mògō, sjèkō;

Jare:

*dòšō, predòsecō, pròšō, òtišō, prěšō, nàišō, šćèò, rěkō,
pròdō, nàšō, ìmō, súmljō, minírō, pomjěšō, dòdō, prěšō,
tíkō, pětǐjō, pòcerō, rěkō, pròdō, pǐpō se;*

Čitluk:

ìmō, zvížďō;

Bijača:

òdrēsō kukuruz;

2. *il > io > ijo:*

Trebižat:

pūšijio, gònijio, jāmijio, pròlijio, ožènijio se, upálijio;

Studenci:

gònijio, mòlijio, rádjio, pūšijio, pòlijio, pljùnijio, sìdjio, kléčijio, pròsijio, dilijio, dònijio, òstarijio, jǎšijio;

Zvirovići:

òdnijio, pròlijio, ràzbijio, ùđášijio, pljio, stǎvijio, pòginijio;

Zvirici:

bijio, dosèlijio, súsijio, sǐjio, okánijio se, pònijio, pòginijio, skòčijio, vesèlijio se, ràzbijio, razdílijio;

Međugorje:

bijio, tètèrijio, kúprijio, vozárijio, zatòprijio, vǐdjio, vòdjio, pròvidijio, rúžijio, rádjio, krvárijio, tǐjio, pūšijio, jāmijio, òstavijio, smǐjio, bácijio, dòbijio, nǎijio, dòlazijio, izgùbijio, òdnijio, bijio ga, pribijio, zàbavijio, učnijio, pòginijio, prìvarijio, ulnijio se, ja sam mǐsijio, dòlazijio, pǐjio, nǎnijio, nòćijio, ugríšijio;

Vitina:

stǐjio, jāmijio, jǎšijio, pūšijio, bijio, rádjio, izgùbijio, bǐo pùstijio, smǐjio, ràzvijio se, dòlazijio, zarádjio, proućijio;

Ljubuški:

mòlijio, bijio, pùstijio, sprémijio, dònijio, urádjio, ùfatijio, zalètijio se, uklònijio, ožènijio se, dòbijio, izljéćijio;

Radišići:

bijio, govòrijio, vòlijio;

Rasno:

pòprijio, dònijio;

Kočerin:

dònijio;

Crveni Grm:

pogríšijo, bĭjo, osúdiĭo, pribòliĭo, ùpāntiĭo;

Dobro Selo:

dòbijo, ljúbijo, naládijo se, ùfatijo, trěfijo, govòriĭo, bĭjo, primistijo, stvòriĭo, díliĭo, ožèniĭo se, žèniĭo se;

Lištica:

nāpravijo, razvālĭjo;

Uzarići:

pústijo, zaústijo, vĭdiĭo, žívijo, rádijo, kúpĭjo, šútĭjo, plátĭjo, prèbĭjo, zapústijo, pūšĭjo;

Izbično:

ùmĭjo, rádĭjo, ùčĭjo, vĭdiĭo, šútĭjo, jàmĭjo, bácĭjo, zapovídĭjo, vòliĭo, slòmĭjo, bĭjo, ràzbĭjo, ràzliĭo, pòkupĭjo, gřliĭo, lètĭjo, slègnĭjo se, dònĭjo, sĭjo, trěsnĭjo san malo, učĭniĭo, ugásĭjo, ùgazĭjo, ùzjašĭjo, jášĭjo, cídiĭo, nāniĭo, tržniĭo, govòriĭo, òtkinĭjo, mĭšliĭo, raskalášĭjo se, ispròsĭjo, pretřpiĭo;

Čitluk:

zàpāmtĭjo, svřšĭjo, nòsĭjo, kúpĭjo, prāvĭjo, okrénĭjo se, òdliĭo, odíliĭo, pòliĭo, povukòdlačĭjo se;

Goranci:

šútĭjo, pústĭjo, đĭgnĭjo, vòliĭo, rádĭjo, sídiĭo, gònĭjo, tòpiĭo, nòsĭjo, mòliĭo, prāvĭjo, izĭjo, pĭjo, jášĭjo, ùđášĭjo, sàzriĭo, pľĭjo, srĭjo, òbisĭjo;

Miljkovići:

žèniĭo se, gònĭjo ga, prènĭjo, pòliĭo, nālĭjo;

Kočerin:

pljùnĭjo, šútĭjo, jàmĭjo, sĭjo, nòsĭjo, slèdiĭo se, dònĭjo, sàkriĭjo, òstavĭjo, mòliĭo, ispròsĭjo, gòriĭo, izgòriĭo, izĭjo, rédiĭo, smřznĭjo se, vrĭjo;

Gornja Bistrica:

*ùvatijo, sřìgnijo, p̃ribijo se, slòmijo, polòmijo, ùlazijo, ubá-
cijo;*

Biograci:

*p̃jjo, gúlijo, ùbuđavijo se, pròlijo, nàpijo, jãšijo, uškòpijo,
uštròjio, skíčijo, naládijo se, m̃slijo, iskòtijo se, pòkupijo,
lòmijo, vríštijo, pùstijo, jàmijo, bãcijo, sàkrijo, òstavijo, ljúb-
jo, sìdijo, sr̃jjo, zarádijo, dílijo, učínijo, p̃jjo, vòlijo, živijo,
òstarijo, sk̃nijo, prigrišijo, t̃jjo, trážijo, òjjo, pòjjo, mínijo se
mísec, kòsijo, ošúšijo, sàzdrijo, presádijo, m̃rijo, izmirijo,
ùbijo, slèdijo, ulòvijo, kínijo, tr̃gnijo;*

Vranić:

*òjjo, promínijo, izijo, pòbijo, bránijo, pòjjo, isdijo, slègnijo se,
izvadijo, òdmetnijo se, nòsijo, dònijo, ṽdijo, b̃jjo, sm̃slijo,
okrénijo se, òdnijo, ožènijo se.*

U Čitluku, Posušje, pored redovnog *-al/-ā* (*mògā, dòšā*), skoro redovno je: *òjjo, b̃jjo, rádijo, vòlijo*.

Takvo stanje nalazimo i u Vojkovićima i Mesihovini (Duvno), tj. i tamo *al > ā*, ali *il > io > ijo*.

I u Pologu nalazimo: *dòšā, pòšā, išā, sàšā*; ali: *ùgrijo, ùbijo, lètijo, pòlijo, nàpijo se* i sl. U Međinama, pak, imamo: *pròšō, išō, r̃kō*, uz: *b̃jjo, rádijo, òpijo se*.

Jare:

*dòbijo, vòlijo, vòdijo, pokòsijo, pòpijo, t̃jjo, òstavijo, pòlijo,
nàpravijo, sprécijo, k̃rstijo se, kíbijo, b̃jo, privarijo, nàstavijo,
ròdijo se, odríšijo;*

Bijača:

b̃jo, líčijo, pobídijo, pobílijo;

Vašarovići:

b̃jjo, dònijo, posádijo;

Orahovlje:

nãijo, t̃ijo, ṽidijo.

3. *el > eo > ejo:*

Goranci:

ũzejo, ž̃̃jo, čak i: sl̃̃gejo se;

Biogranci:

pl̃̃jo, ž̃̃jo, m̃̃jo, kl̃̃jo;

tu i:

st̃̃jona;

Vitina:

ũzejo, p̃̃vejo, òdvejo, st̃̃̃o;

čak i:

d̃̃bejo;

Uzarići:

p̃̃č̃̃ejo, ñ̃č̃̃ejo;

Vranić:

p̃̃̃pejo;

ali i:

r̃̃azveo se, p̃̃č̃̃eo.

4. *ul > uo > ujo/ō:*

Goranci:

č̃̃̃jo;

uz:

izvuo;

Kočerin:

č̃̃̃jo san;

Vitina:

č̃̃̃o, pr̃̃òs̃̃o; izujo, sk̃̃iñ̃o;

Zvirovići:

ùsō, pòginō;

Međugorje:

čũo, zòvnō, pòginō;

ali i:

prìpanujo;

Biograci:

òbujo, pòsujo, pròsujo;

Uzarići:

čũjo, izvujo, potònujo, skrènujo, òbujo;

Ibično:

čũjo.

Izneseni primjeri upućivali bi na zaključak da je akanje bila opštija pojava u i-štak. govorima zapadne Hercegovine, i ne samo u sekvencama *-al* i *-il*, a da se, i ne odskora, povlači pred okanjem. Još uvijek su najbrojnije potvrde za primjere tipa *doša, poša*, a najmanje je potvrda za sekvencu *-ul/-uja*. (Svakako, pojava sonanta *-j-* u primjerima tipa: *doveja, dovejo, čuja, čujo* analoškog je porijekla. Prema *bija, bijo* i sl.)

Prema onome kako je danas ta pojava zastupljena u zh. govoru, moglo bi se reći da njen areal obuhvata sljedeće područje: Trebižat – granica prema SR Hrvatskoj do granice između i-šćak, i i-štak. govora u Bekiji, zatim skreće ka Neretvi. Istina, ja nisam naišao ni na jednog sabesjednika koji bi imao isključivo *-a* mj. *-l*, a u toj zoni, ni isključivo *-o* mj. *-l*. Uz to, Mostarsko blato je sve više vezano za Mostar i centralnohercegovački govor, i tu danas preovlađuje *-o* mj. *-l*.

Pojava *-a* u skupini *-il > -ija* danas je najfrekventnija na području o. Ljubuški. U ostalim opštinama akanje je rjeđe, u ovoj sekvenci, od okanja.

U Imotskoj krajini i Bekiji imamo $al \rightarrow a$, ali $il \rightarrow io \rightarrow ijo$, $ul \rightarrow uo \rightarrow ujo$ (Šimundić, op. cit., 35, 36, 37, 59). U Rami je samo $l > o$ (Okuka, *Rama*, 44-45). I u Drežnici je okanje.

Zaključak je jasan. Akanje je svojstveno zapadnijim govorima Hercegovine. Što se više udaljavamo od Neretve, njegova pojava je češća, i u svim sekvencama. Pošto je ova pojava svojstvena i dalmatinskim govorima Podbiokovlja, mora se njeno izvorište tražiti u tim govorima, iz kojih se ona širila ka istoku, ali u svom širenju nije prelazila Neretvu, iako je dopirala do njenih obala. Ovdje je već rečeno da je akanje najdosljednije u Ljubuškoj opštini, a da za tu pojavu ne znaju ni Drežnica ni Rama; u Imotskoj krajini je vezano za sekv. *-al*.

To bi govorilo da se akanje širilo iz dalmatinskih govora² pravcem Ljubuški – Lištica, da je samo djelimično zahvatilo Imotsku krajinu, a da u svom rasprostiranju ka istoku nije prelazilo brda koja odvajaju mostarsku kotlinu od Brotnja i Blata.

Dosadašnji pomeni ove osobine u našem govoru

Krajem prve polovine prošloga vijeka Ivan Frano Jukić je zabilježio u govoru Hrvacana, u Posavini, pored *je < jest*, još i *bija*, *vidija* i *nareste*. Za te Hrvacane on kaže da su u Bosnu doselili “prije 15 godina ... i to sve ispod Ljubuškog i vrgoračke krajine” (Ivan Frano Jukić, *Putopisi i istorisko-etnografski radovi*, Svjetlost, Sarajevo, 1953, str. 65).

---

² U Zaostrugu, Dalmacija, kao i u Podbiokovlju, redovno je *-a* u obliku m. r. radnog gl. pridjeva. Stjepan Banović konstatuje da se u Zaostrugu “govori štokavski ikavski s brojnim ostacima čakavskog narječja”. Banović navodi i ove osobine toga govora: *j mj. lj: uje, zeje, voju*; tu, zatim, nalazimo: *moga, dočeka, doša, namišća; bija, naudija, okrenija, vratija, ogradija, oženija; čuja; uzeja, počēja*, kao i: *okrenit, greb na grebe; kocon, po raskrsnican, s nosilin, s motikan, po raskršćin; viščica, šćapićom, ognjišće, zviždane, šćapić* – što jasno govori o kakvom je govoru riječ (Banović, *Vjerovanja*, 185 i dalje).

Početak ovog vijeka prof. Belić je zabilježio nekoliko značajnih osobina iz ljubuškog govora. Pošto je to dato u njegovoj *Dijalektološkoj karti srpskoga jezika*, na ruskom; a dato je početkom ovog vijeka (1905), čini mi se da neće biti nekorisno ako se čitav taj pasus ovdje navede. Napominjem da je prof. Belić boravio u Mostaru, kao gost Svetozara Ćorovića, 1903. godine. Vjerovatno je on tu imao mogućnosti da čuje i kojeg Ljubuškaka, mada mu se nije ostvarila želja da ode u zapadnu Hercegovinu (v. Hamdija Kapidžić: *Boravak prof. dr Aleksandra Belića u Hercegovini*, 1903, Naš jezik, knj. X, n. s., 84-87). Taj Belićev osvrt na zapadnohercegovački govor glasi:

“Da bi se potvrdio navedeni položaj ikavskih govora, navešću nekoliko primjera koje sam zabilježio u govorima toga tipa u Hercegovini ...

Na primjer, u govoru Ljubuškog, u zapadnoj Hercegovini, nalazimo, pored primjera koji taj govor dovode u vezu sa štokavcima, još i sljedeće: *žèja* (žeda), *Jùbuškī* (Ljubuški), *zèmjā*, *zèmjē*, *júđī* (ljúdi), *kòjē* (kolje); *narésła*, *ordésle*, *grèbje*; *jāmī*, *jāmljā* (ЈАМИ, -К М Ж: jamiti : jamljati); *nèdeljōn* (instr.), *sèbōn* (instr.), *ròđjāka* (rodijaka); *pòčmē*, *čúvj* (!), *čèsto*, *čòće* i sl.; *òteka* (otekao), *iša*, *òtiša*, *izaša*, *rèkā*, *dòšā*, *dā*, *pròpā*, *bīja*, *pīja*³ i sl.

Ti govori (u Ljubuškom) sačuvali su stariji stepen razvitka toga procesa. Ako se ima na umu ta pojava u čakavskim go-

³ Mada i u nekim štokavskim govorima nalazimo slične oblike radnog gl. pridjeva (participa), npr. u crnogorskim govorima, ili u nekim govorima Jugoistočne Srbije, ja ih ovdje smatram karakterističnim za čakavske govore. Te, na prvi pogled vrlo slične, tvorbe nastale su u različitim krajevima srpskog jezičkog područja na različite načine i nezavisno jedna od druge. Ali, ja ću se ovdje zadržati na onim koje nas sada interesuju. Ja sam takve oblike konstatovao i u Šibeniku, npr.: *bīja*, *nòsija*, kao i na ostrvu Murteru, koji pripada šibenskom arhipelagu, npr.: *odnèja*, *dāja*, *došāja*, *imā*, *valjāja*, *ostāvija*, *rèkaja*, *čèa*, *mogā bi náci*, *bijā*, *želè(j)a bi*, *rèkā* i sl. Ova pojava nije nova u Šibeniku. Potvrđena je u dalmatinskim spomenicima XV v. (v. primjere kod Rešetara, Rad, CXXXVI, 106-107).

vorima, da *-l* na kraju riječi nestaje uz duljenje prethodnog sloga, dobiće se sljedeće: *dal > dā, vīdel > vīdē* i sl.; a samo u takvim slučajevima kao *mogbl*, dobilo se *moga*, sa kratkim ili dugim *-a*, zavisno od toga da li je neposredno prethodilo gubljenju krajnjega *-l*: *mogbl* ili *mogal*. Na taj način, u takvim slučajevima, dobijala se promjena sljedećih završetaka radnih gl. pridjeva u: *ǎ* ili *ā*: *la, lo*. A kada se, svjesno, počeo upotrebljavati samogl. *ǎ*, kao obilježje m. r. radnog gl. pridjeva u određenim kategorijama u kojima je ono alterniralo sa *-la* i *-lo* u ž. i sr. rodu, moglo se pojaviti i suprotno: tamo gdje nije bilo posebnog završetka za muški rod, a u ostalim rodovima postojali su završeci *-la, -lo*, moglo se početi upotrebljavati *-a* za oznaku m. roda, bez obzira na to što mu je prethodila osnova sa suglasnikom. Prema tome, kada je postojalo: *bila-bilo, nosila-nosilo, vidila-vidilo*, moglo se javiti i **bīa, *nosīa, *vidīa* i sl., što je dalo: *bīja* i sl. A kada se jednom dobilo u nekim oblicima *-ja*, ono se počelo uopštavati i u oblicima glagola na *-a* kao *daja* i sl. Takav završetak upotrebljava se i u nekim govorima hrvatske “granice”. I tu je taj završetak, najvjerovatnije, dobijen iz susjednih ikavskih govora” (str. 55).

⁴ Для того, чтобы доказать указанное положение об икавских диалектах, приведу нѣсколько примѣровъ, отмѣченныхъ мною въ икавскихъ диалектахъ Герцеговины и средней и сѣверной Босніи. Икавскія формы я не буду отмѣчать потому, что онѣ сами по себѣ въ этомъ случаѣ не характерны.

Напримѣръ, въ диалектѣ города *Любушки* въ западной Герцеговинѣ находимъ, помимо примѣровъ, приводящихъ эти диалекты въ связь съ штокавскими, еще и слѣдующіе: *жѣја* (жажда), *Лубушки* (= *Льбушки*), *зѣмја, зѣмјѣ, јудѣ* (луди), *кѣјѣ* (колье); *нарѣсле, одрѣсле, грѣбје; јамѣ, јамљѣ* (ѣти, – ѣмж: *јамити: јамљати*) (? А. Р.); *недѣльѣн* (instr.), *сѣбѣн*; (instr.), *рѣдјѣка* (родияка); *пѣчмѣ; чѣвј,*

⁴ А. Belić, *Dijalekatska karta srpskoga jezika*, Sanktpeterburg, 1905, на руском

često, *čôče* и под.; *отека* (= отекао), *иша*, *отиша*, *ишаша*, *рѣкѧ*, *дôшиѧ*, *дѧ*, *прôпѧ*, *бѣја*, *нѣја*⁵) и под.

Въ *Езеръ* (Језеро) около *Јайца*: (магомет.): *пôждѣш*, *дôждѣ*, *дôждоше*; *јурјев* дѧн; *испаициѣне*, *пуѣѣај*; *јѣднôч*, *возѧча*; у *млини* (лос); *бѣја* и под.

Въ *Јиѣць*: *пôждѣ* (маг.), *прôјде* (маг.) *нѧјди га* (маг.), *дôјде* (кат.); *члѧн* (маг.), *нѣчисшо* (маг.), *ѣтече* (кат.), *могѣчан* (!) (кат.), *срѣча* (маг. кат.), *чѣисто* (кат.); *нѧмишиѣена*, *пуѣѣало* (кат.); *грѣбнѣ* (кат.), *помѧкнѣ* (кат.) и др.

⁵ Хотя и въ нѣкоторыхъ штокавскихъ говорахъ находимъ подобныя *participia*, напр. въ черногорскихъ діалектахъ или въ діалектахъ юго-восточной Сербіи, однако я ихъ здѣсь считаю характерными для чакавскихъ діалектовъ. Эти, на первый взглядъ, очень сходныя образования произошли въ различныхъ концахъ сербской территоріи различнымъ способомъ и вполне независимо другъ отъ друга. Тутъ я остановлюсь только на тѣхъ, которыя насъ интересуютъ. Я отмѣтилъ такія формы и въ Шибеникѣ, напр. *бѣја*, *нôсија*, а точно такъ же и на остр. *Мортерь*, прилежащемъ къ Шибеничской набережной, напр. *однѣја*, *дѧја*, *доѣја*, *имѧ*, *ваѣја*, *остѧвија*, *рѣкај*, *ѣѧ*, *могѧ би нѧѣи*, *биѧ*, *желѣ(ја) би*, *рѣкѧ* и под. Это явленіе въ Шибеникѣ не ново. Оно находится въ далмат. памятникахъ XV в. Ср. примѣры у Решетара, *Rad. CXXXVI* 106-107.

Эти діалекты (въ Любушки) сохранили болѣе старую ступень развитія этого процесса. Если имѣть въ виду то явленіе мѣстныхъ чакавскихъ говоровъ, что *l* въ концѣ словъ исчезаетъ съ удлинениемъ предшествующаго ему слога, тѣ получится слѣдующее: *дал* > да, *видѣл* > *видѣ* и под., только въ такихъ случаяхъ, какъ *могѣl*, получалось *мога* съ краткимъ или долгимъ *a* соотвѣтственно тому, что непосредственно предшествовало исчезновению конечнаго *l*: *могѣl* или *могал*. Такимъ образомъ, въ этихъ случаяхъ получилось чередование слѣдующихъ окончаній въ указанныхъ причастіяхъ: *ѧ* или *ѧ̄*: *ла*: *ло*. Когда начали сознательно употреблять гласн. *ѧ̄*, какъ окончаніе для причастій мужескаго рода въ извѣстныхъ случаяхъ, въ которыхъ оно чередовалось съ окончаніемъ *ла*, *ло* для жен. и ср. рода, то и обратно, тамъ, гдѣ не было специфическаго окончанія для мужескаго рода, а въ формахъ остальныхъ родовъ имѣлись окончанія *ла*, *ло*, могло начаться употребляться окончаніе *a* для муж. рода, не смотря на то, что предшествующая ему основа могла кончатся гласной. Поэтому соотвѣтственно *била*: *било*, *носила*: *носило*, *видѣла*: *видѣло*, могло получиться и **бѣѧ*, **носѣѧ*, **видѣѧ* и др., что давало въ результатѣ *бѣја* etc. Разъ получилось въ нѣкоторыхъ случаяхъ *ја*, оно начало переноситься и въ формы глаголовъ на *a*, какъ *даја* и под. Это окончаніе употребляется и въ нѣкоторыхъ діалектахъ хорватской “границы”. И тутъ оно, по всей вѣрочности, получено изъ окрестныхъ икавскихъ діалектовъ.

M. Rešetar samo konstatuje postojanje te pojave u “Mittel- und Norddalmatien, dem Komitate Lika-Krbava und einem daran angrenzenden Striche der Hercegovina und Bosniens”, ali granice te izoglose tek treba utvrditi (*Der štokavische Dialekt*, Beč, 1907, 107).

Ja sam u radu *Jekavske oaze u zapadnoj Hercegovini* ukazao na akanje kao jednu od bitnijih odlika ikavskih govora zapadne Hercegovine, a koja ove govore odvaja od jekavaca toga dijela Hercegovine (str. 285). Tu se konstatuje postojanje ove osobine u pismima ljubuškog kapetana Mahmuta, kraj XVII – početak XVIII vijeka: *poša, doša, reka, uzima; posa* pored: *bijo, veselijo, uzvišijo*.

Objašnjenje ove pojave

Pojava akanja, kao i pojava okanja u obliku m. r. radnog glagolskog pridjeva, najčešće se objašnjava prelaskom sonanta *-l* u *-o* i sažimanjem skupine *-ao* u *-ō*, što se, tj. kvantitet, moglo uopštiti i tamo gdje nije bilo uslova za kontrakciju: *umrō* prema *došō*. Tako i: *bijō* i sl.

Prof. Belić, vidjeli smo, u ovoj osobini i-šta govora zapadne Hercegovine vidio je čakavski uticaj, iako za sličnu pojavu znaju i neki govori Crne Gore i Istočne Srbije. U njegovoj *Fonetici* (Naučna knjiga, Beograd, 1969), pak, o tome čitamo: “U starim spomenicima nahodi se u part. pret, akt. II katkada nastavak *a*, a takav nastavak nahodi se i u nekim štokavskim govorima i čakavskim. U štokavskim govorima to je *a* jednoga porekla, a u čakavskim – drugoga” (podvukao A. P.). A taj proces je tekao ovako: *došbl* > *došao* > *došā*: *došla*, *došlo*. Otuda se shvatilo da je *-a* nastavak za muški rod; *-la* za ženski, *-lo* za srednji “pa smo prema tome dobili i od *bila*, *bilo*, *nosila*, *nosilo* = *bija*, *nosija*, *pija*; tako isto prema *gola*, *golo-goja*” (str. 80). U čakavskim govorima, pak, *-l* na kraju riječi često otpada, a prethodni vokal

se duži. Otuda tu *digal* > *digā*, *pekal* > *pekā*, što je, takođe, dalo odnos: *-ā*, *-la*, *-lo* i omogućilo pojavu oblika tipa: *bia-bija*, *služia-služija* (str. 80).

U radu *Primorski lekcionari XV. vijeka*, Milan Rešetar konstatuje da se *l > o* može “potvrditi tek ispred kraja toga vijeka” (tj. krajem XIV vijeka), (str. 128), a u dubrovačkim spomenicima “nicht vor der ersten Halfte des XV. Jahrh.” kada se javljaju oblici tipa *vesew*, *iziw* (Rešetar, *Archiv für sl. Philologie*, XVII, 21). Za čakavske govore Lastova, Korčule, Hvara, Brača, Zlarina konstatuje postojanje oblika m. r. ovoga gl. oblika sa dugim krajnjim samoglasnikom: *mogā*, *imā*, *nosî*, a tu je “samoglasnik... produžen pred *l* (koje je zatim otpalo)” (Rad, 134, str. 128). Govoreći o ovoj osobini, pa i o akanju, u: *Der štokavische Dialekt* M. Rešetar kaže: “folglich muss man für das *štokavische -ā* für *-al* davon ausgehen, dass *-al* ebenfalls zu *-ao* und erst dieses zu *-ā* kontrahiert wurde. Allerdings ist es dann auffallend, dass im štokavischen *-ao* bald zu *-ō*, bald zu *-ā* kontrahiert wird, aber warum sollte es nicht möglich sein?” (str. 109).

Dakle, uvijek se slijedio fonetski princip: *l > o*, a poslije su traženi načini za dobijanje *-ō*, *-ā*. Pa i prof. Ivšić za posavsku situaciju (a tu nalazimo: *dāo*, *dô*, *plëo*; u Magića Mali, Sičama i Selcima: *dâl*, *kõpāl*, *plël*, a u St. Perkovicima: *kõpā°*, *pùtovā°*, *išā°*) pretpostavlja isti proces: *al > ao* (Rad, JAZU, 196, str. 189-190).

Josip Ribarić je pojavu *a < l* gledao kao fonetski proces zasnovan na istim principima na kojima počiva i *l > o*. Govoreći o toj pojavi u istarskim govorima, Ribarić ukazuje na nejedinstvene reflekske sonanta *l* u istarskim govorima: *a*, labiodentalno *v* i *l*. S obzirom na takvu situaciju u istarskim govorima mora se pretpostaviti “da je mjesto sadašnjega *a* bio neki vokalni glas, a taj je postao nasljednikom glasa *l* u onom času, kad se više nije izgovaralo alveolarnim zatvorom pomoću vrška jezika u prednjem

dijelu usne šupljine, ali je tada još uvijek ostao koncentriran nabreknuti stražnji dio jezika u srednjem ili stražnjem dijelu usne šupljine” (Josip Ribarić, *Razmještaj južnoslovenskih dijalekata po poluotoku Istri*, str. 69-70). Dakle, pojava *-a* mj. *-l* mogla je biti zasnovana na istim principima kao i pojava *-o* mj. *-l*. Što je u jednim govorima preovladala boja zatvorenijeg samoglasnika zadnjega reda, a u drugim otvorenijeg samoglasnika istoga reda, uzročnici mogu biti višestruki. Ali je činjenica, i teoretski sasvim prihvatljiva, da je sonant *-l* u finalnoj poziciji sloga mogao neposredno da pređe u niski vokal zadnjega reda *-a*. Prema tome, pojava akanja, kako u štokavskim tako i u čakavskim govorima, ne mora biti rezultat međuglasovnih asimilacija i kontrakcija nego samo rezultat objedinjavanja kvantiteta samoglasnika *a* u primjerima tipa: *mogā*, *ukrā*, odnosno neposredni rezultat glasovnih promjena u primjerima tipa: *vidia-vidija*; *čua-čuja*; *dovea-doveja*.

Na ovo Ribarićevo objašnjenje date pojave prvi je kod nas skrenuo pažnju prof. P. Ivić. U njegovoj *Dijalektologiji* o tome čitamo: “Während wir im grössten Teil dieses Dialektgebietes (misli se na i-što govore) *-o* haben, gab *-l* in den südwestlichen Mundarten *-a*: *bi(j)a*, gewesen’, *ci(j)a*, ganz’...”. Tako i: *čuja*, *moga* gdje je *aa* > *ā*. Ispod teksta se ukazuje na Ribarićevo fiziološko objašnjenje ove pojave (*l* > *a*), što se dokazuje primjerima tipa: *mogā*, *pīja*, *čūja* (P. Ivić: *Die serbokroatischen Dialekte*, str. 189). Mislim da je ovo objašnjenje sasvim prihvatljivo. I sa fonetskog gledišta. Drugo je pitanje zašto prof. Belić nije reagovao na Ribarićevo objašnjenje ove pojave. A da se podsjetimo, on je objavio ovaj Ribarićev rad u Srpskom dijalektološkom zborniku čiji je bio i izdavač i glavni urednik. Uz to, on je još bio aktivan u nauci, a takav je ostao do posljednjeg časa života (1960), kada je prof. Ivić objavio svoju *Dijalektologiju* – i na našem (1956) i na njemačkom (1958) jeziku. U *Periodizaciji srpskohrvatskog jezika* govori se i o pretvaranju *-l* u *-o* na kraju

XIV vijeka (up.: “Na kraju ovog perioda /to je peti period po njegovoj podjeli, od XII do kraja XIV v., A. P./, imamo još jedan karakterističan pojav: *-l* na kraju sloga i na kraju reči pretvara se u *o* u delu štokavskog dijalekta i širi se brzo po njemu (prvi primer te promene zabeležen je krajem XIV v.) ... Njeni su uslovi bili u ovome: ovaj pojav deo je širokog procesa koji je prouzrokovalo gubljenje poluglasnika na kraju reči u zatvorenim slogovima. Svi sonanti – tu su se duljili: *star̃ca* > *stãrca*, *pepel̃b* > *pepẽl̃*. Dužina se tu prenosila na prethodni slog: *st̃arca*, ali kod suglasnika *l* u jednim govorima prelazio je u *o* (!), a u drugim se dužina prenosila na prethodni slog: *pepẽl̃...*” (str. 10). Otuda *l* > *o* gdje je bilo *l̃*, i očuvan taj sonant gdje sonant nije postao dug. Dakle, ni tu se ne dozvoljava fonetski proces *l* > *a*, što je činjenica, i što je tada bilo odveć jasno. Nesumnjivo je, naime, da fonetski procesi, makar imali i jedinstveno ishodište, ne moraju imati i jedinstvene rezultate. Mi smo i u ovom opisu konstatovali da i u jednom govoru, u različitim fonetskim pozicijama, rezultati nisu isti.

Naš materijal pokazuje da je akanje, skoro bez izuzetka, zahvatilo sekvencu *-al* (*mogal*, *došal* = *mogā*, *došā*). To je i objašnjivo. Samoglasnik *-a* je po svojoj prirodi najotvoreniji glas u našem vokalskom sistemu i bilo je sasvim prirodno što je jedan samoglasnik nepotpune artikulacije, koji se pojavio umjesto *-l* na kraju sloga, krenuo u tom artikulacionom pravcu. Upravo, tu se vršila svojevrсна asimilacija: *-l* > *w* → *a*. Razumljivo je, isto tako, što ostale sekvence, tj. *-il*, *-ul*, *-el* nisu tako dosljedne u akanju. Prelazak ovih skupina u: *-ia*, *-ea*, *-ua*, odnosno: *-ija*, *-eja*, *-uja* nije bio tako jednostavan proces. Istina, ovdje bi se moglo pretpostaviti da se akanje realizovalo samo u sekvenci *-al*, a da su ostali primjeri analoški uopštili takav završetak. Mada ni to nije isključeno, nema razloga da se ne prihvati mogućnost prelaska *-l* u *-a* u svakoj poziciji. Sadašnja slika ovih govora ne mora značiti da je tako bilo i ranije, ali je, isto tako, sigurno da je sekvenca

-ija kao i *-eja*, *-uja*, mogla biti izložena jakom pritisku sa strane, ako je ikada tu bilo dosljedno akanje. Vidjeli smo da Imotska krajina i ne zna za ovu sekvencu. Tamo je *-ijo*. Sve to govori da je sekvenca *-al* bila prva u skupini akanja i da je ona mogla podržati tu vrstu supstitucije sonanta *-l* na kraju sloga i u drugim slučajevima, ali ne i obezbijediti završetak toga procesa.

Izvorište ovoj pojavi treba tražiti u zapadnijim govorima Dalmacije. Ona se u našem govoru uopštila u ono vrijeme kada je zapadna Hercegovina došla u bliže političko-ekonomske veze sa tim dijelom naše zemlje i kada su oslabile njene veze sa istočnijim dijelom Hercegovine. Naime, cjelokupna struktura ovih govora pokazuje da je njihov razvojni put do XIV vijeka bio u duhu istočnohercegovačkih govora, od toga vijeka uopštavaju se osobine svojstvene zapadnijim govorima. To pokazuje i ova osobina, akanje; to pokazuje i cjelokupna morfologija ovih govora. Istina, evolutivni impulsi i dalje su bili prožeti novoštokavskim duhom, ali je tempo njihove realizacije znatno zaostajao za govorima sa druge strane Neretve. Istorijske okolnosti bile su uzročnici ovakvom stanju.

Sve ovo još jednom i dokazuje i pokazuje kako je teško dokazati prostiranje čakavskih govora do Neretve. Cjelokupna struktura zapadnohercegovačkih govora odiše štokavizmom, tačnije: štakavizmom. Istina, ni ova zona, kao ni bilo koja isturena zona, nije bila bez nekih osobina susjednih govora, ovdje – osobina koje su se ubrajale u čakavizme, ali i one osobine koje nalazimo kod prof. Belića iz Ljubuškog, a koje on smatra čakavizmima, lako se daju objasniti. I, što je značajno, ne moraju sve imati baš to obilježje. Ne treba zaboraviti činjenicu da u srednjem vijeku nisu postojale čvrste granice ni među pojedinim našim srednjovjekovnim državama (up. karte u Istoriji naroda Jugoslavije), a šta tek da se kaže za međudijalekatske i međugovorne granice. Takvih granica prosto nije ni bilo. Otuda i tipične osobine dalmatinskih govora u Hercegovini, a i obratno.

Recimo, na o. Braču i Hvaru pored oblika m. r. radnog glagolskog pridjeva tipa: *rěka, stěka; krī, šī* javljaju se i oblici na *-o*: *rěko, mōgo* (M. Hraste, *Čakavski dijalekat ostrva Brača; Čakavski dijalekat ostrva Hvara*, 36-38). Zato ja ne bih bio tako siguran u uspostavljanju međa pojedinih naših dijalekata u ta davna vremena kako to neki čine, i danas. Tako, npr., u Šimundićevom prikazu Moguševe knjige o čakavskom narječju čitamo da je starija čakavska granica na istoku bila “na rijekama Bosni i Neretvi”, na jugoistoku je dopirala “do grada Dubrovnika”. Suviše smiono, nema šta. Ali to treba i dokazati. Uostalom, ako je sve to bilo tako, tj. ako su čakavske međe dopirale tako daleko na istok, biće, onda, u pravu oni koji su išli za Kopitarem i Miklošičem i koji su stavljali znak jednakosti između pojedinih naših dijalekata i naroda. A, to je odveć poznato u našoj nauci o jeziku, takva shvatanja su još u prošlom vijeku napuštena, jer nisu počivala na čvrstim osloncima.

Na ovakav zaključak mogla bi upućivati i činjenica da Sitović ima kod nomina agentis na *-lac -oc*: *štīoc, pripovīdaoc, vladaoc*, uz: *čūvalac* (Kuna, op. cit., 134). Imenice toga tipa, kako je već rečeno, teško se nalaze u narodnom govoru. To bi govorilo da su i navedeni primjeri iz leksičkog fonda gramatičara i pisca Sitovića. Otuda u njima takvi glasovni odnosi. Otuda i *čūvalac*.

Dakle, Sitovićeva pisana riječ, ma koliko nam nudila vjernih podataka o govoru Muslimana Ljubuškog druge polovine XVII vijeka, mogla je nositi u sebi i poneku osobinu koja nije morala biti ponesena iz njegovoga rodnog doma, tj. nije morala biti i osobina Muslimana Ljubuškog toga vremena. Čini se da je sudbina sonanta *-l* na kraju sloga jedan od takvih primjera. Nije, naime, nepoznato, da se upravo ova osobina najlakše prilagođava standardu. Malo je onih koji za jednu godinu života van zavičaja ne prihvate ili *-o* mj. *-l* ili čak *-ao*, iako svi oni do kraja života ostanu bez naših afrikatskih parova.

Pisana riječ Lovre Sitovića nudi ovakvo stanje: *-l* se, po pravilu vokalizuje u *-o* u oblicima m. r. radnog gl. pridjeva. H. Kuna navodi za to više primjera: *zametnuo, ranio, razumijo, priminijo*; uz: *slušaocu, misao, anđeoski, Pavao, grdioci*. U S. pisanoj riječi, kako i navedeni primjeri pokazuju, skupina *-ao* “ostaje uglavnom neizmijenjena” (Kuna), pa imamo: *došao, misao, Pavao, djavao, žao*, iako se javlja i: *paka, doša, djava*. S. ne zna ni za *-ia/-ija, -ua/-uja* (Kuna, v. i Šimundić, op. cit.). Ako je S. u svojoj pisanoj riječi odražavao govor svoga rodnog kraja, to bi značilo da je u Ljubuškom u XVII vijeku, ili bar u govoru Muslimana, preovladavala zamjena *-l* sa *-o*, i da je, tek tada, počelo supstituisanje ove zamjene vokalom *-a* (*moga, paka, djava*). Drugačije rečeno, to bi značilo da je u ovom govoru primarno okanje, tj. *l > o*, a da je akanje novija osobina, unesena sa strane. Istina, tu bi se moglo ići i drugačijom stazom pri objašnjavanju S. primjera. Moglo bi se, naime, pomišljati na to da su samo Muslimani, u čijem je domu S. proveo djetinjstvo, imali takvu zamjenu sonanta *-l*, tj. *-o*, a da su Hrvati, i tada, upravo, i jedino, imali kao supstituant sonanta *-l* samoglasnik *-a*. Nije isključeno da je tako i bilo. Naime, Muslimani i Ljubuško i Vitine, iako starosjedioci, mogli su, zbog različitih uzroka, više biti okrenuti Mostaru i centralnoj Hercegovini, dok su Hrvati, takođe zbog različitih uzročnika, mogli biti više okrenuti Dalmaciji. To bi značilo, dalje, da je u XVII vijeku, kada je Sitović živio, i ovdje postojala razlika zasnovana na nacionalnoj pripadnosti govornika: Hrvati su bili pretežno akavci, tj. imali su *-a* mj. sonanta *-l* na kraju sloga/riječi; Muslimani su, opet, znali za *-o* u takvim pozicijama. Naravno, ovdje se nikako ne smije gubiti iz vida ni činjenica da je S. i gramatičar, da je bio upoznat sa stanjem u drugim našim govorima, i da je, s obzirom na to, i sâm mogao da preuzme poneku osobinu iz tih izvora.

U svakom slučaju proces vokalizacije sonanta *-l* u finalnoj poziciji sloga/riječi nije u našem govoru morao ići jedinstvenom

stazom. Činjenica je da su i danas najrasprostranjeniji primjeri tipa *doša, reka; paka, djava*, tj. da je sekvenca *-al* najdosljednija u akanju. Ostale sekvence, *-il, -el, -ul*, ni u jednom dijelu zh. govorne teritorije ne pokazuju takvu dosljednost. Ali, sa druge strane, pojava samoglasnika *-a* mj. *-l* i u tim skupinama, kao i pojava *-a* mj. *-l* u primjerima tipa *zatijak, stejana, dija* govorili bi da je proces akanja i na ovom području bio zahvatio sve slučajeve u kojima se sonant *-l* našao na kraju sloga.

Navedeni primjeri jasno pokazuju da je učestalost zamjene *-l* sa *-a* najveća u najzapadnijim mjestima, pogotovo u ljubuškoj opštini, i da se njihova čestota smanjuje što se više približavamo Neretvi i granici centralnohercegovačkog govornog tipa. To može da bude nekakav putokaz u određivanju pravca širenja ove izoglose. Istina, današnja slika ne mora da bude i iskonska slika ove osobine u zh. govoru. Naime, dešavalo mi se, i ne rijetko, da u prvi mah pomislim kako u nekom selu i nema akanja. To zbog toga što je moj sablesjednik dosta dugo upotrebljavao samo oblike sa *-o* mj. *-l*. Ali, kada se “malo otkravio”, kada je nestalo “govorničke treme”, oblici sa *-a* su potiskivali one sa *-o*. To bi govorilo da je osnovni govorni sloj bio akavski, a da je gornji sloj, koji potiskuje onaj prvi, bio okavski. Drugačije rečeno, i u tim mjestima je *-a* mj. *-l*, primarno, bar u nekim kategorijama, a pojava *-o*, mj. *-l* je novija, nastala pod uticajem sa strane, uključujući i obrazovni proces. I ovi slučajevi pokazuju kako se neke dijalekatske osobine lako, i brzo, gube, i kako se mjesto njih uopštavaju druge, standardne, ili običnije u širem regionu. Ovdje, naime, ikavizam pokazuje više otpora nego pojava *-a* mj. *-l*.

c) Posebnu skupinu čine primjeri sa neizmijenjenim sonantom *-l* na kraju sloga. Tu se mogu razlikovati nekolike grupe primjera, i to:

a) Oblici m. r. pridjeva tipa *bil, cil*:

Biograci:

bîl, cîl, vèsel;

Goranci:

dèbel, bìl, cìl, vèsel;

Uzarići:

dèbel, vèsel;

K. Gradac:

kìsel, bìl, cìl, nàgal;

Studenci:

dèbel, vèsel, bìl, cìl;

Zvirici:

tòpal, bìl, cìl;

Zvirovići:

bìl, cìl, vèsel, òbal;

Bijača:

bìl, cìl, nàgal;

Ljubuški:

bìl, cìl, tòpal;

Vitina:

bìl, cìl, nàgal;

Grude:

bìl, cìl, vèsel; bòlno, stàlno misto.

b) Oblici imeničkih riječi tipa: *prelca, cilca:*

Studenci:

stakálca, odjélca;

Goranci:

pâlci, cìlca sniga;

Trebižat:

pâlci, stálka;

Ljubuški:

pâlci, stálka, prélca, bìlca.

c) Imenice tipa: *ândel*, *Ârândel*; *ždrâl*, *vâl*, *bôl*; *âstâl*, *bòkâl*, *lòkâl*; *čùvâl*, *àmâl/hàmâl*, *ìgbâl*, *tèlâl*.

Razumljivo je, isto tako, što u mom materijalu iz zapadne Hercegovine nema nijedan primjer sa očuvanim *-l* na kraju oblika m. r. radnog glagolskog pridjeva. To govori da je i ovdje, kao i u drugim hercegovačkim govorima, vokalizacija sonanta *-l* bila dosljedna. Njom su bili obuhvaćeni i primjeri tipa *zatilka-zatijaka*, prema čemu se javilo i *zatijak*, zatim *stelna-steana-stejana* i sl. Pojava sonanta *-l* u oblicima tipa *bil*, *cil*, *topal* nikako nije posebnost našega govora. I u ijekavskim govorima, pa i u ijekavskom standardu, imamo: *bijel*, *cijel*. Analoški procesi doveli su do ovakvog stanja. Naravno, sa ovim primjerima ne treba miješati tuđice u kojima, takođe, imamo *-l* na kraju. To su primjeri tipa: *andêl*; *maršal*; *čuval*. Na sudbinu sonanta *-l* u ovim, i njima sličnim, primjerima bilo je različitih uticaja: od religije do administracije. Ako bismo u prvom ovdje navedenom primjeru (*andêl*) pretpostavili zamjenu sonanta *-l* samoglasnikom *-a*, dobili bismo malo neobičan oblik: *andêa*, što bi, analogno primjerima tipa: *doveja*, moglo dati *andêja*, a to se ni fonetski, ni deklinaciono nije moglo prihvatiti. S druge strane imenica *đava* sasvim se ukopila u govorni sistem: *đāvā-đāvla* kao: *kõtā-kõtla*, *kābā-kābla*. A koliko je jako jezičko osjećanje u ovom govornom tipu, upravo, koliko je jako osjećanje povezanosti fonetske i morfološke komponente, pokazuje sudbina imenice *orah*. Fonema *h* je u ovom govoru, ako se izuzmu Muslimani u Vitini i Ljubuškom, skoro nepoznata (o tome v. u poglavlju o fonemi *h*). Prema tome i mjesto *orah* javilo se: *ora*. I u najvećem broju posjećenih mjesta je tako. Znatno je manje potvrda za pojavu sekundarnog *-s*: *oras*, pogotovo *-v*: *orav*. Oblik nominativa jednine: *ora* znatno se razlikovao od oblika kosih padeža i tu su se izvršili dosta neuobičajeni procesi. Imenica *ora* = orah uključila se u promjenu imenice *ora* = orao. To iziskuje nekoliko posebnih napomena (v. Naš jezik, knj. XXVI, 1984, str. 147-151).

Imenice na *-lac* u značenju vršioca radnje – nomina agentis – a koje bi u zavisnim padežima, prema ovdašnjim fonetskim uzusima, trebalo da imaju *-iaca*, *-ijaca* prema standardnom, i opštehercegovačkom *-ioca*, *-ijoca* – ovdje su skoro nepoznate. U mome materijalu našle su se potvrde za: *tužijoca*, *rukovodijoci*, što je, svakako, preuzeto u novije vrijeme iz standarda, ili mostarskog govora, uz njih našla se još potvrda za: *sadijovca* duvana (Studenci). Ovaj je primjer poučan. Duhan je ovdje jedna od najčešćih kultura. Sadi se već duže vremena i sve doskora je bio jedan od osnovnih izvora prihoda. Prema tome uz tu kulturu je išla i imenica, ili izraz, kojom se označavao onaj koji sadi duhan, koji se bavi njegovom proizvodnjom. Ali nije bila česta imenica *sadilac-sadijoc/sadijac*. Čini mi se da ni jedna od navedenih imenica nije bila u upotrebi. Duhan je bio osnovni proizvod i u mom rodnom mjestu (Ortiješ kod Mostara). I moja porodica se dugo bavila proizvodnjom te kulture, ali nisam zapamtio imenice *sadilac* i sl. kojima bi se imenovali proizvođači duhana. Za njih se obično upotrebljavao opisni izraz: sade duhan/duvan, bave se duhanom/duvanom i sl. Ostale imenice, tipa *rukovodilac-rukovodijoc*, u naše vrijeme ulaze u rječnik širih narodnih slojeva. A pošto taj tip imenica nije svojstven zapadnohercegovačkoj ikavštini, tu se moglo i javiti dvojno obrazovanje: *sadijo-vac* umjesto očekivanog *sadijac-sadijaca*.

Fonema *h*

Fonema *h* ima istu sudbinu u ovom govoru kao i u ostalim govorima Hercegovine, tj. ona čini sastavni dio glasovnog sistema samo u govoru Muslimana, u govoru Hrvata ovaj glas se rijetko sreće. Njegove zamjene su različite.

1. Fonema *h* se čuva

a) u govoru Muslimana

Inicijalni položaj u riječi:

hàjde, hàva, Hàva, hàjvān, Hájra, hãber, hàđija, Hađera, Háso, háfiz, Hafiza, hèptē, hëlāc, Hàđĩnskĩ bajram, hàjir, hajirdòva, hàrem, hàjde, hila, hilati, hìlā je, Hiba, hĩtno, hĩtnja, Hĩlmo, hĩlba, hòcu, hòceš, hòdi, hòdā, hòdā je, hrána, hrānĩ se, hrábar, hũrma, hurmāšice, hũrija, hućumet;

kao i:

h̀r̀bat, h̀r̀đa, h̀r̀žē, h̀r̀zala, h̀r̀òk̀c̀ē;

Medijalni položaj:

Báhra, bùha, bùhē, bùhi, glúha, glúho bilo, grũhnē, grũhnũ, gràha, gràhnā ćorba, grahòrica, gràhovi, grũhā, grũhnula, Dũhovi, đehènem, đehènemskĩ, đřhāt, đřhtala, đřhtila, kũhā, kũhinja, kũharica, kuhànije, kĩhavica, kíhala, kíhnula, líha, lãhak, lãhka, lãhko, lahemánet, lahũri, láhorĩ vitar, Mého, Méhĩnica, mẽhko, mẽhka, malēhan, malēhna, mùha, mùhe, muhànat, muhalēbija, mahlùkāt, mähuna, nahládijo se, nãhlada, nahránila ga, nahódā se, nahódali se, na màhrami, òrāhā, òrahe, pãzuho, pòtpazuhom, prohódā, prohódali, prãha, pròmaha, ráhat, rahmètli, rahvánija, rahàtluk, súha, súho, Sáliha, sãhat, saháre, strĩha, strãha, strahòta, ùho, ùhalađa, ùhodĩ, ùkuhā se, vèhnē, vr̃hovi, vr̃hla, trũhnē, zèhra, Zèhra, zahládilo, zàhmeta, zahĩra, záduha, sũhjĩ, sũhjā, sabahĩle, sahibija, šèher, zaũhār, žãhor, poh̀vali se, zah̀rdala;

Finalni položaj:

dàdoh, dóđoh, đĩgoh, gràh, glúh, mĩh, grĩh, plàh, vr̃h, tr̀buh, òrah, òdmāh, sãbah, tèspĩh, pr̀òpũh, Sálih, òd nĩh, ù nĩh, zà njĩh, smĩh;

b) u govoru Hrvata

Inicijalni položaj:

Goranci:

hòdi;

D. Selo:

hìljada; hřžũ;

Zviríci:

hāj òpēt;

Međugorje:

hìdrofōn, “Hàjdūk”, hránē.

Medijalni položaj:

Polog:

njñhova kola;

Grude:

Pěhār, Pěhāra;

Studenci:

Dùhovi;

Međugorje:

Mihājla, na tréhu;

Rasno:

pòhujē se;

Finalni položaj:

Ljubuški:

Abdùlāh, Sálìh;

Trebižat:

oni kažu grāh;

Lištica:

Sálìh;

Čitluk:

nose nakav cùlāh.

Sekundarno *h*

Pojava sekundarnog *h* obično se dovodi u vezu sa oslabljenim jezičkim osjećanjem i najčešće se ta pojava sreće u krajevima gdje proces gubljenja ovoga zadnjonepčanog konstriktiva nije bio dosljedan – bilo da je u pitanju nacionalno mješovita sredina, bilo da su u pitanju neki drugi odnosi koji su bili značajni za ovaj fonetski proces. U mome materijalu našle su se samo ove potvrde za sekundarno *h*:

Zvirići:

tàkī hádet;

K. Gradac:

imā je *hàta* što ga je jašijo.

2. Fonema *h* se gubi

a) u govoru Muslimana

U mom materijalu našle su se samo nekoliko potvrde za gubljenje foneme *h* iz finalnog položaja: *dóđo, rèko, ùzē, zóvnu ga*, a i tu uz ove oblike javljaju se, i češće, potvrde sa očuvanim glasom *h* na kraju ovih glagolskih oblika. To vrijedi i za oblike zamjeničko-pridjevskih riječi: *ù nĵī/ù nĵīh, ù nī/ù nīh, līpīh/līpī, slàtkīh/slàtkī* i sl.

b) govoru Hrvata

Inicijalni položaj:

àjvān, àjdūk, àjde, òra je, ládno, lādī se, ĩljada, ĩljadārka, ĩljadu puta, ĩla, ĩzmet, òdi, ódā, ódat, ódali su, Ődbina, Őtovo, Őtōvka, Ővāt, Ővāckā, rána, rānī se, rábar, ù avsu, ũrda, rúštōvke, àrār, zà dvī ĩse, u rāni, u aráru, tīdne, tīja, Ūmac, Ūmca.

Medijalni položaj:

čèulja, grāa, dūa, ù grau, grānā čórba, graòrica, màovina, màuna, màune, màrama, mànit, mànita, Būovo-Bōvo, Būov-

čāni-Bôvčani, dṛcat, dṛcē, duána, duánu, duándžija, duàna-ra, Dùovi, nâlada, naládija se, naládit se, preládila se, pûā, nĵiov, nĵiova, nĵiovi, proóda, ràtluk, straòta, ùo, ùòr, ùoladža, ùloža, krûa, rûa, trènit rutu, zauār.

Finalni položaj:

grā, grî, òdo, òdmā, njî, mòjî, òvî, nāšî, plā, pródo, rèko, vř, siròma, zàkla, zažèli.

Pošto svi navedeni primjeri imaju opštiji karakter, tj. mogu se čuti u svakom posjećenom mjestu, ovdje nije posebno ukazivano na mjesto u kome su ti primjeri zabilježeni.

Međutim, drugačija je situacija sa supstituantima foneme *h*. Naime, postoje slučajevi u kojima se mjesto *h* javlja *j*, postoje slučajevi u kojima mjesto *h* imamo *v* ili, pak, *s*, *k*. Zbog toga ćemo ovdje te primjere davati sa obilježjem mjesta u kome su oni zabilježeni.

Mjesto *h* javlja se *v*:

Medijalni položaj:

Čitluk:

dûva, krûva, glúva, súva, kûvār, kûvā se, dùvān, ùvo, ùva, ùvòr, stāvòr, bùva, mùva, māvūna, plāvò je bolean, ùvolaža;

Biogranci:

dûva, bùva, mùva, glúva, glúvi, māvuna, ùvo, ùvòr, stāvòr, záduva, zadúvā se, kûvā, krûva, kûvā se, kûvarica;

Goranci:

glúva, mùva, bùve, plāvò, súva, rûvo, rûva, duvána, duváni, duvándžija, zauvār;

Polog:

krûva, bùve, mùve, glúvi, súvi, kûvā, kûvār, kûvarica, záduva, ùvo, ùvòr;

Klobuk:

bùva, glúvi, mùve, súva, stāvòr, záduva;

Jare:

bùva, glúve, mûve, sùva, kùvarica, ùvo, ùvōr;

Trebižat:

bùva, bûve, dùvān, duvána, duvánara, duvándžija, duvániti, glúva, glúvi, gluvòca, oglúvija, kùvarica, kùvār, màvuna, mûve, sùva, suvòtinja, sùvād;

Međugorje:

bùva, ùvo, dùvān, duvána, dùvi, nečisti dùvi, sùva, rùva;

Crveni Grm:

bùva, bûve, dùvi, mûve, glúva, sùva, kùvā, kùvarica;

Izbično:

bùva, dùva, glúva, júva, plāvo je bolean, ùvo, pròpuva;

Biograci:

bùva, dùva, glúva, glúvōg, sùvōg, duvána, duváni;

Goranci:

bùva, glúva, mùvē, vřva, vřvovi, plāvo, sùvō;

Studenci:

òcùva, òcùvu, mûve, bûve, glúvi, kùvāri, kùvarice, sùve, duvándžije, duváni, duvána;

Zvirići:

bûve, glúva, mùva, suvòta, duváni, kùvāri;

Kočerin:

bûve, mûve, pòvođāni, duvána, suvòta;

Vranić:

bùva, glúva, mûve, duvána, duvándžija, suvòta;

Grude:

bûve, mûve, glúva, sùva, duvána, duvánu, dùvān, pròpuva;

Vašarovići:

bùva, sùvo, suvārak, sùvljī, zaùvār je, duvána;

Orahovlje:

dùvān, davānara, sùvo, mùve, glúva;

Lištica:

duváni, dùvānskā stànica, mùva, bùva;

Ljubuški:

duvána, sùva, glúvi, ùvo (Hrvati).

Finalni položaj:

Mada je pojava sonanta *v* umjesto konstriktiva *h* fonetski uslovljena, ovdje se daju zasebno primjeri sa sonantom *-v* u finalnom položaju, iako je tu pojava sonanta *-v* analoškog karaktera.

Čitluk:

glûv, òcûv, pûv, sûv, t̃rbuv;

Biograci:

glûv, òcûv, krûv, p̃astûv, pr̃õpûv, sûv;

Trebižat:

dûv, krûv, glûv, òcûv, pr̃õpûv;

Humac:

krûv, sûv, t̃rbuv;

Rasno:

dûv, glûv, òcûv, krûv, sûv, záduv;

Izbično:

glûv, pr̃õpûv, òcûv, s òcûvon;

Goranci:

sûv, glûv, plāv;

Zvirovići:

krûv, òcûv, sûv, záduv, pr̃õpûv;

Studenci:

glûv, krûv, záduv, sûv;

Kočerin:

glûv, pläv, sûv, krÿv;

Vranić:

glûv, sûv, krÿv;

Grude:

glûv, pläv, sûv, záduv;

Vašarovići:

glûv, sûv, krÿv, ðćûv;

Orahovlje:

krÿv, sûv, glûv, pãstÿv;

Crveni Grm:

sûv, glûv, pròpÿv;

K. Gradac:

záduv, pròpÿv, sûv, krÿv;

Radišići:

záduv, glûv, sûv, pròpÿv;

Lištica:

sûv, glûv, krÿv;

Ljubuški:

glûv, sûv, pròpÿv, krÿv.

Mjesto *h* javlja se *j*:

Medijalni položaj:

Čitluk:

gríja, míja, stríja, nǎjova;

Biograci:

*mãćija, mǎćiji, mǎjovi, òraji, ðrājā, líja, líju luka, kíjat, kíjā,
kíjō, stríja;*

Goranci:

kùjjina, gríja, grijòta, gríjōvā, mǐjove, strǐja;

Zvirici:

kùjjina, smìja, mǐjovi, šuju (šuhvu), nǐjovi;

Zvirovići:

gríji, kíjā, míja, smìja, strǐja, nǐjova;

Radišići:

gríja, nǐjov, nǐjovi, Májići (Mahići), strǐja, mǐjūr;

Trebižat:

gríja, kíjā, líja luka, strǐja, mijùrić, nǐjova;

Crveni Grm:

gríja, kíjā, líja, smìja, strǐja, mǐjūr, nǐjov;

Bijača:

kíjā, mǐjovi, smìja;

Rasno:

gríja, mǎćija, strǐja, nǐjov;

Izbično:

gríja, míja, mǎćija, strǐja, nǐjova;

Kočerin:

gríja, smìja, mǎćija, nǐjovi;

Vranić:

gríju, kíjā, mǎćija, nǐjova;

D. Selo:

grǐjovi, kíjali, smìja, nǐjova;

K. Gradac:

smìja, nǐjova;

Humac:

gríja, kíjā, smìja, nǐjova;

Studenci:

grīja, kījā, mījovi, nījova, smīja.

Finalni položaj

Čitluk:

mīj, grīj, plēj;

Biograci:

grīj, mīj;

Crveni Grm:

grīj, mīj, plēj;

Ibično:

grīj, mīj, nīj;

Rasno:

grīj, mīj, plēj;

Kočerin:

smīj, plēj;

Vranić:

grīj, mīj;

Radišići:

grīj, mīj, plēj;

Bijača:

grīj, smīj;

Humac:

grīj, smīj, plēj;

Studenci:

grīj, smīj;

Zvirovići:

grīj, smīj.

Mjesto *h* javlja se *k*:

Biograci:

siròmak-siromáke, màksūz;

Goranci:

siròmak-siromáke;

Grude:

siròmak-siromáke;

Goranci:

dřkćat, dřkćē.

Mjesto *h* javlja se *n*:

Rasno:

òćūn-òćūna;

Studenci:

kòžūn-kòžūna.

Mjesto *h* javlja se *s*:

Inicijalni položaj

Biograci:

sřjo, sřli, sřla;

Studenci:

sřli;

Međugorje:

sřli;

Vitina:

sřla, sřli.

Finalni položaj:

Radišići:

òras;

Biogranci:

òras;

Trebižat:

òras.

Svakako, i ovdje je pojava finalnog *-s* analoškog porijekla. Prema oblicima kao: *orasi-orasima*, u kojima je palatalizacionim procesima $h > s$, javilo se i *oras*, sa suglasnikom *-s* u finalnom položaju. Dakle, isti procesi kao i u primjerima tipa *duv*, *grij*, pa i *oćun*, *kožun* (v. niže). Pojava *-k* na kraju riječi može biti rezultat i fonetskih procesa. Poznato je da u jekavskim govorima, i Hercegovine, uz *-k* mj. *-h* može da se javi i *-g* (v. kod mene: *Istočna Hercegovina*, str. 73-75).

Ovdje je potrebno posebno ukazati na sudbinu imenice *orah*. U govoru Muslimana, i ovoga područja, fonema *h* se čuva i u obliku nominativa ove imenice. Otuda u tim govorima: *orah*, kao i: *òrāhā*, *òrahe*. U govoru Hrvata jednoga broja posjećениh mjesta u obliku nominativa gubljenje glasa *h* nije izazvalo pojavu nekog drugog glasa, ali je zato u ostalim oblicima došlo do velikih izmjena. Naime, u tim oblicima javljaju se likovi: *orla*, *orlu*, *orli/orlovi*, čak i *orala*. Takvu promjenu imenica *orah* ima u sljedećim mjestima: Čitluku, Međugorju, K. Gracu, Uzarićima, Trebižatu, Pologu, D. Selu, Vraniću, Rasnu – up.: Sidi sa *òrla*; eno ga na *òrlu*; popejo se na *òrla*; Dobro su rodili *òrli*; puna vrića *òrālā*; igra se *òrlima*; pokupi sve *òrle*.

Meni su od ranije bili poznati likovi ove imenice: *orah-oraha*, *oraj-oraja*, *oras-orasa*, *orav-orava*, *orak-oraka*, *orag-oraga*, odnosno: *ora-oraa*, *ora-ora*, *oro-ora* sa različitim kombinacijama u oblicima promjene – bilo da se javlja morfološko jedinstvo nominativa i zavisnih padeža, bilo da uz novije oblike još žive i neki stariji oblici: *orasima* i sl., ali mi je pojava oblika *orla* i sl. bila, u prvo vrijeme, malo čudna. Kada sam malo više ušao u strukturu ovoga govora, rješenje je i za ovu pojavu bilo tu.

Od imenice *orah*, dakle, na ovom području žive i sljedeći oblici *órā-órļa-órlu-órlom/órlon; órli-ðrālā-órle-órlim/órlin/órlima*.

Istina, ovako data paradigma imenice *orah* rijetko se može čuti, kao paradigmatička cjelina. Uz te oblike, počesto, u upotrebi su i neki drugi od ponuđenih varijanata. Tako se može javiti i ovakva promjena:

óra-órļa-órlu; òrasi-órlā/ðrāā-órlima/òrasima, i sl.

Kao što navedeni oblici pokazuju, ovdje je došlo do uklapanja imenice *orah-ora* u paradigmatičku imenice *orao-ora*. Obje te imenice pretrpjele su izvjesne glasovne promjene (koje su svojstvene ovom govoru) – gubljenje konstriktiva *-h* iz finalne pozicije imenice *orah*, i sažimanje vokalske skupine *-ao < al* u *-a*, čime je imenica *orao* dobila fonetski lik *ora*. Tako se desilo da su se dvije različite imenice pojavile sa istim glasovnim sklopom u Nsg., tu, čak, dolazi i do prozodijskog ujednačavanja, u korist *ora* (Aquila). Zahvaljujući toj činjenici, ujednačeni oblici Nsg., imenica *ora* (Nux), počela je da se uklapa u promjenu imenice *ora-orļa*. Ovo je bilo tim lakše postići što je ta imenica, poslije gubljenja foneme *h* iz glasovnog sistema, imala dosta neujednačene oblike paradigmatičke: *ora-orāa/ora-orau/oru-oraom/oram* (?) *-orau/oru : orasi/orai/oraji* i sl. Svi navedeni oblici, i ne samo oni, mogu se javiti i u našem govoru, a mnogi od njih su tu i potvrđeni. To je, svakako, odskakalo od postojećih paradigmatičkih obrazaca i rješenje je nađeno u ubacivanju ove imenice u paradigmatički kalup imenice *orao*.

Do ove pojave moglo je doći i zbog sljedećih razloga: 1. Takvu promjenu ima u ovim govorima još jedan broj imenica sa vokalom *-a* od starije skupine *-al*:

kābā-kābla, pākā-pākļa, svřdā-svřdļa, kōtā-kōtļa, vřtā-vřtļa; čāva-čāvļa, đāva-đāvļa.

Ovom tipu pripada i lično ime *Pāvā : Pāvā-Pāvļa*.

2. Imenica *orah*, poslije gubljenja foneme *-h* iz finalnog položaja, izgledala je u Nsg. kao okrnjena imenica. Zbog toga je ona, a podržana gornjim primjerima, mogla da uskoči u promjenu imenice *orao*. Moguće je da je ovdje mogla biti od značaja i činjenica da *orao* (Aquila) nije tako čest gost ovih krajeva. Tako smo u ovom dijelu zapadne Hercegovine dobili isti glasovni sklop i za imenovanje *oraha* (Nux) i *orla* (Aquila). Istina, to i posebno ističem, nisu potpuno iščezli, naročito u pluralu, ni oblici stare promjene: *oraji/orasi*.

U Akademijinom rječniku nalazi se potvrda za suprotnu pojavu, za pojavu oblika Nsg. imenice *orao* (Aquila) sa sekundarnim sonantom *-j*: *oraj/orla*. Potvrda je iz Vukovog rječnika, a ovaj ga je našao u Crnoj Gori. Tu imamo i: *orav* – sa objašnjenjem “isto što i *orao*, *oraj*”. Potvrda je iz narodne pjesme: E je ne bi *orav* preletio. I tu je presudnu ulogu imao oblik Nsg. *ora*. U Zagaraču, prema podacima koje mi je ljubazno dao dr Drago Ćupić, imamo i pojavu sekundarnog *h* u obliku Nsg. ove imenice: *orah*. Istina, tu i *orah* (Nux) ima isti glasovni sklop, a akcentat se javlja kao fonološki distinktivan znak: *orāh* (orah, Nux): *orāh* (orao, Aquila).

Kao što vidimo, zapadnohercegovačka situacija ne čini nešto posebno, bar što se teoretskog dijela tiče. Drugo je pitanje zašto se u ovom govoru *orah* priklonio datome rješenju, a zašto, opet, u nekim govorima Crne Gore takvo rješenje, makar i za Nsg., nalazimo za imenovanje ptice. Sve ovo, opet, govori kako su razvojni putevi jednoga govora, pogotovo jednoga jezika, vrlo neujednačeni. Istina, rješenja mogu biti, na različitim područjima, slična, ali njihova ostvarenja ne moraju biti identična.

Pa ni imenica *orao*, u čiju se paradigmu uklopila imenica *orah*, nema jedinstven oblik u Nsg. Prema podacima koje nam pružaju Upitnici za bosanskohercegovački dijalektološki atlas, na području SR Bosne i Hercegovine, Nsg. ima sljedeće oblike:

oro (u velikom broju mesta), *ora* (Zapadna Hercegovina), *orov* (Plana – Bileća, Kružanj – Podveležje, Mostar, Prigradani – Mostar, Drežnica – Mostar), *orlov* (Orahovica – Bileća), *orlov/oro* (Kruševica – Ljubinje), *orle* (Lastva – Trebinje).

U množini, pored oblika sa morfemom *-ov-*: *orlovi*, javljaju se i oblici bez te morfeme, bez proširenja osnove: *orli*. Pa ni akcenat ove imenice nije jednak. Pored *órlovi* javlja se i: *òrlovi*, *õrlovi*.

Kao što se na osnovu datih primjera može zaključiti, zapadnohercegovačka situacija, kada je u pitanju sudbina foneme *h*, ne predstavlja ništa posebno u sklopu hercegovačkih govora kao novoštokavske cjeline. Proces gubljenja ove foneme iz glasovnog sistema zahvatio je i ovaj govorni tip. I taj proces je do kraja završen u govoru onih predstavnika ovoga govora čiji preci nisu mijenjali svoje religiozne poglede. Kod onih, pak, koji su prihvatili islam, i tu se zbio ono što se zbio u većini naših govora – proces islamizacije je zaustavio gubljenje foneme *h* i ona se u govoru Muslimana ustalila, upravo održala u glasovnom sistemu. Zašto je to sve bilo tako, ja sam o tome opširnije pisao i u opisu istočnohercegovačkog govora (SDZb., XIV, 1964) i u radovima o centralnohercegovačkom (JF, XXV) i zapadnobosanskim i-šća govorima (BHDZb., I). Pošto su isti procesi u pitanju, i pošto su isti uzročnici svim ovim pojavama, smatram da ovdje ne treba ponavljati ono što je već rečeno. Istina, ovdje bi se moglo postaviti pitanje vremena islamizacije ove govorne zone. Svakako, proces islamizacije i ovoga dijela Hercegovine išao je naporedo sa turskim osvajanjem ovih krajeva i sa islamizacijom u ostalim dijelovima Hercegovine. Jasno je i zašto se broj Muslimana u ovom dijelu Hercegovine danas tako mali – kompaktnije cjeline nalazimo samo u Vitini i Ljubuškom, nešto manje u nekim mjestima u Mostarskom Blatu (Polog, Međine), odnosno u Bilećima, Blizancima, Šurmancima. U ovim posljednjim selima Muslimani mogu biti i ijekavci (v. kod mene: *Jekavske oaze*

u zapadnoj Hercegovini, JF, XXV). Kao što će se i niže vidjeti, u govoru Muslimana Vitine i Ljubuškog ima još osobina koje njihov govor čine posebnim u sklopu zapadnohercegovačkih ikavskoštakavskih govora kao cjeline.

Vrijedno je ovdje ukazati i na činjenicu da Lovro Sitović – Ljubušak, čiji su djetinjstvo i rana mladost vezani za muslimansku porodicu u Ljubuškom (po rođenju: Hasan Sitović), čuva, skoro dosljedno, ovaj konstriktiv u svojoj pisanoj riječi. I to u svim pozicijama, isp.:

*hodi, hoće, himba, hudobe, hoćete, hrane, hrana;
grihov, grihe, sahrani, uho, strahovito, raspuhan;
prah, mukah, pisanah* (Kuna, op. cit., 138-139).

Istina, i Sitović ponekad ispušta ovaj suglasnik “na kraju u oblicima promjene ličnih zamjenica i zamjениčko-pridjevske promjene ... ali su, ipak, i ovdje daleko češći primjeri s neizgubljenim *h*: *najposljednjih, paklenih, brezkoristnih, uh, naših, svih*” (Kuna, op. cit., 138).

Sitovićev primjer za nas je ovdje značajan. To pokazuje: 1. da je fonem *h* u drugoj polovini 17. v. u govoru Muslimana Ljubuškoga bio stabilan glas; 2. da je finalna pozicija tu bila načeta; 3. da su supstituenti i tada bili rijetki. Kuna navodi samo primjere sa *k* u oblicima glagola *htjeti* gdje nalazimo *hoće* r. *oće*, ali: *nektiše, nekti*. Ako bismo željeli praviti neku paralelu između Sitovićevog jezika i savremenog stanja u govoru Muslimana zapadne Hercegovine, bar kada je u pitanju sudbina foneme *h*, mogli bismo reći da je i čuvanje i sporadično gubljenje ove foneme iz finalnog položaja on mogao ponijeti iz rodnog doma. Supstituciju ove foneme plozivom *k* (*nekti*), on je mogao da prihvati ili iz svoje nove životne sredine ili iz jezika drugih pisaca. Za takve zamjene ne zna ni današnji govor Muslimana Ljubuškoga.

U susjednim govorima imamo ovakvu situaciju: U Čitluku (Posušje) fonema *h* je potpuno nepoznata. Pored: *iljada, ladan, Rvat, ajde* tu imamo i: *uvo, uvor, stavor, buva, mijurčić; trbuv, kruv, propuv*, odnosno: *maćija, kijat; oćuk, stijo*.

U Rakitnu: *iljada, Rvati, ladna, ajmo, ajvan; proodali, njiovu, odo, siroma; krua, griota; duvana, duvanišće*.

U govoru sela Kovača (Duvno) “glasa *h* nema”. Na njegovom mjestu mogu se javiti *v, j, k*: *ocu, odat, itar, iljedu, aljina; suv, uvo, gluv, kruv, trbuv; snaja, kijat, njišov, smij-smija, mijur; siromak* (I. Jurčević, *Kovači*, str. 108).

Govor Imotske krajine i Bekije “nema glasa *h*”. Supstituenti su različiti, zavisno od pozicije koju je taj konstriktiv imao u riječi: *ajduk, eljda, itar, odit, lad, rana, rast; gluv, čoja, smij, siromaj, dijat, kijat, lija, siromak, oćuk* (Šimundić, op. cit., 52-53).

I u govoru Rame imamo sličnu situaciju. Muslimani i tu imaju ovaj konstriktiv u svom glasovnom sistemu. Najslabije je u finalnoj poziciji – kao, uostalom, i u mnogim drugim govorima: od istočne Hercegovine do zapadne Bosne, a najizrazitije je u inicijalnom položaju. U govoru Hrvata Rame iščezavanje glasa *h* je opštija pojava, i to “bez traga”, a supstitucija je “vrlo rijetka” (Okuka, *Rama*, str. 51-54).

Okuka je uočio i u govoru ramskih Muslimana sporadično iščezavanje ovoga konstriktiva iz inicijalne pozicije: *liba, tijo, oće, iljadu* (str. 52). Mada ovi primjeri ne kazuju mnogo, bar ne za govor kompaktnijih muslimanskih sredina kao što je Rama, oni, ipak predskazuju nešto što može da privuče našu pažnju. A to je: pojava takvih oblika i u govoru Muslimana. Nama su od ranije poznati slučajevi gubljenja foneme *h* iz finalne pozicije i u govoru Muslimana. Ta pojava je zabilježena od istočne Hercegovine do zapadne Bosne. Tamo su davana i objašnjenja ove pojave: finalna pozicija je i inače u artikulacionom pogledu dosta slaba i kao takva izložena različitim promjenama (up. *kos*

: *kosti, mos : mosta, priš : prišta, radit : radi, pomus : pomuzi, bok : boga, grat : grada* i sl.). Zato je i shvatljivo što se u tom položaju i zadnjonepčani konstriktiv našao na udaru. U većini naših govora on je iz te pozicije iščezao, u manjem broju govora on je u toj poziciji fonetski ojačao i supstituisan zadnjonepčanim plozivima *k* ili *g* (Istočna Hercegovina, Crna Gora). Da od ove pojave nisu bili u potpunosti pošteđeni ni govori naših Muslimana, to je, takođe, već uočeno. Nađeni su i uzročnici toj pojavi: vrijeme islamizacije; a i posljedice: uklapanje i tih govora u novoštokavske morfološke inovacione procese – i njihovi govori, bar u velikoj većini, znaju za oblički sinkretizam dativa, instrumentala i lokativa množine. A ta je pojava, kako se kod nas obično misli, uslovljena fonetskim jednačenjem starijih oblika lokativa i instrumentala množine (*mužih : muži*) i stvaranje morfoloških uslova za njihovo uključivanje u proces stvaranja obličkog sinkretizma u ta tri padeža množine, pa i uopštavanje obličkog nastavka *-ma*.

Ali se u sklopu zapadne Hercegovine, onog njenog sjevernijeg dijela, našao i jedan muslimanski govor čiji fonetizam ne poznaje fonemu *h*. To je govor Drežnice. Istina, Drežnica se po svojim osnovnim govornim obilježjima ne uključuje u naš govorni tip: to je šćakavski govor. Pa ipak, sudbina njenog zadnjonepčanog konstriktiva zaslužuje da se i taj problem razmotri u sklopu razmatranja sudbine ovoga glasa u zapadnohercegovačkim govorima kao cjelini. A ovo razmatranje se zasniva na materijalu koji je dao prof. M. Okuka u radu: *Glas /h/ u govoru Muslimana Drežnice u Hercegovini* (Književnost i jezik, 1982, sv. 2, 101-104) i u kraćem opisu drežničkog govora (rad se štampa u Polono-Jugoslavicu). Prvo nekoliko riječi o sudbini *h* u našim govorima uopšte.

Od Vukovog vremena pa do danas konstatuje se da fonema *h* čini, pored Dubrovnika, sastavni dio glasovnog inventara u nekim govorima Crne Gore i u govoru Muslimana na cijelom

sh. jezičkom području. Vuk o tome kaže: “Koliko sam ja do sad naroda našeg video, mogu kazati da se danas u Dubrovniku pravi glas ovoga slova (tj. *h*, A. P.) najbolje izgovara: onde se on jasno čuje i u početku riječi i na kraju i u srijedi i pred samoglasnima i pred poluglasnima slovima... Osim Dubrovnika glas ovoga slova čuje se kako onuda po okolini, tako i gore k jugu po svemu primorju naroda našega i po Crnoj Gori do samoga Skadra; ali slabo će zdravo, postojano i na svakome mjestu u riječi. Po okolini Dubrovačkoj bolje se čuje pored mora i po ostrvima nego gore k Hercegovini... Uz primorje gore, po Boci, bolje ga izgovaraju Srbi zakona Rimskoga, nego Grčkoga; a između onijeh prvih najbolje ga izgovaraju Peraštani, a najmanje Dobročani... između drugih pak najmanje Rišnjani i Novljani... A po ostalijem onuda mjestima (u Kotoru, Lušnici, Krtolama, Grblju, Budvi, Mainama, Poborima, Braićima i Paštrovićima) i po Crnoj Gori i po nahiji Barskoj čuje se glas ovoga slova vrlo dobro na kraju riječi, u srijedi pred poluglasnim slovima... malo slabije, pred samoglasnim slovima ... i među njima ... još slabije ..., a u početku pred poluglasnim slovima... nimalo, ili vrlo rijetko”. Za bosanskohercegovačke prilike Vuk tu kaže sljedeće: “I u Bosni od varošana, osobito koji su Turskoga zakona, može se čuti *tanak* izgovor slova *h* (od prilike kao u Njemačkom jeziku *h*)” (*Poslovice*, str. XIV i dalje).

Poslije Vuka o ovome problemu pisali su svi naši dijalektolozi – neki su potvrđivali Vukove riječi, neki su, pak, tu unosili i poneku korekciju, već prema govoru i stanju koje je taj govor nudio. Ja ću ovdje još ukazati na mišljenje Milana Rešetara. U njegovom radu: *Der štokavische Dialekt* o tome čitamo:

“In Bosnien und der Hercegovina ist also die Aussprache des *h* vorzüglich zu einem charakteristischen Merkmale der Mohammedaner geworden, doch auch unter letzteren tritt teilweise ein Unterschied zwischen den Bewohnern von Städten und Markflecken auf der einen und den Bauern des flachen Landes auf

der anderen Siete hervor; da nämlich die Städte und Märkte eine entshieden vorwiegend mohammedanische Bevökkerung haben so bleibt auch die Sprache der letzteren frei von jeder Beeinflussung von Siete der christlichen Minorität, während auf dem flachen Lande, wo die mohammedanischen Bauern zwischen einer vorwiegend christlichen Bevölkerung leben, ein solcher Einfluss speziell auch in bezug auf die Aussprache des *h* fühlbar ist”.

Ali i kod Muslimana varošica u Bosni i Hercegovini, gdje se *h* obično čuva, mada mu je priroda najčešće “wie einen einfachen Spiritus asper”, nisu rijetka ni ispuštanja ovoga glasa iz govornog niza, naročito u 1. licu sing. aorista: *reko, dado* (str. 119-120).

Sva doskorošnja ispitivanja bosanskohercegovačkih govora uglavnom su potvrđivala navedeno Rešetarevo mišljenje: svi muslimanski govori u granicama SR BiH, i ne samo varošica i gradova, kako stoji kod Rešetara, nego i svih sela, znali su za ovu fonemu u svom glasovnom sistemu. Istina, ima tu i gubljenja ovoga zadnjonepčanog konstriktiva, ali se, bar do sada, nije znalo za postojanje nekog muslimanskog govora, u ovoj govornoj zoni, koji ne bi poznao fonemu *h*. Drugo je pitanje, a o tome govori i Rešetar, kakva je fonetska priroda ove foneme u pojedinim mjestima, i u pojedinim fonetskim položajima. Ali, činjenica je da svi dosada ispitani govori na području Bosne i Hercegovine potvrđuju postojanje foneme *h* u govoru Muslimana.

U novije vrijeme, međutim, M. Okuka je skrenuo pažnju na jedan muslimanski govor koji ne zna za fonemu *h* u svom glasovnom sistemu. To je govor Drežnice, na Neretvi.

Pošto je to fonetski specifikum na našem jezičkom području, neće biti suvišno ako se o tome problemu kaže nešto više i ovdje, u vezi sa zapadnohercegovačkom govornom problematikom uopšte.

U svom prvom, ovdje navedenom radu, prof. Okuka konstatuje: 1. U Drežnici je glas *h* “uklonjen ... iz sistema govora ne samo Hrvata nego i Muslimana”. To uklanjanje može biti dvojako:

“bez traga, češće” i sa “supstituantima na njegovu mjestu (rjeđe i uglavnom u medijalnoj poziciji riječi)”. 2. Među primjerima koji se tu navode nalazimo i ove: *àlāl, àrem, àjine, àjmo, ajvána, ijadu, líba, òdža, òčeš, rána; Àmet, Àmeta, gràa, màćua, màune, mùa, naládijo se, tê òrae, krüa, òmā, òra, strâ, donèso*;

uz ove primjere imamo i one sa supstituantima *v* ili *j* mj. *h*: *dùvān, kùvā, krüva, mùva; grijòta, màćeja, nījovi, òraji*.

Mlađe generacije sve više uključuju i ovu fonemu u svoj glasovni sistem, pa kod njih nalazimo: *hà, hàjde, Hāmza, hòdža, hījadu, hajvána* uz: *hàga* (str. 102).

Iste konstatacije, kada je u pitanju sudbina foneme *h* u drežničkom govoru, nalazimo i u radu koji se štampa u Polono-Jugoslavici. Zaključak je jasan: Muslimani Drežnice ne idu sa ostalim Muslimanima Bosne i Hercegovine kada je u pitanju sudbina ove foneme u njihovim govorima. Pitanje je: Otkuda to, i kako to objasniti?

O govoru u Drežnici mi i od ranije imamo nekih podataka. Dao ih je M. Rešetar u svom *Der štokavische Dialekt*. Govoreći o pojavi gubljenja palatalnog sonanta *lj* u nekim našim govorima, među ostalim i Drežnice na Neretvi, Rešetar navodi i riječi jednoga Drežničanina da je to zbog toga jer u Drežnici “govore na po jezika”. Otuda u njihovom govoru: *ajina* mj. *haljina* (str. 123, ispod teksta). Dakle, i Rešetar nudi, istina, samo jedan primjer bez inicijalnog *h*. Na žalost ni Rešetar, niti docniji ispitivači hercegovačkih govora, nisu ovome primjeru pridavali poseban značaj i ta pojava nije, do naših dana, sagledana u cjelini.

Treba vjerovati da je i Drežnica dijelila istorijsku sudbinu ostalih dijelova Hercegovine. To znači da je i ova oblast rano došla pod tursku upravu. Kako nas obavještavaju istoričari “stanovništvo Drežnice prešlo (je) na islam u apsolutnoj većini... oko polovine XVI vijeka, kada je tekao intenzivan proces prelaza na islam i drugih područja i svih slojeva”. Ovaj podatak bi upu-

ćivao na zaključak da su se i ovdje mogli vršiti isti procesi kao i u ostalim predjelima Hercegovine, jer je islamizacija rano zahvatila veći dio stanovništva. To bi, dalje, govorilo da bi i ovdje trebalo očekivati postojanost foneme *h* u glasovnom sistemu. Pošto nije tako, mora se pretpostaviti da ovdje nismo imali istu situaciju kao u onim govorima u kojima se fonema *h* očuvala u gl. sistemu. Dakle, istorijske okolnosti nisu bile identične, a, saobrazno tome, ni tempo islamizacije, upravo, tempo prihvatanja svega onoga što je nova vjera nosila sa sobom.

Naime, islamizacija ovoga područja mogla je biti istovremena sa islamizacijom ostalih dijelova Hercegovine, ali ne i sa istim tempom usvajanja i svih religijskih obreda. Razlozi su mogli biti i sljedeći: Drežnica se nalazi van glavnih komunikacija. Sve novine, koje je nosila sa sobom nova vlast, ovamo su stizale sa osjetnim zakašnjenjem. Ovdje se vrijedno podsjetiti i podataka koje iznosi V. Palavestra, da se još u prošlom vijeku govorilo o Drežnici, iako islamiziranoj, kao o bogumilskoj sredini. Makar ovaj podatak i ne bio zasnovan na sigurnim dokazima, sigurno je da su ovdje očuvane mnoge starine – i u običajima, pa i u jeziku. Položaj Drežnice, izolovanost od svih bitnijih kretanja u društvenom životu, davali su ovom kraju poseban položaj i u hercegovačkim granicama i među islamiziranim stanovništvom. Otuda u ovom mjestu osobine koje nisu karakteristične za islamizirani dio stranovništva Bosne i Hercegovine.

Ja bih u ovome tražio uzroke za specifičnost drežničkog konsonantizma. Jeste, činjenica je, i ova oblast je rano došla pod tursku upravu; istoričari nas uvjeravaju da je ovdje rano došlo i do masovne islamizacije; upravo, da je islamizacija zahvatila i Drežnicu kao i ostale dijelove Hercegovine, tj. u XVI vijeku. Ali je, isto tako, činjenica da je ovo područje ostalo van domašaja mnogih pratilaca islamizacije. Naime, nije bez osnova ni pretpostavka da se ovdje islamizacija vršila samo formalno, a da je u suštini ovo područje moglo da čuva mnoge karakteristike

naslijeđene od predaka. Ovakvo stanje je omogućavalo i čuvanje različitih starijih obilježja, na jednoj strani, ali i izmjene u jezičkom sistemu koje su zahvatale govor onih koji nisu primali islam, na drugoj strani.

Drugačije rečeno, moglo se desiti da stanovnici Drežnice, iako su prihvatili islam, ostanu i dalje u krugu onih govora koji su, upravo u to vrijeme, trpjeli znatnije izmjene u glasovnom sistemu. Ovo će biti uvjerljivije ako se podsjetimo činjenice da je na sudbinu foneme *h* presudnu ulogu imala religija, upravo molitve koje su na arapskom jeziku, a koje obiluju fonemom *h*. Tako su oni koji su primili novu vjeru i nove molitve pod stranim uticajem konzervirali ovaj konstriktiv u svom glasovnom sistemu. Oni, pak, koji nisu primili islam, produžili su započete gl. izmjene. Među njima i redukciju foneme *h* iz svog konsonantizma. Pošto se Drežnica nalazila van osnovnih tokova, i u životu i u jeziku, proces islamizacije tu nije morao nositi i procese svojstvene ostalim muslimanskim mjestima. Tako se tu nastavio započeti proces redukcije i gubljenja foneme *h* bez ikakvih zastoja i prekida. Pojave intervokalskih supstituanata ovoga konstriktiva su u duhu hercegovačke situacije.

Ove konstatacije ssmo bi išle u prilog shvatanju da spoljni činiooci mogu biti značajni za jezički razvitak, ali da su i tu primarni autohtoni procesi. Jedno bez drugoga ne mora nuditi značajnije promjene.

Vrijedno se ovdje podsjetiti i situacije koju nalazimo u Mrkovićima, Crna Gora. I tu u islamiziranoj sredini imamo gubljenje foneme *h*. Istina, Mrkovići su islamizirani znatno kasnije, svakako poslije iščezavanja našega zadnjonepčanog konstriktiva iz glasovnog sistema. Otuda i kod njih: *ařina, ilăda, ôce, abër, àzna, àjde, alăl, Amît, Asăn, măcia, grëota, rûo*; uz: *grevôta, mûve, ûvo* (L. Vujović, *Mrkovički dijalekat*, SDZb., XVIII, str. 163-164).

Kao što primjeri pokazuju, situacija je identična drežničkoj. Istina, između ovih dvaju područja postoji velika razlika: vrijeme islamizacije. U Drežnici se to dešavalo u XVI vijeku, u Mrkovićima znatno kasnije. Možda početkom XIX vijeka. Ipak, posljedice su iste, kada je u pitanju sudbina foneme *h*. Dok su Mrkovići izgubili ovaj konstriktiv prije islamizacije, a pitanje je i otkuda je njima stizala nova vjera, u Drežnici su, i pored islamizacije, produženi započeti glasovni procesi i oni su dovedeni do kraja, kao da tu islamizacije nije ni bilo.

Bilo bi interesantno kada bismo raspolagali sa više podataka o drežničkoj antroponimiji iz prošlih vjekova. Pojava imena tipa *Amet*, *Amza* u njihovom savremenom govoru upućuje na zaključak da su ta imena sastavni dio njihovog onomastikona, ali da su u njega uključena relativno kasno. U svakom slučaju poslije iščezavanja foneme *h* iz njihovog govora. Vidjeli smo, za istu pojavu zna i mrkovički govor. Sve ovo, opet, govori da u tim mjestima nije bilo jačeg uticaja vjerskih škola, mekteba koji bi, kao i drugdje, njegovali izvorne fonetske likove datih imena. Na takav zaključak upućuju i oblici opštih imenica tipa *odža*. Takav glasovni lik ove imenice ne ide u fonetiku muslimanskih govora. Riječi orijentalnog porijekla, pogotovo one koje su vezane za religiju, morale bi da imaju izvorna glasovna obilježja. To, isto tako, moglo bi da se kaže i za lična imena. Ako se, naime, u govoru Drežnice, i moglo predavati s koljena na koljeno, *lib*, *odati*, *stra*, *gra* – tu su moguće korekcije samo pod uticajem škole i knjige, a takvih institucija sve doskora nije bilo u Drežnici – turcizmi, i sve ono što je išlo sa novom vjerom, morali bi nositi izvorni glasovni sastav. Pošto ni toga ovdje nije bilo, i sve riječi toga porijekla stigle su do njih u deformisanom obliku. Otuda tu *lib*, *stra* uz *alal*, *arem*, *odža*, pa i *Amza*.

Dalji procesi za nas ovdje nisu bitni. Oni mogu ići ustaljenom stazom. Fonema *h* se vraća u glasovni sistem. I, neobično brzo. Ali je za nas od značaja saznanje da se “u srcu”

Hercegovine našao govor Muslimana bez foneme *h* u svom glasovnom sistemu. Za Mrkoviće je ta pojava shvatljiva: nalaze se na jezičkoj periferiji, kasno su islamizirani; za Drežnicu nema takvih razloga. Upravo, Drežnica se nalazi u središtu naše jezičke teritorije, rano je islamizirana, pa, ipak, ne zna za ovaj konstriktiv u svom gl. sistemu. Ali, kao što je ovdje već rečeno, drežničku situaciju možemo razumjeti samo u sklopu cjelokupne drežničke istorije. Tu je islam rano prihvaćen, ali su uz tu novu vjeru – sa kakvim vjerskim obredima? – dugo istrajavali i stari običaji i starija gledanja na život i svijet. Riječju, formalno se prihvatio islam, a još zadugo se ostalo u “vjeri pradidova”. To je i omogućilo realizaciju ranije započetih glasovnih procesa i njihovo “iskakanje” iz fonetike naših muslimanskih govora uopšte.

Fonema *f*

Zapadnohercegovačka štakavština, uzeta kao cjelina, ima u svom glasovnom sistemu fonemu *f*, to znači da ovaj glas nalazimo i u govoru Hrvata, kao i u govoru Muslimana. Istina, u govoru Hrvata javljaju se i supstituenti ovoga konstriktiva, što nije slučaj sa govorom Muslimana. Tako imamo:

a) fonema *f* se čuva:

Čitluk:

fârba, fildžân, fâla, fës, ûfati, oficîri;

Biograci:

fâbrika, filanac, filanâcâ, fine, familije, pòfaçali, kòfer;

Goranci:

fâmîlija, fèbruâr/fèbruvâr, fâlî ga, fâla ti, zafâljivâ, kùfer;

Polog:

flâšu, fînu, filânci, frižidêr, fâmîlija, nâfâlî, nâfaçali;

Jare:

flāša, kâfē, fēbruār, frižidēr, pròfesōr, oficīr;

K. Gradac:

fāmīlija, forīnte, fàsūnga, pofálija, priřatili;

Trebižat:

fijáker, familija, èfta, frâtar, karànfil, zift;

Međugorje:

friškōga kruva, fīnōg vina, radi frézōn, frézat, filānc, fīna, gòlfa, sfācām, škāf;

Zvirici:

fāljen, fála, ùfacén, àsfālt, fīn, fīna;

Zvirovići:

fála, kafēnā, jěftīno, trěfijo se, tefērič, up. i: krūf;

Studenci:

*fála, fīn, jěftīn, nāftē, čāšaf, trefljávalo se, zafřkāvā, kafēn-
disalo se;*

Čitluk:

fīna, fālī ti, pròfisōr, nādofāt ruke, kafāna, kadīfa;

Humac:

fācā, fála, trěfī se, pròfesōr;

Rasno:

fīno, telēfōn, familija, zafāljīvā se;

D. Selo:

telēfōn, jěftīno, fēnjer, fránjevci, feslīdan, up. i: fākat;

Uzarići:

familija, fājercāg, pròfesōr, telēfōn;

Izbično:

fála, familija, čāšaf, up. i: júfa;

Grude:

fála, pròfesòr, filānci;

Vranić:

familija, trèfljāvā se, karānfil;

Bijača:

fréza, frâtri, šòfēr, jèftīn, koferéncija;

Crveni Grm:

fāli ti, fārba, zafàljujē se, fránjevc;

Radišići:

fildžāne, fála, flôr, karānfil, na fète;

Miljkovići:

fotògraf, fála, karānfil, flôr, šèf, šlàuf;

Lištica:

fābrike, frònt, fālī se, familija, trèfi se, zafřkāvā, šèf;

Ljubuški:

fijáker, fèsovi, fránjevc, familija, pròfesòri, fābrika; štòfovi, štòf, gròf, šèf, šlàuf.

Ovo su sve potvrde iz govora Hrvata. U govoru Muslimana i ne dolazi do zamjene foneme *f* nekim drugim suglasnikom. Tu je samo:

fála, fālī se, fābrika, fārba, fārbā se, fès, fildān, filānci, fukàra, frizúra, frizēr, frīško, frùštuk, sfāti, zafáli se, zafàljīvā, zafřkāvā, gròf, štòf, sèf je, ùsefi se, šèf;

b) fonema *f* se zamjenjuje drugim glasovima:

Čitluk:

vārba, vildžān, vála, vâljen, vukàra, vukarāština, kavàna;

Biograci:

prâtar, pratàrskī, kavàna;

Polog:

prâtar, pra Zláto, Pránjić, kavàna;

Jare:

kavàna, vlășe;

Goranci:

jěptīn;

Uzarići:

Pilipović, èvta, èvtično;

Trebižat:

èvta, vildžān;

Zvirići:

préza, prâtar;

Zvirovići:

Pilip, prâtar, sàdep (sedef), jěvtīno;

Studenci:

vála, vâljen, vākup, prâtar;

Međugorje:

prâtar, vildžān/vlidžān, váša (vaša za opanke);

Humac:

văćajū, prâtar;

Rasno:

prâtar, pratàrskī, jěvtino;

Grude:

jěvtīn/jěptīn, prâtar;

Radišići:

prâtar, pratàrskī adet;

Izbično:

vála, vâljen, prâtar, glave vrcaju;

Vranić:

vâljen, vâcã, ûvatili, prâtar; Jòzip;

Lištica:

vàrmërke, vlâša, prâtar;

Ljubuški:

vlâša, prâtar;

Crveni Grm:

Lùciper, prëško; viòrîn;

Bijača:

viòrîn, vâljen, prâtar.

Na osnovu datih primjera mogao bi se izvući sljedeći zaključak. Fonema *f* je bila na izdisaju i u ovom govoru, misli se na govor hrvatskog stanovništva. Mjesto toga glasa javljali su se suglasnici *v* i *p*, zavisno od položaja u riječi, up. *vala, valjen; pratar, pratarski*. U ličnim imenima može biti i drugačiji odnos: *Pilip – Vrancika*, što je moglo biti primljeno zajedno sa imenom. Naš materijal upućuje na zaključak da je pojava foneme *f* u glasovnom sistemu i Hrvata ovih krajeva novija pojava. To potvrđuju dva momenta: 1. Najviše je potvrda sa ovim konstriktivom u novijim evropeizmima *frižider, oficir, freza, familija* i sl. i 2. Najviše je potvrda za ovaj glas iz govora koji se nalaze u blizini centralnohercegovačke govorne zone: Biograci, Međugorje, Polog, Čitluk. I to bi govorilo da se ovaj konstriktiv u naše vrijeme uključuje u ovaj govor i da su za to ponajviše zaslužna sredstva masovne komunikacije, a i škola. Slično stanje nalazimo i u govoru Imotske krajine i Bekije (Šimundić, op. cit., 58-59), sela Kovača (Jurčević, op. cit., 109), pa i Rame. Istina, Okuka za ramski govor konstatuje i za Muslimane pojavu *v* mj. *f* u: *jevtin, jevtino*; oblici: *vakat, na vakat* ovamo su greškom upali. Imenica *vakat*, naime, i u standardnom jeziku, a i u govoru Muslimana drugih krajeva, samo tako glasi. U pitanju je turcizam: *vakit*, ar. *waqt* (Škaljić, *Turcizmi*, s. v., za Ramu, Okuka, op. cit., 56).

Ako bismo željeli ovdje davati mišljenje o tome šta će se u skoroj budućnosti dešavati sa ovom fonemom u našem govoru, mislim da bi se moglo reći da će uskoro fonema *f* postati sastavni dio izražajnih sredstava ovoga govora. Mlađe generacije ga već nose u svom konsonantizmu. Sa fonemom *h* neće još zadugo biti tako.

Koliko je poljuljano jezičko osjećanje, kada je u pitanju ovaj konstriktiv, pokazuju i primjeri tipa: *júfe*, *krùfa* (Rad). Svakako, ovdje nije došlo do supstitucije jedne foneme drugom ($h > f$), tu je, prvo, *h* iščezlo, i drugo, u novije vrijeme, zbog pomanjkanja osjećaja za njegovu vrijednost, pogotovu u razgovoru sa “jabanom”, ono se javlja i gdje ga ne bismo očekivali. Pa ponegdje se mjesto toga glasa *javi* i konstriktiv *f*.

Afrikate

Izgovor afrikatskih parova, glasova *č-ć* i *dž-đ*, nije jedinstven u zapadnohercegovačkoj štakavštini. Dok Hrvati razlikuju ova dva konsonantska para, u govoru Muslimana oni su, po pravilu, svedeni na samo jedan, onaj drugi par. Tako ovdje imamo:

a) u govoru Hrvata:

čāša, *čāšaf/čāšav*, *čābar*, *čātrnja*, *Čāpljina*, *Čāpina*, *čārape*,
čēšalj, *čēkā*, *čēkali*, *čēle*, *čēsma*, *čēmu*, *čēmēr*, *čìbuk*, *čìćak*,
čìme, *čēkić*, *četères*, *čòbanica*, *čòban*, *čòvik*, *čórba*, *čùdo*,
čùpā, *čùvā*;

bìčālj, *bìčvālj*, *bāčeno*, *drāča*, *drēcī*, *gūcē*, *gācē*, *kūčka*,
kukūrīčē, *křmača*, *klāčina*, *mīčē se*, *māče*, *mūcē*, *nāčinjē*,
prīčā, *pūče*, *pòtičē*, *pāče*, *rīčē*, *rūćak*, *rūčā*, *svūče*, *svlācī*,
svāčijī, *vłācī*, *vūče*, *vūčica*, *zēčica*, *zavlāčija se*;

bērāč, *būkāč*, *kòvāč*, *plāč*, *pìrinč*, *pìrmič*, *rīč*, *sāč*, *zapùšāč*;

odnosno:

džāba, džāmija, džěp, džěpovi, džěpāri, džězva, džìgarica, džídže, džóka, džemādan; džùdžan, Džùdža; ádze, àmidža, dàjidža, patlìdžan, pëndžera, serdžáda, srdžba, tëndžera, vildžān, fildžān.

Odstupanja od ovoga su rijetka, i najčešće su to riječi primljene u tome obliku od susjeda Muslimana:

Biograci:

zmíćak, žúć;

Zvirici:

đëndāri//žëndāri;

Zvirovići:

tefèrić, žúć;

Rasno:

serđáde;

Međugorje:

u *Ćikāgu* sam bijo;

Radišići:

đezma, koláci;

Čitluk:

serđáde;

Kočerin:

žúć;

Crveni Grm:

vildáni/vildžáni.

b) u govoru Muslimana:

ćáša, ćášaf, ćíme, ćèkāj, ćekala, ćòvik, ćèhuja, ćúvāj se, ćúdo, ćèkić, ćěšaj, ćesma, Ćāpjina, Ćāpina, ćěp;

drāca, kùćka, kùćki, kùće, mǎće, mǐćē se, mûćē, príca, pùće,

rićima, rúćak, rúćku, ràćūn, raćūnā, tíćē se, túće, tàćka, víćē, vlāćī, vùćjāk, ùvlāćī se, uvúće se, ùvećē, večēras, zèćica, bèrāć, kòvāć, mǎć, plǎć, pùrāć, prìmićē se, pìrimać, ríć, sǎć, žúć;

odnosno:

đābē ti je, đāba, đāmija, đēp, đēpovi, đēpāroš, đēzva, đīgarice, đīđa, đūđan, Đuđa;

áđe, àmiđa, dǎjiđa, patliđani, pēndere, sǎđāk, òđāk, serđáda, tēndera, filđáni, fēređa, hòđa, hàđija, hàđ.

Odstupanja od ovoga mogu biti dvojake prirode: a) među starijim generacijama može se javiti poneki primjer sa nedovoljno tipičnim afrikatama *ć* i *dž*, i to u njihovoj službi, a ne u službi, tj. ne na mjestu očekivanih afrikata *ć* i *đ*; i b) među mladima, pogotovo onima koji su završili srednje škole, sve je više onih koji su skoro u potpunosti usvojili književni izgovor, to znači i ijekavizam i sa njim oba afrikatska para. Nekoliko potvrda i za to:

a) *ù Čapini, nà kauču, u Bèć;*

b) *čòvjek, čèkā, čèsma, dòručak, máćak; ádže, hàđija, hòđza;*

Ono nekoliko primjera sa *ć*, odnosno *đ* mj. *ć-dž* iz govora Hrvata lako se daju objasniti. U pitanju su oblici koji su preuzeti u tom fonetskom liku: *teferić, kolaći; Čikago; serđade, đendari, đezma*. U *zmićak* bi mogao da bude u pitanju i tvorbeni morfem *-ćak*. Fonetski lik *žuć* često se javlja na ovom području. Pojava finalnog afrikata *ć*, umj. očekivanog *č*, može se dvojako tumačiti: a) taj je oblik, u tom liku, preuzet iz mostarskog govora, iz govora mostarskih medicinskih stručnjaka i b) iako je u osnovi **žblčb* **žblkč* moglo se u jezičkoj svijesti to dovesti u vezu sa pridjevom *žut* (v. kod Skoka, s. v.) i izvedenim: *žućkast*. U svakom slučaju ostaje konstatacija da su oba naša afrikatska para u govoru Hrvata

zapadne Hercegovine postojani glasovi i da se svojom prirodom ne razlikuju od istih glasova u našem jezičkom standardu.

U govoru Muslimana, kao što i navedeni primjeri pokazuju, imamo upravo obrnutu situaciju. Tu je standardni izgovor ovih glasova, bar što se tiče starijih generacija, prava rijetkost. Kako objasniti ovu pojavu? Kao što se zna o tome problemu je dosada dosta pisano. Poznato je, uz to, da je ova pojava zasvjedočena ne samo u govoru Muslimana Mostara, Čapljine i Stoca, nego i znatno šire (isp. kod Ivića: *Dva glavna pravca*, kao i kod mene *Ikavskošćakavski govori zapadne Bosne*, BHDZb., I. Tamo su data i moguća objašnjenja ove pojave). Ja ću ovdje, u vezi sa našom, zapadnohercegovačkom, problematikom još nešto reći o ovome fonetskom problemu, sa posebnim osvrtom na zapadnohercegovačku situaciju.

Iz dosadašnjih opisa naših narodnih govora, posebno onih na području SR Bosne i Hercegovine, poznati su nam areali pojave svođenja dvaju afrikatskih parova na jedan. Zna se i to da je ova osobina počesto obilježje govora Muslimana, iako ne više i samo Muslimana. Za ovu pojavu u granicama šćakavskih govora objašnjenje se može naći u evoluciji tih govora kao cjeline (v. kod mene u opisu ikavskošćakavskih govora zapadne Bosne, BHDZb., I), ali je takvo objašnjenje isključeno i za govor Muslimana Vitine i Ljubuškog, u zapadnoj Hercegovini. Istina, tu bi se moglo poći od mišljenja da je ova pojava u fonetici naših Muslimana rezultat stranog uticaja (v. P. Ivić, *Dva glavna pravca razvoja konsonantizma, u srpskohrvatskom jeziku*, Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu, II, 173-74). Mada se strani uticaj ne može zapostaviti, pogotovo kada su u pitanju naši periferni govori, teško je isključivo tim uticajem objašnjavati ovu pojavu u govoru Muslimana Bosne i Hercegovine. Ima, naime, na tome području, na području SR Bosne i Hercegovine, čitavih krajeva u kojima i Muslimani čuvaju fonetske odlike naših afrikatskih parova (istočna Hercegovina, Podveležje, zapadna Bosna). Činjenica je, opet,

da je pojava “ćakavaca” i “ćakavštine” u centralnohercegovačkoj zoni, pa i u govoru zapadnohercegovačkih ikavaca štakavaca skoro isključivo vezana za Muslimane (sa izuzetkom Mostara gdje je to postala i osobina nekih drugih žitelja grada na Neretvi). Kako to objasniti? Na uticaj šćakavskih govora Bosne na govor Muslimana centralnohercegovačke zone, teško je i pomišljati. Rastojanja su odveć velika da bi mogla biti tako presudna za razvitak jedne fonetske specifičnosti. Uz to, jedan pojas između Bosne i Hercegovine zna za oba naša afrikatska para. Takva je situacija u Drežnici. Sve to govori da uzročnike ovoj pojavi i u centralnohercegovačkom, a i govoru Ljubuškog i Vitine, misli se na govor Muslimana tih mjesta, treba tražiti na drugom izvorištu. Gdje? Možda u zapadnijim oblastima. Od ranije nam je poznato da je “ćakavizam” svojstven jednom dijelu Imotske krajine: Rastovac, Grabovac, jedan dio Zagvozda i Medova Doca, a sva ta mjesta čine “najistočniji rub jednoga većeg prostranstva koje se stere prema Poljicima (omiškim) i Makarskom primorju gdje je provedena zamjena $\check{c} > \acute{c}$ ” ili su nestandardne njihove fonetske vrijednosti (M. Šimundić, *Imotska krajina*, 70).

Ja bih pošao od ovih podataka iz Imotske krajine, a to, dalje, doveo u vezu sa govorom Podbiokovlja, gdje je “ćakavizam” sasvim običan, i odatle krenuo ka Hercegovini. Naime, moguće je da su veze između ovih dviju govornih zona bile jake i u ranijim vjekovima, moguće je, uz to, da je islamizirano stanovništvo iz tih predjela pri svom povlačenju u Hercegovinu nosilo sa sobom i ovu osobinu i da ju je kasnije, zbog svoje brojnosti, ili nečega drugog, nametnulo i istovjernicima starincima. Istina, ovdje bi se, odmah, moglo postaviti i sljedeće pitanje: zašto sa tom pojavom, i, eventualno još ponekom, nije išao i šćakavizam? A šćakavizam je jedna od bitnih odlika govora Imotske krajine i jednoga dijela Bekije. Naravno, sada bi se tu mogle ispredati različite teorije. Mogli bismo, na primjer, ove ćakavce prvo smjestiti u šta-zonu, odatle ih preseliti u Imotsku krajinu, tamo zadržati jedno vrijeme

– toliko da postanu čakavci, ali da i dalje ostanu štakavci – i sada ih ponovo, ali kao čakavce, rasijati po Hercegovini. Ja, međutim, nisam sklon takvim teorijama. Za njih nema realnih osnova ni u istoriji ni u etnografiji. Istina, ima podataka da je iz ovih krajeva bilo češćih seoba prema Hercegovini. Za 224 godine, koliko je Imotska krajina bila pod Turcima (1493-1717), tih seoba je moglo biti i više. A kada su se Turci povukli iz ovih krajeva, iz Imotske krajine se povlači i islamizirano stanovništvo “u susjednu Hercegovinu i pojačavaju broj muslimana u tome kraju. Imotski kadiluk prelazi u Ljubuški”. Ti doseljenici u zapadnu Hercegovinu mogli su nositi u svojoj fonetici “čakavizam”, tim prije što ih je bilo i iz Grabovca i Zagvozda. Tu bi, po mome mišljenju, mogli biti izvori današnjeg hercegovačkog “čakavizma”. Nije isključeno da je ta pojava, kasnije, podržavana i sa strane. Jasno je što se ta pojava nije širila i na govor Muslimana seljaka, čak ni u zapadnoj Hercegovini (Gracka, Jasenica, Mostarsko blato). Sociološki razlozi su bili odveć jaka brana identifikaciji govora sela sa govorom grada.

U prilog ovoga shvatanja mogao bi se navesti i sljedeći podatak. U poznatoj našoj baladi “Hasanaginici”, ima osobina koje bi išle u prilog tezi da su i ikavizam i akanje u zapadnu Hercegovinu stizali iz zapadnijih krajeva. Naime, za “Hasanagicu” se odra- nije misli da je nastala na tlu Imotske krajine. Ali, po mome mišljenju, u krilu muslimanske sredine. Tu se ona mogla održati i poslije 1717, kada su Muslimani napustili te krajeve, i tu doživjeti različite deformacije. Ovo naročito vrijedi za fonetiku, kao i pojedine lekseme koje su karakterisale govor Muslimana tih krajeva, a koje nisu morale biti obične u govoru Hrvata. I u “Hasanaginici”, upravo “Asanaginici”, imamo očuvano *-m* na kraju riječi: *ljutim, ranam, nam, sinkom, Bogom* i sl., a, vidjeli smo, to je jedna od bitnijih osobina koje odvajaju, i u zapadnoj Hercegovini, govor Muslimana ikavaca od govora Hrvata ikavaca. U govoru Imotske krajine “svaki morfem $m > n$ ”. Ako prihvatimo

mišljenje da se ova pojava počela širiti prema istoku u XVII vijeku, jasno je zašto je nema ni u govoru Muslimana zapadne Hercegovine, a ni u tekstu “Asanaginice” koji je, inače, pretrpio znatne izmjene. Muslimani ni u Imotskoj krajini nisu prihvatili ovu osobinu koja se počela širiti sa čakavskog tla. Zato te osobine nije bilo u “Hasanaginici”, pa je nema ni u “Asanaginici”. Tu se ostalo vjerno izvornom stanju. Ta osobina nije ni kasnije postala sastavni dio fonetike muslimanskih govora, čak ni onih kojima su Muslimani iz Imotske krajine mogli donijeti, i naturiti, i poneku osobinu svojstvenu njihovom starom zavičaju (v. niže str. 129).

Čini mi se da su isti uzročnici i za pojavu *j* mj. *lj* i *n* mj. *nj* u ovim govorima. Odranije je poznato da je i ova pojava vezana za određeni broj mjesta u Hercegovini i da je, isključivo, sastavni dio fonetike muslimanskog stanovništva u tim mjestima. Za to bi se mogli navesti i neki konkretniji primjeri. Ja sam, na primjer, na Buni, kod Mostara, ovu pojavu (tj. *j* mj. *lj*, ne i *n* mj. *nj*), uz čakavizam, bilježio od Muslimana koji su ovamo, upravo njihovi preci, doselili iz zapadne Hercegovine, iz Vrgorca. Njihove komšije, takođe Muslimani, ali iz drugih krajeva Hercegovine, nikako nisu prihvatale tu osobinu. Ali, šćakavizama ni kod njih nije bilo. Zašto? To je problem koji može ostati bez odgovora. Moguće je da je šćakavizam bio prvi na udaru, da je mnogo stršio u ovoj štakavskoj zoni i da se, kao takav, prvi izgubio. I za ovo bi se moglo naći potvrda iz savremenijih opisa naših govora.

Sitović ima očuvane afrikate *č* i *dž* i ne zamjenjuje ih sa *ć* i *đ*, up.: *ciovika*, *ciudna*, *çiuli*, *çias*, *scioçe*, *çini* : *mechiati*, *kraglevichia*, *obrachiati*, *plechii*; odnosno: *sarxbenici*, *sarxba* : *meggiu*, *tvargia*, *vrigiali* (Kuna, op. cit., 127).

I ovaj podatak je značajan za posmatranje zapadnohercegovačke fonetike. Naime, ako polazimo od situacije kakvu nam daje Lovro Sitović, mogli bismo zaključiti da ni ovdje, tj. ni u Ljubuškom, do početka 18. vijeka nije bila narušena fonetska

harmonija koja je postojala između Muslimana i Hrvata ovih krajeva kada su u pitanju naši afrikati. Drugačije rečeno, do početka 18. vijeka imali su i Muslimani oba afrikatska para u svom konsonantizmu. Na ovakav zaključak upućuju dva razloga: 1. Sitović je ponio iz rodnog doma formiran govor. Njegova promjena životne sredine tu nije znatno uticala na izmjene. Vidjeli smo, on ima i fonemu *h* koja je već tada mogla da ne čini sastavni dio konsonantizma Hrvata. Dolaskom u novu sredinu i opredjeljenjem za novu religiju, tj. za uključivanje u život nove sredine koja nije imala *h* u svom govoru, nije se mijenjao njegov prvobitni konsonantizam. 2. To može da vrijedi i za afrikate. Ako je on ponio dva afrikatska para iz rodnog doma, to bi govorilo da je još uvijek u tom kraju postojala fonetska razlika između ovih glasova. Promjena životne sredine, ni tu nije mogla biti tako odlučna. Za to nam pruža dosta dokaza naša savremena fonetika. Čak ni stručnjaci, koji iz rodnog doma ne ponesu izoštrene diskriminate ovih fonema, to ne uspijevaju da kasnije nadoknade. I pored njihovih želja i svih nastojanja.

Dakle, moglo bi se reći da je svodenje dvaju afrikatskih parova na jedan zahvatilo ove krajeve od početka 18. vijeka i da se kasnije ta pojava ustalila i postala jedna od diferencijalnih osobina između govora Muslimana i Hrvata ovih krajeva.

Sonanti *lj* i *nj*

Sonanti *lj* i *nj* nemaju istu sudbinu u govoru svih predstavnika ovoga govora. U govoru hrvatskog stanovništva ova dva glasa imaju standardne fonetske vrijednosti i nikada se ne zamjenjuju sonantima *j* i *n* (o nekoliko izuzetaka biće posebno govora). U govoru muslimanskog stanovništva nije tako. Tu se ova dva sonanta često zamjenjuju sonantima *j* i *n*.

Tako imamo:

a) u govoru Hrvata:

*ljúbav, ljúbila se, Ljùbuškī, Ljùbljana, ljùljā se, Ljílja, grèb-
lje, drvlje, dàljē, dàljī, dīljē, dūljē, gràbljēnje, crvljiv, Čàp-
ljina, Čapljīnci, Tīaljina, mēljē, moljākali su, kōljē, kālja,
kùtljā narod, nēdilja, kljûč, iljada, iljadārka, òpravljà,
popòravljā, poljúbili se, šljīve, šàljiv, šàljē, vōlja, vesélje,
zdràvlje, zàbavljā se, žīvljī, žīvljē, žúljevi, žùljā me;*

odnosno:

*bànja, blànja, bèkinja, bñnjīšte, dónji, drènjine, grânje,
gūnj, gūnjine, itnja, mǎnjī, mǎnjē, mánjak, mǐgīnj, mrgīnjī,
njézina, njézini, njīva, kònji, pānj, pānjina, pònjava, rádnja,
siròtinja, srīdnjī, strñjina, sūmnjamo, Šúnje, tànjī, Tànja,
trñjina, šīnjel, šūšanj, vršnjáci, vānjtk, vanjka, zàdnjī,
zīmonja.*

Ovakvo stanje nalazimo u svim mjestima sa hrvatskim sta-
novništvom. Izuzeci od toga, koje sam ja zabilježio, nisu brojni:

Čitluk:

žùjica, strñina;

K. Gradac:

gónajū se;

Trebižat:

bèkina, ù Čapini;

Zvirovići:

gónajū se;

Međugorje:

ù Čapini;

Bijača:

sùnčāne;

Crveni Grm:

šta br̀blāš.

b) u govoru Muslimana:

Vitina:

Jùbuškī, jùdi, júdī, júbav, jújā se, jújāška, júbavi, bòjī je, bòjā je, bṛbjā, bṛbjiv, cidājka, Čějevo, Čāpjina, cṛvliva, dājī, đijē, đūjī, đujina, ðivjī, gúndej, Góžuj, grābje, grōbje, grēbje, hājine, hājina, hījada, hījadu puta, hījadārka, kōjē, kōjū tele, kjúć, kjúći, kjúćanica, kúje, kàja, mējē, metijava, nàbavjā, nájbojā, nèdija, òpravjā, pòpravjā, prātjaća, pojúbijo, pjùnijo, Rotimja, slāvje, šājē, šója, šjīve, vesėje, vājā, vòja ti, zèmja, žěja, Žābjāk, žúj, žújevi, žújā me;

odnosno:

dùnā, dunáluk, gòdišnī, gòdišnā skupština, gnōj, gnīla, gnīlo, gónajū se, grāne, klāna, kúnā, mīnā, nīhova, rádna;

Ljubuški:

Jùbuškī, jùdi, jút, bòjī je, bṛbjā, Čāpjina, Čāpina, dājē, ðivjī, kúje, kjúći, pòpravjā, pjūni, šājē, šjīve, Žābjāk;

odnosno:

dunáluk, gòdišnō, gnōj, gnīla, gnīlo, nīhova, rádna.

Iako se danas i u tim mjestima, čak i u istom govoru, od jednoga govornika mogu čuti skoro svi navedeni primjeri i sa uspostavljenim sonantima *lj* i *nj*. Tako pored navedenih primjera zabilježeni su i sljedeći:

Vitina:

Ljubuški, bòljā je, hljèp (!), dīljeno je, gljīva, pòlje, vājā, šljīve, skūpljī, zdrāvlje;

odnosno:

górni, kùhinja, kāmēnje, mṛgīnj, srēdnjī, srīdnjī, trēšnjov, Njèmačkā (!), nīhovo, njézin, pòžnjē, smánjiće, siròtinja, zādnjī, žānjē.

Navedeni primjeri nude nekoliko zaključaka:

1. Izgovor sonanata *lj* i *nj* je jedna od tipičnijih osobina koja odvaja govor Hrvata od govora Muslimana. Ta je pojava još ranije uočena u govoru Muslimana zapadne Hercegovine (v. Belić, *Dijalektološka karta*, 55; Rešetar, *Der štokav.*, 123), Mostara i njegove okoline (v. M. Milas, *Mostarski dijalekt*, 55; Vuković, *Mostarski govor*, 93, kao i kod mene: *Govor Bune*, 175; *Jekavske oaze*, 300-301).

2. Ova pojava, dakle, ima nešto širi areal, ali je bitno da je u ovom dijelu Hercegovine svojstvena samo govoru Muslimana, i to Muslimana čaršije. Ja sam još u radu o govoru sela Bune, a koji je objavljen u prvoj knjizi Zbornika za filologiju i lingvistiku 1957. godine, ukazao na činjenicu da Muslimani Bune znaju za pojavu *j* mj. *lj*, ali ne i za pojavu *n* mj. *nj* (op. cit., 175). U radu: *Jekavske oaze* takođe je podvučena razlika između ikavaca Muslimana ove zone i ikavaca Hrvata, kao i govora Muslimana ikavaca i Muslimana jekavaca. Razlike su očigledne. Samo Muslimani ikavci, i to u čaršijama, znaju za pojavu jednačenja ovih dvaju sonantskih parova. Za ovu pojavu ne znaju ni susjedni govori sa hrvatskim življem. Tako za Imotsku krajinu i Bekiju Šimundić konstatuje da imaju izgovor ovih sonanata kao u književnom jeziku (str. 77). Pojedinačna odstupanja ne protive se datom zaključku. Ali, zato, M. Okuka u jednom dijelu Rame konstatuje postojanja ove pojave, svođenja *lj* na *j*, pa i *nj* na *n* (Okuka, *Rama*, 58-60). Okuka je tu pojavu konstatovao i u Drežnici. Dakle, kada se sada pogleda dijalektološka karta Hercegovine, dolazi se do zaključka, uglavnom od ranije poznatog, da je pojava jednačenja *lj* sa *j* i *nj* sa *n* svojstvena samo govoru Muslimana ikavaca i jednoga dijela Muslimana jekavaca centralne Hercegovine koji su mogli imati bliže veze sa Muslimanima ikavcima.

Istina, u Banovićevoj građi iz Zaostroga imamo jasno iskazane sonante *lj* i *nj*: *čeljad*, *najbolje*, *ulje*, *šuplje*, *orlja*, *ljudi*; *njega*,

š njimen, na Vignju, š njin, k njiman, iz Janjine, Trpanj (Banović, *Zaostrog*, 185-187). Ali i Banović konstatuje da se ranije “nazad malo godina u selu govorilo štokavski, *ulje, zelje, volja*, a kraj mora samo čakavski, *uje, zeje, voja*, sad se na čakavski počelo govoriti i u selu” (op. cit., 185, ispod teksta). Za nas je ovdje važno da utvrdimo postojanje te izoglose i u Podbiokovlju. A da je to osobina nekih ča-govora, zna se od ranije (v. B. Finka, *Čakavsko narječje*, 29, kao i M. Moguš, *Čakavsko narječje*, str. 90-91). Otuda se ona mogla širiti i dublje na kopno. Banović to dovodi u vezu sa ugledanjem na govor čakavaca priobalja. Ja bih tu prije gledao, bar što se naše govorne zone tiče, uticaj migracija – kretanje stanovništva u hercegovačke varošice i gradove. Prof. Ivić ovu pojavu dovodi u vezu sa stranim uticajima. U našem slučaju bi bio u pitanju uticaj turskog jezika (*Dva glavna pravca*, 177-181). Ja nisam odveć oduševljen stranim uticajem kada su u pitanju neke fonetske osobine naših Muslimana. Jest, tih uticaja je moralo biti, ali je pitanje da li su oni bili tako jaki da su mogli mijenjati fonetsku sliku cijeloga govora. U ovom slučaju moglo bi se pretpostaviti da je već u domaćoj fonetici postojala težnja ka likvidaciji fonema *lj* i *nj* i da je strani uticaj to samo potpomogao. Na takav zaključak bi upućivala i činjenica da se ova pojava nije širila van gradskih međa. Tako, npr., u mom rodnom selu Ortiješu jasno su se mogle razlikovati porodice koje su u tješnjim vezama sa Mostarom i porodice koje su se odvajkada bavile zemljoradnjom. U govoru prvih izgovor sonanata *lj* i *nj* bio je labilan, u govoru drugih – kristalno čist. A i jedni i drugi su se molili na istom, tuđem jeziku, i posjećivali iste mektebe i džamije. Dakle, domaća podloga potpomognuta stranim uticajem.

Areal ove izoglose još ranije je utvrdio prof. Ivić: od Istre do Neretve (P. Ivić, *Dva glavna pravca*, 177-178, v. i kod Okuke, *Rama*, 59).

3. Porijeklo ove pojave, svakako, treba tražiti van granica Hercegovine. Pošto je ova pojava svojstvena govoru Podbiokovlja

od Graca do Makarske, moglo bi se pomišljati da je iz tih krajeva i ovamo dospjela. Kako? Vjerovatno sa onim migracionim talasima kada se sužavala turska vlast u tim predjelima. To bi, dalje, govorilo da su hercegovačke varoši primile u sebe brojne doseljenike iz tih krajeva, jer je činjenica da je to postala, zajedno sa još nekim osobinama, jedna od bitnih odlika muslimanskog govora tih varoši. Ovo bi, isto tako, upućivalo na zaključak da je broj islamiziranog stanovništva u ovim varošima, do dolaska ovih doseljenika, bio mali. Kako drugačije objasniti činjenicu da upravo u govoru Muslimana hercegovačkih gradova i prigradskih mjesta imamo uopštene neke fonetske pojave koje nikako nisu svojstvene govoru Srba i Hrvata u tim mjestima, pa ni govoru Muslimana okolnih sela. Dakle, zaključak bi bio: brojna muslimanska migracija iz zapadnijih predjela koja se slila u jedan dio zapadne i centralne Hercegovine donijela je u svom glasovnom inventaru ne samo ikavizam nego i pojavu *j* mj. *lj*, *n* mj. *nj*, kao i pojavu *ć* mj. *č*, *đ* mj. *dž* i još pokoju osobinu. Tragove tih nanosa nalazimo u tim govorima još i danas.

4. Ja sam još za govor Muslimana Bune konstatovao da tu ne idu zajedno pojave svođenja *lj* sa *j* i *nj* sa *n* i da je prva pojava opštija od druge. To vrijedi i za zapadnohercegovačke Muslimane. Tako je i u Rami (Okuka, op. cit.).

5. Za Muslimane Vitine i Ljubuškog ne bi se moglo reći da nemaju u svom fonetizmu sonante *lj* i *nj*. I naši primjeri pokazuju da se ti glasovi vraćaju u glasovni sistem i Muslimana ovih krajeva, i znatno brže nego što se to dešava sa afrikatama *č* i *dž*.

6. Govor Hrvata, kao što je već rečeno, ne zna za ovu pojavu. Ono nekoliko navedenih primjera lako se daju objasniti (v. o tome kod mene u radu *Jekavske oaze*, 301). Ali, sada se postavlja i jedno načelno pitanje: Kako objasniti činjenicu da je ova pojava poznata hrvatskom stanovništvu Podbiokovlja, da je poznaje govor naših Muslimana u zapadnoj Hercegovini, a da je ne prihvata govor Hrvata ovih krajeva?

Odgovor na postavljeno pitanje već je nagoviješten. Ova pojava nije autohtona na hercegovačkom području. Ona je ovamo dospjela iz zapadnijih krajeva. Najvjerojatnije je da su je donijele migracije iz tih područja u ovu zonu Hercegovine. Te migracije su mogle biti i brojnije i nametnuti je kao jednu od odlika muslimanskog govora. Nije isključeno da je kasnije ta osobina prihvatana, naročito ako je bila podržana uticajem turskoga jezika, kao jedna od karakteristika upravo govora Muslimana, kao, recimo, čuvanje foneme *h* u njihovom konsonantizmu. Pošto je vjerski – nacionalni momenat bio značajan i za govor, nije nikakvo čudo što te osobine nisu primili ni Srbi ni Hrvati onih krajeva u koje su dolazile migracije sa zapada. Pošto, isto tako, ti doseljenici nisu išli daleko od gradova, varošica, razumljivo je što te pojave nisu postale opštemuslimanske, nisu poprimile karakter kakav je imala sudbina foneme *h*. Dakle, pored nacionalnog tu je bio od značaja i regionalni momenat. Ovaj posljednji je uključivao u sebe i socijalnu komponentu: odnos age, bega prema seljaku, makar i ne bio kmet.

7. Svakako, ova osobina se povlači. I brzo. Standardna fonetika postaje sastavni dio i fonetika mladih Muslimana. Čak bi se moglo reći da je ovo bila posljednja mogućnost da se te pojave zabilježe na terenu, bar u zapadnoj Hercegovini.

Ako bismo sudili na osnovu pisane riječi Lovre Sitovića, mogli bismo reći da je u XVII vijeku i govor Muslimana zapadne Hercegovine znao i za *lj* i *nj* u svom konsonantizmu. Sitović, naime, potpuno razlikuje foneme *lj* i *j*, *nj* i *n* i nikada ih ne zamjenjuje. Nekoliko primjera iz *Pisme od pakle*: *oggna*, *pustignam*, *u gnemu*, *u gnega*; *planinskim*, *dubinam*; *zemaglskim*, *pod zemgliom*, *duglina*, *stavglia*; *svoje*, *jako* (isp. *Pisma od pakla*, navlastito od Paklenoga *oggna*... U Mneci godiscta gosp: MDCCXXVII).

Danas, kako je i naprijed pokazano, nije tako u govoru Muslimana. Ako bismo polazili od Sitovićeve situacije, mogli bismo

zaključiti da do kraja 17. vijeka ova pojava nije bila zahvatila muslimanske govore zapadnije od Neretve, odnosno, da je svođenje sonanta *lj* i *nj* na sonante *j* i *n* uslijedilo kasnije. Za takvu tvrdnju biće i drugih dokaza.

Drežnica ovdje ide zajedno sa zapadnohercegovačkim Muslimanima ikavcima. Tamo je, prema Okuki, *lj > j*, *nj > n*: *judi*, *zemja*, *Poje*, *uvajaj*, *jubav*; *niov*, *na kona*, *nemu*, *gonalo ga*, iako su očuvana oba afrikatska para: *čaj*, *bravče*, *amidža*, *džamija*. I ove osobine daju drežničkom govoru posebno mjesto u sklopu hercegovačkih govora. To je, prvo, šćakavski govor (up. kod Okuke: *godišće*, *ognjišće*, *šćap*, *višć*, *prišć*, *derždi*, *zviždat*, *šćedi*, *šćeta*, *ušćino*, *pušćat*), zatim, ovaj govor ima u svom konsonantizmu oba afrikatska para, što nije slučaj sa šćakavskim govorom Rame (Okuka, *Rama*, 57-58), on ne zna za fonemu *h*, što, inače, nije osobina govora naših Muslimana; tu, uz to, imamo i pojavu zamjene sonanta *-m* sonantom *-n* u nastavačkim morfemama, što, takođe, ne karakteriše govore Muslimana ni zapadne ni centralne Hercegovine. Naravno, svaka od navedenih osobina iziskuje i posebno objašnjenje. Nesumnjivo je da se ovamo šćakavizam širio iz zapadnijih krajeva; nesumnjivo je, isto tako, da je izgovor afrikata ovdje imao onakav razvojni put kakav nalazimo u i-šća govorima zapadne Bosne, tj. i tu je likvidirana palatalnija komponenta i došlo je do artikulacione diferencijacije između postojećih afrikatskih parova. Uopštavanje, pak, *j* mj. *lj* i *n* mj. *nj* ovamo se moglo proširiti, najvjerovatnije, iz govora mostarskih Muslimana. Teško je, naime, i pretpostaviti da bi dovde doprle migracione struje iz onih krajeva u kojima je ova pojava ranije uopštena. Dakle, izvor ovoj pojavi u Vitini i Ljubuškom, pa i Mostaru, na jednoj strani i Drežnici na drugoj može biti isti, ali ne i putevi njenog dopiranja do ovih mjesta. Ako u prvoj grupi može biti riječi o neposrednom donošenju te osobine, u drugoj će, vjerovatno, biti u pitanju sekundarni procesi, ugledanje na druge i prihvatanje te osobine kao svoje. I

pored toga malo je čudno kako se ova pojava uopštila u Drežnici, a nikako nije doprla do Podveležja sa kojim Drežnica ima dosta zajedničkog u načinu života i pogledu na svijet. Istina, Podveležje je ijekavskoštakavsko, a Drežnica ikavskošćakavsko područje. Taj momenat je ovdje mogao biti presudan.

Izgovor sonanta *m* na kraju riječi

Sonant *-m*, kada se nađe na kraju riječi, ima različitu sudbinu u ovom govoru. Muslimani ga, prvo, i u toj poziciji, potpuno čuvaju. Hrvati koji su bliži Neretvi takođe ga upotrebljavaju, ali i zamjenjuju sa *-n*; a što se ide dublje u ovu oblast, češće se sreća *-n* mj. *-m* u toj poziciji. Evo potvrda za to.

a) U govoru Muslimana Vitine i Ljubuškog:

dām, dōdīrnēm, dīrām, dērēm, cūrām, cūrōm, čekām, cītām, cīstīm, cūvām, grābīm, gūtām, kūpām, kīdām, kjúćom, kùnem, kjūnom, livórom, līstom, líšćem, lītrōm, māmōm, mǎćkōm, mīšom, māsłom, mlīkom, mlādōm, nīsam, nē znām, nà jaslam, òbrazom, òkom, pòjem, pútem, puškōm, pēšćešem, rōgom, répom, rūtōm, svīm, svōm, svòjīm, svákom, svèkrom, šūmōm, šīšom, štòfom, štālōm, šētām, šǎpcēm, tīrām, tícīm, trážim, ūljom, ūzdām se, ūberem, ukòpām, ùpīšēm, vǎšīm, vèlīm, vǎljām, vúćem, vrātīm, vrǎćām, znām, znòjem, zímōm, žèlīm, žǎlīm.

U mom materijalu nije se našla ni jedna potvrda iz govora Muslimana ovih dvaju mjesta za prelaz *-m* u *-n*.

b) U govoru Hrvata imamo ovakvo stanje:

Trebižat:

bròjīm, bījo sam, brānīm, dājēm, dīrām, cūvām, grābīm, lādīm, lèžīm, lǎžēm, mōrām, mòlīm, nīsam, nòsīm, nē znām, òvīm, òsam, òperēm, òšīšām, puráćom, prīlomīm, pǎuzōm,

pîtām, rādīm, sèdam, sìdīm, sèstrōm, svúcem, sìpljēm, trčēm, târēm, ùzmēm, vâbīm, vúcem, vòzom, znâm, zvìzdōm, žèlīm, žènōm;

pored:

žènōn, sèstrōn;

Polog:

dām, imām, kàšikōm, kònopom, kòpām, lívām, fìtrōm, pútem, pòpom, pòljem, razùmīm, stàvljām, sù čīm, svàčīm, svòjīm, znâm, zòvem;

odnosno:

kàšikōn;

Jare:

bàbōm, brânīm, cùrōm, čèlom, čùvām, dām, dòznām, s nèkvīm drúštvom, glávōm, glèdām, òkom, jécīm, p̀šutōm, tèstōm, štápom, vrìlōm vòdōm, nè smīm, nísam, da vam rēcēm, srètnēm, imām, š njōm, prèt kućōm, znâm, ù žandārim, dòčim, prìda mnōm, zàmislīm se, znádem, žènskīm;

pored:

kážēn ti, pòt kožōn, tvòjīn đrvīn;

Biograci:

bàbōm, čijīm, cùrōm, đřcēm, đřugīm, đřugīm đřžavam, gòvorīm, gònīm, kàšikōm, kážēm, kònjem, kázujēm, išcēm, m̀slīm, mòjīm, mālīm, m̀aterōm, p̀uncem, pòtpauzom, pod lòpaticōm, smīm, sámīm, s njīm, s kīm, svàkom, sútīm, š̀līm se, ùmācēm, umòtām, tèbōm, znâm, zvìžđukām, žènōm;

pored:

nè znān, nísan, m̀slīn, m̀šon, jèsan, išcēn, s tèbōn, nàberēn, ù Ljūtōn Dócu, nògōn, jēzon, plèten, plijēn, rēknēn, đřcēn, zàdrćēn;

Čitluk:

jécīm, sòbōm, s mènōm, žènjēm;

odnosno:

cūrōn, cūran, ĭdēn, křstīn, golubōvīn, mōncin, ĭdēn, imān, jēdēn, rođak nān, s mālīn, pĭjēn, s mōnkon, znān;

Zvirici:

Ántom, bābōm, čilīm, dūbom, Dalmatīncem, drūgīm jēzikom, gōvorīm, knjīgam, kŭpīm, mōmnōm, sporēd momnōm, sā posīkom, mōram, mōmkom, prīda mnōm, nīsam, nē vidīm, rīkam, rŭkōm, zūbom, zŭbīm;

pored:

kŭcōn, bābōn, sa krompīrīn, nīsan, nēdiljōn;

Zvirovici:

čilim, čādōm, kljúčom, lŭlōm, kōnjom, kōlom, kōlīm, u grābovinam, métem, nijēdnōm, nōgōm, jēkom, ōsam, s autōbusom, sāsŭm, sēstrōm, mogu vam reć, vřstōm, sēdam, pōtpauzōm, pērom, obŭcem, nōžem, sīdām, sīdnēm, zvīzdōm, žēnam;

pored:

bābōn, sa svōjīn mŭžom, sa svōjīn čōvikon, prīt kućan, nīsan žedan, pōt kolīn;

K. Gradac:

dōlom, dām, kōpām, jēcām, cīlōm, sā mnōm, s tōbōm, kōzlicīm, s mēnōm, sā mnōm, š njōm, sānjām, po isam se dili, vōskom, vōjskōm, pālīm, pĭjēm, pīšēm, rīžēm, rādīm, sŭjēm, šŭtīm, šŭm, šŭmōm, znām, zvīzdōm, sānjām, zēcom, žālīm, želīm, žēnōm, žēnskōm;

pored:

nīsan, pōznān ga, vōdōn;

Dobro Selo:

lŭlōm, dām, daj nam, donīla nam, imām, ĭglōm, kŭmom, kōjīm, lópovom, lōpatōm, kážēm, mōjīm, mōzgom, mīsēcom,

pòdrumom, pòt kućōm, pòd vrātom, u pjātīm, plūgom, kòsōm, jěcām, rúkōm, sòbōm, sām, sèdam, šestōm, vīdīm, vòlīm, sřpom, svākom, š njōm, sà svatovīm, stòjīm, ùmācēm, ùmočīm, znām, zlōm, žēnōm, Žàbōm, ža nam ga;

Goranci:

bāgremom, àčkōsum, jèdnōm, kòlinīm, cīlīm, kútom, dùlum, jēcām, s kònjom, ríčīm, sřpām, sřpljēm;

pored:

břkovīn, cāron, čàdōn, grédōn, gùskōn, jàbukōn, kljúcin, kòstimān, kopáčōn, kònjon, kònjman, kamenòvin, ljúdmān, jèdnōn, jānjcin, sà mlōn, s mòjīn, òčiman, přijatēljen, ríčin, ušīman, trésen, pāuzōn, zùbin, tātōn, tēlācin, žēnōn, žēnīn se;

Bijača:

dèrniecīm, da van kažem, křmēljim, předa mnom, pò selīm, na Zvìrovičīm, plēcīmam, što sam otlā reć, svāčīm, s muškīem, s mōmcīm, žèdōm, zà Metkovičīm;

pored:

čūjēn, šta će van?;

Crveni Grm:

borícīm, grèbljīm, drùgīm, jēcām, cìstōm, Mètkovičīm, mīslīm, ìdēm, mògā sam, na nebèsīm, nòžom, na nògam, prāvīm pútom, pò selīm, òsam, po škòljīnam, na vrátīm, sa svatovīm, tèstōm, sàsivīm, zdrāvījem, zà tijem, zàklopcem, znādem;

pored:

bila san, čir imān, đavòlīn, u kòtlīn, kònjman, imām, mālīn, ù mukan, lōncīn, néman, nīsan, nè znān, sá vīn je doša, sīlōn, znān;

Međugorje:

duānom, břzom, ìdēm, došo sam, nà Bjēlōm Brīgu, kážem, kvalitétom, lùlōm, mīslīm, mīnjām, mōrām, mīsīm, pānēm, ù

*pētōm mjesécu, u prodávnicam, pot sáčom, svjèskīm, smīm,
sa žènōm, zùlumom;*

pored:

*àvuton, cìlōn šākōn, avijónon, u Ljubuškōn, Àndelkon,
imān, jèsan, pòkōjnīn, tròšīn, Strüğan, svòjīn, ùberēn, š njīn,
znān;*

Studenti:

*bābōm, cūrōm, cìlīm, čāđōm, būdēm, bòjīm, grédōm, cèri-
mam, donèsem, cītām, kljúčom, čīm, mīšom, líšcom, dòbrom,
bilīm, dòlom, gòlōm, mōm, mòjīm, nákvīm, nēkīm, nēdiljōm,
nòktīm, pāntīm, pútem, púterom, òcom, odjèdnōm, òtišā sam,
p̀ragom, rúkōm, razùmīm, vīdīm, ùmīm, sīdīm, sa rèbrīm,
sānjām, zècovīm, pòtpauzōm, zvížđēmo, po zùbīm, zvizdam,
znām, žālīm, žèlīm;*

pored:

*cvìtovīn, bèrēn, jèsan, jájeton, jáslīn, ù naćvan, metnija san
ga, oklen je ròdon?, pòt kolīn, slòmijēn (prez.), svúćen, s
tòbōn, pòljen, kāmēnjīn, p̀rijateljen, vršen, žènōn;*

Ljubuški:

znām, žālīm, nè smīm, ù mōm, drüğōm, svòjīm;

pored:

ja san, ìđēn, znān;

Radišići:

*Bjelāšnicōm, dānom, dīcōm, đùbretom, bòjōm, Gójićim,
lòmīm, mòjīm, ìdēm, Ávdōm, kážēm, prèšicām, pod òtīm,
rúkōm, sa dīcōm, sīdīm, sèdam, sa mòjīm znānjem, sà sirom,
s òtīm, nògam;*

pored:

*ìdēn, cītān, cīnīn, ìzrāzīn, ìđēn, rādīn, nīsan, u Stùdēncin, s
komipírīn, ùljon, za jèdnīn;*

Kočerin:

bâcīm, bòjīm, brânīm, čitām, čûvām, čãđōm, kònjom, mōlīm, mǎžēm, nògōm, glèdām, išcēm, pòznām, óvcam, pāmtīm, sīnovīm, razùmīm, vòlīm; zàišcēm, znām;

pored:

čãđōn, imān, idēn, kljúcin, jīdēn, kòpān, kònjon, pèčen, sīnovīn, síčen, sa óvcan, sīkirōn, sàčon, sa grédōn, vīdīn, težákon, nīsan, néman;

Vranić:

čãđōm, čilīm, dīvenōm mètlōm, dīverom, idēm, idēm, imām, jècam, jèsam, mīslīm, mōlīm, nè znām, nògōm, óvcam, pot šišōm, sǎ mnōm, s kòmšijōm, jīdēm, s vòdōm, vòlīm, ùtakmicōm, znām, za vòdōm, za óvcam, zà lāktom;

pored:

òvīn, sīkirōn, vòlovīn;

Lištica:

īstom, kážēm, imām, némam, nè znām, sǎ mnōm, šènišnīm kruom, ràstovīm dīvetom, Ūskopljem, žènōm;

pored:

rúkōn, žènōn;

G. Britvica:

bābōm, cūrōm, kážēm, jāmam, nǎ onōm, na nògam, ònōm, nīsam, ràkijom, sa Mārijōm, trībām, tribala sam, znām;

pored:

imān, nèdiljōn, nīsan, s kīn ćeš, svòjōn, s tǒbōn, znān;

Rasno:

đūbrom, idēm, ja sam, jájom, màkazam, nīsam, némam, nè znām, pútem, pútom, plijem, pāmtīm, pod órlom, pòtpauzōm, s mòstom, s lùkom, s màslom, sìmenom, sǎ mnōm, trážīm, znām;

pored:

čùjĕn, drago van je, krävōn, mlâdōn, mîslĭn, mōlĭn, puráčon, pō osan, rásodon, s mĕnōn, sa mǎćijōn, sa svòjĭn vòdon, vĭdĭn, zǎ tebōn, znân, žĕnōn;

Izbično:

čilĭm, cùrōm, čòvikom, đĭmom, dùlumom, kòstĭm, nĭsam, némam, nè znām, prĭštom, prĭsĭm, sǎ mnōm, stòjĭm, sa čvárcim, s òvĭm čòvikom, ù pĕtōm misĕcu, vòlĭm, š njōm, š njĭm, znām, zòvem, zĕcom;

pored:

bĕrĕn, bàcān, bĭkovĭn, cùrōn, čǎđōn, čùvān, đĭvenĭn, džĕpovĭn, dosta san zaprečala, đǔbron, đāvlon, kàšikōn, kljúčĭn, kǎžĕn ti, kòstĭn, kokòšĭn, mĭšān, mòjĭn, prǎgovĭn, pod đǔbron, pod dàskōn, pĭjĕn, pĕčĕn, pod jármon, rĭčĭn, Rvátĭn, sĭnovĭn, s onom cùrōn, s òputōn, sprǎtin, sa práškōn, s tĕbōn, s tòbōn, sa mètlōn, sa đǔbron, sa rĭčĭn, ù nidrĭn, u ústĭn, u šlánjcĭn, u ramĕnĭn, štĕtōn, za svòjĭn đĭdovĭn, za svòjōn sĕstrōn, zǎ njĭn, zǎ ovĭn, znân;

Uzarići:

brǎtom, cùrōm, čĕuljōm, òsam, sĕdam, sĕstrōm, ùdārom, vùnōm, vúkom, zúbom, žĕnōm;

pored:

sinòvĭn;

Vašarovići:

autóbuson, trǎžĭn, nĭsan doša, bĭja san, bĕgovĭn, òtĭn, ne pĭtān, vĭlan, kùruzon, pàson, kokòšĭman, pĭlĭcĭn, ja mĭslĭn, na vrátĭn;

pored:

nè znām, ne razùmĭm, da bùdĕm, pântĭm, s cǎrom, spored mòmnōm, òvizim pòsлом, òbašā sam, ù našom sĕlu;

Orahovlje:

*jèsan, sèdan, mórala san, čùjēn, ù kolin, s kššōn, u Veljácin,
pòd mūrṽōn, s křmeton, pod mecùleton, u Ljubušškōn;*

pored:

*kāvodam, kùruzom, kumpìrīštem, čùjēm, s ònīm nēverōznīm,
daždenjâkom, brâtanōm, ja mšlīm.*

Naš materijal upućuje na zaključak da je najmanja čestota ove pojave u Pologu, Jarama, Vraniću, Zvirićima, K. Gracu, Zvirovićima, Dobrom Selu, Uzarićima i Bijači – iz ovih sela skoro da i nema potvrda za $-m > -n$, što bi moglo ići u prilog mišljenja da mjesta koja su u bližoj vezi sa centralnohercegovačkim govorom manje znaju za ovu pojavu nego ona mjesta koja se nalaze dublje u zapadnoj Hercegovini. Ali, Čitluk i Studenci protive se ovom zaključku. Ta se mjesta nalaze skoro neposredno uz Neretvu, pa ipak, tu je pojava $-n$ mj. $-m$ na kraju riječi dosta obična. To, opet, govori da je pojava debilabijalizacije finalnog $-m$ bila jedna od tipičnijih odlika ovoga govora i da je ona bila svojstvena svim njegovim dijelovima u zapadnoj Hercegovini. Naravno, isključujući govore Muslimana ove zone.

Istina, Rešetar je konstatovao ovu pojavu na širem području štokavske teritorije (*Der štokavische*, 123), čak i u govoru Muslimana Podgorice – Titograda i Orašja na Savi (str. 125).

U susjednim govorima imamo ovakvu sliku ovih odnosa, odnosa $m = n$ na kraju riječi, odnosno čuvanje bilabijala u tog poziciji:

centralnohercegovački ne zna za ovu pojavu (v. kod mene JF, XXV, 302); tu je u potpunosti očuvana bilabijalnost sugl. m ;

ni govor Rame ne zna za ovu pojavu (v. kod Okuke, *Rama*, 83);

i u Kovačima, kod Duvna, imamo isto stanje (Jučević, op. cit., 110), ali u Vojkovićima, koji su bliži Posušju, nailazimo i na tu pojavu. Istina, ne tako često, ali, ipak, ona je tu prisutna.

U Imotskoj krajini i Bekiji: “Po pravilu, svako $m > n$ na kraju riječi”. Izuzetak čine riječi: *Adam, bajam, dim, drim, dulum, đuturum, grom, jaram, kum, lagum, najam, podrum...*” (Šimundić, op. cit., 56-57). Dakle, izuzetak čine lična imena i nenastavačke morfeme, na šta je još ranije ukazao Rešetar (*Der štokavische*, 125).

I ovdje nam je poučna situacija koju nalazimo u Drežnici. Prema Okukinom materijalu tu imamo istovjetno stanje kao u zapadnijim mjestima zapadne Hercegovine, tj. tamo se fonema *-m* na kraju riječi u sastavu nastavačkih morfema supstituiše fonemom *-n*, pa imamo: *svojon, ne znan, vodin, u Iličin, našon, iđen, uz sedan, osan*, pored *sam, dom, ram, dim, kum, grom, dulum, sram, zulum, arem* (v. kod *h*), *Adem*. Ovo je, koliko mi je poznato, jedino muslimansko mjesto, i ne samo u zapadnoj Hercegovini, u čijem govoru dolazi do ove promjene. Čini se da je i odgovor na pitanje otkuda ova pojava u govoru Muslimana Drežnice dat u odgovoru otkuda drežničkom govoru skoro potpuno nepoznavanje foneme *h*. Naime, ako prihvatimo kao činjenicu da se i ova oblast islamizirala kad i druga mjesta u Hercegovini, a to će biti u periodu XVI-XVII vijek, onda, saobrazno tome, ostaje kao činjenica da se ta pojava proširila u ovaj dio Hercegovine prije islamizacije, odnosno, da je proces islamizacije ovdje tekao dosta sporo i da su tu dugo vremena naporedo živjeli stari i novi običaji, stara i nova shvatanja o čovjeku, Bogu i religiji. Tako se moglo desiti da je tu završen i proces debilabijalizacije finalnog *-m*, kao i gubljenje foneme *h*, prije nego što je islam uhvatio dublje korijene, nego što je preovladao kao religija. A kada se to desilo, već su bili završeni mnogi procesi u fonetici: izgubilo se *h*, uopšteno je *-n*, i nikakve docnije intervencije, da ih je i bilo, tu nisu mogle uticati na izmjenu postojećeg stanja, na vaskrsavanje foneme *h* ili vaspostavljanje foneme *m* mj. već uopštene foneme *n*. Mlade generacije, sasvim razumljivo, i ovdje

kreću sa standardom, ali onom varijantom koja karakteriše govor Muslimana, tj. uopštava se *m*, ali i *h*. I to u svim pozicijama.

Pojava *-n* mj. *-m* je zastupljena i u štokavskim govorima Podbiokovlja, up.: *s mènōn, sà babōn, ìdēn, rādīn, zòven, živīn* (moje bilješke), kao i: *po raskrsnican, š njimen, za čeljadeton, š njin, trnovin kocon, sobon, Podgustirnon, po raskršćin, vuko-zlacin, s nosilin, s maškulinon i nožinon, za njin, s motikan; sam, grom* (Banović, op. cit.).

Od ranije se zna da je pojava *-n* mj. *-m* na kraju riječi jedna od tipičnijih osobina čakavskih govora. Prof. M. Hraste je konstatovao da se ova pojava uopštava od 16. vijeka, up.: “Krajem 16. stoljeća i početkom 17. ona je sve običnija. Krajem 17. i u 18. stoljeću ona je posve završena i zahvatila je sve primorske krajeve”. Prema Hrasti, dakle, ova pojava “nije u našem jeziku tako stara” jer se javlja “obilatije” tek “krajem 16. stoljeća” (Mate Hraste, *O prijelazu glasa -m u -n*, Filologija, 6, Zagreb, 1970, 72-75). A što se tiče uzročnika ove pojave, prof. Hraste kaže da je to “svakako, nastalo uslijed pojednostavnjivanja izgovora pojedinih konsonanata ili konsonantskih skupova. Mnogo je lakše na kraju riječi izgovoriti glas *n* nego *m* jer za izgovor glasa *m* potrebno je zatvoriti usne, što je izvjestan napor, a za izgovor glasa *n* toga napora nema” (isto). Pošto su neki ovu pojavu dovodili u vezu sa uticajem sa strane, prof. Hraste je mišljenja da to ne mora biti rezultat stranog uticaja, up.: “Prema tome nije moguće zaključiti da je pojava *-n < -m* romanskog podrijetla u našim primorskim govorima” jer je nema venecijanski dijalekat.

Prof. Moguš, koji je nešto šire o tome problemu pisao u posljednje vijeme (*Čakavsko narječje*, 79-82), ne prihvata Hrastina mišljenja. Po Mogušu ne stoji shvatanje da je izgovor *-n* lakši nego *-m*; isto tako nisu najsigurniji ni podaci o vremenu prelaska *-m u -n*. Naime, zaključci o toj pojavi donošeni su na osnovu neoriginalnih izdanja pojedinih pisaca. U originalnim

izdanjima, u kojima se poštivao autorov jezik, stanje je drugačije. Tako u Marulićevoj Juditi “u originalnom izdanju... ima vrlo mnogo primjera gdje ne stoji ni *m* ni *n* nego crtica iznad vokala koja zamjenjuje te konsonante” što govori da je i tu dolazilo “do neutralizacije tih dvaju fonema”, a samo je obilježavana nazalnost. To, opet, može da uputi na zaključak da je i Marulić poznavao ovu osobinu, da je, tj., i njegovo vrijeme znalo za *-m > -n* u onim pozicijama u kojima se može to javiti i danas. Moguš, isto tako, ne odbacuje strani uticaj kao mogući izvor ovoj pojavi (op. cit., 81).

Mislim da je Moguš u pravu kada ne prihvata Hrastine razloge koji su usloveli ovu pojavu. Naime, ima još podosta suglasnika ili suglasničkih skupova koji istrajavaju i u finalnim pozicijama riječi, a koji su teški za izgovor. Istina je, tu je prof. Hraste u pravu, postoji vječita težnja u jeziku da se minimumom utroška energije postigne informativni maksimum, tj. da se uprošti, što je moguće više, govorni niz, ali da se pri tome ne remeti njegova semantička komponenta. Otuda u svim našim govorima uprošćavanje suglasničkih skupova i na početku i na kraju riječi; otuda i u našem govoru uprošćavanje, tj. sažimanje vokalske skupine *-ao* u *-o*, što je, inače, odlika ostalih hercegovačkih, i ne samo hercegovačkih govora; otuda, na kraju, i različite asimilaciono-disimilacione promjene za koje znaju naši narodni govori. Ali, artikulacione razlike između bilabijalnog *m* i labiodentalnog *n* ne bi se mogle uzeti kao uzročnici pojavi o kojoj je ovdje riječ. Čak bi se, sa fonetskog stanovišta, moglo reći da je u tom pogledu lakši izgovor *m* nego *n*. Naime, *m* je bilabijalni nazal. Tu se samo zatvara fonacioni kanal pribijanjem donje usne uz gornju. Pri tvorbi labiodentalnog nazala *n* imamo mnogo komplikovaniji artikulacioni proces. Tu, takođe, dolazi do stvaranja pregrade, ali, ne dodirom dviju usana nego dodirom vrha jezika u alveole. Proces mnogo komplikovaniji nego pri tvorbi bilabijalnog *m*. Uz to, nazalna komponenta, koja i povezuje ove suglasnike, ostaje.

A to je bitno za izgovor ovih suglasnika i to je, sa artikulacionog stanovišta, najteža komponenta pri tvorbi ovih glasova. Ipak, ta komponenta ostaje, jer je ona tu fonološki relevantna. Kada bi se u našem slučaju radilo o prelasku, recimo, *m* u *b*, onda bismo mogli uvažiti mišljenje da je u pitanju autohtoni proces uslovljen težnjom da se olakša izgovor. Pošto se nazalnost tu ne otklanja, otpadaju fonetski razlozi kao uzročnici ovoj pojavi. Dakle, Moguš je tu u pravu.

Treba vjerovati, isto tako, da je Marulić mogao znati za ovu pojavu. Ali je činjenica da se ona nije tako rano rasprostrla po krajevima u kojima je danas nalazimo (isp. o tome niže).

S obzirom na areal ove izoglose: “čitav naš obalni pojas od slovenske do albanske granice” (Moguš, op. cit., 81), a s obzirom i na njeno postojanje u romanskim jezicima, i ja sam sklon da tu gledam uticaj sa strane. Da je u pitanju autohtona pojava, da su u pitanju navedeni fonetski razlozi za njen nastanak, mi bismo pojavu *-n* mj. *-m* očekivali i van naznačene zone, odnosno zone koja je mogla biti pod njenim neposrednim i jačim uticajem. A, kao što se zna, pojava debilabijalizacije nazalnog *-m* nije svojstvena ni jednom drugom hercegovačkom govoru van naše govorne zone. Za nju ne zna, vidjeli smo, ni cijelo duvanjsko područje. Kovači, npr. Za nju ne zna ni Rama, pa ni naš centralnohercegovački. Sve to govori da je u pitanju pojava koja se mogla začeti pod stranim uticajem i nastaviti vlastiti život na našem jezičkom tlu. Prvo se, što je i shvatljivo, ustalila u govorima priobalnog pojasa, a zatim se, odatle, širila u dubinu kopna, ako su za to postojali objektivni uslovi.

Što se tiče vremena širenja ove pojave, tu bi prof. Hraste mogao biti u pravu. Evo zašto. U zapadnoj Hercegovini, kako je i ovdje pokazano, za tu pojavu uopšte ne znaju Muslimani Vitine i Ljubuškog. U njihovom govoru, opet, nalazimo mnoge druge osobine koje ovom govoru daju poseban karakter i koje su zajedničke i Muslimanima i Hrvatima: štakavizam, ikavizam,

prelaz *-l* na kraju sloga u *-a*, novija akcentuacija, zajedničke morfološke osobine i sl. A samo nekoliko osobina, među kojima i ova, odvajaju govor Hrvata od govora Muslimana. Muslimani, naime, čuvaju fonemu *h*, Hrvati skoro i ne znaju za ovaj glas u svom govoru; Muslimani svode dva afrikatska para na jedan, govoru Hrvata ta je pojava potpuno strana; Muslimani često svode *lj* na *j* i *nj* na *n*, govor Hrvata ne zna za ovu pojavu. Sve ove pojave vezane su za period kasniji od XVI vijeka, za period poslije islamizacije ovih krajeva. I razumljivo je što tu nema govornog jedinstva kao u nekim drugim pojavama: izvorni štakavizam, sudbina nazala, sudbina poluglasnika, sudbina *ě*, sudbina sonanta *l* i sl. Islamizacija i ovdje unosi neke izmjene koje će biti relevantne za docniji razvitak govora kao cjeline. Ako je proces islamizacije uticao na sudbinu fonema *h* i *f*, a jeste, sigurno je da je taj istorijski čin bio od presudnog značaja i za sudbinu foneme *-m* na kraju riječi. Naime, ako prihvatimo mišljenje da se ta pojava širila iz dalmatinskih govora, a činjenica je da jeste, da je danas to jedna od bitnih odlika govora Hrvata ove zone, činjenica je da jeste, jasno je da je tu pojavu, kao svoju, prihvatilo samo hrvatsko stanovništvo i ove zone. Zašto? Svakako u želji da se i tom osobinom veže za govor svojih istovjernika u priobalnom pojasu. Moguće je da su na to imali uticaja i međusobni kontakti Dalmatinaca i Hercegovaca.

Ali opet u naznačenim nacionalnim okvirima. Muslimani su ostali po strani toga uticaja. Njihov govor nije bio izložen toj promjeni. Ovo bi, isto tako, upućivalo na zaključak da se supstitucija *-m* sa *-n* u ovim krajevima začela u XVII vijeku kada je ta pojava u priobalnom pojasu već bila stabilizovana.

U prilog ovoga mišljenja mogli bismo se, opet, pozvati na "Hasanaginicu". "Hasanaginica" ima osobina koje idu u prilog shvatanju da su i ikavizam i prelazak *-l* u *-a* na kraju sloga stizali, bar kao podsticaj, iz zapadnijih govora. Naime, za "Hasanaginicu" se od ranije misli da je nastala na tlu Imotske krajine.

Najvjerojatnije u muslimanskoj sredini. Na ovakav zaključak upućuje više momenata koje nam pruža ovaj biser našeg narodnog stvaralaštva. Ona se u toj sredini mogla održati i poslije 1717, kada su Muslimani napustili te krajeve, i tu je mogla doživjeti različite deformacije (isp. o tome kod mene: *Neki problemi "Hasanaginice" sa posebnim osvrtom na njenu osnovnu varijantu*, Naučni sastanak slavista u Vukove dane, knj. 4, 1974, 339-360). Ovo, naročito, vrijedi za fonetske osobine, kao i pojedine lekseme koje nisu ušle u leksički fond hrvatskog stanovništva tih krajeva (isp. o tome M. Šimundić: *Jezik narodne balade "Asanaginice"*, Rad, JAZU, 376, 111-131). I u "Hasanaginici", upravo i u "Asanaginici" imamo očuvano *-m* na kraju riječi, u nastavačkim morfemama: *ljutim, ranam, nam, sinkom, Bogom*. A, kako je i ovdje pokazano, to je jedna od bitnijih osobina koja odvaja govor Muslimana od govora Hrvata zapadne Hercegovine. U govoru Imotske krajine "svaki morfem $m > n$ " u tom položaju, kako konstatuje M. Šimundić. Ako se ta pojava širila u kopneni dio iz priobalnih govora od XVII vijeka, jasno je zašto je nema ni u govoru Muslimana zapadne Hercegovine, pa ni u "Asanaginici". "Hasanaginica" nije ni mogla da zna za ovu pojavu. Ona je nastala kada se počelo uopštavati *-n* mj. *-m* na kraju riječi. Pošto je ta pojava, od samih svojih začetaka, nosila u sebi i svojevrsno nacionalno obilježje, ona nije postala i sastavni dio fonetike muslimanskih govora ovih krajeva. Tako ona nije mogla biti zastupljena ni u izvornoj "Hasanaginici". A kada su Muslimani napustili ove krajeve, to je početak XVIII vijeka, ona je ostala da živi u sredini u kojoj je i nastala, ali je, bar do vremena kada je prenesena na hartiju, zadržala tu osobinu. To je mogla tim lakše što ta osobina nije morala biti strana jezičkom osjećanju onih koji su je nosili u svom "kuturnom nasljeđu". Uostalom, mi i danas u narodnim umotvorinama nalazimo podosta osobina koje nikako nisu svojstvene govoru sredine u kojoj živi to narodno blago, a koje, opet, upućuju na krajeve iz kojih je to blago dospjelo u te sredine.

Dakle, i ovaj momenat bi govorio da se supstitucija *-m* sa *-n* širila od XVII vijeka i da je postajala sastavni dio fonetike predjela koji se nalaze zapadnije od Neretve u hercegovačkim granicama. Od samih početaka širenja ove pojave na našem jezičkom tlu ona je poprimila i svojevrсно nacionalno obilježje, baš kao i konzerviranje foneme *h* u našim središnjim govorima. Tako se desilo da su Muslimani iz zapadnijih krajeva mogli sa sobom nositi poneku specifičnost, svojstvenu govoru kraja iz koga su se preseljavali u zapadnu Hercegovinu: *j* mj. *lj*, *ć* mj. *č* i sl., i nametati je govoru Muslimana starosjedjelaca u tim krajevima, ali ne i supstituciju *-m* sa *-n*. Svakako, na rasprostiranje ovih pojava imali su znatnog uticaja i drugi momenti: socijalni, u prvom redu, pa, zajedno sa tim i regionalni. Nije isključen, uz to, bar za ove krajeve, ni podsticaj za takva fonetska rješenja koji je dolazio sa strane, iz jezika vladajuće nacije.

Sitović se i ovdje slaže sa govorom svoga rodnog doma. On ima očuvanu fonemu *-m* u finalnom položaju riječi. To je i shvatljivo. Ta se osobina mogla širiti u zapadnohercegovačke govore upravo u doba kada je on mijenjao životnu sredinu. Pošto je iz rodnog doma nije ponio, nije je ni kasnije usvojio. Svakako, znao je da ta osobina ide u red onih koje se nikako ne mogu proglašavati opštim i ma koliko će ta osobina postati obilježje njegove nove životne sredine, on je nije prihvatio.

Jotovanja

Rezultati i starijih i novijih izmjena nepalatalnih suglasnika kada su se nalazili u neposrednom dodiru sa sonantom *j* imaju u ovom govoru opšteštokavski karakter, tj. *tj* > *t'* > *ć*; *dj* > *d'* > *đ*; *nj* > *n'* > *ń*; *lj* > *l'* > *ļ*; *pъje*, *bъje*, *mъje*, *vъje* > *plje*, *blje*, *mlje*, *vlje*. Primjeri koji slijede bilježeni su u svim posjećenim mjestima. Na izuzetke će se posebno ukazati;

tj > ć:

kùća, plèća, vrùća, srùća, svića; slipòća, čistòća; tić, mijùrić; vèći, ljùći, plìći; nàćve, mǎćeha, mǎćija; sić, pòsić, obùć;

dj > đ:

mèđu, mèđa, prèđa, čàđa, r̂đa, hr̂đa, mèđasi; slàđī, mlàđī, tvr̂đī, kràđa, glòđē, ròđen, rođenje, sàđen, sáđenje, svàđa, žèđa, tũđī, tuđínac, gràđani.

Jedini izuzetak od ovoga imamo u apelativu *mejaš-mejaši* na koji se nailazi u mnogim mjestima. U Grudama mi je informator rekao da se tako ranije govorilo, a da je “po novom – cilj”. Ovaj izuzetak je sasvim razumljiv. U pitanju je termin koji se u tom glasovnom sklopu mogao rasprostrijeti daleko u dubinu zemlje, daleko od čakavskih granica. Termin je išao zajedno sa administracijom. Napominjem da sa druge strane Neretve, u istom značenju, imamo: *marginj*, za koji Vuk kaže da se čuje: “u Srijemu” u značenju: krtičnjak, mravinjak i “male umčice, načinjene za bilježenje granice po livadama, Grenzhügel, collis terminalis” uz to u C. Gori i Dalmaciji “ono zemlje što se između dvije njive ostavi neuzorano kao međa, die Grenze, limes” (*Rječnik*, s. v.).

Osim ovoga primjera sa *j* mj. očekivanog *đ* nije se u mom materijalu više našao nijedan. Jasno i zašto. To je iskonsko štokavsko područje čiji je fonetski inventar od najranijeg vremena nosio u sebi sva obilježja štokavskog dijalekta. Čakavski uticaji su dolazili kasnije.

Sitović ima pored afrikate *đ* u primjerima ove vrste i potvrda za sonant *j*. H. Kuna navodi uz: *mładim, među* i: *gospoju, takojer, meu, meumetak* (op. cit., 141). Mislim da je sasvim jasno zašto je kod Sitovića redovno *mładim*. Taj oblik je on ponio iz rodnog doma. Jasno je i zašto se javljaju oblici kao *takojer*. On te oblike nije nosio iz roditeljskog doma. Ti oblici pripadaju krugu leksema koje ne čine sastavni dio leksike širih narodnih slojeva. Znači, on je takve likove mogao prihvatiti u novoj životnoj sredini. Za

oblik *meu* = *meju* isto tako bi se moglo pomišljati da je nov u njegovom rječniku. Istina, i danas u ovim krajevima živi leksem *mejaš*, što bi se moglo dovoditi u vezu sa Sitovićevim oblikom *meu*. Ali ja nisam u to ubijeden: u našem govoru nije izrazio gubljenje sonanta *j* u intervokalnem položaju. Ipak će biti tačnije da je Sitović primio ovu riječ, i u ovom obliku. Naravno, i ovdje vrijedi konstatacija da je u granicama jednoga jezika, makar ga dijelile i međudržavne međe, teško uspostavljati stroge granice. To vrijedi i za snopove izoglosa, a pojedinačnim leksemama su putevi uvijek otvoreni.

O sudbini starijih skupova **stj*, **zdj*, **skj*, **zgj* govori se u poglavlju o skupinama *št* i *žd* (str. 133).

Za rezultate izmjene ostalih sugl. i sug. skupova, uključujući i labijale, nije potrebno navoditi primjere, jer tu nema odstupanja od standarda.

Kada su nepalatalni suglasnici došli u vezu sa sonantom *j* na našem današnjem jezičkom području, oni su se i u ovom govoru mijenjali, i to u duhu novoštokavskih govora. Tako imamo:

ič, pôc, nâc: îdên, pôdên, nâdên;

odnosno:

cvîce, smêce, brâca; grôžde, gvôžde, lišce;

kao i:

grâblje, grôblje, grêblje, snöplje, zdrâvlje, grmlje.

Jedino u govoru Muslimana Ljubuškoga i Vitine tu može da se javi *j* mj. *lj*: *grêbje, zdrâvje*. Naravno, i ovi primjeri idu sa onim gdje u govoru tih predstavnika zapadne Hercegovine imamo zamjenu sonanta *lj* sonantom *j*. Naime, normalno je pretpostaviti da je i ovdje prvo izvršeno jotovanje sekvenci *pj*, *bj*, *mj*, *vj*, da smo u rezultatu tih izmjena dobili sekvence *plj*, *blj*, *mlj*, *vlj*, a da se docnije i to *lj* zamijenilo sonantom *j*. Da je ovaj proces upravo ovako tekao, pokazuju rezultati izmjene drugih skupina, up. i u

njihovom govoru: *cviće, smeće, grožđe*, na jednoj strani, a: *zeje, grane mj. zelje, granje*, na drugoj strani.

Ovo, isto tako, mogu biti neki pokazatelji za određivanje vremena rasprostiranja ove pojave u zapadnohercegovačkoj štakavštini. Ako se prihvati mišljenje da je novo jotovanje, kao proces, bilo aktivno u XVI vijeku, da su se njegovi rezultati bili ustalili u XVII vijeku, onda se i pojava sonanta *j* mj. *lj*, odnosno *n* mj. *nj* mora vezati za period koji slijedi iz toga, tj. za XVIII vijek.

Pored *rodjak* ovdje će se javiti i *rodijak* (Rasno, Grude, Zvirici, Vranić). A uz *krmeći, goveđi, teleći* javlja se i *krmećiji* i *krmetiji, telećiji* i *teletiji*, up.:

gòveđijī (K. Gradac, Čitluk, D. Selo, Grude);

kṛmećijī (D. Selo, Čitluk);

tèlećijī (D. Selo);

pored:

gòvedijā glava (Rasno, Izbično);

tèletijē mēso (Goranci, Uzarići, Zvirici, Izbično, Studenci);

pràsetijē (Uzarići, Izbično);

ćukètijā kùca (Izbično);

kràvijē mlīko (Izbično, Radišići, Humac, Studenci);

magarètijī đūbar (Radišići).

Oblike *gòveđī, tèlećī, kṛmećī* bilježio sam u Pologu, Biograticima, Zvirovicima.

Jasno je da u primjerima tipa *govediji, teletiji* nije ni bilo uslova za jotovanje (*goved + iji*), a da su oblici tipa *goveđiji, telećiji* nastali kontaminacijom oblika *goveđi* i *govediji, teleći* i *teletiji*.

I u susjednoj Imotskoj krajini imamo slično stanje: *gòvedī- gòvedijē, jànjetijī, jànjetijē* (Šimundić, op. cit., 75). I u Rami se javlja *gòvedijī, piletijī*, uz: *tèlećijā, gòveđijē, kṛmećijē* (Okuka, op. cit., 67).

Lovro Sitović ima neizmijenjene skupine *tje, dje, pje...* Herta Kuna navodi iz njegovih djela i primjere: *krstjanah, poglavje, kopja, drvju, gvozdje, djavla, zdravje, pametju, svetogrdje, milosrdje; rodiak, divja; razmišljanje, sahranjenje*, ali i: *molieniem, želiom* (op. cit., 140-141). Sitović, opet, ima: *nađe, sađu, pođu, otiđe, uziđe*; i: *izaći, otići, doći* (isto, 141). Zaključak je jasan. Kompozite sa glagolom *ići* pretrpjele su izmjene; ali se još nisu bili ustalili oblici sa novim jotovanjem, koje je uslijedilo poslije gubljenja poluglasnika. Istina, i prof. Kuna ukazuje na slučajeve gdje se miješaju u pisanju oblici sa starijim i oblici sa novijim jotovanjem (up.: *razmišljanje : molieniem*) i ukazuje na Maretićevo mišljenje da je kod dalmatinskih pisaca jotovanje u gl. imenicama do 18. vijeka bilo završeno. Čini mi se da se to može reći i za Sitovića. On je mogao nositi u svom fonetizmu ne samo *ļe < lbje, ņe < nbje* nego i *će < tbe, đe < dbje* (isp. o tome kod mene JF, XXVIII). Činjenica je da se srpskohrvatsko jotovanje začelo znatno ranije od vremena u kome je živio L. Sitović. Činjenica je, isto tako, da se ono nije u svim pojedinostima vršilo sinhronizovano, niti je imalo isti domašaj u svim našim govorima. Prema tome, jasno je zašto ni u jeziku naših starijih pisaca nemamo iste potvrde. Svakako, Sitović je mogao imati u govoru *l'e i ņe* od *lbje, nbje*. Vjerovatno je imao i *pruće, grožđe*. A što on piše i neizmijenjene ove sugl. skupine, uzročnike treba tražiti i van hercegovačke govorne situacije. Uz to se ne smije gubiti iz vida ni to da u tim krajevima, i danas, imamo i sekv. *-iji: kraviji, teletiji* gdje i ne postoje, formalno, uslovi za novo jotovanje.

Dodajmo uz ovo da M. Šimundić u Sitovićevoj "Pisni od pakla" neizvršeno jotovanje nalazi samo u primjerima koji su bili zahvaćeni novim jotovanjem: *grozdje, milosrdje; krstjanina, pametju, kripostju*. Ali ni ti primjeri nisu pouzdan znak za tvrđenje da je takvo stanje bilo u govoru Ljubuškoga u vrijeme djetinjstva L. Sitovića. Naime, ako se izuzme *grožđe*, sve navedene riječi pripadaju krugu religijske leksike. Prema tome, Sitović ih nije

morao nositi iz Ljubuškoga, iz svoga doma, nego ih je mogao primiti, zajedno sa novom vjerom, iz nove životne sredine.

U poglavlju o refleksima *ě* ukazano je na postojanje, u ovom govoru, i jekavskih oblika. Takvi primjeri, u prvom redu, bilježeni su u mjestima koja se nalaze bliže Neretvi – tj. granici između ovoga i centralnohercegovačkog govora. U tim mjestima, isto tako, bilježeni su i primjeri za jekavsko jotovanje:

Jare:

vìđeli, šćěo, vòčkāna (vodekana-vodkana), *dòcerat*;

K. Gradac:

đe je, đětelina, mèđed, mèđedica;

D. Selo:

đevōjka, đěvēr, pije ljèkove, đě je, nàcerān, išćerāno;

Goranci:

mèđed, mèđedā;

Uzarići:

mèđed, mèđedica;

Čitluk:

něđe, sědalica, pòtlje, kīselit mliko;

Biograci:

iščerāj, něđe, mèđed, mèđedica;

Zvirovići:

đe izvire, išćerat, dòcerō, dòcerā;

Trebižat:

nīde, đěvera, sěvera, ljèto;

Međugorje:

nājljepše, u Njèmačkōj, sljépa, đě je, svàđe, mljéko;

Polog:

đèca, vòđeka;

G. Britvica:

něđe, u Njèmačkōj.

Navedeni primjeri ne iziskuju posebna objašnjenja. Ona se nalaze u činjenici da se ova mjesta graniče, i neposredno, sa jekavskim govorom Mostarske kotline. Uz to slijedi i napomena da je vrlo živa veza između ovih mjesta i centralnohercegovačke govorne zone, a tamo je jotovanje sonanata *l* i *n*, kao i dentala *t*, *d* i strujnih *s*, *z* skoro dosljedno. Otuda i u Trebižatu i Čitluku: *ševera* pa i *kišelit*.

Suglasničke skupine *št* i *žd*

Ovo je štakavsko područje štokavskog dijalekta, to znači da tu treba očekivati skupine *št* i *žd* umjesto starijih grupa **stj*, **zdj*, **skj*, **zgj* (**sk^e*, **zg^e*). Tako i jeste. Ovdje imamo *št* i *žd* u zasebnim riječima i sufiksu *-ište*, skoro bez izuzetka. Sekvence *šč* i *žd* obično se javljaju u oblicima konjugacije. Evo potvrda za to:

Polog:

štâp, štèta, štène, štùcavica; klišta, güşterica, ùlište, siromáština, gòdište, daždènjāk, zviždùkā;

uz:

pûščāj;

Jare:

štène, štâpom, štèta, ògnjište, ràštika, zèmljište, ìgralište;

uz:

zàpuščeno, ìspūščā;

Grude:

štâp, štùcā mi se, štèta, ùštâp, štètā, višt, višta, vištiji, prišt, prištom, štètē, štène, güşterica, vrištali, uštínija, dvòrište, šèničište, daždènjāk;

uz:

gòdīšće, išći, išcū, išcēn, pūščēn, pūšcat, pūščajū, zvižđi, zvižđija;

K. Gradac:

štāp, štēta, štēne, gūšterica, klišta, vištijī, prīšt, prišti, gòdīšte, ùlište, bostànīšte, duvànīšte, prigòdištilo janje, dreždènjāk, drždènjāk, zvižđuk, zvižđukā, zvižđī, mažđī iz oblaka;

uz:

bīšcū, išcū, išcēm, pūšcat;

Dobro Selo:

štāp, štēne, štēta, vòština, brštan, klišta, ràštika, štucā mi se, vrištī momak, prīšt, prišti, vòštan, ògnjīšte, duvànīšte, droždènjāk, draždènjāk, mōždani;

uz:

ušćinjo, pūšcat, pūšći, vrišcū, vriščēte, biščēn, bišcū, navìšćujē, navìšćenje, šćīpljē se, napūšćali, upròpāšćen, išcēm;

Goranci:

štēta, štāpovi, štucavica, prīšt, klišta, ùlište, gòdīšte, duvànīšte, daždènjāk, zvižđīn, zvižđīte, zvižđili;

uz:

pūščajū, pūščēn;

Uzarići:

štēne, štēta, štāp, klišta, ràštika, igrālīšte, gòdīšte, kùpusīšte, mōždina;

uz:

pūšći, spūšćaj;

Čitluk:

štāpon, štēte, ù šteti, oštetili, ràštika, prišti, sirište, droždènjāk, mōždani;

uz:

zvížďa, zvížďū, zvížďš, púšćajū;

Biograci:

štěta, štâp, štucavica, gűštěr, vištica, ištēm, ištū, bištū, vrišti, vrištijo, klišta, gòdīšte, duvànīšta, nevaljálština, drždènjāk, drzdenjáci, zvíždi, zvíždē, zvíždūkōm, mōždani;

uz:

išćēm/n, išćū, púšćat;

Zvirici:

štâp, štène, štucā mi se, rāštika, klišta, ògnjīšte, Píštalo, mōždāni, zvíždukā, daždèvnjāk, drždènjāk;

uz:

nāpušćenī kúcā, spùšćilo se, pòpūšćā, pūšćō, išćēm, išćū;

Zvirovići:

štène, štédī, štěta, štáponi, prègršta, òšetijō, gűšterica, gòdīšta, duvànīšta, bunjištārice, māždī, mōždāni, drždènjāk, Píšet;

uz:

išćēm, išćū, púšćali, zvíždukā, zvížduk;

Studenci:

*štène, štápon, štěta, gűštěr, rāštika, klišta, duvànīšte, igra-
lište, ùlište, kumpirīšte, gòdīšte, vištijī, drždènjāk, māždī,
mōždāni;*

uz:

púšćat, púšćajū, púšćū, púšći, púšćā, zvíždē, zvížďū, zvížďa;

Radišici:

*štâp, štène, prègrš-prègršta, ùštipci, ùštipākā, gűšterica, rāš-
tika, prišt, prištovi, gòdīšte, ògnjīšte, kumpirīšte, drždènjāk;*

uz:

išćen, stišću, pūšćiš, pūšćajū, pūšćā, navišćivajū, navišćenje, nāmješćāju, nāmješćāja;

Humac:

štāp, štēta, rāštika, ògnjīšte, planištār, duvāništa, mōždāni, zviždūkā;

uz:

navišćenje, pòpūšćā;

Trebižat:

štēta, štāpovi, štāpina, prīš-prīšta, prègršta, štēne, vrištī, ògnjīšte, ùlište, gòdīšte, zèmljīšte, zviždē, mōždani;

uz:

bīšće, bīšću, išćēm, zviždūkā;

Međugorje:

štāp, štēne, štētu, štètili su, òštètili su me, štūcavica, prīšt, ògnjīšte, ùlište, zèmljīšte, mōždani;

uz:

nāpušćā ženu, pūšćā, pūšćat, pūšćā ženu, òtpušćen, zviždēš, zviždū, zvižda;

Crveni Grm:

štāp, štēta, ògnjīšte, kòsīšte, ùlište, mōždani;

uz:

bīšću, navišćenje, kršćenje;

Bijača:

štēta, štāpon, štūcavica, rāštika, štīpā me, duvāništa, ògnjīšte, mōždānim;

uz:

išću, pòpūšćā, navišćenje;

Vitina:

štâp, štâpi, štène, štènâd, gùšterica, štùcavica, vrištat, vrištê, pùšten, puštènica, išti, ištêmo, duhànîšte, ìgralište, ògnjîšte, môždani, zviždî;

uz:

namîšćajû, pòpùšćâ:

Rasno:

štâp, štètu, štâpovi, ràštika, gùšterica, klîštima, sirište, duvànîšta, Rìpišta, drždènjâk, môždani;

uz:

bîšćê, ispùšćâ, navišćénje;

G. Britvica:

štâp, štèta, klîšta, ògnjîšte, duvànîšta, môždani;

uz:

îšćû, navišćénje;

Izbično:

štâp, štène, štèta, vîštica, štùcavica, prîšt, prîšton, gùšterica, uštîpci, vîštice, Rìpište, gòdište, sirište, ùlište, dvòrîšte, vòština, ràštika, daždènjâk, môždani;

uz:

bîšćû, îšćû, îšćên, stîšćên, stîšćû, prîtišćû.

Jedino sam u ovom mjestu naišao na razliku između starijih i mlađih generacija. Naime, jedan moj informator je rekao da se u mjestu samo kaže *štâp*. Drugi je dodao i: *šćâp*. Poslije manje rasprave došlo se do saznanja da su starije generacije imale uz *štâp* i *šćâp* (up: Moj did je govorijo i: *šćâpon*).

Čerigaj:

štâp, štèta, klîšta, ùlište, ògnjîšte, daždènjâk;

uz:

pùšćâ, navišćénje;

Kočerin:

štène, štènād, štápovi, ràštika, klišta, štùcā mi se, štùcavica, raspuštènjāk, drždènjāk, daždènjāk, mòždani;

uz:

išcēm, zàiščēm, pùšcat, pùščā, raspuščènica, zviždat, zvižda, zviždi;

Vranić:

klišta, prīšt, gùštēr, gòdīšte, gùšterica, ògnjīšte, duvànīšte, daždènjāk;

uz:

išcē, bìščē, šcīpā, pòščāpā se; čak i: šcāp, ùlišće, ùlišcā.

Izneseni materijal upućuje na nekoliko zaključaka, i to:

1. Štakvizam je u ovom govoru izvorna osobina. On se nasljeđuje od najstarijih vremena i čini ovaj govor sastavnim dijelom naše štakavštine. Pojava sekvence *šč* u zasebnim riječima zabilježena je u nekim pograničnim mjestima: Grude, Izbično, Vranić, a to su upravo istureniji punktovi prema šćakavskim govorima Imotskoga, Duvna ili Posušja.

2. Onaj spor oko primata *štapa* ili *ščapa* u Izbičnom pokazuje da u tome mjestu ni sekvenca *šč* nije potpuno strana, ali, ipak, da preovlađuje sekvenca *št*. Šimundić je povukao granice između svoje šćakavštine, tj. šćakavštine Imotske krajine i štakavštine Bekije linijom koja ide od “Cerovih Dolaca, izbija na brdo Vranić, obuhvatajući Gradac, Mamice i Grude ...” (op. cit., str. 14). To znači da su i Vranić i Grude krajnje tačke rasprostiranja šćakavštine kao govornog tipa i sasvim je razumljivo da se u tim oblastima, tj. u pograničnim mjestima, mogu sresti i osobine koje karakterišu govore sa druge strane naznačene linije. Ja, naravno, ovdje ne insistiram na statusu prelaznosti u ovim govorima, mada ni ta pomisao nije bez osnova. Ipak, ovi govori cjelokupnom

svojom strukturom uklapaju se u naš zapadnohercegovački govorni tip i kao takvi su uključeni u njegove granice.

3. Pojava sekvenci *šč*, pa i *žđ* u oblicima konjugacije može se različito i shvatiti i tumačiti. Moglo bi se, na osnovu navedenih primjera, i ovdje tražiti šćakavsko ishodište ovoga govora. Jer, to materijal pokazuje, nije mali broj potvrda sa *šč*; moglo bi se, isto tako, ishodište ovoj pojavi tražiti u tješnjim vezama sa susjednim šćakavcima, a takvi govori, vidjeli smo u uvodnom dijelu, opkoljavaju naš govor sa tri strane. Jedino je Neretva međa između našega govora i šćakavaca centralnohercegovačke zone. Mogla bi se, zatim, ova pojava objašnjavati “iskakanjem” datih glagola iz svoje konjugacione skupine i njihovo “uskakanje” u drugu skupinu gdje postoje fonetski uslovi za pojavu sekvence *šč*, tzv. podmlađeno jotovanje. U vezi sa ovom problematikom ja ću podsjetiti na činjenicu da upravo ovakve likove nalazimo i u isturenim dijelovima istočnohercegovačke ijekavske zone do kojih, to je van spora, nikako, i nikada, nisu mogli da dopiru ni čakavski ni šćakavski uticaji. Potvrde za takve oblike, tj. za oblike *išći, bišću, vrišću, zaišći; išćem*, kao i: *pušćati, pušći, pušćo ga, raspušći, namješćen, smješćen* uz: *zvižđu, zvižđe* – ja navodim iz više mjesta istočne Hercegovine. Uz to kažem da ja tu ne bih tražio šćakavske uticaje nego bih, prije, bio za traženje objašnjenja u analoškim procesima ili u promjeni konjugacione vrste. Bitno je, podvlači se u opisu istočnohercegovačkog govora, da tu nema šćakavizama tipa *ščene* i *ščeta* (Peco, *Istočnohercegovački*, 91-92). Kao što naš materijal pokazuje ni u zapadnohercegovačkoj ikavskoštakavskoj zoni nema potvrda za *šč* u primjerima tipa *ščene* i *ščeta*, tj. nema potvrda za ovu skupinu, ako se izuzmu ona pogranična mjesta, van oblika glagolske paradigme. To, takođe, govori da je šćakavizam ovdje izvorna govorna pojava, a da su primjeri sa sekvencom *šč* morfološkog porijekla. Ova situacija podsjeća na istarsku u kojoj, takođe, imamo *št* u zasebnim rije-

ćima i sufiksu *-ište*, a *šć* u živim alternacionim odnosima (isp.: R. Bošković, *Refleksi grupa* tj, dj; тј, дј; stj, zdj... u *dijalektima Južne i Jugozapadne Istre*. Prof. Bošković ističe da se ograničenost “uticaja *šć* govora samo na alternacione odnose teorijski može razumeti: on bi značio – u krajnjoj analizi – da su uticaji *šć*-govora na *št*-govore bili prvenstveno gramatičke prirode”, (str. 87). Takvo objašnjenje moglo bi se primijeniti i na naš govor, iako tu nije isključena ni ona druga mogućnost – to je vlastita osobina, nastala u sklopu razvitka ovih govora kao dijalekatske cjeline, a njeni uzročnici mogu biti ili analoškog karaktera ili, pak, promjena konjugacione skupine. Postojanje istih oblika i daleko van granica ovoga područja, to mišljenje podržava.

Izvornu štakavštinu u ovom govoru potvrđuje i L. Sitović. U njegovoj pisanoj riječi nalazimo: *dažditi, taštine, ištete, skupštine, baštenici*, a u *Pisni od pakla* ima samo jedan primjer sa *šć*: *praščate* (Kuna, *Sitović*, 142). U drugim njegovim djelima našlo se više potvrda sa *šć*: *dopušćujem, spuščca, navišćenja, zapušćena*. Kuna pomišlja da je ova osobina, pojava sekv. *šć*, sekundarnog porijekla u Sitovićevom jeziku, tj. da on “nije imao grupu *šć* u svom jeziku” i da su navedeni primjeri, sa tom skupinom, preuzeti iz drugih govora – Makarske ili drugdje. Ali ne mora biti tako. Ovdje, prvo, treba odvojiti primjere sa ovom sekvencom u posebnim leksemama, i u oblicima glagola. Pojava sekv. *šć* u oblicima glagola, kako će se i niže vidjeti, ne mora biti oznaka šćakavske pripadnosti govora koji je sadrži u svom fonetskom inventaru. Takvi oblici mogu se i drugačije objašnjavati.

Šimundić, opet, konstatuje da u *Pisni od pakla* “nema potvrda za šćakavizam”. Tu on nalazi: *ištete, štetom, štetovao, gušterice*, što je i shvatljivo. Ljubuški ni tada, ni ranije, nije pripadao šćakavskim govorima. Sitovićev šćakavizam je odraz slike govora njegovog zavičaja.

Podnovljeno jotovanje

Nekoliko riječi o primjerima tipa *pošćah* i *oprošten*. To su primjeri koje, obično, objašnjavam podnovljenim/podmlađenim jotovanjem, ali koji se mogu i drugačije objašnjavati. Kao što je poznato, prof. Belić je smatrao da je pojava skupina *šć*, *žđ* u primjerima kao: *pošćah*, *bražđah*; *čišći*, *gušći* analoškog porijekla. Prema odnosu koji imamo u *mutiti-mučah-mućen* pojavilo se i *čašćah-čašćen* prema *častiti*. Istu pojavu imamo i u komparativu pridjeva. Prema odnosu koji imamo u *ljut-ljući* pojavilo se i *češći* : *čest*. A ovo sve zbog toga što je “u našem jeziku preovladala isključiva veza” sa krajnjim suglasnikom osnove, a ne sa suglasničkom skupinom (JF, IV, 23). Pojava novih sugl. skupina *šć*, *žđ* u nekim kategorijama riječi postala je, tako, opšta. – “U savremenom srpskohrvatskom jeziku, kaže prof. Belić, u osnovi imperfekta i komparativa, iako se te dvije kategorije obrazuju nastavcima prve, praslovenske epohe (tj. ti oblici znaju za staro jotovanje, moja napomena), kada god u prezentu ili u pozitivu imamo suglasničke grupe *st* ili *zd*, imamo *šć* i *žđ*, bez izuzetka” (isto, 22).

Ako podemo od ovakvog mišljenja, tj. da smo još u predbalkanskoj eposi od skupova *stj*, *zđj*... dobili *šć* i *žđ*, koji će docnije, u što-govorima, i ekavskog i jekavskog narječja, disimilacionim procesima dati *št* i *žđ* (isp. Belić, op. cit., 22, kao i JF, XXIII, 1, uz to i Ivšić, *Posavski*, 135-136), moguće je pomišljati da se ovi disimilacioni procesi nisu vršili pravolinijski, da nisu bili sveobuhvatni, bezizuzetačni, nego da su se uz novonastale skupine *šć* i *žđ*, u nekim kategorijama riječi, ili oblicima nekih glagola, mogli održati i stariji skupovi *šć* i *žđ*. Na takve pomisli upućuju primjeri koje nalazimo kod naših starijih pisaca. A kod njih nalazimo ovakvo stanje:

1. U Ranjininom lekcionaru, prema podacima koje nudi Rešetar (Rad, 136, kao i Najstarija dubrovačka proza), imamo

št “i u takijem prilikama, gdje inače i u štokavaca može biti *šč* (u participu pasivnom i u iterativnom obliku glagola na *-stiti*): *očistaju, očišten, očišteni, očištena, očištenu, očištenje, očištenja, očištenju, navještujući*”, ali tu nalazimo i: *skupščina, opušćena, trgovišće, pročišćen, posvetilišće, posvetilišća, svetilišće*. Rešetar misli da je likove sa *šč* unio drugi pisar iz originala u ovaj lekcionar, iako je i on u 30 primjera “okrenuo *šč* na *št*”. Prema tome, to su obični “čakavizmi”, preuzeti iz Bernardinovog lekcionara. Ali, sada se postavlja pitanje: zašto ih je ovaj dubrovački prepisivač ostavio neizmijenjene, zašto je negdje intervenisao, a negdje nije? Naravno, odgovor bi mogao biti i ovakav: u pitanju su pisarske omaške; prepisivač nije bio pažljiv pri prenošenju čakavskog teksta u štokavštinu. Takav odgovor nije nemoguć. Čak bi se mogao i braniti. Ali postoji još jedno moguće rješenje ovoga problema, a ono je za mene prihvatljivije. A to je: prepisivač nije ovdje intervenisao zbog toga što su mu i ti oblici, oblici sa *šč*, bili obični, što ih nije smatrao tuđim, jer ih je mogao svakodnevno slušati od svojih sugrađana i savremenika. Tamo, pak, gdje mu je skupina *šč* “parala uho”, prepisivač je intervenisao, prenosio to u “štokavštinu”. Ovo bi, opet, govorilo da se u Dubrovniku u XV vijeku moglo čuti i *šč* i *št* u pojedinim kategorijama riječi. Dakle, i *očišten* i *očišćen*. Docnije će se distribucija ovih glasov. skupina polarizovati: recimo u morfemu *-ište* (*svetilište*), ostaće samo *-št* u ekavskim i ijekavskim govorima što-dijalekta; u komp. pridjeva, u imperfektu, opet, uopštiće se *šč* (*gušći, pošćah*); u nekim glagolskim oblicima zadržaće se obje ove skupine (*očišćen : kršteni*). Svakako, na ovakvu distribuciju ovih glasovnih skupina imalo je uticaja i novo jotovanje sa skupinom *šč* (*lišće* i sl.). Upravo, primjeri tipa *lišće, čašću*, koji su stajali prema *list* i *čast*, mogli su potpomoći da se sekv. *šč*, kao alternaciona skupina prema *st*, zadrži i u nekim oblicima konjugacije, i u komparativu pridjeva.

2. Stariji pisci nude nam dosta neujednačenu sliku o ovim problemima. Što je i shvatljivo. Kod bosanskih pisaca ikavaca

skupinu *šč* treba i očekivati; kod pisaca koji su se služili ćirilicom, grafija ne dopušta da se jasno razgraniče skupine *šć* i *št*. Zbog toga se i ovdje mora poći od pisane riječi Dubrovčana. A kod njih nalazimo:

a) Š. Menčetić: *češće*: Da *češće* zagrlju angelsku nje lipos (v. RJA, s. v. *čest*);

b) M. Držić; prema Rešetar, grupe *št*, *žd* ima “uvijek ... na svom mjestu ... a samo Gulisav Hrvat govori jedanput *iščem*” (M. Rešetar, *Jezik Marina Držića...* 151);

c) B. Gradić, Držićev vršnjak i dubrovački vlastelin, koji je pisao onako kako se u njegovo vrijeme govorilo u Dubrovniku, ima *češće*, *očišćena*, *isčišćenje*, *pričešćenja*, *očišćenju*, *isčišćenja*, *pričešćenje*, *pričešćevaše*, ali i: *očišten*, *navještujem* (Rad, 136, str. 102);

d) A. Gučetić ima: *očištenje*, *pričešten* (op. cit.);

e) D. Zlatarić: *najgušće*, *najpušće* (A. Vaillant, *La langue de Dominika Zlatarić*, 316);

f) I. Gundulić: *čašćena*, uz: *častjen* (v. RJA, s. v. *častiti* i M. Rešetar, *Glavne osobine Gundulićeva jezika*, Rad, 272, 15).

3. Kod bosanskih pisaca situacija je nešto zamršenija. Iako skoro svi potiču iz šćakavske zone, u njihovoj pisanoj riječi osobine lokalnih govora, bar što se tiče sekvence *šč*, često ustupaju pred skupinom *št*. Tako imamo:

a) I. Ančić, Duvno: *kršten*, *proštenja*, *dopušteno*, *ištu*; uz: *kršćen*, *navišćenje*, *očišćena*, *oproščeni*, *pričešćenje*, *vodokršće*, kao i: *kršćaše*, *prašće*, *spušća*, *išču*. Ovakvi dubleti, po mišljenju Sv. Markovića, odraz su stanja koje je bilo “u Aničićevu govoru, odn. u govoru njegova kraja” (Sv. Marković, *Jezik Ivana Ančića*, 76-77);

b) M. Divković, bosanski pisac XVII vijeka, ima: *pričeštenia*, *oprošten*, *proštenie*, *navišťue*, *godište*, pa i: *češte* (Đ. S.

Dorđević, *Matija Divković*, Glas SKA, 52, 115, v. i D. Brozović u HDZb., II, 145);

c) Stjepan Matijević ima grafemu Ψ , koja bi se mogla čitati i kao *šč*; N. Lašvanin ima uz Ψ i *šč*: *ščeta, ščetovala, išćući, pušća*, ali je više primjera sa Ψ (v. A. Mladenović, *O jeziku letopisa fra Nikole Lašvanina*, Naučno društvo BiH, Građa X, Sarajevo, 1961, str. 57);

d) Stipan Margitić, Jajce, ima, takođe, grafemu Ψ , iako je u svom govoru mogao imati skupinu *šč*: *očiuyneni, ožalouynen*, ali i: *žvižđući, zvizćući*, uz: *daždi, druždevnjaci, družčevnaci* (S. Vukomanović, *Jezik Stipana Markovca Margitića*, Filološki fakultet, Beograd, 1971, 80-82);

e) F. Laštrić je “izrazito” štakavski pisac, ali i on zna za poneki primjer sa *šč*: *bunišće, naraščaja, viščice, utočišće, milošća*. H. Kuna misli, i ne bez razloga, “da je pisac svjesno nastojao da piše upravo štakavski” i da u tom pogledu “bude dosljedan”. Govor njegovog rodnog kraja i danas je šćakavski. Laštrić ima sekv. *št* i u primjerima tzv. podnovljenog jotovanja: *kršten, pričeštenje, oprošteni, očištenja, otpuštenje, očištene, prižaloštena*, pored: *oprošćen, pričešćenje, ožalošćenje, očišćena, namišćena, otpušćena*, odnosno: *spušća, pripušćati, pričešćuje, navišćuje, žalošćaše, pošćaše, čašćaše, tišćaše*. I u komparativu pridjeva je *šč*, osim u: *lašte*, od *laštan*, iako i tu pored *lašće*. Prof. H. Kuna se pita, s obzirom na piščevu svjesnu težnju da štakavizira sve primjere sa sekv. *šč* “odakle i ovoliki broj primjera s refleksom -šč u ovim kategorijama podnovljenog jotovanja” i smatra “da objašnjenje leži, s jedne strane, u većoj frekventnosti riječi s podnovljenim jotovanjem”, a s druge strane je “još daleko važnije što su primjeri prve grupe (trpni pridjev, A. P.) u većini literarne riječi s manjom frekvencijom” (H. Kuna, *Jezik fra Filipa Laštrića*, ANUBiH, 1967, str. 107-110). Nije isključeno da je Laštrić tu išao za svojim uzorom, dubrovačkim piscima, i da je prema njihovom jeziku, tj. njihovim fonetskim vrijednostima

starijih skevenci *stj, *zdj... dotjerivao i svoju pisanu riječ. Tamo gdje su ostali štokavci, prvenstveno Dubrovčani, imali *šč* i on je ostajao pri toj sugl. skupini. Dakle, i ovdje je riječ o osobini koja nije odražavala govornu situaciju kraja odakle je pisac.

4. U Dubrovačkom zborniku od 1520. M. Rešetar konstatuje redovnu upotrebu grafeme *uy*: *prouyeno, namieuyena, ožalouyenie, karuyenie, gouyena*... i smatra da taj grafem ima vrijednost sugl. skupine *št*, a ne *šč* (M. Rešetar, *Dubrovački zbornik* od 1520, str. 195). Ovakav zaključak Rešetar izvodi na osnovu podatka da se u *Zborniku* talijanska sugl. skupina *šč* i piše tako, sa sekv. *šč*: *ščavunske, ščiera* (tal. schiavone i schiera). Čini nam se da bi ovdje trebalo razlikovati domaće i strane riječi. Pisac *Zbornika* je domaće riječi slušao, a strane je mogao i da pročita. Otuda tu nesklad pri pisanju istih ili sličnih sugl. skupina u domaćem leksičkom fondu i u tuđicama. Ali, i pored toga može se prihvatiti Rešetarevo mišljenje da grafema *uy* u *Zborniku* odražava sugl. skupinu *št* koja je, svakako, u to vrijeme, to je prva polovina XVI vijeka, preovladavala u govoru grada pod Srđem. A to zbog toga što je takvo stanje bilo u dubrovačkom zaleđu, odakle je i dolazio najveći broj novodoseljenika.

5. U jeziku slavonskih pisaca, koji nisu ni čisti ikavci, ni čisti šćakavci, T. Maretić konstatuje postojanje skupine *šč* u komparativu pridjeva i imperfektu glagola: *gušći, pošćah*. U primjerima kao *lišće, milošću*, pored ovakvih likova, tj. sa izvršenim novim jotovanjem, i skevencom *šč*, tu nalazimo i neizmijenjene suglasničke skupove *stj, zdj*. Maretić o tome piše: “Današnje imenice *cvijeće, ganuće, piće, milosrđe*, pišu slav. pisci obično sa *tj, dj*, dakle, *cvitje, ganutje, pitje, milosrdje*”, a imenice kao *lišće* “pišu pisci obično sa *-stje*, dakle *listje*”. Istina, Maretić smatra, s obzirom na pojavu i oblika *lišće, milošću*, makar se javljali i sporadično, da je “narod po Slavoniji u tim i sličnim riječima za cijelo govorio *ć* i *đ*”, odnosno *šč*. (v. T. Maretić, *Jezik slavonskih pisaca*, Rad, 180). Istina, vrijeme vršenja novoga jo-

tovanja ne mora biti isto za sve naše govore. Ako su hercegovački govori znali za rezultate toga jotovanja već u XVI vijeku, to ne znači da je takvo stanje moralo da karakteriše i govore Bosne ili Posavine. Uz to, sigurno je da i ovdje postoji nesklad između pisane riječi koju nam nude slavonski pisci i govorne riječi samih pisaca. Takve konstatacije vrijede i za savremeno stanje, a šta tek da se kaže za dva vijeka ranije. Dodajmo uz ovo da je prof. Ivšić, početkom ovoga vijeka, zabilježio primjera sa neizvršenim novim jotovanjem: *netjak, kostjom* (*Posavski*, Rad, 196, str. 197). Takvih primjera nude i savremeniji opisi posavskih govora (v. kod Baotića, BHDZb., IV, kao i u građi za bosanskohercegovački dijalektološki atlas) i zato je u pravu prof. Ivšić kada kaže da “možemo reći, da je i narod po Slavoniji gdjekad (izgovarao) *tj* i *dj* u takvim primjerima u vrijeme slavonskih pisaca (u 18. vijeku)” (op. cit.).

6. Pisci štokavci iz Dalmacije, koji nisu svi ikavci, znaju i za oblike sa *šč* i sa *št*, iako ove suglasničke skupine ne upotrebljavaju podjednako često. Tako Macukat i Terzić, Splićani, češće imaju *šč* nego *št*; Badrić i Matić, drniška oblast, češće imaju *št*, a ostali skoro podjednako upotrebljavaju obje ove skupine: *prošćenje-proštenje*, ali i: *očišćenje* (Banovac), *očištenja* (Kačić), *očištenja* (Kadčić). Istina, ovi pisci znaju i za sekv. *šč* u morfemu *-išće*: *godišće, ognišće* (v. T. Maretić, *Jezik dalmatinskih pisaca XVIII vijeka*, Rad, 209, str. 200), ali je zato kod njih češće *stje* nego *šće* u *pričastje, bolestju* (isto, 198), a kod svih je *tj* u *cvitje, bratja* znatno češće nego *ć* (isto, 201-202).

7. Da ukažemo i na jedan podatak iz naše dijalektologije. Govori istočnohercegovačkog tipa, kao što je poznato, imaju sekvence *št* i *žd* prema šćakavskim skupinama *šč* i *žd*. Ipak, i u govorima centralne štokavske zone, istočna Hercegovina, Nikšićka župa, Uzice, nailazimo i na grupu *šč, žđ* u primjerima kao: *pobišće, pobišći, išćem, išći, zaišći; zvižđu, zvižđe* (v. kod mene SDZb., XIV, 91-92). Nije isključeno da se i tu ogleda starije

stanje, tj. da i tu imamo očuvane starije skupine *šč* i *žđ*, a da se uz njih mogu javiti i noviji rezultati, sa *št* i *žd*. Istina, ovakvi dvojni oblici mogu se javiti samo u konjugaciji, u svim ostalim slučajevima, hercegovački govori imaju *št* i *žd*: *bostanište*, *štap*, *kliješta* i sl. Naravno, i tu je: *češći*, *gušći*.

Za grupu *šč* znaju i neki govori ekavskog narječja štokavskog dijalekta: trestenički: *obavešćen*, *napušćeno*, *snužđen*, *kršćen*, *unišćenje*, *premešćenje*, *namešćaj*, *premešćaj* (D. Jović, SDZb., XVII, 68); resavski: *pušćam*, *spušćaju*, *unišćeno*, *napušćen* (Peco – Milanović, SDZb., XVII, 276). I ovdje je moguće posmatrati sekv. *šč* kao naslijeđe iz starije epohe razvitka našega jezika.

Cijelo ovo razmatranje problematike vezane za podmladeno jotovanje upućuje na sljedeće zaključke:

1. Oblici komparativa imaju, skoro bez izuzetka, glasovnu skupinu *šč*: *gušći*, *češći*. U pregledanom materijalu našle su se samo dvije potvrde sa sekv. *št*: *češte* (Divković) i *lašte* (Laštrić), ali će i tu prije biti u pitanju pisarska osobina nego odraz govorne stvarnosti. Teško je vjerovati da bi u šćakavskoj Bosni mogli živjeti ovakvi likovi, kao sastavni dio jednoga govora. Sve bi ovo, opet, govorilo da se u komparativu nije vršila disimilacija skupine *šč* i da tu nije ni dolazilo do pojave nove sugl. skupine, skupine *št*.

2. U glagol, oblicima sekvenca *šč* je vezana za imperfekat (mada ni tu nije isključena pojava oblika sa *št*. U RJA se nailazi i na oblike tipa: *krštah*) i tvorbu imperfektivnih glagola na *-ivati*: (zamastiti-*zamašćivati*, upropastiti-*upropašćivati*), odnosno *-avati*: (častiti-*čašćavati*, uprostiti-*uprošćavati*).

3. U trpnom pridjevu u nešem jezičkom standardu javljaju se dvojaki oblici: stariji, sa *šč*. Takav oblik imaju gl.: *gostiti*, *zagustiti*, *ispostiti*, *obrstiti*, *ožalostiti*, *omrijestiti*, *plastiti*, *pričvrstiti*, *slistiti*, *častiti*, *čistiti* i sl; i noviji, sa *št*. Takav oblik trpnog pridjeva imaju glagoli: *krstiti*, *izvijestiti*, *ispustiti*, *navijestiti*, *namjestiti*, *pustiti*, *razmjestiti* i sl.

Obje sugl. skupine u trpnom pridjevu mogu imati glagoli: *zaprepatiti, izvlastiti, iskoristiti, koristiti, mastiti, ovlastiti, one-svijestiti, povlastiti, pričestiti, uvrstiti, upropastiti, uprostiti* (sve prema Pravopisu iz 1960).

Istina, ovakva distribucija sekvenci *šč* i *št* ne mora biti uvijek i potvrđena u narodnim govorima, pa ni onima koje uzimamo kao osnovicu našega jezičkog standarda.

Prema tome, moglo bi se pomišljati da je u komparaciji starija skupina *šč* (*žd*) ostala neizmijenjena: *češći, gušći*; u komparativu se ne javljaju rezultati disimilacije, a da u trpnom gl. pridjevu imamo nejednako stanje – kako u pojedinim narodnim govorima tako i u pojedinim kategorijama glagola. Razlozi za ovakvu situaciju mogu biti višestruki, i lingvističkog i nelingvističkog karaktera (isp. o ovome JF, XXXVII).

Tragovi starijih promjena *k, g, i h* ispred *i*

Zadnjonepčani suglasnici *k, g* i *h* u istorijskom razvitku našega jezika doživjeli su nekolike promjene. Rezultate tih palatalizacionih procesa još uvijek srećemo i u našem standardnom jeziku i u našim narodnim govorima. Ali, ne uvijek u podjednakom intenzitetu – ni kada su u pitanju različite palatalizacije, a misli se da su postojale tri, ni kada su u pitanju pojedini naši osnovni dijalekti i njihovi govori.

Za ikavske govore, štokavskog dijalekta od ranije se zna da počesto imaju neizmijenjene zapadnonepčane suglasnike ispred nastavačkog morfema *-i* (rezultati druge palatalizacije). Potvrde za to nude: posavski govori (Ivšić, *Posavski*, I, 200), zapadnobosanski (Peco, *Zapadnobosanski*, I, 245-247), *Imotska krajina i Bekija* (Šimundić, op. cit., 81), *Rama* (Okuka, op. cit., 69), selo Kovači – Duvno (Jurčević, op. cit., 116), up. i za mostarski govor (Milas, Rad, 153, 64, Vuković, Mostar, 95).

I u našem govoru imamo slično stanje: pored očuvanih rezultata druge palatalizacije, javljaju se, i ne rijetko, i sekvence *ki, gi*; i to ne samo u onim primjerima koje prihvata naš jezički standard, kao što su: *baki, seki; tetki, patki; guski, puški, mački, kučki, daski, mazgi, kocki*, nego i u primjerima koji i u ijekavskim govorima Hercegovine znaju za izmijenjene suglasnike *k* i *g* (v. primjere na str. 348-349 a).

Prema tome, i za ovaj govor bi se moglo reći da je u uklanjanju palatalizacionih rezultata u paradigmi imenica ž. r. na *-ka, -ga* (tip *ruka, noga*) bio dosljedan, ili skoro dosljedan. U Imotskoj krajini nije tako. Šimundić tamo bilježi počesto i oblike sa sekvencama *ci* i *zi*: *slici, slozi, snazi, zasluzi* i sl. Ovdje je vrijedno istaći i činjenicu da se ovom osobinom ne izdvaja govor Muslimana od govora Hrvata. Tu su, tj., i kod jednih i kod drugih znatno češće u upotrebi oblici bez izmijenjenih zadnjonepčanih ploziva nego oblici u kojima bi se javljali rezultati druge palatalizacije.

Naš govor, opet, karakteriše skoro dosljedna izmjena ovih suglasnika u oblicima množine imenica m. r. na *-k, -g*, kada se ti sugl. nađu ispred morfeme *-i*: pa imamo:

đáci, mômci, òpānci, obōjci, pàuci, pápci, tèrluci, daždenjáci/drždenjáci, dèrneci, siròmasi, vlāsi, seljáci, ũčenīci, zálisci, zámetci, kao i: *Ljubušáci, Duvnjáci, Livnjáci*;

izuzeci, koji su se našli u mome materijalu, su:

šljúki, tòzluki (Čitluk), *píski* (pijesak, Zvirovići), *dòručki, rúčki* (Trebižat), *bùbrigi, sànduki, tèrluki* (Bijača), *bùbregi* (Bi), *imétki* (Stud), *čànki* (K. G).

I u izvedenim imenicama morfemom *-ica* obično ne dolazi do izmjene zadnjonepčanih suglasnika, up.: *nògica, kàšikica, rùkica*, što je već postala osobina našeg jezičkog standarda, čak i bez semantičke iznijansiranosti.

Na drugoj strani, posesivni pridjevi izvedeni od ličnih imenica na *-ica*, ovdje često znaju za izmijenjenu afrikatu *c* u *č*, up.:

Aničin, Daničin, Maričin, Miličin. Takve pridjeve bilježio sam u: Čitluku, Biogracima, Gorancima, Uzarićima, K. Gracu, Studencima, Izbičnom, Kočerinu, Vraniću. Neizmijenjenu afrikatu *-c* ispred morfeme *-in(a)* bilježio sam u: Međugorju, Vitini, Zvirićima, Kočerinu, Grudama. A upravo takvo stanje, tj. neizmijenjenu afrikatu *c* u pridjevima toga tipa tvorbe, nalazimo u centralnohercegovačkom govoru.

Stanje koje nalazimo u našem govoru, pa i u skoro svim ikavskim govorima, ne mora biti osobina i samo tih govora. Ni u ijekavskim govorima danas nisu neobični oblici sa očuvanim sekvencama *ki, gi*, pa i *hi* gdje se čuva fonema *h*. Analoški procesi, svakako, ovdje imaju značajnu ulogu. Naš jezički standard, kao što se zna, još uvijek insistira na izmijenjenim zadnjonepčanim suglasnicima, ako za to ne postoje prepreke semantičkog ili artikulacionog karaktera. Kako će se u budućnosti odnositi ovi oblici, teško je reći. Mada standardni jezik ima sve uslove da pobijedi, tj. da se njegovi normativni oblici nametnu kao jedini, postoje i velike šanse da i narodni oblici izvojuju pravo opstanka u našem jezičkom standardu. To pravo su, vidjeli smo, izvojevali ne samo oblici kao *baki, seki* – zbog semantičkih razloga, nego i *tetki, patki* i sl., zbog fonetskih razloga. Ova posljednja komponenta sve više je prisutna i u primjerima kao *majka, djevojka* – upravo u svim slučajevima gdje zadnjonepčani suglasnik dolazi u sugl. skupini, bez obzira na to o kakvoj je vezi tu riječ. Otuda uz *praski, kocki* i *majki, divojki*; pa i: *ručki, doručki*.

Mada je ova pojava obična u čakavskim govorima, njeno porijeklo se ovdje ne mora uvijek dovoditi u vezu sa čakavskim uticajem. Analoški procesi su vječito živa pojava u jeziku, oni nastaju i bez podsticaja sa strane, i donose vlastita rješenja.

Da ova pojava, pojava uopštavanja skupina *-ki, -gi, -hi* u paradigmatskim oblicima nije nova u ovom govoru potvrđuje jezik Lovre Sitovića. U njegovoj pisanoj riječi pored: *vuci, vrazi*,

pauci, grišnici, redovnici i sl. imamo i: *u struki, paroki* (Kuna, op. cit., 146). Činjenica je da zapadnohercegovačka štakavština nudi znatno više potvrda za odstupanje od standarda nego što je to slučaj sa ostalim govorima Hercegovine. Svakako, uticaj dalmatinskih govora nije ovdje beznačajan. I još nešto. Mada bi i ova osobina mogla da ima, u našem govoru, obilježje nacionalne pripadnosti, tj. da za nju češće znaju Hrvati nego Muslimani, moj materijal ne potvrđuje takvu pretpostavku. Govor Muslimana Vitine ponudio je više potvrda za *ki, gi* nego za *ci, zi*. Jedino bi se moglo reći da su oblici sa izmijenjenim zadnjonepčanim suglasnicima običniji u mjestima koja su bliža Neretvi nego u mjestima koja su bliža dalmatinskoj granici. Znači, uticaj susjednih govora može ovdje imati svoga udjela.

Analogija je počela da narušava i rezultate prve palatalizacije u vokativu jednine im. m. r. na zadnjonepčani suglasnik. Čim se mogu javiti oblici tipa: *bogu moj, alahu moj*, odnosno: *Abdulahu, Miodragu, Maku, Novaku*, moguće je očekivati i pojavu vokativa kao: *vojniku, učeniku* i sl.. Šimundić iz Imotske krajine navodi, kao naporedne, oblike: *Bošnjaku-Bošnjache, mraku-mrače, bogu-bože, brigu-briže, vragu-vraže* (op. cit., 87). Sve to govori da je razbijena starija sistema u kojoj je postojao odnos: *boG-boGa-boGu-boGa-boŽe-boGom-boGu* i da se stvara novi odnos sa uopštenim osnovnim, zadnjonepčanim suglasnikom u svim oblicima jednine.

Iste procese, kao što je pokazano, imamo i u oblicima množine jer se prema starijem: *sanduCi-sanduKa-sanduCima-sanduKe-sanduCi-sanduCima* počelo uopštavati: *sanduKi-sanduKa-sanduKima-sanduKe-sanduKima*. Odnosno tako je i u jednini imenica ž. r. na *-ka -ga (-ha)*, jer uz oblike: *ruKa-ruKe-ruCi-ruKu-ruKe-ruKom-ruCi* danas mogu da žive, naporedo sa ovim, ili, čak, da ove potiskuju iz upotrebe, oblici sa uopštenim zadnjonepčanim suglasnikom: *ruKa-ruKe-ruKi-ruKu-ruKo-ruKom-ruKi*.

Svi ovi procesi su razumljivi. Oni su posljedica vječite težnje u jeziku da bude što manje izuzetaka, da bude što jedinstveniji sistem, kao cjelina. Otuda toliko ujednačavanja i u fonetici i u morfologiji i u akcentima. Koliko će koji od starijih sistema izdržati pritisak analoških uopštavanja, zavisi, ponajviše, od stepena usvajanja standardnog jezika i njegovog odnosa prema govornoj slici narodnih govora. Ali, da se i tu stanje mijenja, pokazuju nam stare i nove gramatike, stari i novi pravopisi. Vuk ima jevanđelje *po Luci*. Danas se takav oblik smatra arhaizmom. U *Pravopisu* (1960) imamo: *Luki*. Tako je i sa prisv. pridjevom: *Lukin*, iako je: *Lučindan* (prema Luka).

Sasvim razumljivo, u našem govoru ne možemo ni očekivati pojavu izmijenjenih zadnjonepčanih suglasnika u prezimenima tipa *Léko, Zóvko, Kájgo*, kao što je to slučaj, na primjer, u istočnoj Hercegovini gdje imamo: *Júzi, Lózi* (v. kod mene u SDZb., XIV, 100), jer u govoru zapadne Hercegovine, kao i u govoru centralne Hercegovine, i prezimena, i imena ovoga tipa, i akcenta, mijenjaju se po promjeni imenica ž. r. na *-a*. Odatle: *Lékē, Zóvkē, Kájgē*, u Gsg. i *Leke, Zovke, Kajge, Juge* u Npl.

Asimilacije

Unutar jedne riječi, kao i u jednom govornom nizu, stalno se vrše ujednačavanja artikulacionih procesa. Tako u ovom govoru imamo: *čl > člj > šlj: šljanci* (D. S, Rad). Isti oblik javlja se i u nekim drugim govorima (isp. kod Skoka, *Etim.*, s. v.):

čn > čm: počmē, načmē (u svim mjestima);

gli > glji: gljiste (Uz, Gor, Rad);

gni > gnji: gnjízdo (u svim mjestima);

gn > gnj: gnjôj, gnjòjit(i), ognjòjilo se (u svim mjestima);

hc > kc: đrkčē, đrkčali (Gor);

kl > klj: *kljèn, kljènovina* (D. S, Koč, Vr). Ovakav oblik sreće se i u nekim drugim govorima. Tu *kl > klj* kao i u prethodnim primjerima gdje *gl > glj* (v. kod Skoka, s. v.);

li > lji: *òguljine* (C. Grm). Nije osobina ovoga govora da se nepalatalni sonanti palatalizuju ispred vokala prednjega reda. U našem primjeru može se ogledati analoški uticaj, prema *oguljen* i sl.;

lt > ljt: *mēljta* (Čit). Tako je i u centralnohercegovačkom. U pitanju je tuđica, germanizam (njem. Malter) ili prema tal. meltazza. Isti lik se javlja i u Lici (Skok, s. v. *malta*);

ni > nji: *stòpanjica* (u svim mjestima). I za ovaj primjer vrijedi konstatacija data za oguljine. Nije osobina ovoga govora da se sekvence *li, ni, le, ne* palatalizuju. Pojava sonanta *nj* u *stopanjica* može se dovoditi u vezu sa morfemom *-njica*. Riječ je, u liku *stopanica*, poznata i drugim našim govorima. Skok pretpostavlja da je u pitanju “balkansko-lat. *stapanus, zacijelo iliro-tračkog podrijetla” (*Etim.*, s. v. *stopanin*);

nc > njc: *žumánjce* (Stud, Vi, Gr, Rad, Koč);

stránjca, prema tome i: *stránjac* (Stud);

nska > njsk: *strânjskī* (Tr, Stud);

neretvànjskī (Tr);

nk > njk: *čúnjka*, prema tome i *čunjak* (Gor), ukoliko nije u pitanju tvorbeni morfem *-jak* (čun-jak); ali je ovdje i:

šúnjka (Ras, K. G, Koč);

snjak > šnjak: *Ràšnjāk*, prema tome i *Ràšānjka*, etnik od Rasno, tako i *Bòšnjāk*, pa i *list-līšnjāk* i sl.;

st > c: *cábā/cáblo, càkā* (u svim mjestima). U centralnohercegovačkom je *cablo* i *caklo*;

tsk > ck: *brăcki, řvācki, Rvāckā, Ĩmockī, svjèckī* : *sviski* (u svim mjestima), *svjecki* (u Grudama);

zl > žl: *žlòb* (u svim mjestima);

lvar > *rvar*: *šàrvare* (D. S, Ras). U pitanju je turcizam: *salvar*;

suš > *šuš*: *šûša, šûšit, šûšimo, ošûšilo se, šûšalôvke* (Gor, K. G, Stud, Zv, Zvir, Treb, C. G, Rad), pa i: *šûšāj* (Bi, Stud).

Isti glasovni proces imamo i u sintagmama, rečeničnom nizu, up.: *s ć* > *š ć*: *š ćàćôm/n* (u svim mjestima);

s č > *š č*: *š čim, š čëtôm/n* (u svim mjestima);

s nj > *š nj*: *š njôm* (u svim mjestima); *š njivē* (Stud, Vi);

s lj > *š lj*: *š ljúdima* (u svim mjestima);

z lj > *ž lj*: *iž Ljùbuškōg* (Hu, Rad, Stud);

kròž njive (u svim mjestima);

z đ > *ž đ*: *iž đāvla* (u svim mjestima): *kròž đubre* (Rad, Stud, Vaš, Čit), *iž đènetà* (Vi, Ljub). Istina, u ovakvim slučajevima prostrujno *ž* može biti nešto palatalnije od istoga glasa u našem jezičkom standardu. Poput jekavskog *ž*.

Disimilacije

Disimilacioni procesi koji se dešavaju unutar jedne riječi, ili u govornom nizu, imaju, isto tako, težnju da uproste glasovne skupine. To se postiže na dva načina: 1) uprošćavanjem glasovnih skupina i 2) razvijanjem novih glasovnih elemenata i stvaranjem novih sugl. skupina. U našem govoru imamo ovakvo stanje:

1) Uprošćavaju se sugl. skupovi:

a) Na početku riječi:

bl > *b*: *bàbōr* (blavor, Vi, Ras; v. Skok, *Etim.*, s. v.);

gd > *d*: *di, diko*, ev. *đe, đeko* – u svim mjestima;

kr > *k*: *kòmpir* (Izb, Gr);

gv > *g*: *gòžđe* – u svim mjestima;

gòzden – u svim mjestima;

pt > *t*: *tīca* i sl. – u svim mjestima;

ps > *s*: *sòvat(i)-sùjū* – u svim mjestima, osim u Gorancima i Uzarićima gdje ima i: *psùjū*, *psèto*;

pš > *š*: *šènica*, *šèničnō/šènišnō* brašno – u svim mjestima;

pč > *č*: *čèla*, *čèle* – u svim mjestima;

tk > *k*: *kò*, *nīko* – u svim mjestima;

sl > *s*: *sùšāj/šùšāj* (Bi, Stud);

sv > *s*: *sìsvētī* (Ras);

vr > *r*: *rápci* (Gr, up. u ch. govoru: *répci*, *rèbulja*);

kv > *k*: *kòčka*, *kòsā* – u svim mjestima.

Skupina *st*- obično se afrikatizuje u inicijalnom položaju u primjerima: *cākā/càklo*, *cábā/cáblo*. *Staklo* se javlja u Studencima i Zvirovićima, a *stáblo* sam zabilježio u Zvirovićima i Izbičnom.

b) U sredini riječi:

dn > *n*: *pànē* (Zvir, Međ, Po, Bi);

ds > *s*: *òsinōć*, *pòstanār*, *ostúpili* – u svim mjestima;

kt > *t*: *dirètor* (Uz);

skv > *sk*: *brèska* (Bi, Tr, Rad);

vd > *d*: *Pètorodān* (Rad);

sl > *s*: *mšīm* (Bi, Stud, Međ, Ras, Izb);

blàgosōv (D. S, Gor);

svr > *sr*: *s̀bī*, *s̀bili* ga dlani (D. S, G. Br, Rad);

st > *t*: *másan* – u svim mjestima;

hć/kć > *ć*: *dřčēn* (Bi, Stud, Rad);

rj > *r*: *Jūrev*, *Jūrevdan* (Bi, Stud, Zvir, Tr, Izb), up. i: *Jūrjevo* (Vi, Zv);

pk > *k*: *klūko* (C. Grm);

tć > *ć*: *rádiću*, *mòliću*, *tkàću* – u svim mjestima;

tstv > stv: bogàstvo, gospòstvo, srèstvo – u svim mjestima;

tn > n: mèti, mètla (Čit);

tsk > sk: svàski (D. S);

tv > t: mrtàca (Čit, D. S, Rad).

c) Na kraju riječi:

st > s: màs-màsti, pòs-pòsta, plès-plètem, šès-šèstica – u svim mjestima;

zd > z: gròz-gròzda – u svim mjestima;

št > š: prîš-prîšta – u svim mjestima;

prègrš-prègršti, u Vitini: prègeš-prègeši.

Ovo je jedna od tipičnijih osobina zapadnohercegovačke govorne zone i zato iznenaduje konstatacija koju daje H. Kuna o toj osobini u govoru zapadne Hercegovine. Ona o tome kaže sljedeće: “Za zapadnu Hercegovinu karakteristično je da ne poznaje otpadanje krajnjeg *t* u suglasničkim grupama *-st, -zd, -št, -žd*” (Sitović, 145). Ne znam na osnovu kojih podataka je donesen ovakav zaključak, ali je sigurno da on ne odražava govornu situaciju. Da Sitović ne zna za ovu pojavu, to se može razumjeti. Ali je teško reći da je to bila slika živog narodnog govora i u vrijeme kada je Sitović napuštao Ljubuški i Hercegovinu.

Ta je pojava obična i u sintagmatskim vezama: *ko o šálē* (Vi, Rad, Stud, Bi), *pekmez ò smokāvā* (Tr, Hu, D. S, Čit), *o šta nè smīš?* (Tr, K. G, Hu);

2) Razvijaju se novi glasovi:

a) Na početku riječi:

dl > gl: glíto (Bi), u Tr: *odlíto*;

br > pr: pràska (Bi, Tr);

mn > ml: mlògo, mlòžit(i) – u svim mjestima, up. i: sà mlōn (Stud);

šlj > sl: slīva, slivov (Iz);

b) U sredini:

nj > *jn*: *izvajnā pūnica, izvajnī strīc, dōjnī* (Izb).

Izdvajanje palatalnog elementa iz sonanta *nj* poznato je i drugim hercegovačkim govorima:

tstv > *jstv*: *bogàjstvo* (Rad.);

onom > *olom*: *òlomlāni* – u svim mjestima;

ćnj > *tnj*: *pròlitnjī* – u svim mjestima, iako ponegdje uz *pròličnī/pròličnjī*;

num > *lum*: *dùlum, dulumáža, lùmera* – u svim mjestima;

mnj > *mlj*: *súmlja, sùmljāmo* – u svim mjestima;

mn > *vn*: *gúvno* – u svim mjestima;

bn > *vn*: *òvnōc* (Tr, Vr, Čit, Rad);

mt > *nt*: *pāntī, pāntljiv* – u svim mjestima;

mk > *nk*: *kínka*, sa mogućom nazalizacijom sonanta *r* – u svim mjestima;

mš > *nš*: *kònšija, konšiluk* – u svim mjestima;

U sintagmatskim vezama: *hoj li, nej li* (Lju, Vi).

Disimilacioni procesi ogledaju se i u primjerima: *glèat-glèāj* (Ra), *néa* (Kočerin) i *kùruz, kùruška* (Bi, Vr, Rad, Koč). Ali ovi primjeri mogu biti i nanos sa strane. Naime, sama činjenica da takve primjere imamo u mjestima koja su skoro u graničnom pojasu (Kočerin, Vranić i Rasno) upućuje na zaključak da su te osobine mogle ovamo dospjeti iz susjednih govora Bosne. Pa i u Biograce i Radišiće ovamo su ih mogli donijeti oni koji počesto borave u Bosni – na radu i sl. A ove osobine su u nekim bosanskim govorima sasvim obične (v. kod mene u BHDZb., I, 248-250).

Izgovor zvučnih suglasnika na kraju riječi

Izgovor zvučnih suglasnika na kraju riječi nije u ovom govoru onako ugrožen kao što je to slučaj u centralnohercegovačkom govoru. Ovdje imamo:

Čitluk:

brôd, drôb, bùbrig, jàstrēb, mèdvid, grôb, plüğ, snîg, nôž, žèlud;

pored:

kokùrus, ôbras, nôž^s;

Međugorje:

bôg, drûg, glög, lûg, mlád, nápad, präg, snîg, šlág, zûb;

pored:

nïkat, dûk;

Trebižat:

bùbreg, gröz, grád, drôb, jüğ, jārād, křmād, òtkad, vìnogrād, kùruz, zôb, žlôb;

pored:

nárot, národ^t, zôp;

Zviríci:

dûb, křmād, mēd, mèdvid, pòriz, Ràgūz, vóz;

pored:

vôs, nôš;

Zvirovići:

bùbreg, grád, gröz, lïstopād, lâž, kokùruz, lītōpād, ráž, zôb, žlīb;

pored:

drôp, jēš, křmāt, kokùrus, mèdvit, grös, kòlovōs, prāk, mùž^s, jùk (vitar), zôp;

Polog:

kad gòd, hljèb, dò sēdmōg;

pored:

kukùrus, odòvut, òvī mēdʹ;

Biogranci:

dûb, gròb, gròz, lûg, kùruz, màksûz, žèlud;

pored:

grâdʹ;

Goranci:

bùbrig, dròb, dûb, gòlûb, grèb, dôb-dobi, jàstrèb, mèđed, križ, kokùruz, nôž, žèlud;

pored:

nôš, mûš;

Uzarići:

bùbrig, drâg, drûg, lûg, lâž, snîg, plûg, zûb;

pored:

prâk, vrâk;

Rasno:

bôg, lûg, nôž, mēd, tēlād, rásod, kùruz, národ, prâg, pràdid, tēljig;

pored:

lûg^k, òbras, stûb^p, kâdʹ, sûdʹ;

Gornja Britvica:

dûb, dròb, bùbrig, kâd, nemam kâd, snîg, pŕvōg;

pored:

nîkut, dûp, sât mi lipo reci, zûp;

Dobro Selo:

gâz, kòpilād, národ, snîg, râž;

pored:

bók, gròs, prāk – na pragu, nôš, kriš, ráš, zúp;

Studenci:

dúb, gòlúb, kukùruz, lúg, křmād, ráž, zòb;

pored:

gròb^p;

Izbično:

đid, gòlúb, grèb, gròb, glád, čèljād, láž, mēd, mèdvid, lúg, præg, pràdid, òžeg, pòvráz, pòriz, jàstrèb, sníg, pàstorčād, šùkundid, žìvād;

pored:

národ^t, šlìb^p, òžek, kokùrus;

Grude:

čèljād, lìb, láž, đid, křmād, mèdvid, gròb, nôž, mlád, præg, präsād, sníg, spúz, túđ, zúb;

pored:

brìg^k, kríž^š;

Vitina:

brìg, jùnād, stíd, žlìb, žèđ;

pored:

*bùbreg^k, dròb^p, gròb^p, grád^t, lúg^k, láž^š, jàstrèb^p, nôž^š, zúb^p;
hljèp, zúp;*

Radišići:

brìg, kùruz, òtūd, odòvud, odàtud, òžeg, sřž, zúb, žlòb;

pored:

křmāt, ráš, zòp;

Kočerin:

bùbrig, čèljād, dúb, gròb, grèb, gròz, jèž, kríž, kòzlad, mēd, lēd, lúg, òblog, præg, spúz, zíd, zúb, zòb, žlìb, kùruz, tèljig;

pored:

lûk-luga, òblog^t;

Vranić:

*đid, gòlûb, jêž, křmād, kùruz, jùg, príklad, pràdid, pùlčāz,
paradāiz, šiljeg, rāž, zîd;*

pored:

jêš;

Crveni Grm:

bùbrig, iz Ljùbuškōg, vrâg, zîd;

pored:

nârod^t, nôž^s;

Bijača:

brôd, drâg, drûg, čèljād, grād, nârod, prâg, snîg, vrâg;

pored:

mlâd^t, râž^s, sûd^t.

Ja sam o obezvučavanju zvučnih suglasnika na kraju govornog takta pisao u nekoliko navrata (isp. *Izgovor zvučnih suglasnika na kraju riječi u srpskohrv. jeziku*, Zbornik za filologiju i lingv. IV-V, 1961/62, str. 235-245, kao i u radu o i-šćak. govorima zapadne Bosne, BHDZb., I, 253-257). Ovdje mi ostaje samo da konstatujem da naš govor nije podložan ovoj promjeni. Navedeni primjeri to lijepo ilustruju. A kada se to prenese na kartu, dobije se slika rasprostranjenosti ove pojave u zapadnohercegovačkoj ikavštini. Vrijedno je istaći da ova pojava nije svojstvena ni govoru Imotske krajine i Bekije. Prema Šimundiću, za obezvučavanje samo znaju Mrnjavci (Lovreć!, na karti Lovreč) “kojega stanovništvo spada među starinačkije”, a tu se govori: *bok, dit, dup, duk, klateš, luk, pras, zit* (op. cit., 80). Tu se, čak, javlja obezvučavanje i u paradigmi, up.: *bilik-biliki/bilici, brik-brika, pod brikon* (isto), što znači da je i tu desonorizacija

poznata. U našem govoru nisam naišao na primjere tipa *brik-brika, brikom*. Tamo je, naime, još uvijek postojan odnos – obezvučavanje samo na apsolutnom kraju riječi, dakle: *brig-briga* ili *brik-briga, narod-naroda* ili *narod^t-naroda, narot-naroda*. Za pojavu potpune desonorizacije, kakvu bilježi, makar i sporadično, Šimundić, ne zna ni centralnohercegovački govorni tip u kome je ova pojava naročito izražena.

U govornom nizu, sasvim razumljivo, i ovdje se vrši asimilacija po zvučnosti kao i u drugim našim govorima. Tu je, dakle: *iz grāda* ali: *is sēla, pōd dūbom*, ali: *pōt kućōm*. Naravno, govorni ritam i tu može da otkloni obezvučavanje i da zvučni suglasnik sadrži tu svoju komponentu i ispred bezvučnog sugl.: *iz kùće donesi, bōg* te ubija i sl.

Metateza

Izgovor skupine *-jr-* u riječima orijentalnog porijekla ide u grupu osobina koje odvajaju govor Muslimana od govora Hrvata u ovom govoru. Tako je i u drugim govorima Hercegovine, a i van njenih granica. Znači i ovdje u govoru Hrvata imamo: *bùrjum, bàrjāk, bàrjam*. U govoru Muslimana izvorne sekvence ostaju neizmijenjene: *bàjram, bàjrāk, bùjrum*.

Prema običnijem *filđžān/vildžān* u Čitluku sam bilježio: *vildžān, u vlidžānu*.

Glagol mrijestiti, po pravilu, ovdje glasi: *mistr(i) : mîstrī se* riba (isp. o tome u poglavlju o refleksima ě).

Skupina *žrv* – može da pretrpi i metatezu i da glasi *žvr: žvrñj, žvrñji* (Izb).

Na cijelom području je: *pāuza, pōtpauzōm/n*. Naravno, u govoru Muslimana ne dolazi ni do gubljenja foneme *h* ni do metateze. Tu je, znači, *pāzuha, pōtpazuhōm*.

Skupina *pš* može da asimilacionim procesom (asimilacija po načinu tvorbe) dâ *vš* i da, zatim, pretrpi metatezu šv: *lišvī, nājlišvī* (Bi, Vr).

Prema izvornom *arpadžik* ovdje se javlja i *rapadžik, raspadžik, repadžik* (Gor, Koč).

Tèsvija (C. G) stoji prema običnijem *tepsija/tevsija*; izvorno je: *tepsi* (turc.).

Inače, u riječima stranog porijekla metateza je česta pojava, i u ovom govoru, pored ranije navedenih primjera *vlidžan* i *tèsvija* (Zv) imamo i: *kalàura* (Vaš, Or), *nèverōzan* (Or).

Pored izvornog *tarhana* (Ljub), javlja se i: *trahàna* (Ljub, Vi), *taràna* (ostala mjesta).

Sekundarni suglasnici

Mogu se razlikovati nekolike skupine primjera sa sekundarnim suglasnicima. Tu imamo, prvo, pojavu sonanata *v* i *j* umjesto iščezlog zadnjonepčanog konstriktiva *h*. To su primjeri kao: *uvo, duvan, stavor, uvolaža, vrv-vrva*, odnosno: *mija-mijovi-mij, strija, maćija*. Zatim imamo pojavu sonanta *-j-* u intervokalnom položaju, kao u primjerima: *bija, radija; žeja, počēja; čuja; stejana*, odnosno: *avijon, kamijon, radijon*. Istog porijekla, mada se ne javlja u istim okolnostima, je i pojava sonanta *j* u primjerima kao: *ti i jon, ti i jona, sad i jonda/junda, sad i jope(t), i jevo* i sl. Ovo su opšte pojave. Javljaju se na cijelom ovom području. Naravno, i šire od njegovih granica. Poseban tretman imaju sekundarni suglasnici u tuđicama, riječima stranog porijekla, kao što su primjeri: *Dalmancija; avuto, januvar, februar, bronzvin* sa, takođe, širim arealom od granica našega govora. To su sve primjeri koje sretamo i u drugim govorima i za koje su ranije data objašnjenja: ili su u pitanju opštegovorne težnje da se ukloni

zijek (*bia = bija, ti i ona = ti i jona* i sl.), ili su u pitanju analoška uopštavanja (*vrv : vrva* i sl.).

Od pojedinačnih primjera ukazujem na sljedeće:

j: *svójsve* (Gor). Tu je: *sveosve > svejosve > svojsve*;

l: *ùlīć(i)-ùlīdēn* (i *ùnīć(i)-ùnīdēn*) javljaju se, skoro naporedo. U pitanju su stariji tvorbeni odnosi: *ulīci : uljeći; unići : uniti < vbniti*;

v: *izvut(i), izvujēn, izvujā* (Gor, Izb). Možda prema *izvući*;

jāvuknut-jāvuknēn (Međ). Intervokalni položaj kao u *auto, uo*;

žāvovac (Koč, Izb). Od *žalac*, što poslije fonetskih izmjena daje, u zavisnim padežima, *žaaca > žāca*. Da bi se izbjegla takva deformacija, javlja se intervokalno *-v-*, i uz to cijeli slog *-vo-* (Skok navodi sa Kosova *žac*);

vōdālēn/a (Međ, K. G, Izb, Vr). U pitanju je priloška sintagma: *evo ovdale/n > evovdale/n > vovdalen > vodalen*;

vāda “malo zemlje između dvi rike” = *āda* (tur.: *ada*). Sekundarno *v-* na početku riječi moglo se javiti u prijedloškoj sintagmi: *u adu = u vadu*, pa odatle i: *vada*;

n: *vōlīnskā kōla* (Bi, Zvir). U pitanju je zamjena tvorbenih morfema: *volovska : volinska*;

mñjāučē : mñjāučē. Može biti i onomatopejskog porijekla;

zēnzajū, riječ pripada šatrovačkom leksikonu. Mogla je u ovaj govor ući u tom fonetskom liku;

kafēndisat(i). Preuzeta u tom liku iz drugih govora. Škaljić daje uz *eglenisati* i *eglendisati*. Taj odnos se mogao uopštiti i u našem glagolu: *kafenisati* i *kafendisati*;

māloprīn, uopštava se sekundarno *n* inače svojstveno priloškim riječima: *odman, sadan, tadan* i sl.;

ljūdman, ūšiman, ščèriman, sèliman. To je posljedica neustaljenih oblika u množinskim padežima, pa se prema mogućim odnosima *ušima* i *ušim* javilo i sekundarno *ušimam/ušiman*;

r: drždènjāk (Bi, Vi, Ras, Koč, D. S, Stud, Zv);

droždènjāk (Čit);

draždènjāk (D. S).

Riječ je poodavno izgubila glasovno-semantičku vezu sa imenicom *dažd*. Ta leksema ne postoji na ovom području, a za zoonim *daždenjak* se drži da je “sveta životinja; grijota ga je ubiti” jer pada “iz neba” i kao takav različito se imenuje. Za nas je bitno da skupina *žd* ostaje uvijek neizmijenjena:

zdrīt(i), zdrìjat(i), zdrìjū, zdrìjajū; zdrâk; zdrâka, to su opšte pojave. Sekvenca *zr* u inicijalnoj poziciji uklanja se razvitkom zvučnog ploziva. I tu pojavu sretamo i van granica ovoga govora (v. kod Skoka, s. v.);

ljuštri se (Čit);

pàrcōv. I u našim rječnicima se ovaj zoonim javlja sa i bez *r* (Vuk, RJA, Matičin);

brez-. Oblik poznat mnogim našim narodnim govorima. To vrijedi i za oblik *prez-*: *brezobrazan/prezobrazan; brez ikoga/prez ikoga*. Tako i: *brezbeli*;

bičvalj (K. G). U pitanju je ogrtač od vune. U ostalim krajevima Hercegovine ta riječ glasi *bičalj*. U osnovi je *bič* “iz balkanskog pastirskog latiniteta” (Skok, *Etim.*, s. v. *bič*) i naš tvorbeni morfem *-alj*. U Matičinom rječniku imamo: *bičalj*, upućuje se na *bičalje*. Primjer koji se daje uz *bičalj* ne bi morao da označava “držak od biča” u rečenici: Odbacio (je)... grubi čobanski *bičalj*. Moguće je da tu imamo značenje: *čobanska kabanica od grube vune, gunj*. To značenje ova imenica ima u Hercegovini, i kao *bičalj* i kao *bičvalj*. Sekundarno *-v-*, u *bičvalj* moglo se javiti kontaminacijom oblika *bičalj* i *bičve* (za *bičve* v. kod Skoka, s. v.);

s: raspàdžik (D. S). U osnovi je tur. *arpaçik*. Poslije metateze inicijalne skupine *ar* > *ra* javilo se i sek. *s*.

Pojedinačne promjene / zamjene suglasnika

U nekim sučajevima javljaju se i pojedinačne zamjene suglasnika. Istina, i te promjene, u krajnjoj analizi, mogu počivati na asimilacionim ili disimilacionim uzročnicima, ali tu mogu biti u pitanju i različiti analoški podsticaji. Tako imamo:

č > k: *òbrūk* (Rad);

đ > j: *jačèrma* (na cijelom području). U pitanju je turcizam: *geçirme*. Teško bi se tu mogao ogledati čakavski uticaj i zamjena štok. *đ* sa *j*. Prije će biti u pitanju leksema primljena u tom fonetском liku;

r > n: *hìdrofōn* (Med). Novija riječ sa mogućom zamjenom finalnog *-or* sa *-on*, kao u *mikrofon*, *gramofon* i sl.;

n > nj: *stránjac* (Gr). Može biti u pitanju zamjena cijele morfeme *-nac* sa *-njac*. U *sarànjšak*, takođe, imamo *nj* mj. *n*, to je turcizam.

Odnos *sm* : *cm* u *cmilje*; *zd* : *zg* u *brazga*, *brazgat(i)*, ima širu areu (v. kod Skoka, s. v. *brazda* i *smilj*). U ovakvim primjerima mogu se ogledati i asimilaciono-disimilacioni procesi:

n > nj : *drīnj* (Vr), prema *drinjine* (Ras);

brònzīr-bronzira (Koč). Uopšten morfem *-ir* prema običnijem *-in*;

mesliđan (Koč). U pitanju je turcizam: *feslegen*, grč. *vasilikon*. U drugim mjestima se javlja i: *paslidžan*. Inicijalno *f* moglo se različito primati;

ùloža (Koč): *ùholađa* (Vi) odražava različite načine tvorbe (up. *uholaža*, *uvolež*, *uholača*, *uvolača*, Skok, s. v.);

žđaka, prema standardnom *džak*, javlja se na cijelom području. U pitanju je hungarizam (*zsak*, Maretić, *Gramatika*, 1931, str. 80);

tūnja (dunja, u ch. *fūnja*). Skok navodi taj oblik iz Šibenika, zaleda senjskog i govora Bunjevaca (*Etim.*, s. v.);

serčáda (Izb) stoji prema običnijem *serdžada*. Izvorni lik je: *seccade* u tur. prema *saggada* u ar. Naš primjer bi se mogao dovoditi u vezu sa jezikom davaocem;

bàjam, kako je i u centralnohercegovačkom, stoji prema standardnom *badem*. U pitanju je turc.: *badem*, prema kome stoji perz. *badam*. Biće da je ovakav oblik i primljen;

taràca (Stud, Treb, Rad) – prema tal. *terrazza*;

Bròtnjāk (Čit, Treb), stoji prema *Brotnjo*. Ranije je bio u upotrebi toponim *Bròcno*, prema njemu je i etnik: *Broćánac*.

Distribucija suglasnika

Izneseni materijal pokazuje da je distribucija suglasnika u ovome govoru znatno ograničena na početku i kraju riječi. Tako se na početku riječi mogu javiti samo ovi sugl. skupovi:

1. a) ploziv + sonant:

<i>bl-</i> (<i>blàto</i>)	: <i>pl-</i> (<i>plăč</i>);
<i>br-</i> (<i>brăt</i>)	: <i>pr-</i> (<i>prăvo</i>);
<i>dl-</i> (<i>dlăn</i>)	: <i>tl-</i> (<i>tlö</i>);
<i>dn-</i> (<i>dnö</i>)	: <i>tn-</i> ($\emptyset$);
<i>dm-</i> –	: <i>tm-</i> (<i>tmína</i> ?);
<i>dr-</i> (<i>drâg</i>)	: <i>tr-</i> (<i>trâg</i>);
<i>gl-</i> (<i>glâd</i>)	: <i>kl-</i> (<i>klâs</i>);
<i>gm-</i> (<i>gmžē</i>)	: <i>km-</i> (<i>kmět</i>);
<i>gn-</i> (<i>gníla</i>)	: <i>kn-</i> (<i>knêz</i>);
<i>gnj-</i> (<i>gnjízdo</i>)	: <i>knj-</i> (<i>knjîga</i>);
<i>gr-</i> (<i>grána</i>)	: <i>kr-</i> (<i>krâj</i>);
<i>gv-</i> (<i>gvöžđe/göžđe</i>)	: <i>kv-</i> (<i>kvâr</i>);

bj- (*bjelina*, *bjùvat(i)*) – sa jasnim ograničenjima, teritorijalnim i nacionalnim) : *pj-* (*pjáno*, *pjěsma*, *pjùvat(i)*) – ista ograničenja);

blj- (*bljùvali*) : *plj-* (*pljùvali*).

b) ploziv + ploziv:

Od svih mogućih kombinacija u kojima bi dva ploviva činila inicijalnu glasovnu skupinu ovaj govor zna samo za vezu *tk-* (*tkati-tkaju*). Ostale skupine su uprošćene:

bd- (*bditi*, nisam zabilježio) : *pt-* (*ptica* > *tica*);

gd- (*gdi* → *di*) : *kt-* –;

dg- – : *tk-* (*tko-ko*, ali: *tkala-tkale*).

c) ploziv + strujni:

I ova skupina se uprošćava:

bz- – : *ps-* (*pseto*, *psuju* → *seto*, *suju*);

bž- – : *pš-* (*pšenica* → *šenica*);

gz- – : *ks-* –.

d) ploziv + afrikata:

gđ- – : *kć-* (*kći/kćer*, ovdje: *ščêr/ščî*);

bdž- – : *pč-* (*pčêla*, i tu: *čêla*).

2. a) strujni + sonant:

zl- (*zlâto*) : *sl-* (*slâma*);   *žl-* (*žlòb*) : *šl-* (*šlîz*);

zlj- – : *slj-* (*sljûštiti*);   *žlj-* – : *šlj-* (*šljûk*);

zj- (*zjâpî*) : *sj-* (*sjâj*);   *žj-* – : *šj-* (*šjûk!*);

zm- (*zmâj*) : *sm-* (*smîrt*);   *žm-* (*žmîri*) : *šm-* (*šmîrčê*);

zn- (*znâ*) : *sn-* (*snâga*);   *žn-* – : *šn-* (*šnicla*);

znj- – : *snj-* (*Snjêžana*);   *žnj-* (*žnjêli!*) : *šnj-* (*šnjûr*);

zr- (*zrîno*) : *sr-* (*srîca*);   *žr-* (*žrvnji*) : *šr-* (*šrâpnêl!*);

zv- (*zvòno*) : *sv-* (*svît*);   *žv-* (*žvâčê*) : *šv-* (*švrâka*).

U govoru Muslimana javljaju se sekv. *šjûk* : *šljûk* i *hl-* (*hlâd*), *hr-* (*hrâna*), *hm-* (*hmêlj/hmêj*), ev. *hv-* (*hvâla* pored *fâla*). Pošto govor Hrvata ne čuva fonemu *h*, u njemu ne dolazi do stvaranja navedenih sugl. skupina.

b) strujni + ploziv:

zb- (*zbõrĩ*) : *sp-* (*spõr*);   *žg-* (*žgõljav*) : *šk-* (*škàkljiv*);
žb- (*žbûn?*) : *šp-* (*špĩca*);   *žd-* (*ždrâl*) : *št-* (*štèta*);
zd- (*zdräv*) : *st-* (*stànē*);   *zg-* (*zgräda*) : *sk-* (*skõtna*);

ht- ni u govoru Muslimana se ne javlja.

I kod njih je *sĩla*, *sĩli*.

c) strujni + strujni:

Jedino se može javiti sekv. *sf* < *shv/sv*: *sfãti*, dakle, veza strujnog i prostrujnog bezvučnog *f*.

d) strujni + afrikata:

ždž- – : *šč-* (*ščèpali*);
žđ- – : *šć-* (*šćúćurili se*);
– : *sc-* (*scèna?*).

3. a) sonant + sonant:

mj- (*mjaùkali*);
ml- (*mlâd*);
mn- (*mnõgo* > *mlõgo*);
mlj- (*mljãskali*);
mr- (*mrâk*);
vj- (*vjèra!*);
vl- (*vlâsi*);
vr- (*vríme*).

Skupina sastavljena od sonanta *r* i još nekog sonanta može se javiti samo ukoliko je *r* slogotvomo:

rv- (*Rvãti*);
rn- (*řndati*);
rm- (*řmpalija!*);
rnj- (*řnjaga*).

b) sonant + ploziv:

Od svih mogućih kombinacija sa sonantom i plozivom na početku riječi ovdje su moguće samo ove skupine:

rg- (*Rgud*, toponim) : *řk-* (*rka*, turc.);

rb- (*řbat*) : *řp-* (*rpa*);

rd- (*řdali*) : *řt-* (*rt!*).

U govoru Muslimana i ove skupine prati pojava sekundarnog *h*: *hřbat*, *hřpa*, *hřt*.

c) sonant + strujni:

Od svih mogućih kombinacija sa sonantom i strujnim sugl. ovdje su moguće ove skupine:

rz- (*řzali*) : *rs-* (*řsuz*, turc.);

rž- (*řžē*) : *rš-* (*řšum!*).

d) sonant + afrikata:

Jedino su zabilježene ove skupine:

rđ- (*řđa*);

rč- (*řčē*);

u govoru Muslimana, i tu, sa sekundarnim *h*: *hřđa*, *hřčē/hřčē*.

4. a) afrikata + afrikata:

Nema potvrda za ovu gl. skupinu.

b) *afrikata* + *ploziv*:

Moguće je da se javi skupina *džb-* (*džbûn*), u govoru obrazovanih, iako i tu češće: *žbûn*.

c) *afrikata* + *sonant*:

Malo je potvrda i za ovu sugl. skupinu u inicijalnoj poziciji riječi:

čl- (*člăn*)/*čl-* (*člăn*);

čm- (*čmâr*)/*čm-* (*čmâr*);

čv- (*čvòr, čvr̕ga*)/*čv-* (*čvòr, čvr̕ga*);

cv- (*cvît*);

cr- (*cr̕ta*).

d) *afrikata + strujni*:

Nema potvrda ni za ovu skupinu.

U sredini riječi grupisanje suglasnika je znatno bogatije nego što je to slučaj sa inicijalnim položajem. U toj poziciji se javljaju sve skupine koje se javljaju na početku riječi – prefiksacija obogaćuje tu poziciju, uz to sredina riječi podnosi i neke druge skupove, koji se ne javljaju na početku riječi. Ali, to se odmah može reći, ni ova pozicija ne nudi potvrda za sve moguće konsonatske kombinacije. Tako, recimo, u mome materijalu se nisu našle potvrde za skupine: *-tj-* (može se javiti otjerati, ali to nije ikavski lik ovoga glagola), *-pm-*, *-pv-*, *-gb-* (ima turcizam: *igbal* = sreća, ali se on danas javlja isključivo u govoru starijih Muslimana), *-kp-*, *-bž-*, *-gž-* (*-gd̑-*, *-gdž-*). Uz to, ovaj govor je lišen i svih mogućih veza sonanta *j* sa prethodnim suglasnikom koje proističu iz starijih veza *ě* (jata) i ovih suglasnika. Naime, jekavski govori su tu bogatiji za niz ovakvih skupina, kao: *bje*, *pje*, *znj*, *snj*, *slj* i sl. Isto tako ovaj se govor razlikuje, prema mogućim sugl. skupinama, i od bosanskih ikavskih govora u kojima su izrazite redukcije vokala. To je, opet, razlog zašto u ovom govoru nema slogotvornih suglasnika. Tu se, upravo, u toj funkciji javlja samo sonant *r*.

Ima i u ovome govoru, i u ovome materijalu, i nekih skupina koje ne pripadaju domaćem glasovnom inventaru, tj. koje ne potiču iz domaćeg leksičkog fonda. Na takve primjere je ukazivano samo u onim slučajevima kada su takve riječi zaživjele u domaćem leksikonu i kada su postale sastavni dio rječničkog blaga šire zajednice.

1. a) ploziv + sonant:

-dj- (<i>odjúrili</i>)	: -tj- –;
-bj- (<i>òbjužilo</i>)	: -pj- (<i>opjanit</i>);
-gj- (<i>Ügjēn</i> , M.)	: -kj- (<i>ukjúćili</i> , Musl.);
-dl- (<i>pòdlanica</i>)	: -tl- (<i>mètla</i>);
-gl- (<i>pòglēd</i>)	: -kl- (<i>pròklēt</i>);
-bl- (<i>òblāčno</i>)	: -pl- (<i>òplakat</i>);
-blj- (<i>zòbljē</i>)	: -plj- (<i>snòplje</i>);
-dlj- (<i>pēdlja</i>)	: -tlj- (<i>pētlja</i>);
-glj- (<i>ùgljēn</i>)	: -klj- (<i>ràklje</i>);
-bm- (<i>òbmana</i>)	: -pm- –;
-dm- (<i>nādmē</i>)	: -tm- (<i>òtmē</i>);
-gm- (<i>jāgma</i>)	: -km- (<i>òkmetit se</i>);
-bn- (<i>zbābna</i>)	: -pn- (<i>nāpnē</i>);
-dn- (<i>jādna</i>)	: -tn- (<i>srētna</i>);
-gn- (<i>prògna</i>)	: -kn- (<i>skòkni</i>);
-bnj- (<i>bùbnjā</i>)	: -pnj- (<i>klápnja</i>);
-dnj- (<i>zād njā</i>)	: -tnj- (<i>šét njja</i>);
-gnj- (<i>ògnja</i>)	: -knj- (<i>sùknja</i>);
-br- (<i>ùbra</i>)	: -pr- (<i>òpra</i>);
-dr- (<i>òdra</i>)	: -tr- (<i>òtra</i>);
-gr- (<i>ògrada</i>)	: -kr- (<i>ùkrāde</i>);
-bv- (<i>òbveznica</i>)	: -pv- –;
-dv- (<i>ùdvoje</i>)	: -tv- (<i>otvòri</i>);
-gv- (<i>Zàgvozđ</i>)	: -kv- (<i>pòkvārī</i>).

b) ploziv + ploziv:

<i>-bd-</i> (<i>òbdān</i>)	: <i>-pt-</i> (<i>lòpta</i>);
<i>-bg-</i> (<i>òbgrlilì</i>)	: <i>-pk-</i> (<i>òpkòlilì</i>);
<i>-db-</i> (<i>sùdba</i>)	: <i>-tp-</i> (<i>òtpùsti</i>);
<i>-gb-</i> (<i>ìgbāl!</i>)	: <i>-kp-</i> –;
<i>-dg-</i> (<i>òdgònētāj</i>)	: <i>-tk-</i> (<i>pòtka</i>);
<i>-gd-</i> (<i>blàgdān</i>)	: <i>-kt-</i> (<i>nòkti</i>).

c) ploziv + strujni

<i>-bz-</i> (<i>òbzīr</i>)	: <i>-ps-</i> (<i>òpsādno</i>);
<i>-bž-</i> –	: <i>-pš-</i> (<i>òpšīj</i>);
<i>-dz-</i> (<i>podzídali</i>)	: <i>-ts-</i> (<i>pòtstīne</i>);
<i>-dž-</i> (<i>nadžívili</i>)	: <i>-tš-</i> (<i>nàtšumār</i>);
<i>-gz-</i> (<i>bògzna</i>)	: <i>-ks-</i> (<i>budibóksnama</i>);
<i>-gž-</i> –	: <i>-kš-</i> (<i>àkšam</i>).

d) ploziv + afrikata:

I ova je skupina dosta ograničena:

<i>-bdž-</i> (<i>tòbdžija</i>)	: <i>-pč-</i> (<i>topčija</i>);
<i>-gdž-</i> (<i>buregdžija</i>)	: <i>-kč-</i> (<i>burekčija</i>);
<i>-ddž-</i> (<i>inaddžija</i>)	: <i>-tč-</i> (<i>inatčija</i>);

svakako, moguće su, u govoru Muslimana, i alternacije:
gđ : *kć*; *bđ* : *pć* – *burègđija* : *burèkćija*; *inádđija* : *inátćija*; *tòbđija*
: *tòpćija*;

uz:

<i>-pc-</i> (<i>répca</i>);
<i>-kc-</i> (<i>màkca</i> , <i>lùkca</i> od <i>makac</i> , <i>lukac</i>).

2. a) strujni + strujni:

Pošto se veze *z* iz prefiksa i inicijalnog *s* jednače po zvučnosti, to isto se dešava i sa vezom *z* i *š* (*rasici*, *raširi*), ostaje jedi-

na skupina *-sf-* (*ùsfalili*) i ev. *-sh-* (*rashládili se*) koje potvrđuju vezu dvaju strujnih sugl. u sredini riječi.

b) strujni + ploziv:

<i>-zb-</i> (<i>pròzborī</i>)	: <i>-sp-</i> (<i>òsporī</i>);
<i>-žb-</i> (<i>ùžba</i>)	: <i>-šp-</i> (<i>òšpice</i>);
<i>-zd-</i> (<i>pòzdravi</i>)	: <i>-st-</i> (<i>òstavi</i>);
<i>-žg-</i> –	: <i>-šk-</i> (<i>uškòpili</i>);
<i>-žd-</i> (<i>màždī</i>)	: <i>-št-</i> (<i>pòštūj</i>);
<i>-zg-</i> (<i>màzga</i>)	: <i>-sk-</i> (<i>dàska</i>);
	<i>-ht-</i> (<i>pihtijalo</i> , Musl.);
	<i>-ft-</i> (<i>mùftija</i> , Musl.).

c) strujni + sonant:

<i>-zl-</i> (<i>pòzlilo</i>)	: <i>-sl-</i> (<i>màslo</i>);
<i>-zlj-</i> (<i>izljúbili/izljúbili</i>)	: <i>-slj-</i> (<i>pòslje!</i>);
<i>-zj-</i> (<i>ùzjaši</i>)	: <i>-sj-</i> (<i>òbasjāna</i>);
<i>-zm-</i> (<i>vřzmā se</i>)	: <i>-sm-</i> (<i>òsmī</i>);
<i>-zn-</i> (<i>kāzna</i>)	: <i>-sn-</i> (<i>krāsna</i>);
<i>-znj-</i> (<i>ùznjēt!</i>)	: <i>-snj-</i> (<i>snjěško!</i>);
<i>-zr-</i> (<i>ùzrnila</i>)	: <i>-sr-</i> (<i>ùsrićila se</i>);
<i>-zv-</i> (<i>pòzvāli</i>)	: <i>-sv-</i> (<i>osvānila</i>);
<i>-žl-</i> (<i>vīžle</i>)	: <i>-šl-</i> (<i>dòšla</i>);
<i>-žlj-</i> (<i>làžljivac</i>)	: <i>-šlj-</i> (<i>kāšlja</i>);
<i>-žj-</i> (<i>vražjī</i>)	: <i>-šj-</i> (<i>mīšjī</i>);
<i>-žm-</i> (<i>zažmíri</i>)	: <i>-šm-</i> (<i>išmrčē</i>);
<i>-žn-</i> (<i>dúžni</i>)	: <i>-šn-</i> (<i>brāšno</i>);
<i>-žnj-</i> (<i>pòžnjeli!</i>)	: <i>-šnj-</i> (<i>kāšnjē, lāšnjē</i>);
<i>-žr-</i> –	: <i>-šr-</i> (<i>zašráfi!</i>);
<i>-žv-</i> (<i>gūžva</i>)	: <i>-šv-</i> (<i>lišvī</i>).

Tako i: *nâhlada, sâhrana, ahmedîja, pòhvatali* – u govoru Muslimana.

d) strujni + afrikata:

-ždž- (<i>iždžikljā</i>)	: -šč- (<i>iščerūpali</i>);
-žđ- (<i>ižđikljā</i>)	: -šć- (<i>čiščī</i>);
	-sc- (<i>kosca</i>).

3. a) sonant + sonant:

-jl- (<i>pònajlāk</i> = polako)	-lj- –;
-jm- (<i>pójma</i>)	-lm- (<i>dòlma</i>);
-jlj- (<i>nâjljučī</i>)	-lj- –;
-jnj- (<i>dójnjī</i>)	-ln- (<i>stâlnā</i>);
-jj- (<i>nâjjačī</i>)	-lj- –;
-jr- (<i>bùjrum</i>)	-lr- –;
-jv- (<i>hâjvān</i>)	-lv- (<i>hâlva/âlva</i>);
-mj- (<i>mjàučē</i>)	-nj- (<i>injèkcija!</i>);
-ml- (<i>òmladina</i>)	-nm- –;
-mn- (<i>zìmnica</i>)	-nlj- –;
-mnj- (<i>súmnja</i>)	-nnj- –;
-mlj- (<i>grmlje</i>)	-nr- (<i>ùnra!</i>);
-mr- (<i>ùmrīt</i>)	-nv- (<i>ìnvāzija!</i>);
-mv- –	-rj- (<i>bàrjāk</i>);
-nj- –	-rl- (<i>órla</i>);
-njn- (<i>kònjna!</i>)	-rlj- (<i>bùrljā, crljen</i>);
-njlj- –	-rn- (<i>cŕnā</i>);
-njm- (<i>kònjma</i>)	-rnj- (<i>cŕnjā</i>);
-njr- –	-rv- (<i>crven</i>);
-njv- (<i>konjvódac!</i>)	-rm- (<i>òrmār, Òrman</i>);
-vj- –	-vr- (<i>òvrjā</i>);

-vl- (zävĹādā)	-vnj- (glāvvnja);
-vlj- (zdrāvvlje)	-vn- (glāvvnī);
-vm- –.	

b) sonant + strujni:

-jz- (njôjzi)	: -js- (najsiròvijī);
-jž- (najžàlijē)	: -jš- (najšalivijī);
-lz- –	: -ls- (kòlskī);
-lž- –	: -lš- –;
-ljz- –	: -ljs- (zadovóljstvo);
-ljž- –	: -ljš- (pobòljšalo se);
-mz- (Hāmza)	: -ms- (òsamstō);
-mž- –	: -mš- (kòmšija);
-nž- –	: -nš- (kònšija);
-njž- –	: -njš- –;
-njz- –	: -njs- (strànjskī);
-vz- (òvzīr!)	: -vs- (òvsa);
-vž- –	: -vš- (òvšila);
-rz- (zar̀zalo)	: -rs- (p̀rsa);
-rž- (zar̀žē)	: -rš- (zàvršī);
-nz- (brònzīn)	: -ns- (òsanstō).

c) sonant + ploziv:

-jb- (gájba)	: -jp- (Lòjpur);
-jd- (hàjde/àjde)	: -jt- (svôjta);
-jg- (Bâjgorić)	: -jk- (mâjka);
-lb- (mòlba)	: -lp- (ćolpa);
-ld- (Ĺlda)	: -lt(mâlta);
-lg- (Òlga)	: -lk- (bàlkōn);

<i>-ljb-</i> (<i>pàljba</i>)	: <i>-ljp-</i> –;
<i>-ljg-</i> –	: <i>-ljk-</i> (<i>bôljka</i>);
<i>-ljd-</i> (<i>hèljda/èljda</i>)	: <i>-ljt-</i> (<i>mêljta!</i>);
<i>-mb-</i> (<i>stàmbenī</i>)	: <i>-mp-</i> (<i>stràmputica</i>);
<i>-md-</i> (<i>Hàmdija</i>)	: <i>-mt-</i> (<i>pâmtī</i>);
<i>-mg-</i> –	: <i>-mk-</i> (<i>mómka</i>);
<i>-nb-</i> (<i>stànbenī</i>)	: <i>-np-</i> (<i>strànputica</i>);
<i>-nd-</i> (<i>Hàndija</i>)	: <i>-nt-</i> (<i>kánta</i>);
<i>-ng-</i> (<i>zînga</i>)	: <i>-nk-</i> (<i>cìgānka</i>);
<i>-njb-</i> –	: <i>-njp-</i> –;
<i>-njd-</i> (<i>Bânjdō</i>)	: <i>-njt-</i> –;
<i>-njg-</i> –	: <i>-njk-</i> (<i>mánjka</i>);
<i>-rb-</i> (<i>bòrba</i>)	: <i>-rp-</i> (<i>kórpa</i>);
<i>-rd-</i> (<i>ûrda</i>)	: <i>-rt-</i> (<i>tôrta</i>);
<i>-rg-</i> (<i>bùrgija</i>)	: <i>-rk-</i> (<i>čvórka</i>);
<i>-vb-</i> –	: <i>-vp-</i> –;
<i>-vd-</i> (<i>óvdi</i>)	: <i>-vt-</i> (<i>hèvtu/èvtu</i>);
<i>-vg-</i> (<i>kāvga</i>)	: <i>-vk-</i> (<i>čāvka</i>).
d) sonant + afrikata:	
<i>-jdž-</i> (<i>däjdzà</i>)	: <i>-jč-</i> (<i>mâjčîn</i>);
<i>-jđ-</i> (<i>najđavolàstijī</i>)	: <i>-jć-</i> (<i>najćutljìvijī</i>);
	<i>-jc-</i> (<i>nâjcernjī</i>);
<i>-ldž-</i> (<i>fil džān</i>)	: <i>-lč-</i> (<i>pâlčevì</i>);
<i>-lđ-</i> (<i>fil đān</i> , M.)	: <i>-lć-</i> (<i>bèlćim</i> , M.);
	<i>-lc-</i> (<i>pâlca</i>);
<i>-mdž-</i> (<i>kàmdžija</i>)	: <i>-mč-</i> (<i>hûmčica/ûmčica</i>);
<i>-mđ-</i> (<i>kàmdija!</i>)	: <i>-mć-</i> (<i>zulùmćār</i>);
	<i>-mc-</i> (<i>Húmca/Úmca</i>);

-ndž- (<i>kàndže</i>)	: -nč- (<i>kančelo</i>);
-nđ- (<i>Anđa</i>)	: -nć- (<i>Sārānća, Musl.</i>); -nc- (<i>lōnci</i>);
-njdž- –	: -njč- (<i>kénjčina</i>);
-njđ- (<i>kìnjđūrī se</i>)	: -njć- (<i>kénjčina, M.</i>); -njc- (<i>kénjca</i>);
-ljdž- –	: -ljč- (<i>Malò pōljče</i>);
-ljđ- –	: -ljć- (<i>mìljća</i>); -ljc- (<i>móljca</i>);
-rdž- (<i>kòvrđža</i>)	: -rč- (<i>stârče</i>);
-rđ- (<i>zarđalo</i>)	: -rć- (<i>trćī, M.</i>); -rc- (<i>stârca</i>);
-vdž- –	: -vč- (<i>òvčijī</i>);
-vđ- (<i>òvđe!</i>)	: -vć- (<i>òvćiji, M.</i>); -vc- (<i>nóvca</i>).

4. a) afrikata + strujni:

-džž- –	-čš- –;
-đžđ- –	-šč- (<i>ùšće</i>); -cš- –;
-džz- –	-čc- (<i>máčci</i>);
-đz- –	-ćs- (<i>vòćstvo</i>); -cs- –.

b) afrikata + ploziv:

-džb- (<i>svidòdžba</i>)	: -čp- –;
-džd- (<i>sèdžda!</i>)	: -čt- (<i>ùčtiv</i>);
-džg- –	: -čk- (<i>măčka</i>);
-đg- –	: -ćk- (<i>mùćka</i>);

- <i>đb-</i> (<i>svidodba</i>)	: - <i>ćp-</i> –;
- <i>đd-</i> (<i>sèđda</i>)	: - <i>ćt-</i> (<i>ùćtiv</i> , M.);
	- <i>cp-</i> –;
	- <i>ct-</i> (<i>octa!</i>);
	- <i>ck-</i> (<i>kòcka</i>).
c) afrikata + sonant:	
- <i>džj-</i> (<i>àdžjin!</i>)	: - <i>čj-</i> (<i>pàčjī</i>);
- <i>đj-</i> –	: - <i>ćj-</i> (<i>pàćjī</i> , M.);
	- <i>cj-</i> (<i>ùcjena!</i>);
- <i>džl-</i> –	: - <i>čl-</i> (<i>učláníja se</i>);
- <i>đl-</i> –	: - <i>ćl-</i> (<i>ućláníja se</i> , M.);
	- <i>cl-</i> (<i>šnicla! cùcla</i>);
- <i>džlj-</i> (<i>kov`džljav</i>)	: - <i>člj-</i> (<i>mùčljivo</i>);
- <i>đlj-</i> (<i>kov`đljav</i>)	: - <i>ćlj-</i> (<i>mùćljivo</i>);
	- <i>clj-</i> (<i>pronìcljiv!</i>);
- <i>džm-</i> –	: - <i>čm-</i> (<i>sàčma</i>);
- <i>đm-</i> –	: - <i>ćm-</i> (<i>sàćma</i> , M.);
	- <i>cm-</i> (<i>ucmékat</i>);
- <i>džn-</i> –	: - <i>čn-</i> (<i>pòčnī</i>);
- <i>đn-</i> –	: - <i>ćn-</i> (<i>kùćnī</i>);
	- <i>cn-</i> (<i>kùcni</i>);
- <i>džnj-</i> –	: - <i>čnj-</i> (<i>mûčnjāk, tùčnjava</i>);
- <i>đnj-</i> –	: - <i>ćnj-</i> (<i>tùćnjava</i> , Musl.);
	- <i>cnj-</i> (<i>pùcnjjava</i>);
- <i>džr-</i> (<i>hidžra</i>)	: - <i>čr-</i> (<i>ičrām!</i>);
- <i>đr-</i> (<i>hidra</i>)	: - <i>ćr-</i> (<i>Šúćro</i>);
	- <i>cr-</i> (<i>òcřnī</i>);

<i>-džv-</i>	: <i>-čv-</i> (<i>učvrsti</i>);
<i>-đv-</i>	: <i>-ćv-</i> (<i>naćve</i>);
	<i>-cv-</i> (<i>ucvili</i>).

Kraj riječi je skoro lišen suglasničkih skupova. Ukoliko bi se tu i pojavila takva skupina, ona se, po pravilu, uprošćava. Tako imamo:

<i>st > t</i> (<i>mâs, pôs, ùbos; p̄rs, čvr̄s</i>);
<i>št > t</i> (<i>pr̄iš-pr̄išta, pr̄ëgr̄š-pr̄ëgr̄šti/pr̄ëgreš-pr̄ëgēši</i>);
<i>zd > d</i> (<i>gr̄öz-gr̄özda</i>).

Naravno, tuđice i tu mogu da iskaču iz sisteme pa se javlja:

<i>nk</i> (<i>cînk</i>);	<i>ns</i> (<i>àvāns</i>);
<i>ng</i> (<i>fénīng</i>);	<i>nt</i> (<i>stūdēnt</i>);
<i>rč</i> (<i>hārč</i>);	uz: <i>jn</i> (<i>kòmbājn</i>);
<i>rz</i> (<i>fārz</i>).	<i>jl</i> (<i>emàjl</i>).

Kao što primjeri pokazuju, i tu sugl. skupinu čini, po pravilu, jedan sonant i neki drugi: ploziv ili konstriktiv. To je i razumljivo. Sonant ovdje preuzima na sebe slogotvornu ulogu, ukoliko je to nužno. Svakako, u novije vrijeme bi se našle potvrde i za druge kombinacije, ali takvi primjeri, po pravilu, još nisu postali dio opšteg leksičkog fonda (kombajn, email).

Na osnovu date građe lako se zaključuje da su i u ovom govoru najrjeđe skupine sastavljene od ploziva i afrikata, dvaju sonanata, naročito ako je prvi iz skupine lateralno *-l*, a nisu obične ni skupine: *-mž-*, *-nž-*, *-ljz-*, *-ljž-*, *-njš-*, *-ljp-*, *-ljg-*, *-njb-*, *-njp-*, *-mg-*, *-vb-*, *-vp-*. Iz grupe afrikata + sonant nije se našla nijedna potvrda, a odsustvuju i skupine sastavljene iz jednog zvučnog afrikata i sonanata *l*, *lj*, *n*, *m*, *nj*, *v*. Sve je ovo razumljivo. Takve skupine su, u većini slučajeva, strane i našem književnom jeziku. Narodni govori ih, pogotovo, ne podnose.

Osnovne odlike zapadnohercegovačke akcentuacije

I svojom prozodijskom komponentom naš govor potvrđuje svoju pripadnost hercegovačkim govorima. To znači da je njegova osnovna akcenatska odlika – četvoroakcenatska sistema, sa jasno izraženim novoštokavskim ograničenjima. To, drugačije rečeno, znači da su i ovdje akcenti silazne intonacije vezani za inicijalni slog višesložnih riječi i da se akcenti uzlazne prirode ne mogu naći na ultimima.

Izuzetke od ovoga nalazimo ili u tuđicama (*komãndant, televîzija*), ili u složenicama (*nazlobr̂ž, ranorãnijoc*) ili u uzvicima (*ahã, tamãn*), odnosno krnjim oblicima (*dr̂ž se, dõđ vamo*).

Dakle, silazni akcenti i u našem govoru, van navedenih izuzetaka, vezani su za prvi slog akcentogene riječi: *mãma, çãca, kũca, mãmica, kũćica, kũćili se, mũćila se; pr̂ća, kãžũ, mlãtĩmo, brãnĩmo*; uzlazni akcenti mogu se javiti na svim slogovima osim na posljednjem, osim navedenih izuzetaka (*nõga, nõžica, nogẽtina, rũka; rukotvõrina, rukõdilo, brãda, brãdonja, mašĩna, lokomotĩva*).

U primjerima tipa: *dr̂ž ga, vrãt se* i ovdje imamo sačuvan dugouzlazni akcenat, iako je glagolski oblik jednosložan. Za to postoje dva objašnjenja: a) redukcija nije davnašnja. Izvršila se tu skoro, tako da se prozodija nije priklonila fonetici i b) enklitike koje slijede iza ovakvih gl. oblika čine akcenatsku cjelinu sa tim oblicima i tu ne mora ni da dolazi do mijenjanja prirode akcenata. Ovakvo stanje nalazimo u mnogim našim govorima, čak i onim koji čine najužu osnovicu našega standardnog jezika.

Dužine su postojane u našem govoru. Istina, ne i sve, ali, ipak, one čine sastavni dio ovdašnje akcentuacije (*võdẽ, çitã, ðivõjka*, iako: *ðivõjãkã, ùçenĩkã*).

Prenošenje akcenata na proklitiku

Prenošenje je još uvijek živa pojava u našem govoru: kako staro (*nà vodu, nà glāvu, nà rūku*), tako i novo (*òd brata, nà kuću, izà brata, prikò kućē*).

Istina, nisu neobični ni primjeri sa neprenesenim akcentima silazne intonacije (*od snīga, do grāda, priko zīda*), što može biti i stilistički uslovljeno.

Od akcenatskih posebnosti ovoga govora ukazujem na sljedeće:

1. U Gpl. imenica m. r. tipa *drug, grad* imamo i vukovski akcenat: *drugóvā, gradóvā, sinóvā*, prema ch. *drüğōvā, sññōvā, grādōvā*;

2. I u DILpl. tih imenica, takođe, imamo Vukovski akcenat: *drugòvima, gradòvima, sinòvima*, prema ch. *drüğovima, grāđovima, sñnovima*.

Ovakve akcente nalazimo i u i-šća govorima zapadne Bosne. To govori da su ih ti govori razvili samostalno, bez ikakvih uticaja sa strane. Jer, da se i toga podsjetimo, i i-šća govori zapadne Bosne, kao i naš i-šta govor, nisu trpjeli uticaje svojih susjeda ijekavaca, ili su ti uticaji bili neznatni. U svakom slučaju nikako nisu bili presudni za razvitak akcentuacije. Akcentuacija ovih govora je plod vlastite evolucije. A što je ona podudarna sa našom klasičnom akcentuacijom, to je razumljivo. U pitanju su iskonski štokavski govori sa identičnim prozodijskim impulsima. Razlika je samo u vremenu realizacije pojedinih i prozodijskih i drugih razvojnih procesa.

3. Javiće se, istina rjeđe, i akcenti u glagola tipa: *imámo, želimo*. (U govoru s. Tuholj, Kladanj, ovakav akcenat je običan, iako ni taj govor nije trpio uticaje govora istočnoher. tipa).

4. U zamjeničkoj promjeni imamo akcenat: *mène, tèbe*.

5. Sonant *r* u slogotvornoj službi čuva, uglavnom, svoje kvantitetske odlike, tj. ne skraćuje se kao što je česta pojava u ch. govoru (*cŕn*, *cŕna*).

6. Postoje i pojedinačna neslaganja u akcentima između ovoga govora i ch. govora up. *sùza-súzā* : *sùza-sùzā*, *mòmak-mòmka* : *mòmak-mómka*, *šäv-šáva* : *šäv-šäva*, *čist-čìsta-čìsto* : *čìst-čìsta-čìsto*, *bôs-bòsa-bòso* : *bôs-bòsa-bòso*. Tu, dalje, imamo i *zènica* u ch. *zènica*, *sànjā* ch. *sānjā*, *jètrva*, u ch. *jètrva*, *grède-grèdam*, u ch. *grède-grédama/grèdama*, *čâđa*, u ch. *čãđa*. I ovdje, kao i u ch. je *némam-néma-némamo*. U Gpl. od imenice *óvca* imamo: *òvācā*, u ch. samo *ovácā*. U radnom gl. pridjevu ovdje imamo i: *kòpāla*, *òrāla*, *iskāla*, u ch. *kòpala*, *òrala*, *iskala*. Ovdje sam bilježio i: *udāla se*, *udāta* (Koč) u ch. je samo: *ùdāla se*, *ùdāta*.

I ovo nekoliko akcenatskih osobina pokazuje da je zh. govor i u akcentuaciji slijedio svoj vlastiti put, tj. nije bio pod neposrednijim uticajem svoga susjeda iz centralne Hercegovine; ili, tačnije, nije prihvatao njegova akcenatska rješenja.

Svakako, moguće je, pogotovo danas, da se u obje ove hercegovačke oblasti jave i drugačiji akcenti od onih koji su tu dati, tj. da se i u nekom mjestu sa zh. tla čuje akcenat koji je ovdje dat kao odlika ch. govora, i obrnuto. Danas, u doba vrlo jakih i intenzivnih preplitanja i govornih i drugih osobina, to ne bi trebalo da nas iznenađuje.

MORFOLOGIJA

RIJEČI SA DEKLINACIJOM

Imenice

Imenice muškoga roda

Jednina

Nominativ

Da bi se mogle pratiti neke pojave u promjeni imenica, ovdje će se dati jedan broj imenica m. r., karakterističnih za cijelu ispitivanu oblast, a koje će svojim oblicima poslužiti za praćenje ovdašnje deklinacije. Naravno, da to i ovdje istaknem, u pitanju su hercegovački govori sa hercegovačkom fonetikom, a to znači da ovdje nema onakvih odstupanja od standarda za kakva znaju bosanski govori. Ukoliko neke imenice poznaju dvojake likove, i to će biti naznačeno:

àbdes(t), àber/hàber, ádet, àga, agàluk, ájluk, àjvān/hàjvān, àirsuz/hàirsuz, àmbār/hàmbār, àlāl/hàlāl, àstāl/hàstāl, astàluk/hastàluk, àvan/hàvan, àrār/hàrār;

bàjam, bàgrēn/bàgrēm, bàk, basàmak, badžànak, bàdanj, bàbōr/blāvōr, bèden/bèdem, bèdel, bēlāj, bētōn, bidōn, bìljac, bìk, bìčālĵ, bìljeg, bìlānjac, bliznac, bōj/sprāt, brōd,

*brònzīn/brònzīr, brīg, brätic, brät, brūs, bròdīc, bùbrig/
bùbreg, brīs(t);*

*cār, cākā, cábā, cāv, cvât, cèler, crnògrab, c̀rnostrīg;
čāvā, čāgalj/čāgaj, čāj/čaj, čòban/čòban, čòrap, čèkić, čvó-
rak, čòvik, čùvāl, čùdāk;*

čènār, čìlim, čìlit, čòšak, čùmez;

*dân, dâr, dâmar, dèrnek, dènjak, dèmir, dèmet, dīm, dīm-
njak, dlàn, daždènjāk, dīd, dīvēr, drīn/drīnj, dròz(d), dùvān/
dùhān, dùvār, dùbāč, dùv/dùh/dù, dùb, drždènjāk;*

džām/džām, džāndār, džèmper, džùdžan, džīn;

đāvā, đòn, đèvdīr, đūbar/đūbre;

fēs, fènjēr, fildžān/fildān, filānc, fratar;

*gād, glād (Gsg. i: glāda), gāvran, gòlūb, Gòžulj, gòst, gnjòj,
grèb, grèdelj, grād, grāb, gr̃m, gròz(d), gūšter/gūštar, gúsak,
gúndelj, gúnj, Grūdānin, grūnt; grīh/grīj/grī;*

*hàđija, hàđ, hàjir, hàirsuz, háfiz, Hāsan, hàk, hàvan, Hèrce-
govac, hàrār, hlib, hòšef, h̀rsuz, Hùtovac;*

*jècam/jècam, jàstrèb, jāvōr, jàrac, járam, jèž, jāsēn, jàza-
vac, jārān, júnac, jarébac, jánjac;*

*lánac, lāv, lákat, lèmeš, lèd, lònac, lópov, lòvac, līv, lívak,
litar, lúč, lùk, lùdāk, lúpež;*

ljúlj, ljiljan;

*kajmak, kátìl, klīn, klīs, kêr, klīp, klánac, klās, kljūč, kòmād,
kòlāč, kòtāč, kòlac, kòzlac, kukùruz/kùruz, ḱrmak, kvásac,
krāstavac, kukùrik, krèč, kòtā, kòrīn, knéz, kròmpīr/kùmpīr;*

*máčak, majdònos, mlādīc, mètak, mèhlem/mèlem, mīn,
mīnār, mìsēc, mìsečār, mìsnīk, mèdvid, mājstor, mīh/mīj,
m̀rgīnj, m̀s(t), mrāv, móljac, múž, mùhur/mùur;*

*náboj, nápršnjāk, nálog, nálet, názeb, nàramak, národ,
náplet, námet, nímet, nòž, nòkat, nòs;*

òbād, ògranak, òcū/òcūv/òcūn, òrah/òra/òras, òrašak, òpanak, òglāv, òbraz/òbras, òžīc, òžeg, òbičāj, òbruč, òvan, òprēz, òporavak;

pālac, pátak, pilāv, pívac, písak, plās(t), plān, plāč, pānj, pākā, pōp, pràdid, pṛstēn, podglāvāč, pròsac, pòvođanin, pùrnjāk, pṛš(t), pṛāg, pṛimīč, pòtiljak, plòt, pèlin, pūt, pùtār, pròpūh/pròpūv, prášak, pṛijatelj, pòsik, pòriz, pùrāč;

rād, raspušcēnīk, ròdijāk, rudēnjāk, rāž, rōg, raspuštēnjāk, rāk, raspàdžik, rúčak, rébac/vrābac, rudēnjāk, rōj, rāsod, ròđāk;

sāč, sarānjsak/sarānsak, sādžāk/sādđāk, sān, sèrđen, sṛp, sīn, strīc, strūk, stāp, strāh, stūp, svṛdā, sīr, stāvōr, svītnjāk, sāt/sāhat, svēcēnīk, sīrcet, snōp, sòkō, slāvūj, spūž, svītlac, sṛšljēn, svītlac, sùmbul, svēkar, svétac;

škīp, štāp (šcāp), šīpak, šāv, šiljeg, šīglic, šlānjak, šljúnak, šljūk, šūt;

tānjīr, tōr, tēmelj, tòkmac, tṛbuh/tṛbuv, tēljig, tēžāk, túkac, trút, trōšak, tútor, turbān;

ùlog, ùlār, ùnuk, ùčkur, udòvac, ùštipak, ùdūt;

vrāt, vṛsnīk/vṛšnjāk, vāricāk, vūk, vukòdlak, vilanac/filanac, vildžān/fildān, vòdīr, vrāg, višek/fišek,

zátijok, zrāk, zvīždūk (zvīžđūk), zēc, zrāk, zéjten, zelēmbāc, zvònār, zúb, zúbār,

žāndār, žāovac, žāc/žālac, žābac, žāhōr, ždribac, žṛvanj, žèludac, žūlj, žlīb, žumánjak.

Genitiv

Genitiv singulara u ovoj govornoj zoni ima opšteštokavsko obličko obilježje, ali se mogu javiti i neka neslaganja sa našim jezičkim standardom. Dakle, po pravilu je:

càra, cïra, dïda, lõma, nõsa; ràta, sàca, šàva; đàvla, mïja, pàlca, stàrca, bràka, mràka; mómka, lónca, lóvca, kénjca, svéca, dičàka, gudína, Mostàra, seljàka, šoféra; crvendàca, zembàca;

pored *snà* (u većini mjesta), javlja se i *sàna*
(Izb, Treb, C. G, Bi, Čit);

pored *psà*, ukoliko nije *ćuke*, zabilježio sam i *pàsa*
(Bi, Rad, Vaš).

Muška lična imena tipa *Ívo, Mého; Máte, Máše*, kao i prezimena tipa *Lózo, Pézo, Péco* imaju promjenu po obrascu imenica ž. r. na *-a*, dakle, u Gsg. imamo: *Ívè, Mèhè, Mátè, Mášè; Lózè, Pézè, Pécè*.

Od imenice *glad* zabilježio sam u Gsg. i *glàda* (Zvir).

Vokativ

Ni u Vsg. nema nekih posebnosti. Stanje je ovakvo:

a) *bràte, càre, dïde, dïvere, dõkture, lópove, làžove, mèdvide, pròfesùre/pròvisùre, sîne, svèkre, šàrove, zète;*

b) *bèže, bõže, dïčàče, kénjče, màgārče, kfmče, mómče, púnče, pïvče, òče, stríče, zèče;*

c) *đàvle, òrle;*

d) *sìromāhu* (Lj, V), *gràhu* (Lj, V), *grāu;*

e) *cvîtu, mïšu, mrāvu, gúndelju, prïjateljju, sršljenu, žùlju;*

f) *lìkāru, mlìkāru, rìbāru, mlìnāru, žàndāru;*

g) *mlàdīcu, štìgliću, mómčīcu, lónčīcu;*

h) *lúpežu/lúpeže, vrāže/vrāgu;*

i) *Ènesu* (Vaš), *Đèmālu, Èsādu, Ābdulāhu* (Vi, Ljub);

j) *Ibráhime, Èsade, Sùāde, Sùpāne, Pètre, Šimūne;*

k) *Ívo, Péro, Mújo, Húso;*

l) *dèdo, bābo;*

m) *Ándrija, Ālija, Šěvkija*;

n) *čáca, tàta, Hùsa, Mùha, Nìka, Màrka*;

o) Nsg. u službi Vsg. običan je kod etnika tipa: *Mostárac, Trebínjac, Ljubùšák, Prozòrak*. Tako i: *tetak, patak, gusak*;

inače je i od imenica toga tipa Vsg.: *Trebižacāne, Ràšnjāne*
– naravno, ako se Vsg. od ovih imenica upotrebljava.

Instrumental

Između Isg. u našem govoru i istoga oblika u sh. jezičkom standardu postoje dvije razlike: a) nejednaka je distribucija morfema *-om* i *-em*; b) prema bilabijalnom *-m*, kao morfološkim obilježjem Isg., u našem govoru, i ne rijetko, javlja se labiodentalni nazal *-n* (v. u Fonetici).

U zapadnohercegovačkoj govornoj zoni nalazimo ovakvo stanje oblika Isg.:

a) *bràton/bràtom, cvìton, đìdom, bùbrigom/bùbrigon, čibukon, čòvikon, čòbanom, đàvlon, lópovom, mómkon, mrâkon, cřvon, órlon, nòkton, grâom, pútom/púton, đákon, nòsom, prâtron, mèdvidom/mèdvidon, mrâvom/mrâvon, pòpom/pòpon, sâtom; sãnom (Biog.); sèpetom, sînom/sînon, sřrom/sřron, svèkrom/svèkron, sřšljenom/sřšljenon; sřšjenom (Vi), pèšćešom (Vi); šaròvom, šešřron, težákon, tèljigon, tràktoron, tòpon, tûtoron, ùštipkon, zìdom/zìdon, zàrom, zórom, žàndaron/žàndarom, žlřbon*;

b) *čèkiçon, mladíçon, múžon, spûžom, krèçon, ključon, sàçom/sàçon, nóžom/nóžon, pìrinçom/pìrinçon; pìrmiçon, mřšom/mřšon*;

c) *čuváron, likárom, mřnřarom, mājstoron/mājstorom, mornáron/mornárom, řřbārom/řřbaron, rudárom/rudáron*;

d) *òcom/òcon, zècom, svécon/svécom, mřsècom/mřsècon, žèlucom/žèlucon, ždřřpcom/ždřřpcon*;

e) *gúndeljon*; *gúndejom* (Vi, Lju); *prìjateljom/prìjateljjon*; *prìjatejom* (Vi, Lju); *kònjon/kònjjom*, *mrgínjom*, *žúljom*, *žřvnyjom*.⁶

Znatno manji broj potvrda nude oblici Isg. sa morfemom *-em*:

a) *kònjem* (Bi), *gnòjem* (Vi), *žújem* (Vi), *càrem* (Vi), *pánjem* (Vi), *puráčem* (Bi), *kosiríčen* (Zvir.), *kljúčen*, *nóžen* (Gr.); *puráčen* (Bi), *sáčem*, *puráčen* (Ras), *kljúčen* (Zv, Zvir, Bi, Izb), *sáčem* (K. G), *gúnjem*, *kljúčem* (Izb).

Lokativ

Morfološki ovaj oblik ne pruža ništa što bi privuklo pažnju ispitivača, ali će se ovdje navesti nekoliko primjera i toga oblika zbog akcenta. Naime, počesto se tu javlja Vuk-Daničićev akcentat. Čak, znatno češće nego što je to slučaj sa centralnohercegovačkim govorom:

na trágu, *na glásu*, *u grádu*, *po snígu*, *na brígu*, *po đávlju*, *na órlu* (orahu, K. G);

po zúbu, *u grádu*, *na cvítu*, *u svítu*, *u kuránu*, *na mejdánu*, *o vojníku*, *na ibríku* (Vi);

na zídu, *na brígu*, *o slavúju*, *na órlu*, *u mráku*, *na vidíku*, *u bunáru* (Vaš);

na rudenjáku, *u kanálu*, *u zúbu*, *na plòtu*, *po mòzgu*, *u govòru*, *po òbrazu* (Or).

Imenice tipa *šerbet*, *sirćet*, iz skupine naših turcizama, u zapadnoj Hercegovini, kao, uostalom, i u drugim dijelovima Hercegovine, najčešće pripadaju imenicama muškoga roda, za razliku od i-šća govora zapadne Bosne gdje su te imenice srednjega roda, sa morfološkim obilježjem *-e – -eta*: *šerbe-šerbeta* (Škaljić ima: *šerbe* i *šerbet*, a samo: *sirće-eta*. U tur.

---

⁶ Oblici bez oznake mjesta svojstveni su svim posjećenim punktovima u zh. Ukoliko se daju dvojaki likovi, prvi je običniji od drugoga.

je, prema Škaljiću: *šerbet*, ar. *šärbä*, a tur. je *sirke*, tako je i u persijskom. Ovaj lik, *sirke*, još živi u nekim bosanskim govorima). Hercegovački govori su sve imenice ovoga tipa najčešće uklopili u naše imenice m. roda: dali im u Nsg. obilježje tih imenica i, prema tome, njihovu paradigmu. Otuda: *sladak ti je ovi šèrbet i: daj mi taj sìrcet*.

Iz Crvenog Grma imam: *sìrcet* i *sìrće*, a iz Gruda *sìrće*. Ovakvi likovi ove imenice (*sìrće(t)*) zabilježeni su još u nekim hercegovačkim mjestima. Građa za be-ha dijalektološki atlas te oblike potvrđuje iz Kružnja (Podveležje), Odžaka i Zaloma (Nevesinje), Zurovića i Kule (Gacko). Ipak mi se čini da je osnovni lik ove imenice u Hercegovini sa plozivom *-t* na kraju u Nsg., tj. kao imenice m. r., a da su oblici bez te morfološke oznake, dakle: *sìrće*, nanosi sa strane. I za Kružanj, i za Odžak, pa i za Kulu, moglo bi se reći da su taj oblik primili u Bosni, za vrijeme izгона stoke u te krajeve preko ljeta.

Muška lična imena

Muška lična imena u zapadnohercegovačkoj govornoj zoni imaju, najčešće, ova morfološka obilježja: $\emptyset$, *-a*, *-o*, *-e*:

- a) *Ívan, Marijān; Pètar; Ösman, Jùsuf;*
- b) *Àndrija, Ìlija; Hàmdija, Àlija;*
- c) *Mârko, Vînko; Sálko, Ósmo;*
- d) *Añte, Máte, Júre; Vráne.*

Jedino su muslimanska lična imena tipa *Salko, Osmo* iz grupe hipokorističnih (*Salih-Salko, Osman-Osmo*).

Ni promjena ovih imena ne nudi ništa posebno, ništa što ne bi bilo poznato ostalim hercegovačkim govorima. To jest, imena tipa *Ánte, Máte* imaju promjenu imenica ž. r. na *-a*. Imena, hipokoristična, tipa *Ósmo, Ívo* imaju, takođe, tu promjenu. Imena, pak, tipa *Vînko, Mârko*, sa ovim prozodijским obilježjem, tj. sa

dugosilaznim akcentom u Nsg., imaju promjenu imenica m. r. na suglasnik: *Mârko-Mârka-Mârku*. Istina, u Crvenom Grmu sam dobio podatak, od tamošnje učiteljice, da tu ovakva muška lična imena znaju i za promjenu po obrascu imenica ž. r. na -a. Dakle, *eno Mârke, daj Mârki, vidija Mârku; daj Stânki, vidija Stânku*. Ovakva promjena muških ličnih imena ovoga tipa još ranije je konstatovana u nekim govorima Bosne (isp. kod mene u BHDZb., II, 119 i BHDZb., III, 97). Pošto ova osobina nije svojstvena drugim mjestima naše zone, moguće je da je to nanos iz susjedne Imotske krajine. Naime, još od ranije nam je poznato da u Imotskoj krajini imamo nejednaku promjenu ovakvih muških ličnih imena. Pored *Ante-Ante, Pére-Pérē* tu imamo i: *Marínko-Marínkē*, a *Miško-Miška* i *Miško-Miškē*, *Milēnko-Milēnka* i *Milēnko-Milēnkē*, tj. takva imena idu i “po muškoj i po ženskoj” promjeni (Šimundić, *Imotski*, 85). Naš govor ne zna za promjenu tipa *Đuro-Đúra, Jovo-Jóva*, koja je tipična za istočnohercegovački govorni tip, ali poznata i u govoru Imotske k. (Šimundić, op. cit.).

Množina

Nominativ

Osnovni problem oblika množine u ovim govorima jeste u kom odnosu stoje kraći i duži oblici, tj. kakav je odnos množinskih oblika koji proširuju svoju osnovu morfemama -ov/-ev- i oblika koji ne znaju za takvo proširenje.

Za govor Imotske krajine i Bekije M. Šimundić konstatuje postojanje i oblika sa proširenjem osnove morfemom -ov “i to u manjem broju primjera, uglavnom jednosložnih i nekoliko dvo-složnih” (op. cit., 87). Šimundić misli da je ta osobina, tj. čuvanje kraćih oblika u množini “jedna od najvažnijih morfoloških osobina toga govora po kojoj je istovjetan sa štok. sinjskim govorom, štokavsko-čakavskim poljičkim i čak. govorima srednjodalmatinskih otoka”. A postojanje dužih oblika u Bekiji tu se tumači uticajem “istočnih hercegovačkih govora” (isto).

U ramskom govoru situacija je znatno drugačija. Istina, i tu dolazi do uopštavanja morfema *-ov-* i iza palatalnih suglasnika, ali je zato širina zahvata oblika sa proširenjem osnove dosta velika. Čak i veća nego u nekim drugim govorima, pa i u hercegovačkim govorima (up.: *žandarovi, mjesecovi, muškarcovi*; Okuka, *Rama*, 87-88).

Brojni su primjeri, sa proširenjem osnove u Npl., koje nalazimo u govorima sjeverozapadne Bosne. Tamo nalazimo ne samo: *brkovi, bokovi, bubnjovi* i sl. nego i: *crvovi, danovi, kamenovi, loncovi, patkovi, člankovi* i sl. (materijal iz Upitnika za bh. dijalektološki atlas, v. BHDZb., V).

U našem govoru imamo ovakvo stanje: a) Oblici bez proširenja osnove:

Goranci:

čâvli, kljûci, lâkti, pâlci, pûti, vûci, zûbi, žûlji;

Dobro Selo:

čâvali, čâši, ôrli (= orasi), pòsli, zûbi;

Vitina:

lâkti, mîši, ôrli, pòsti, sòkoli, vûci;

Vranić:

čâvli, đâvli, lâkti, mîši, pòsti, vûci, žûlji;

Krehin Gradac:

dôci, đâvli, čâнки, kljûci, nôži, svrđli, vrtli, žr̄vnji;

Kočerin:

đâvli, kâbli, kôci, kljûci, mîši, nôži, pâlci, pívci, pòsli, zûbi, žûlji;

Izbično:

gúnji, lâkti, mîini, pòsli, svrđli, škîpi;

Zvirici:

kôci, mîini, pòsti, rúcci, svrđli;

Zvirovići:

kôci, kljúči, kòtli, kàbli, m̃ši, nóži, píski, rúcci, zûbi, žúlji;

Crveni Grm:

kòtli, m̃ši, nóži, pòsli, vûci, zûbi;

Hardomilje:

m̃l̃ni, mr̃azi, m̃ši, zûbi, žúlji;

Biograci:

dl̃ani, čâvli, kòtli, kôci, órli, pòsli, pòsti, šípci;

Vašarovići:

đâvli, čâvli, kòtli, kôci, m̃ši, órli, pòsti, pòsli, sṽdli, zûbi, žúlji;

Ljubuški:

đâvli, lâkti, m̃ši, nóži, pòsli, zûbi;

Orahovlje:

čâvli, kôci, m̃ši, pòsli, sṽdli, žúlji;

Humac:

kôci, kòtli, m̃ši, pòsli, pòsti, šípci, zûbi;

Radišići:

đâvli, kòtli, m̃ši, nòsi, órli, pòsli, ž̃rvnji, žúlji;

Studenci:

kljúči, kôci, pàuci, spúži, zûbi;

Miljkovići:

kljúči, nóži, pòsli, zûbi;

Trebižat:

*čãiri, čâvli, gròši, kljúči, kôci, pòsti, pâlci, sṽdli, vûci, vrâzi,
ž̃rvnji;*

Čitluk:

*kôci, kljúči, m̃ši, órli (= orasi), sṽdli, vûci, šljúki, zûbi,
ž̃rvnji, žúlji;*

Uzarići:

ključići, mšići, orli (= orasi), svrdli, vrtli, žulji;

Grude:

brci, koci, mšići, vrtli, zubi, žulji;

Lištica:

brci, koci, mšići, noži, pošli, svrdli, vuci, zubi, žulji.

b) Oblici sa proširenjem osnove morfemima *-ov-* ili *-ev-*.

1. Proširenje osnove morfemom *-ov-*:

Proširenje osnove ovim morfemom je znatno češće nego morfemom *-ev-*. To će pokazati primjeri koji slijede:

Goranci:

drugovi, gradovi, kràjovi, kmètovi, pánjovi, plùgovi, sìnovi, sìrovi, stàpovi, štàpovi, zècovi;

Rasno:

grèbovi, kljùnovi, krìvovi, kùruzovi, mòstovi, nòsovi, órlovi (= orasi), pútovi, sìnovi, stàpovi, strúkovi, svàtovi, tršovi, zècovi, žřvnjovi;

Vranić:

diverovi, dòlovi, gròzdovi, jàrcovi, jàstrebovi, jèžovi, làktovi, mòstovi, mlínovi, nòsovi, pìpunovi, pútovi, tímovi, tràpovi, šàvovi, žřvnjovi;

Grude:

àmbàrovi, càrovi, čàdorovi, drugovi, dlànovi, gradovi, jàs-trebovi, jèžovi, kùkovi, mòstovi, nòsovi, prístovi, prštenovi, stàpovi, svrdlovi, snòpovi, srpovi, sačovi, skèčovi, šišovi;

Kočerin:

àmbàrovi, bùbnjovi, brìgovi, cvìtovi, cvàtovi, dlànovi, drù-govi, dùvarovi, đđonovi, gràbovi, gradovi, gròbovi, grìjovi, kàtovi, křstovi, kòtlovi, kròvovi, krìvovi, jàrmovi, jàstrebovi,

lãktovi, mlãtovi, mrãzovi, nõsovi, nõžovi, órlovi, plãstovi, plõtovi, ràtovi, ròbovi, rúčkovi, sr̕povi, stãpovi, svãtovi, súdovi, škípovi, šišovi, vòlovi, vrãgovi;

Biograci:

bãkovi, bikovi, bãbnjovi, cvõtovi, dlãnovi, drũgovi, dròzdovi, džèpovi, gròmovi, kòtlovi, kũmovi, jãstrebovi, lãktovi, mlĩnovi, nõsovi, nõžovi, šãvovi, šãlovi, vèsovi, vũkovi, ždrãlovi;

Izbično:

ãmbãrovi, ánovi, àtovi, bãkovi, bánovi, bikovi, bãnãrovi, cãrovi, cãdorovi, dlãnovi, drũgovi, drũmovi, džèpovi, kãblovì, kèrovi, kòtlovi, kũmovi, jãsenovi, jãstrebovi, mòzgovi, nõsovi, pútovi, šĩnovi, snòpovi, sprãtovi, sr̕povi, sr̕šljenovi, vũkovi, žírovi, žlíbovi, žr̕vnjovi;

Zvirovići:

ãmbãrovi, ãpsovi, bãkovi, bólovi, br̕govi, cvõtovi, drũgovi, drũmovi, grãdovi, gròbovi, jãstrebovi, kròvovi, krũvovi, kũmovi, lãktovi, mrãmorovi, plũgovi, pòstovi;

Zvirići:

ãmbãrovi, br̕govi, dũvarovi, džèpovi, grãdovi, gròbovi, klĩnovi, klípovi, kũmovi, mòstovi, pútovi, sr̕šljenovi, tràčovi, zècovi;

Crveni Grm:

bãkovi, bòkovi, điverovi, džèpovi, gr̕movi, jãrmovi, jãsenovi, nõsovi, órlovi, pòpovi, prãgovi, sòkolovi, šljúkovi, vũkovi, zìdovi;

Hardomilje:

grãdovi, gúnjovi, kròvovi, krũvovi, lèšovi, òvnovi, snĩgovi, snòpovi, stãpovi, šãvovi, šèfovi, šljúkovi, zìdovi;

Vitina:

cvõtovi, đìdovi, dílovi, dũbovi, dũhovi, grãbovi, grãdovi, hánovi, hãjrovi, mìhurovi, pũhovi, snĩgovi, svõtovi, žlòbovi;

Dobro Selo:

đònovi, džèpovi, nòsovi, pòpovi, ràtovi, snòpovi, svàtovi, šàvovi, zìdovi, žlìbovi;

Krehin Gradac:

bìkovi, čèpovi, dlànovi, drùmovi, đònovi, džèpovi, gràdovi, gròmovi, jàstrebovi, jàblanovi, kljúčovi, kòlutovi, múžovi, nóžovi, lãktovi, pàsovi, pòpovi, prãgovi, sãčovi, sòkolovi, snòpovi, štábovi, zècovi, zùbovi, žlòbovi;

Čitluk:

ãmbãrovi, bìkovi, bròdovi, bñnãrovi, cvìtovi, čìrovi, đònovi, džèpovi, gãdovi, gràdovi, gròbovi, grùmenovi, jàblanovi, jãsenovi, mòstovi, mòzgovi, múževi, nòsovi, nóžovi, órlovi, òvnovi, sãčovi, sñnovi, snìgovi, snòpovi, tòpovi, trãpovi, zècovi, žlòbovi;

Medugorje:

gãlebovi, gòlubovi, jàstrebovi, kòtlovi, kljúčovi, nóžovi, snìgovi, snòpovi, svàtovi, vùkovi;

Humac:

đìdovi, đìverovi, džèpovi, gãdovi, klñnovi, kùmovi, lòmovi, pòpovi, sñnovi, stãpovi, stúbovi, šúmovi, tòpovi, zìdovi, zècovi;

Radišići:

ãmbãrovi, brìstovi, đìdovi, džèpovi, gràdovi, grùmenovi, jàblanovi, lãktovi, òvnovi, órlovi, prìstovi, snòpovi, štãpovi, vriskovi, vrãtovi, vřvovi, vùkovi, žlòbovi;

Lištica:

drùgovi, klàsovi, kmètovi, kròvovi, kùmovi, kljùnovi, nòsovi, pòstovi, prãgovi, zècovi;

Studenci:

bìkovi, blòkovi, brkovi, càrovi, cvìtovi, čìrovi, đìdovi, dilovi, đìverovi, đùvarovi, đònovi, džèpovi, gràdovi, gròbovi, gròz-

dovi, jãstrebovi, krãjovi, kljúčovi, lâktovi, mðstovi, mðzgovi, nõsovi, órlovi, parcòvi, plánovi, pòslovi, prãgovi, ràtovi, sìnovi, svãtovi, šãvovi, válovi, vòlovi, žákovi, ždrãlovi;

Miljkovići:

djèverovi, đidovi, dòlovi, dòmovi, nõsovi, plòtovi;

Trebižat:

bákovi, bikovi, bøgovi, búkovi, bûnarovi, càrovi, čèpovi, đidovi, điverovi, džèpovi, klãsovi, kòtlovi, pòslovi, ràtovi, sìnovi, snìgovi, šãlovi, žglòbovi;

Uzarići:

drùgovi, đõnovi, džèpovi, grãdovi, nõsovi, plòtovi, sìnovi, svìtovi, vòlovi;

Ljubuški:

brìgovi, grãdovi, gròzdovi, klãsovi, klípovi, kmètovi, kùmovi, mĩšovi, nõžovi, snòpovi, sòkolovi, svãtovi, stògovi, škípovi, šúmovi;

Bijača:

gòlubovi, kmètovi, plàmenovi, plòtovi, prãgovi, sìnovi, snìgovi, snòpovi, žákovi;

Grude:

càrovi, đidovi, điverovi, dílovi, gòlubovi, grãdovi, kmètovi, mĩjovi, mĩšovi, pútovi, rèpovi, vùkovi.

2. Sa morfemom *-ev-*:

Broj potvrda sa proširenjem osnove morfemom *-ev-* znatno je manji od onih sa morfemom *-ov-*. Najčešće su u pitanju primjeri:

nóževi, òčevi, gúnjevi, slùčajevi, žúljevi, čìrevi, bròjevi,
mada i ovi oblici mogu da se jave i sa morfemom *-ov-*.

Iz Studenaca ima najviše potvrda za ovaj tip Npl.: *žúljevi, kljúčevi, nõževi, zèčevi, mĩševi, búbnjevi, stríčevi, jéževi, sačevi* –

što bi se moglo različito tumačiti. Ipak, tu se ne smije zapostaviti uticaj škole i našega standarda, a Studenti spadaju među bogata i napredna hercegovačka sela. Slično stanje nude nam i Biograci. I tu imamo: *ključevi, jéževi, càrevi, sřrevi, sàčevi, skèčevi, pútevi*. Svakako, Mostar ima, pogotovo danas, veliki uticaj i na govor ovih mjesta. Nije isključeno da se oblici sa morfemom *-ev-* uopštavaju pod uticajem mostarskog govora. Uz to, kao važan činilac, ne treba zaboraviti ni povećani broj osoba sa srednjom pa i višom školskom spremom.

Od imenica koje u Nsg. imaju *-in* oblici množine se tvore bez tog morfološkog obilježja: *Ìmoćanin-Ìmoćāni, Trebižaćanin-Trebižaćāni, Čitlućanin-Čitlućāni, Blàćanin-Blàćāni, Stóćanin-Stóćāni, Lištīćanin-Lištīćāni* i sl. Tako i: *grāđanin-grāđāni, cìgānin-cìgāni, brđanin-brđāni*.

Slično stanje nudi nam i pisana riječ Ljubušaka Lovre Sitovića. Istina, M. Šimundić, u osvrtu na jezik ovoga Ljubušaka, konstatuje sljedeće: “U suvremenom ljubuškom govoru podosta je jednosložnih i dvosložnih imenica kratke množine. U Sitovićevo vrijeme sigurno ih je bilo više, kako se to pokazuje u *Pismi od pakla*. Tako nom. jed. stanovitih imenica glasi: *štiti, sudi, nosi, plaći*. Iz kratkoga akuz. jed. zaključiti je da je takav i nominativ. To su: *vitre, lede, like, glade, lave*”. U akuzativu množine, opet, Sitović ima duže oblike: “snigove, komadove, dneve, gromove, valove, skutove” (Mate Šimundić, *Jezičke osobitosti “Pisme od pakla”* Lovre Sitovića, ljubaznošću autora citirano prema neobjavljenom radu, str. 9-10).

U vezi sa ovom konstatacijom M. Šimundića vrijedno je reći sljedeće:

1. Savremeni ljubuški govor ne nudi ništa drugačiju sliku Npl. imenica m. r. od zapadnohercegovačkog i-šta govora u cjelini uzetog. A tamo je, kao i u samom Ljubuškom, broj kraćih oblika Npl. imenica o kojima je riječ dosta ograničen. Teško je

pretpostavljati, bez sigurnijih pokazatelja, kako je bilo ranije. Ja bih mogao reći, na osnovu onoga što je u svom govoru imala moja rahmetli majka – rođena i odrasla u Ljubuškom – da ni početkom ovoga vijeka nije bilo ništa drugačije.

2. Sitovićevi oblici: *plaći*, pogotovo Apl. *vitre, lede, like, glade, lave* – mogu biti uslovljeni i potrebama stiha. Up.: Koya čini sve *vitre* puhati; Ona kupi sve svitovgne *Ledde*; Vodi na nas voiske i sve *ghlade, Lave*, zmiye, i ostale *jade*. Svi ti oblici ovdje odgovaraju potrebama deseteračkog stiha. Dakle, u pitanju je pjesnički manir a ne osobina govora.

3. Ako Sitovićevi oblici tipa: *vitre, lede...* upućuju na kraći oblik Npl. ovih imenica, isti zaključak bi se mogao donijeti i za odnos između Apl. i Npl. imenica: *snigove, komadove* i sl. Mada ni tu nije isključena potreba stiha, up.: Pakmu s' kogmna tilo razmakosce, *Komadove* oggnem saxegosce .

U proznom tekstu, kada se obraća čitaocu i slušaocu, Sitović ima: *u grissih, u grihe, u vike, od grihov, carvi, ostavi grihe, u vike, na grihe, od grihov, nemili vragovi*. Dakle, ponavljaju se iste riječi: *vijek, grijeh*, tj. *vik, grih*, gdje Gpl., dva puta, ima duži oblik od imenice *grih*, iako su Apl. i Lpl. dati u kraćem obliku. Od imenice *vrag*, opet, Npl. je dat sa proširenom osnovom.

I ovo pokazuje da ni u Sitovićevo vrijeme nije moralo biti znatno drugačije nego danas. Uz to, kraće oblike uslovljavala je ne samo potreba stiha, nego su ti oblici bili frekventni i u molitvama koje je učio i naučavao Sitović. Dakle, tu su se sastala dva momenta koji su uslovljavali upotrebu kraćih oblika: stih i jezik molitava.

U Zaostrogu imamo: *vrazi, popi, roge*. Gpl. je tu uvijek na *-a*: *iljadu pušaka*, dino ima *puno škrapa i jametina*, *do prvi pivaca, na stotine vraga, oko greba, gradina, zidina i mostova, oko jametina i potočina, četrdeset godina, sto godina* (Banović, op. cit., 195-210).

Na osnovu iznesenog materijala o Npl. imenica muškoga roda u našem govoru moglo bi se reći sljedeće:

a) kraći oblici Npl. imenica tipa: *miš, nož, žulj, ključ* nisu nepoznati ovom govoru, ali nisu ni tako česti. Moguće je da njihova upotreba ima i stilske vrijednosti. Ja, nažalost, nisam mogao prilikom sakupljanja građe na terenu da pratim i tu govornu osobinu.

b) Oblici sa proširenjem osnove morfemom *-ov-*, *-ev-* su brojni. Naš govor, istina, ne pokazuje u ovoj osobini onakvo stanje kakvo nam se nudi u Rami (Okuka, op. cit.), ali se, tu, ne slaže ni sa situacijom koju nalazimo u Imotskoj krajini (Šimundić, op. cit.). Naš govor će i u ovoj osobini ići zajedno sa svojim jekavskim hercegovačkim susjedom.

c) Ja u ovoj osobini na području zapadne Hercegovine ne bih tražio bilo kakve uticaje sa strane, nego bih i ovu osobinu posmatrao u sklopu cjelokupne strukture ovoga govora, tj. ja bih i tu gledao vlastitu osobinu ovoga govora. Distribucija dužih i kraćih oblika u narodnim govorima ne ide uvijek zajedno sa zaključcima gramatičara i proučavalaca jezika. Moguće je da pisana riječ slijedi takve kanone, ali živa narodna riječ – ne.

d) Mada je osobina nekih čakavskih govora (sjeverno-čakavskih) da u oblicima množine čuvaju neproširene osnove (up. u Novom: *časi, hlibi, vlasi*; u Istri: *gradi, voli, noži*, Belić, op. cit.); i u senjskom govoru se čuva “kratka množina i nastavak *-i* u nom. množ.: *brigi, brodi, čepi, dedi, gradi, kipi, kljini, ključi, miši, pragi, raki, šćapi, zidi, žepi*”, (M. Moguš, *Današnji senjski govor*, Senjski zbornik, II, Senj, 1966, str. 62), za takve množinske oblike znaju i štokavski govori, čak i oni koji čine užu osnovicu sh. jezičkog standarda. Tako u pivskodrobnjačkom govoru imamo: *ključi, krši, klini, vrači, brci, džini*, uz: *rozi-rogovi, vuci-vukovi* (Vuković, *Piva*, 52). U govoru istočne Hercegovine zabilježeni su ovi kraći oblici: *bezi, čajri, čiri, gunji, kotli, mezari, noži*,

oci, pluzi, voli, Vrsi, vuci, znaci (SDZb., XIV, 118). Sve ovo je i razumljivo: stariji množinski oblici, kako je i ovdje već rečeno, imali su morfemu *-i* u Npl. Takvo morfološko obilježje zadržano je do danas kod nekih imenica. Istina, činjenica je da su duži oblici navedenih imenica običniji u što-govorima, ali to nikako ne znači da su im strani i kraći oblici.

f) Posebno je pitanje koliko se u ovoj osobini ogleda vlastita evolucija, a koliko je to posljedica uticaja jezičkog supstrata, odnosno koliko je to balkanistička osobina. Naime, još je A. Vajan upozorio na pojavu proširenja množine u balkanskim jezicima (*Zlatarić*, 16, v. o tome i P. Ivić, *O govoru galipoljskih Srba*, str. 175, i B. Popov, *JF*, LX, 33). Ako bismo posmatrali stanje koje nam nude naši dijalekti, i distribuciju morfema *-ov-* i *-ev-*, sa, naravno, razumljivim disimilacionim pojavama, mogli bismo reći da su oblici Npl. sa proširenjem osnove običniji u istočnijim nego u zapadnijim našim govorima (isp. kod mene za zapadnobosanske *i-šća* govore, *BHDZb.*, III, 45-46).

e) Ako bismo poredili naš materijal sa stanjem kakvo nam nudi Imotska krajina, i zaključak koji izvodi M. Šimundić (up.: “Ovo je, dakako, jedna od najvažnijih morfoloških osobina toga govora – tj. govora Imotske krajine, A. P. – po kojoj je istovjetan sa štok. sinjskim govorom, štokavsko-čakavskim poljičkim i čak. govorima srednjodalmatinskih otoka”, op. cit., 87), mogli bismo reći da je i ovom osobinom zapadnohercegovački ikavski govor tijesno vezan sa ostalim govorima Hercegovine.

Genitiv

Genitiv množine u zapadnohercegovačkoj govornoj zoni ne nudi ništa posebno, ništa što bi ovaj govor odvajalo od ostalih govora Hercegovine. To znači, prvo, da je i ovdje najčešći oblik ovoga padeža sa novoštokavskim morfološkim obilježjem *-ā*; to znači, drugo, da su oblici ovoga padeža sa morfološkim obilježjem *-i* ili *-ju* dosta rijetki, ograničeni na određen broj leksema; to znači,

treće, da oblici Gpl. bez morfološkog obilježja, tj. bez navedenih morfema, nisu obični. Ta činjenica me malo iznenadila. Poznato mi je, od ranije, da i u istočnoj Hercegovini, i u centralnoj Hercegovini mogu se sresti primjeri tipa: *sto dinar, sto tovar* (v. SDZb., XIV, 119). Nije isključeno da ovakve konstrukcije žive i u našem govoru, a da ja na njih nisam naišao. U svakom slučaju u zh. govoru Gpl. ima obilježja našega standardnog jezika. Evo potvrda, po mjestima, za to:

Goranci:

břkōvā, bŭbrīgā, dlānōvā, đđnōvā, lākātā, kokŭrŭzā, momākā, mōstōvā, daždenjākā, òbrŭčā, pŭvācā, pŭlsākā, vrēbācā, òrāsā, siromākā, zŭbā, žŭljā, žlòbōvā, šāvōvā.

Posebno ukazujem na oblike Gpl. sa Vuk-Daničićevim akcentom, što rijetko nalazimo u centralnohercegovačkom govoru:

brkōvā (uz *břkōvā*), *diveróvā, brigóvā, vukóvā* (uz *vŭkōvā*), *kamenóvā, golubóvā, viróvā, cvitóvā* (uz *cvŭtōvā*), *mijuróvā*;

uz:

crŭvŭ, misécŭ, mrāvŭ, zŭbŭ;

i:

nòktijŭ, pŕstijŭ;

Uzarići:

Biogrācā, āndēlā, kŭrŭzā, čāvālā, momākā, džŭdžānā, òrālā (oraha), *mŭjōvā, vřtālā, Stŭdenācā, Dōvā* (Duhova), *Ŭzarīčā*;

kao i:

sinóvā, krajévā;

i:

nòktijŭ, pŕstijŭ;

Kočerin:

dlānōvā, bŭbrēgā, lāktōvā, rōdijākā, raspuštenjākā, rude-njākā, tērlŭkā, òpanākā, džēpōvā, lōnācā, kēnjācā, dažde-njākā, mrāvā, gòlubōvā, mōstōvā, pŕstā, nòkātā;

uz:

brkóvā, gradóvā, duvaróvā, prstenóvā, sinóvā;

i:

đávlī, crívī; p̀rstijū;

Krehin Gradac:

*duóvā, đđonóvā, d̀l̀l̀mā, duánā, lemésā, kokòšnjārā, k̀r̀me-
tārā, nòsòvā, jéžòvā, m̀j̀j̀vā, òrāsā, òpanākā, snòpòvā,
s̀ǹòvā, sv̀r̀dālā, vr̀šnjákā, siromákā, v̀k̀vā, v̀z̀z̀vā, tanjírā,
ž̀r̀vānjā, ž̀l̀j̀j̀vā;*

uz:

crívī, mrávī, zúbī;

Vranić:

*gròzdòvā, duvánā, blāgosòvā, bronzvínā, k̀r̀r̀zā, č̀k̀k̀cā,
dž̀p̀p̀vā, đđonóvā, br̀j̀j̀vā, grédēljā, dlānóvā, bàkòvā, k̀t̀-
lòvā, kljúcā, rúcākā, máčākā, b̀b̀r̀gā, òrašākā, sulunárā,
šāvòvā, nòžòvā (i nòžā), kr̀v̀vā, z̀d̀d̀vā, ž̀l̀j̀j̀vā, ž̀l̀b̀b̀vā,
sv̀r̀dalā, vr̀tālā, órlòvā, v̀k̀vā, m̀š̀š̀vā;*

uz:

diveróva, sinóva;

i:

misécī; nòktijū, p̀rstijū;

Gornja Britvica:

*bālavācā, dílòvā, náròdā, milicionérā, dánā, kónjā, brávā,
meānicārā, šoférā, š̀p̀p̀kā, s̀ǹòvā;*

uz:

dubóvā, snigóvā;

i:

nòktī, đávlī; nòktijū, p̀rstijū;

Rasno:

gròbòvā, òrālā (oraha), dinárā, f̀t̀t̀rā, komádā, òcūnā,

kròvòvā, rēbācā, kēnjācā, ždrībācā, vòlòvā, pràgòvā, vrsnīkā, tēmēljā, štápòvā, daždenjākā, sàdžākā, svřdālā, vřtālā;

uz:

jastrebòvā, sinòvā, strukòvā;

i:

đávlī, nòktī; přstijū;

Biograci:

càrēvā, dílòvā, cřrēvā, brřgòvā, bikòvā, kljēnòvā, cēròvā, dílòvā, ràtòvā, ròvòvā, krížā, břkòvā, kùrūzā, kvintālā, òpanākā, òčēvā, òcūvā, stòlòvā, stānòvā, spràtòvā, múžòvā, svātòvā, svidókā, siromākā, žēndārā, ròđākā, tērlūkā, ùnūkā, sřrēvā, ključòvā, žřvnjēvā, stāvòrā, vùkòvā, zēcòvā, žákòvā;

uz:

golubòvā, sokolòvā, sinòvā, diveròvā;

i:

misécī, mrávī; gòstijū, přstijū, nòktijū;

Dobro Selo:

daždenjākā, brřgòvā, momākā, ajdúkā, čāvālā, Iònācā, òrālā (oraha), nápršnjākā, lòvācā, šřpākā, škřpā, tàbānā, tràktòrā, šljānākā;

i:

zúbī; nòktijū;

Zvirici:

đīnārā, kokùrūzā, džēpòvā, milijónā, Mětkovícā, prátārā, òrāsā, mětārā, křlometārā, rēbācā, vildžānā, vùčijākā, pòrřzā, Stùdenācā, žùljēvā;

uz:

diveròvā;

i:

misécī, přstijū;

Zvirovići:

bàkōvā, kèksōvā, cvītōvā, kokùrūzā, dinārā, komádā, dánā, Ljubušákā, òcūvā, vrsnikā, šàvōvā, ùštipākā, kljúčēvā, pràgōvā, džèpōvā, đòñōvā, kónjā, čírā, òrāsā, pútōvā, mrgínjā, p̄fstā, nokátā;

uz:

diveróvā, sinóvā;

i:

mrávī, zúbī; gòstijū, nòktijū, p̄stijū, zùbijū;

Izbično:

b̄rkōvā, b̄ubrīgā, lākātā, čòbānā, máčākā, mètārā, òpanākā, òrāsā, mlínā, lópōvā, rúčākā, dūlūmā, grédēljā, spràtōvā, kròvōvā, žlībōvā, daždenjākā, čvōrākā, v̄rtālā, sv̄rdālā, p̄òsālā;

uz:

golubóvā, drugóvā, kumóvā, sinóvā;

i:

mrávī, sátī, crvī, zúbī; p̄stijū, zùbijū;

Crveni Grm:

bàkōvā, bikōvā, b̄rkōvā, džèpōvā, kónjā, b̄ubrīgā, mījōvā, pràgōvā, p̄òslōvā, òcūvā, ròdijākā, vùkōvā, šljúkōvā, zèčēvā;

uz:

diveróvā;

i:

p̄stijū, zùbijū;

Hardomilje:

čòbānā, gròfōvā, lèšōvā, lèdōvā, mètārā, milijónā, òvnōvā, ròđākā, Bòrāsā, Búbālā, Māndīcā, Stūdenācā, štápōvā, nózōvā, vùkōvā, šljúkōvā;

Vitina:

crvā, cārēvā, čirēvā, cvītōvā, dánā, dílōvā, Dūhōvā, momákā, mētārā, mlinōvā, mihōvā, opanākā, orahā, mišā, prāgōvā, plōtōvā, pōpōvā, pōslōvā, rōdākā, rādnīkā, písākā, prištēvā, pōstōvā, sīnōvā, sīrēvā, šlānākā, spúzēvā, snīgōvā, žlobōvā, žújēvā;

uz:

diveróvā, sinóvā;

i:

gōstī/gōstijū, nōktijū, prēstijū, zūbijū;

Radišići:

bristōvā, čirōvā, daždenjākā, kūrūzā, orahā, gūnjēvā, óvnōvā, vrvōvā, štāpōvā, krōvōvā, vrískōvā, vūkōvā, rōdijākā, zēcōvā, žúljevā, nōsā;

uz:

diveróvā;

i:

misécī, mrávī/nōktijū, prēstijū;

Humac:

duánā, mētārā, kvintálā, kēnjācā, momákā, prātārā, učiteljā, svātōvā, rōdijākā, vojnīkā, vōzōvā, zūlūmā, žúljevā;

uz:

kumóvā, diveróvā;

i:

mrávī, misécī; prēstijū, zūbijū;

Bijača:

dinārā, dūlūmā, đōnōvā, džēmpērā, džūdžānā, lópōvā, livórahā, prāgōvā, šīpākā, žúljevā;

uz:

diveróvā, sinóvā;

up. i:

pèt godīn;

Lištica:

dinārā, dūlūmā, dlànōvā, cvītōvā, cvrčākā, đònōvā, džèpōvā, lópōvā, litārā, mètārā, mlinōvā, pòslōvā, pòpōvā, rādñikā, rúčākā, svātōvā, sīnōvā, šípākā, vojnīkā, vùkōvā, zìdōvā, žúljevā;

uz:

sinóvā, drugóvā;

i:

misécī, p̀stijū;

Čitluk:

bìkōvā, grèbōvā, čirēvā, momákā, mījōvā, pròfisūrā, lònācā, daždenjākā Blìzanācā, Stùdenācā, Słipčīcā, Tèpčīcā, Šūrmanācā, mlinārā, mètārā, svātōvā, kokùrūzā, òbičājā, krstā/križā, šljúkā, šoférā, zvìžđūkā, ždrībācā, žlòbōvā;

uz:

golubóvā, vukóvā;

i:

zúbī/zùbijū;

Studenti:

bùbrīgā, brìgōvā, brìstōvā, brávā, dilōvā, đìdōvā, đimnjākā, čirēvā, cvītōvā, gròmōvā, gr̃mōvā, gròbōvā, kòtlōvā, kónjā, krājēvā, kapútā, k̃mākā, lópōvā, litārā, Livñjākā, mlinōvā, mòstōvā, Mòstārācā, Mètkovīcā, plòtōvā, rādñikā, vršñjākā, ùnūkā, vùkōvā, ždrálōvā;

uz:

diveróvā, sinóvā, vukóvā;

i:

misécī, cr̃vī; gòstijū, nòktijū, zúbī/zùbijū, súdī;

Međugorje:

dánā, Īmoćānā, mětārā, kàzānā, avijónā, kàtulīkā, kljúčā, milijúnā, plèčkāšā, Međugórčānā, Trebižacānā, Žitòmislicā, Zvìrovīcā, zúbā, žúljevā;

i:

misécī; gòstijū, pr̄stijū;

Ljubuški:

dinārā, momákā, ĩtārā, Ljubušákā, lópōvā, kmètōvā, vagónā, sĭnōvā, šĭpākā, zĭdōvā;

uz:

sinóvā;

i:

misécī; pr̄stijū;

Trebižat:

dánā, dòktōrā, gróšā, fĭjākērā, křmākā, kvintálā, kĭlometārā, Čaplĭnācā, Trebižacānā, bŭbrĭgā, džèpōvā, čòrāpā, čuválā, čòbānā, kljúčā, kĕksōvā, jĕzĭkā, kónjā, oficírā, òrāsā, pòpōvā, prátārā, rádñĭkā, pròfesōrā, Talijānā, snòpōvā, sĕpĕtā, svĭtnjākā, siromāā;

uz:

bunaróvā, ovnóvā, pipunóvā, sinóvā, vukóvā;

i:

misécī, nòktijū, pr̄stijū, zúbijū;

Vašarovići:

lumérā, bŭbrĭgā, nòsōvā, zŭbōvā, dánā, kapetánā, brĭgōvā, Gràbovcānā, Bĭjacānā, Ljubušákā, stanovñĭkā, ràtōvā, mětārā, bègōvā, komádā, Francézā, Inglézā, trĕgovācā, gròbōvā, ròvōvā, strāñjācā, rògōvā, pròvisŭrā, òrāsā, kŭrŭzā;

uz:

mijóvā, sinóvā, slučajévā, sršljenóvā, zubóvā;

i:

misécī, đávlī; nòktijū, p̀rstijū;

Orahovlje:

*èksērā, kokurūzā, čòrāpā, kónjā, momákā, Òrovljānā, Vèlja-
čānā, Klòbučānā, daždenjākā, džùdžānā, ròdijākā, prátārā,
jūnācā, cmīčākā, rēbācā, Vášarovičā;*

i:

mrávī; p̀rstijū;

Grude:

*đákā, vojnīkā, seljākā, Grùđānā, lākātā, b̀rkōvā, bàkōvā,
bìkōvā, gòlubōvā, vúkōvā, cvītōvā, svītōvā, p̀ipunōvā;*

uz:

vukōvā, sinōvā, diverōvā;

i:

zúbā/zúbijū, p̀rstijū, nòktijū.

Opšti zaključak je da u zapadnohercegovačkim i-šta govovima imamo standardne oblike Gpl. imenica m. r. Čak bi se, na osnovu datog materijala, moglo reći da je tu morfema *-a* znatno češće u upotrebi nego što je to u govoru Imotske krajine (Šimundić, op. cit., 88). U Rami (Okuka, op. cit., 88), opet, zabilježen je i oblik Gpl. *rogu: oko rogu* (što je potvrđeno i u govoru Pive i Drobnjaka, *Piva, akcenat*, SDZb., X, 198). Naš govor ne zna za takav oblik.

Oblici Gpl. sa morfemom *-i* nisu brojni. Broj potvrda za takav Gpl. je znatno manji nego u Imotskoj krajini, ili u i-šća govovima zapadne Bosne (BHDZb., III, 49-50).

To vrijedi i za Gpl. na *-iju*. Pored oblika za koje zna i naš jezički standard (*prstiju, noktiju*), ovdje se može još javiti i: *zubiju*. Dakle, ni tu ništa posebno. U Imotskoj krajini se javlja i: *mraviju, crviju*.

A, kao posebno, ističem rijetkost Gpl. bez morfološkog obilježja, tj. sa $\emptyset$ morfemom u Gpl. Takav oblik ovoga padeža potvrđen je, istina rijetko, u susjednim govorima (*Imotska krajina*, 88; *Rama*, 88, centralna Hercegovina). Teško je reći da li je slučajno što takav oblik Gpl. nije ovdje potvrđen sa više primjera ili je, zaista, i u ustaljenim izrazima tipa: *sto dinar*, tu preovladao noviji oblik. U svakom slučaju činjenica je da i-šta govori zapadne Hercegovine i ovim svojim oblikom pokazuju svoj novoštokavski karakter.

Slično stanje nalazimo i u još nekim susjednim ikavskim govorima. Tako u Drežnici (Okuka, op. cit., 17) imamo skoro isti odnos oblika Gpl. sa morfemom *-a* i morfemom *-i*.

Istina, u jeziku Lovre Sitovića Šimundić konstatuje nekoliko tipova Gpl: *sedam danak; iz Apenina; grihov, vikov; duhova, vikova; gradovah, vikovah*; (Šimundić, op. cit., 10).

Naravno, i ovdje se nameće pitanje: šta je od svega toga Sitović nosio u svom ljubuškom govoru, a šta je prihvatio pod uticajem pisane riječi koja mu je bila dostupna. U svakom slučaju tu ima podosta onoga što nije, ni tada, bilo svojstveno govoru Ljubušaka, pogotovo Muslimana. Najvjerojatnije bi bilo pretpostaviti da je Sitović nosio u svom gramatičkom sistemu oblika Gpl. na *-a*, možda mu nisu bile tuđe ni brojne konstrukcije sa okamenjenim oblikom Gpl., tipovi *sedam danak, deset godin*. Takvi oblici Gpl., kao što je i ovdje rečeno, još uvijek žive i u hercegovačkim govorima.

Od imenica *dan*, u brojnim konstrukcijama sa dva – i tri – dolazi na cijelom području zapadne Hercegovine, a i šire, oblik na *-i*: *dvá dnī, trí dnī*, ali: *čètiri dâna* (isp. o tim oblicima kod Belića, *Deklinacija*, 57).

Dativ, instrumental i lokativ

Ova tri padeža svojim oblicima samo se u jednome slažu sa ostalim hercegovačkim govorima, a to će reći i sa našim standardnim jezikom, to je njihov sinkretizam. Svatri ova padeža

i u našem govoru imaju ujednačene oblike. A razlika između ovih oblika u našem govoru i u ostalim govorima Hercegovine je znatna. Prema istočnohercegovačkim oblicima na *-ma* i *-ima* ovdje su najčešće uopšteni oblici na *-im*, *-in*. Znatno je manji broj potvrda sa novoštokavskim morfemom *-ma* u tim oblicima. Radi preglednosti, i ovdje će se materijal dati po mjestima:

Goranci:

golubòvīn, cvītovīn, mījovīn, brkòvīm/břkovīn, cvätovīn, zùbīn, nòktīn, sinòvīn, kljúčīn;

pored:

ljúdimā, ali i: ljúdman, kònjma i kònjman;

Dobro Selo:

cvītovīn, golubòvīn, aparátīm, u pjàtīm, na traktòrim, sà svatovīn, ròditeljīm, vòlovīm, ù Tepčīcīm;

pored:

kònjima, s kònjma, daj ljúdma, s prījateljima, na órlima (orasima), sa traktòrima;

Rasno:

sīnovim, koláčim, na prózorin, u Úzaričīn, u Stùdēncīm, Žitòmisličīn;

pored:

sīnovima, štápovima;

Vitina:

Tu imamo uopštenu morfemu *-ma* u svatri ova padeža:
*cvītovima, brðjevima, bðjevima, břkovima, cřvima, kjúce-
vima/kjúcima, nðsovima, nòktima, mòmcima, lâktovima, pâl-
cima, kònjima, prīštevima, pòslovima, pòpovima, ròđācima,
spúževima, šlāncima, zèčevima, zùbima/zùbima, žújima,
žlībovima;*

a samo jednom:

u Tùćepīm;

Vranić:

po prštīm, s prštīm, po nòktīm, tim vragòvīm;

pored:

*džèpovima, šàlovima, sīnovima, u òpāncima, po dućánima,
u vagónima;*

Kočerin:

*po prštīm, s prštīm, u Mámicīm, tim môm̃cim, sa kljúčīm, na
vòlovin, m̃joṽin, temèljim, kr̃voṽin, sa žúljeṽin, u kùruzin,
u krm̃etnjác̃in, po pràgoṽin, sa kljúč̃in, po ćilim̃in, sa nóz̃in,
sa komád̃in, po snòpoṽin, sīnoṽin, dažd̃enjác̃in, ròdijac̃in;*

pored:

kònjma, ljúdma, grãdoṽima, òpāncima, tèrluc̃ima

i:

nòktiman;

Krehin Gradac:

kljènoṽin, kòzlic̃im, jānjc̃im, brkòṽin, nóz̃eṽin, lônc̃im;

pored:

kònjma, nóz̃ima, òras̃ima, sīnoṽima, po zùb̃ima;

Izbično:

*d̃idoṽin, mèdvid̃im, čvórc̃in, gòluboṽin, drugòṽin, u òpānc̃im,
u kòtl̃in, sa sṽrdl̃in, u džèpoṽin, po z̃idoṽin, ne krònoṽin, po
pánjeṽin, s kljúč̃in, sa svòj̃in d̃idoṽin, sa ùnuc̃im, m̃šim,
vùkoṽin;*

pored:

*gòluboṽima, dr̃ugoṽima, sīnoṽima, vòloṽima, ljúdim̃a, b̃řko-
ṽima;*

Zviríci:

*Dalmatíncim, bàjamim, kumpírin, sa kumpírin, òrasin, ù
Metkovićim, ròdijacim, rudenjácim, u Stùdēncin;*

pored:

kònjma, ljúdma, òpāncima;

Zvirovići:

vòlovim/n, snìgovim/n, vùkovim/n, đavòlīm/n;

pored:

kònjima, nòktima, pútovima, sīnovima;

Crveni Grm:

*břkovim/n, bùbrizim/n, diveròvīm/n, džèpovīm/n, jānjcim,
òrasīm/n, répcim/n, kònjim, sīnovim/n;*

pored:

kònjma;

Hardomilje:

*àgam, Muslemánim, vòlovim/n, vùkovim/n, Stùdēncim, Zvì-
rovićim, žúljevīm, žlòbovim/n;*

Trebižat:

*čòrapīn, bùbrizīn, kùruzīm, sīnovīm, svätovīn, Tàsovčićim,
Zvìrovićim, u Zviríciīn, u bidónīn;*

pored:

èilimima, kljúčima, nòktima, prstima, po zúbima;

Međugorje:

*u bidónīn, sa bräticiīn, kamijónim, Měđugorčānim, ròđācim,
u Zvìrovićīn, skùtovīm, plěčkāšim, Trebižacānim, tanjírīn;*

pored:

ù Klēpcima, nà prstima;

Uzarići:

među órlim, po bùbrizīm, sa tējācīn, u kùruzin, vrépcin, s mèđedin, u Biògracin;

pored:

přstima, po nòktima;

Čitluk:

u Blizāncim, golubòvīm, kokùruzim, s mômcin, kumpírin, po vinogrādin, u đinārin, po dućánin, lōncim, u Stùdēncin;

pored:

sīnovima, sèpetima;

Biograci:

gòlubin, ključovīn, bùbrezīm, mužovīn, sinòvīm, vùkovīn, težācin, zēcovīn, žākovīn, vřovīn, vírovin, snìgovin, siromācim, žúljevin;

pored:

mômcima, břkovima, kurùzima, ljúdimā, òpāncima, nóžovima, órlima, svřtovima, žlòbovima;

Humac:

na dèrnecīm, s našim mômcin, za borícim, k ròditeljīm, u Metkovićīm, na Zvìrićīm;

uz:

po grādovi sam išla;

pored:

kònjma, ljúdma, đávlima;

Vašarovići:

gròbovim, bėgovīm, mījovim, po kùruzīn, krājevīm, ždrālovin, pòslovim, òrlovim, zùbovim, sa ključīn, Bosāncin;

pored:

s ljúdimā, s ljúdman, kàblima;

Ljubuški:

ròđācim, ùnucīm, mômccim, u Stùdēncim, u Vášarovićīm, s kolāčim, na tefèrićīm;

pored:

kātulīcima, Muslimánima, po p̀rstima, t̀episima, Mostár-cima, šoférima;

Orahovlje:

čòrapīn, kanálin, Klobúcanim, kokùruzīm, répcin, Ljubu-šácim;

pored:

na kônjma, po p̀rstima;

Grude:

zùbima, nòktima, sīnovima;

pored:

zùbīn, nòktīn; zùbiman, nòktiman, sīnoviman.

Izneseni materijal sa područja zapadne Hercegovine dozvoljava nam da zaključimo sljedeće:

1. Sinkretizam dativa, instrumentala i lokativa množine je potpun: bilo da su uopšteni oblici na *-im/-in* ili na *-ma/-ima*.

2. Put ka ovom sinkretizmu je poznat: pod uticajem jednakosti dativa i instrumentala dvojine (*gradoma, krajema, synъma, gostъma, kamenъma*) došlo je do ujednačavanja tih oblika i u množini, pa su se u funkciji tih padeža mogli upotrebljavati kako pojedinačni stari oblici tih padeža, tako i oblici drugih padeža, uključujući i dvojinke. U našem govoru, kako navedeni primjeri pokazuju, uopštili su se oblici na *-im/-in*, mada nisu nepoznati ni oblici na *-ima, -ma*. Jedino u govoru Muslimana Vitine imamo pobjedu ovih posljednjih oblika sa novoštokavskim morfološkim obilježjem. Razlozi za to mogu se naći kako u posebnosti ovoga govora, tako i u njihovim vezama sa Mostarom i uopšte centralnom Hercegovinom.

3. Distribucija oblika sa očuvanim bilabijalom *-m* na kraju, ili njegovim debilabijaliziranim supstituantom *-n*, govori koliko je ova osobina nestabilna. Sigurno je da mlađe generacije sve više, i ovdje, idu sa standardom.

4. Upotreba standardnih oblika DILpl. je fakultativna. Ipak, moglo bi se reći da mjesta bliža Neretvi, to će reći bliža centralnohercegovačkom govoru, mogu imati češće u upotrebi ove oblike, mada ni to nije uvijek tako. Naš materijal, naime, pokazuje, da u Izbičnu imamo češće takve oblike nego u Međugorju.

5. Koliko je živo osjećanje ovih oblika sa obilježjem: *-im/-in*, pokazuje i pojava oblika tipa: *ljudman, konjman, noktiman* (isp. o ovome kod Belića, *Deklinacija*, 67-68).

6. Oblik Lpl. iz Humca: *po gradovi sam išla* upućuje na pomisao da su takvi oblici ranije mogli biti običniji u ovom govoru. Ovo je jedan arhaizam, ali koji govori da je uopštavanje oblika DILpl. sa datim morfološkim obilježjima, ipak, skorija pojava.

7. Slično stanje nalazimo i u govoru Drežnice (Okuka, op. cit.) i Rame. Istina, u ramskom govoru nema pojave supstitucije *m* sa *n* (Okuka, *Rama*, 89-90). U Imotskoj krajini je kao i u našem govoru uopšten nastavak *-im/-in*, a samo se, kao dubleti, nalaze oblici: *konjma, ljudma* i *zubma* (Šimundić, *Imotski*, 88).

8. Sitović nam nudi ovakvu sliku ovih množinskih oblika: dativ: *grišnikom, pristupnikom, psom, gradjanom, zločincem*; instrumental: *zubi, redovnici; konjma, ljudmi*; lokativ: *vikovah, grisih, vaših* (Šimundić, op. cit.).

To bi govorilo da je, možda, Sitović ponio iz rodnog doma neujednačene ove oblike. Istina, ni tu se ne smije potpuno isključiti uticaj pisane riječi na njegovu gramatiku. Da je ova zona kasnila u procesu ujednačavanja ovih množinskih padeža, to je van svake sumnje. Samo je pitanje da li je proces gubljenja

starijih oblika množine bio tako spor da smo starije oblike imali i u prvoj polovini 18. vijeka. Onaj primjer iz Humca kao da bi išao u prilog shvatanju da su stariji oblici množine na ovom tlu bili doskora u upotrebi.

9. Ima još jedna osobina na koju je ovdje vrijedno ukazati, a to je da odnos Npl. i ostalih padeža, pogotovo DILpl., ne mora biti isti, tj. prema dužem obliku Npl. ne moraju i drugi oblici biti iz te kategorije oblika. Otuda prema *miševi-miša* i *mišima*, i sl. Teško je, da to i ponovim, utvrditi kada dolaze kraći a kada duži oblici množine, isto onako kao što je teško utvrditi uslove pod kojima dolazi do debilabijalizacije finalnog *-m* u ovom govoru. Isti govornik, u istom govoru, isti oblik može da izgovori sa različitim fonetskim vrijednostima toga ploziva na kraju riječi. Svakako, ovome danas mnogo doprinose i sredstva masovnih informacija.

Imenice srednjega roda

Instrumental singulara

U jednini mogu biti interesantni samo oblici instrumentala zbog distribucije morfema *-om* i *-em*. I tu se osjeća vitalnost morfema *-om* koji se javlja i mjesto očekivanog morfema *-em*:

veséjom (Vi), *ûljon* (D. S), *lišćon*, *grèbljon* (Bi), *grôžđon* (Či), *grôžđon*, *gôžđon* (K. G), *ûlišton*, *grôžđon* (Međ), *Ripīšton*, *sa jájom*, *prôlicom* (Ras), *plècom*, *ògnjištom* (Koč), *sřđom*, *veséljom*, *picom* (Vr), *ògnjištom*, *ûlištom* (Izb), *žumáncom* (Zvir), *gòdištom* (Hard), *lišćon*, *grôbljon* (Gr).

Potvrde za Isg. sa morfemom *-em* su sljedeće:

ûlištem, *žumánцем* (Vi), *gòdištem* (Gor), *ògnjišten*, *kòsišten* (D. S), *grôžđem/ |grôžđen* (Či), *pòljen* (Bi), *vinćánjem*, *sirišten* (Ras), *ògnjišten* (Vr), *sirišten*, *smètljīšten* (Izb), *ògnjišten* (Zv), *lišćem* (Zvir), *ògnjišten* (C. G), *òrūžjem*

(Hard), *pòljen, lišćen* (Tr), *pòljem, pròlicen* (Stud), *pošténjem* (Vaš), *Pòbrišcem* (Lju), *Pòbrišćen* (Or), *gòdīštem, ùlištem* (Li), *pòljem, liščem* (Gor), *pòljen* (Gr).

Množina

Od oblika množine našu pažnju privlače genitiv i dativ, instrumental i lokativ. Genitiv množine ima morfološko obilježje *-a, -iju, -i, -ø*:

a) *sélā, mīstā, póljā, gòdīštā, ústā* (Gor), *mīstā, ògnjīštā, vriménā* (D. S), *rebárā, žítā, klīštā, kôlā, vriménā, ústā* (Vi), *gróždā, ústā, póljā, sélā, mīstā, rebárā, raménā* (Či), *raménā, preziménā, iménā, jájā, drívā, klÿpākā, grêbljā, zvónā* (Bi), *rebárā, nìdārā, křstā, raménā, kòlīnā, klīštā, křmēnjā* (K. G), *křstā, àütā, kòlīnā, vrátā, iménā* (Bij), *kòlīnā, léđā, rebárā, siménā, viménā, vriménā, jájā, póljā, kilā* (Bi), *sélā, vīnā, ùlišťā, ògnjīštā, písāmā* (Međ), *mīstā, kilā, vriménā* (G. B), *Rìpīšťā, ògnjīšťā, klīšťā, grêbljā, ústā, siménā, vinčánjā, vriménā, jájā, sřrīšťā, klīšťā, kòlīnā, vrīlā, gòdīšťā* (Ras), *tīlā, ústā, rebárā, nìdārā, raménā, plécā, písāmā, stīgānā, prsā, iménā, vrátā, rašétā, zvónā* (Koč), *rālā, sřcā, léđā, prsā, ústā, klīšťā, vrīlā, píćā* (Vr), *nìdārā, plécā, písāmā, klīšťā, vrátā, jájā, viménā* (Izb), *vīnā, křmēnjā, kilā, léđā, dóbā, pleménā, sètēnjā, kôlā* (Zv), *klīšťā, sto kilā, rebárā, nìdārā, iménā, vrátā, siménā, kôlā, stābālā* (Zvir), *nìdārā, léđā/léđijū, kòlīnā, ùlišťā, vrátā, màgarēnjā, křmēnjā, jájā* (C. G), *àütā, sřrīšťā, kilā, kôlā* (Hard), *křmēnjā, vrténā, gnjīzdā, grêbljā* (Uz), *gòdīšťā, ćòsānjā, mlīkā, jájā* (Ra), *kôlā, žítā, zèmljīšťā, vriménā, jájā, vīnā, gróždā* (Tr), *sílā, àütā, sélā* (Hu), *šústā, léđā, plécā, rebárā, písāmā, kòlīnā, rašétā* (Stud), *timénā, ústā, štípānjā* (Vaš), *kumpìrīšťa, kokùruzīšťā, jùtārā, vriménā, jīlā* (Or);

b) *pr̀sijū, lèđijū* (C. G), *pr̀sijū* (Koč), *léđā/léđijū* (Gr);

c) *dese kīlī* (ukoliko nije: *kīla*), *dese jājī* (Ra), *is p̄r̄sī* (ako nije: *p̄r̄si-p̄r̄sī/p̄r̄sijū*) (Vi);

d) iz Izbična imam jednu potvrdu za Gpl. bez morfema *-a*: *p̄īsām*.

U Imotskoj krajini, takođe, postoje oblici Gpl. tipa: *místī*, *z̄rnī* (Šimundić, op. cit., 99). To bi govorilo da i u našem govoru navedeni oblici mogu biti i Gpl. od imenica srednjega roda. Istina, tu će se navedene imenice javiti i kao imenice ženskoga roda, upravo to su dvorodne imenice: *ova prsa* i *ove prsi*, *ovo kilo* i *ova kila*. Bitno je, ipak, da oblici Gpl. na *-i* i od imenica srednjega roda ne čine izuzetak koji ne bi bio potvrđen i van ove govorne zone (isp. o tome kod Belića, *Deklinacija*, 29-30).

Šimundić (op. cit.) ukazuje na slučajeve kada se u Gpl. imenica sr. roda ne javlja nepostojano *-a*: *māslā*, *drūštṽā*, *s̄r̄cā* i sl. Ta pojava ima znatno širu areu, a uslovljena je suglasničkim skupom: ako je frikativ ili sonant u skupini sa plozivom, može skupina ostati neizmijenjena i u Gpl. (*māslā*, *s̄r̄cā*), a ako sugl. skupinu čine ploziv i frikativ ili sonant, tu, počesto, imamo pojavu nepostojanog *a* (*rebārā*, *n̄dārā*). Naravno, izuzetaka ima na obje strane (up. *p̄ismo-p̄īsāmā*, *v̄slo-vesālā* i: *gr̄ēbljā*, *k̄ōpljā*).

I naš govor zna za morfem *-enja* kojim se tvori množina od nekih imenica srednjeg roda: *s̄ēt̄enja*, *māgarēnja*, *k̄r̄m̄enja*. Prva imenica iz naše grupe, u tom obliku, poznata je i jekavskoj Hercegovini, ostale dvije tamo ne nalazimo, kao ni: *br̄īm̄enja*, *sl̄īm̄enja*, *vim̄enja* što ima Imotska krajina (Šimundić, op. cit., 99).

Oblik Gpl. bez morfološkog obilježja: *p̄īsam* (iz Izb), ne predstavlja neku izuzetnu rijetkost u govorima što-dijalekta. Ne čak ni u hercegovačkim govorima, makar bili u pitanju i ustaljeni izrazi (v. za istočnohercegovački govor, SDZb., XIV, 126).

Dativ, instrumental i lokativ

Osnovna odlika ovih padeža jeste oblički sinkretizam. Potvrde su sljedeće:

- a) *ćelima, timènima, tìlima, rèbrima, nìdrima, léđima, pís-mima, kòlinima, stáblima, gnízdima, dŕvima, tlìma, sèlima, krìlima* (Vi), *ústima, vrimènima, u pŕsima, krìlima* (D. S), *ústima, simènima, jájima, gòdištima* (Ras), *ù nidrima, nà kolima, po gúvnima* (Vr), *ramènima, po dŕvima, klùpcima, pòljima, grèbljima, rèbrima, nìdrima, kòlinima, imènima, klíštima, nà kolima* (K. G), *ústima, rèbrima, léđima, plècima, pís-mima, stégnima, pŕsima* (Koč), *léđima, imèni-ma, jájima, ùlištima* (Izb), *kòlima, kŕmènjima, jájima, srèstvima* (Zv), *prezimènima, za vrátima, simènima* (Zvir), *nìdrima, kòlima, jájima, kòlnima* (C. G), *ramènima, gníz-dima, po dŕvima, klùpcima, grèbljima, pòljima, ústima* (Bi), *vrìmènima, bŕdima, ramènima* (Tr), *pŕsima, plècima, po ramènima, kŕmènjima, stáblima* (Stud), *nà kolma, za vrátima* (Gor), *po sèlima, u ústima* (Vaš), *po sèlima, sa klíštima* (Liš), *u ústima, na sèlima, po ìgralištima* (Ljub);
- b) *po sèliman, u ústin* (Či), *u kŕstīn, za vrátīn, àutīm* (Bi), *kŕmènjim* (K. G), *kòlīn, jájim* (Zv), *léđīm, rèbrīm, pòt kolim/pòt kolin* (Zvir), *za vrátīm/za vrátīn, u kòlīm, jájim* (C. G), *kòlinim/kòlnīm, u pŕsīn, po jezèrīn, kako ćeš vrátīn* (Koč), *na klíštīm, na léđīm* (Vr), *jájim/jájin, nà kolin, klíštīm* (Ras), *u àutīn, pò lèđīn* (Hard), *ústin, u nìdrīn, po plècīn, ramènīn, po bŕdīn, po kòlinin, prèd vrátīn, zà vrátīn, jájim/jájin* (Izb), *léđīm, kòlinīm, klíštīn* (Treb), *jájīm, léđīm, kòlinīm, kòlin, ústin* (Stud), *ù mistīm, nà vrátīn* (Hu), *léđīn, plècīn, nìdrīn, rèbrīn, kòlinīm, imènīm, kŕmènjīn, pòljīm, po dŕvīn* (Gor);
- c) iz Zvirovića imam jedan primjer za Lpl. bez morfološkog obilježja: *na kòlinī*, a iz Rasna: *nà vrāti*, iz Rad.: *po ramènī*.

Ovakav oblik Lpl. poznat je našoj istorijskoj gramatici. Dosta potvrda našlo se i u zapadnobosanskim i-šća govorima (v. kod mene BHDZb., III, 67-68). Naši primjeri bi govorili da su oblici toga tipa doskora bili i tu obični. A kao što navedene potvrde govore, i kod imenica sr. r. česti su slučajevi bez uopštenog morfema *-ma*.

Imenice srednjega roda tipa *ime, pile*, tj. koje u zavisnim padežima sing. proširuju osnovu, ne čine ništa posebno u kategoriji imenica na području zapadne Hercegovine. Drugačije rečeno, odnos Nsg. i ostalih padeža je, uglavnom, kao i u našem jezičkom standardu. Tako imamo prema sing. *ìme-ìmena, ràme-ràmena* i u plur.: *imèna-iménā, ramèna-raménā*. Sličan odnos imamo i kod imenica tipa: *kùbe-kùbeta; kubèta-kubétā*. Jedan broj ovih imenica ne zna za proširenje osnove u oblicima množine, pa imamo:

jáje-jájeta : jája-jájā; đrvo-đrveta : đrva-đrvā.

Svakako, prema *díte-diteta* imamo: *dica-dicē*, a prema imenicama sa odnosom *-e, -eta* u sing, a koje imenuju mladunčad, u množini imamo kolektivne imenice na *-ad (pìlād, jārād, mǎčād)*, odnosno na *-enja (magàrēnja, sètēnja)*. U nekim slučajevima javlja se i množina: *pìle-pìleta : pìlići, mǎče-mǎčeta : mǎčići, kùče-kùčeta : kùčići, pǎče-pǎčeta : pǎčići; tèle-tèleta : tèlāci, tējāci.*

Od imenica koje proširuju osnovu morfemom *-es-*, ovdje žive pluralski oblici od imenice *nebo*: *nebèsa-nebésā*. Oblik *čudèsa* imaće, ako se javi, priloško značenje: *čudèsa* je činija; *čudèsa* je ispriča. Iz Vašarovića imam i *tilèsa*.

Imenice *uho/uvo, oko* imaju, ovdje, promjenu po obrascu imenice tipa selo: *ùho-ùha, ùvo-ùva; òko-òka*. Množina je po obrascu imenica ž. r. na suglasnik: *òči, ùši, òčijū, ùšijū*.

Imenice ženskoga roda na -a

Jednina

Morfološko obilježje Gsg. je *-e*, Dsg. *-i*, Isg. *-om*, Lsg. *-i*. Dakle, kao i u ostalim hercegovačkim govorima, odnosno, kao u našem jezičkom standardu.

Razlika između našega standarda i ovoga govora ogleda se u nekim fonetskim nedosljednostima za koje zna naš govor, a koje ne prihvata sh. jezički standard. To su:

a) U Dsg. i Lsg. imenica na *-ka* i *-ga* prema standardnim oblicima sa palatalizovanim zadnjonepčanim plozivima (*ruci, nozi*) u našem govoru počesto imamo neizmijenjene te suglasnike:

jăbuki, ríki, mājki; kŭčki, prăski, pljăčki/pjăčki, plěčki, kriški, krŭški, mŭški; zădrugi, pòlugi (Vi);

běški, kăšiki, viljuški, rànjiki, mòtiki, cîtki, smitljiki, kulèniki, ćûrki, gŭski, pătki, šětki; ù knjigi, žgi, pîrgi (K. G);

răštiki, rúki/rúci, nògi, trîski, šćérki : mājci, rúci (D. S);

njŭški, divōjki, măčki, kôčki, kŭčki (Ljub);

rúki, mājki, pătki, gŭski, běški, varèniki; nògi (Čit);

rúki, ùnuki, dăski, běški, kăšiki, viljuški, cidăljki, cîtki, mòtiki, šćérki, smrîki, šišàriki, šŭški, škriljki, trîski, riki, ù bānki, nògi, zădrugi, pòlugi, pòdlogi, ù knjigi (Bi);

na nògi, u vójski, dăski, vrŭski, pištăljki (G. Br);

rúki, mŭški, pŭški, mòtiki, divōjki; nògi, zădrugi (Ras);

kŭčki, zăruki, jăbuki, na nògi (Hum);

žăki, cîtki, švrăki, liski : divōjci, u rúci, na nòzi (Vr);

šljŭki, švrăki, nôrki, gŭski, pătki, răšetki, šepŭriki, trepètljiki, pàpriki, krŭški, prăski, divljaki, džóki, dăski, kăšiki, viljuški, divōjki, běški, šŭnjki, ali: rúci, nòzi (Koč);

rúki/rúki, nògi, mòtiki, čitānki (Gr);

čerki, kàšiki, viljuški, mòtiki, dàski, pàpriki, ràštiki, nògi, pòlugi (Izb);

mòtiki/mòtici, rúki, dàski, kùčki, ràštiki, mòtki; nògi (Zv);

májki, mòtiki, kàšiki, ràštiki, šètki, viljuški, nògi (Zvir);

ràštiki, pàpriki, kàšiki, viljuški, divōjki/divōjci, bēšiki, dàski : rúci, nòzi (C. G);

u Mèriki, Amèriki, stòki, mǎčki, nà okuki (Hard);

rúki, májki, divōjki, bēšiki, dàski, kàšiki, kokùruški, slâmki, cùrki, smrìki, jǎbuki, krùški, vòčki, riki/ríci (Stud);

ùnuki, mùziki, divōjki, kàšiki, mòtiki, sùrutki, smrìki (Treb);

u vòjski, nà sliki, májki, u apotéki, ù bānki (Međ);

rúki/rúci, nòzi/nògi, divōjki, kàšiki, ràštiki (Gor);

jǎbuki, krùški, kàšiki, mòtiki (Uz).

Naš govor ovom svojom osobinom ne čini izuzetak. Od Bosaurske krajine (v. kod mene u BHDZb., III, 75-76), preko Rame (Okuka, *Rama*, 85) do Imotske krajine (Šimundić, op. cit., 105), brojne su potvrde za neizmijenjene zadnjonepčane suglasnike u Dsg. i Lsg. imenica ž. r. na *-ka, -ga, -ha*. Činjenica je, još ranije konstatovana, da su depalatalizirani oblici sve češći i da se, kao takvi, nameću i našem jezičkom standardu. Ma kakav bio stav budućih jezičkih normiraca, ova činjenica se u buduće neće moći zanemarivati. Drugo je pitanje koliko se tu može ići sa narodnim govorima: da li prihvatiti neizmijenjene oblike samo u sekvencama *tki, ski, zgi, čki, ćki* i sl. ili to protegnuti i na još neke slučajeve? Jedno je izvjesno: kao što se ne smije dopustiti da zavlada anarhija, ne smije se ići ni u krutu normu. I ovdje treba pokazati što više elastičnosti koja će počivati na vukovskoj "općenitoj pravilnosti".

Prema mome materijalu, oblici sa izmijenjenim zadnjonepčanim suglasnicima su znatno rjeđe u upotrebi:

u rúci (Či), na rúci (Bi), rúci, nòzi (Gor), u rúci, na nòzi (Uz), ðivõjci (K. G), u vójsci, na rúci (Međ), mājci, nòzi (Vi), na nòzi (Rad), nà okuci (Ras), u rúci (G. Br), mājci (D. S), bèšici (Stud), mòtici (Zv), na nòzi (Zvir), ù zādruzi (Tr), na nòzi (Izb), rúci, nòzi (Koč), u rúci, na rúci; na nòzi (Vr), ù knjizi (Gr), nà mucu (Bij), mājci (C. G), u rúci, na nòzi (Vaš), nà mucu, na Lúci (Ljub), nà mucu, u rúci, ù zādruzi (Or).

Lična imena

U vokativu ličnih imena tipa: *Mara, Kata* imamo oblike na *-e*: *Kâte, Âne, Lúce, Ânde, Rûže, Mâre; Hájre, Ðũlse, Fáhre*; ali: *Kâto (Vr)*.

Takav oblik vokativa mogu imati i lična imena na *-ica*: *Ânice, Mârice, Dànice, Rûžice; Hanùmice*; odnosno: *Mátinice, Júrinice, Íbrinice, Méhinice*. Ali i: *čuješ ti, Dànica (K. G)*.

Imena tipa *Drága, Dívna* obično se sklanjaju po imeničkoj deklinaciji. Vokativ je jednak nominativu: *Dívne-Dívni-Dívna, Drágē-Drági-Drága*. Jedino iz Gruda imam: *Dívno*.

Slično je i u Imotskoj krajini: *Mare, Ruže; Marice, Ružice* (Šimundić, op. cit., 105).

Ženska lična imena, najčešće, imaju standardno morfološko obilježje *-a*: *Káta, Mára, Ânda, Lúca, Íva, Ána, Drága, Dívna; Ânica, Mârica; Mátija, Mílka; Hajríja, Fatíma, Emína, Zéjna* u Nsg.

Rjeđe su potvrde za morfemu *-e* u Nsg.: *Âne, Kâte (G. Br)*. Nemam potvrda za ovakav morfološki lik od imena *Ânda, Lúca*. Naš govor, isto tako, ne zna ni za ženska lična imena na *-o*, tip: *Ajko, Mejro*, što nalazimo u nekim bosanskim govorima (v. BHDZb., III, 92 i dalje), a i u Rami (Okuka, op. cit., 84).

Množina

Genitiv

Osnovni oblik Gpl. imenica ž. r. u zapadnohercegovačkoj govornoj zoni ima obilježje našega standardnog jezika, tj. morfem *-a*.

Nekoliko potvrda:

ògrādā, àljīnā, rùtīnā, òbrvā, súzā, pìsāmā, dìvojākā, ženā, kúcā, máčākā, šetākā, trīšānjā, cřkāvā, jàgōdā, pàprīkā, kīšā, lòkāvā, čātřnjā, młīnicā, òvācā/ovācā, gòdīnā, kózā, krāvā, kòbīlā, svícā, vrānā, nèvīstā, sestārā, smřīkā, kòstīlā, čèuljā, běšīkā, bāčāvā, lètāvā, bedārā.

Znatno je manje potvrda za Gpl. sa drugačijim morfološkim obilježjem:

nògū/nógā, rùkū/rúkā, nógā/nògijū (Gr).

Oba ova oblika Gpl. poznata su na cijelom području zapadne Hercegovine. Istina, u nekim mjestima preovladuje upotreba prvog *a* u nekim drugog oblika. Tako, primjera radi, u Vitini imamo u upotrebi oba oblika, naporedo; u Dobrom Selu, pak, preovladuju oblici na *-a*: *rúkā, nógā*.

Imenice: *vīle, jāsle, grāblje*, pluralia tantum, u Gpl. imaju oblik na *-a*: *vīlā, grābāl jā, jāsālā*.

Odsustvo bilo kakvog morfološkog obilježja u Gpl., tj. upotreba starog oblika ovoga padeža, zabilježeno je u primjerima:

pūno gòdīn imān (Či), *dvādes gòdīn* (Vi), *sedāmlēs iljād* (G. B), *jedānēs gòdīn* (Hu), *dvājes gòdīn* (Zv); *šēs iljād* (Stud).

Genitiv plurala sa morfemom *-i* nije običan u govoru zapadne Hercegovine. U mom materijalu se našlo samo nekoliko potvrda za takav oblik ovoga padeža: *pet džèzvī* (Zvir), *nekoliko bōmbī* (Vi).

I u susjednim ikavskim govorima imamo slično stanje. U Imotskoj krajini je Gpl. bez morfološkog obilježja bilježen samo u brojnim konstrukcijama od *godina* i *nedilja*, a Gpl. na *-i*

potvrđen je samo u nekoliko slučajeva: *bānkī, glāvni(!), āsprī, ūrī, vrsťi* (Šimundić, op. cit., 106). Nešto slično nam nudi i Rama: *ćórbī, bōmbī, hiljad* (Okuka, op. cit., 89). Ni u zapadnobosanskoj i-šća zoni nije običan Gpl. bez obličkog morfema, ali je, zato, tamo Gpl. na *-i* znatno prisutniji nego u našem ikavskom govoru (BHDZb., III, 78-79).

Da je morfema *-a* ovdje prihvaćena kao izrazito obilježje Gpl. pokazuju i primjeri tipa *ruka, noga* koji su skoro potpuno potisnuli stare dvojinske oblike *ruku, nogu*. Naš govor ne zna za oblike tipa: *vrátū, ústū* koji su potvrđeni i u Rami (Okuka, op. cit., 89), a samo iz Gruda imamo *nògijū*, što je potvrđeno i u Imotskoj krajini (Šimundić, op. cit., 106).

Slično stanje nudi nam i govor Drežnice. M. Okuka konstatuje u tom govoru, kao običan, Gpl. na *-a*: *gòdīnā, ŷjādā*; “morfema *-i* ... je rijetka: *brěskvī, vrsťi, sòrtī*” (*Drežnica*, 18), a od *ruka* i *noga* pored oblika: *rùkū, nògū*, javlja se i: *rúkā, nógā* (isto).

Sitović ima u Gpl. sljedeće morfološke obrasce: *godin, stotin; godina, hiljada; jamah, mukah; rukuh, noguh; Alpih, zapovidih* (Šimundić, Sitović, 11). Sigurno je da ni ovdje Sitović nije odražavao govor svoga kraja. Nešto zbog potrebe stiha, kako to ističe i Šimundić, a nešto pod uticajem postojeće pisane riječi, on je proširio način tvorbe Gpl. imenica ž. r.

U Zaostrugu, prema podacima Stjepana Banovića, Gpl. je na *-a*: *gradina, zidina, jametina, potočina, 40 godina* (op. cit.).

Dativ, instrumental i lokativ

I ova tri padeža imaju izjednačene oblike koji su najčešće sa uopštenim morfemom *-am/-an*; izuzetak čini govor Vitine gdje je uopšten morfem *-ama*:

- a) *ávlijama, grédama, čāšama, ćóšama, čivijama, bùhama, gűskama, grédama, kűcama, divōjkama, hōđama, krűškama, óvcama, pàtkama, smòkvama, šljīvama, vātrama, trúbama, trišnjama, žènama* (Vi);

grédama, ù načvama, stìnama, strìnama, pàrama, crkvama, gùslama, s rùkama, kònšijama, žènama, u Jàrama (Bi);
màšama, óvcama, zvizdama, rùkama, nògama (K. G);
trišnjama, kùćama, stìnama (Zv);
u stìnama, pò njivama (Zvir);
na glávama, sùzama, žènama (Izb);
rùkama, nògama, žènama, sèstrama (Koč);
gràbljama, vùlama, sùzama, na nògama, sèstrama (Vr);
u našim zèmljama, pò kućama, pò škòlama, ù njivama,
kràvama, ù godinama (Či);
po smrikinjama, s dívōjkama/đèvojkama (Hu);
ù smokvama, kako éete onim kùćama (Vaš);
u márkama, pò kućama, u hàjinama, sa sèstrama (Ljub);
b) óvcam, kòzam, zà kravam, pò kućam, sà knjigam, ù
knjigam (Či);
pò šumam, s nòžican, ù trišnjan, jàgodan, stìnám, u drugim
džravam, po mlinican (Bi);
po isam, nà jaslam, mojim kolègicam, jarànicam, kràvam/n,
striže se nòžicam, pò škòlam, nà Pločam (K. G);
planinam, čòbanican, ù lokvan, mǎčkam (Hard);
kàšikam, viljuškam, dívōjkan (C. G);
po službam, viljuškan, mǎćijan (Zvir);
pò šumam, rùkan, jàslan, žènan (Zv);
màkazan, nòžican, kùinan, óvcam, ù žakam, na dàskan (Izb);
ù načvan, óvcam/n, jàslam/n, nògam, sèstram, grèdan,
dívōjkan (Koč);
ù godinam, kùćam, s kràvan, ù knjigam (Vr);
baci kràvan is, ù načvan, mǎćijan, tètkan, po ljutinan se
krije, sa žènan (Ras);

na nògan, kràvan, s pàran (G. Br);
s cùram, u knjìgan (Hu);
na nògam, kùćam, óvcan (Bij);
rikom, rùkan, žènam, grèdan, ù načvan (Stud);
za óvcam, po tèstam, sùzan, mòtikan, ùnukam, ù jaslam, kùćam (Tr);
rùkam, křpan, metnili kràvan, ù čatrnjam, pò škòlan, ja san ù godinan (Međ);
jàslan, ù jaslan, gušterican, sa zvìzdan, rùkan, nògan, mächijam (Gor);
žènam, sèstram, sùzam, kàvodan (Uz);
u načvan, zà kravan, sa óvcan (Vaš);
u rùkam, na nògan, pò kućan (Or);
zà kravam, na nògan, sa žènan; nògaman, žènaman (Gr);
c) *rùkami* (Zvir).

Dakle, u sva tri padeža mogu se javiti oblici na *-ma, -am/-an*, a samo je jedna potvrda za morfem *-ami*, i to u Ipl.: s *rukami*.

Slično stanje nalazimo i u Imotskoj krajini (op. cit., 106), Rami (Okuka, 89-92), Drežnici (Okuka, 18).

Šitović ima Dpl. na *-am: divojkam*, Lpl. na *-ah* i *-am: na travah, u knjigam*; Ipl. je na *-am: beštijam, suzam* (Šimundić, op. cit., 11).

U Zaostrogu, prema Banoviću, ti oblici su, također, izjednačeni: *po raskrsnican, s motikan, na nin stinan, na nogan, u Bijokovskin litican, spiletinan, među kozan*, kao i: *po prsiman* (op. cit., 185-195).

Imenice ženskoga roda na suglasnik

Oblik Isg. sa morfološkim obilježjem *-ju* zabilježen je samo od imenica *mast* i *krv*: *mâšću*, *křvlju*. Ostale imenice i u tom padežu zadržavaju oblik na *-i*: *ríči*, *žúci*, *čèri* (ako nije: *čèra-čèrôm/n*), *gládi*, *zôbi*, *dôbi*, *rãži*, *òglãvi*, *ùši*, *prègršti*, *žèđi*, *búđi*, *vèčeri*, *nòci*, *zãpovídi*, *kòkoši*; *prègeši* (Vi), *zvîri*, *svâsti*, *òbîsti*, *pãmèti*.

U Gpl. pored oblika na *-i* imamo i oblike na *-iju*:

ríčĩ, *is prĩsĩ*, *od čèrĩ*, *razni mástĩ*, *iz grúdí*, *njegovi làžĩ*, *kòstĩ*, *nítĩ*, *večèrĩ*, *nòčĩ*, *ščèrĩ*, *zapovídĩ*, *cívĩ*, *zvírĩ*, *bolèstĩ*, *stvárĩ*, *žalòstĩ*;

odnosno:

prĩsijũ, *grúdíjũ*, *čèrijũ*, *kòkòšijũ*, *kòstijũ*; *ščèrijũ* (Gor, Zvir), *nòcijũ* (Zv), *čèrĩ/čèrijũ* (Gr).

Naravno, ne mogu sve imenice ovoga tipa imati dvojak oblik Gpl., na *-i* i na *-iju*. Od imenica: *mas(t)*, *laž*, *nit*, *civ*, *zvir*, *boles(t)*, *žalos(t)* Gpl. je na *-i*. Od imenica, pak, *kos(t)*, *grudi*, *prsi*, *kokoš* i sl. naporedo žive oba ova oblika.

Da je morfem *-iju* postao tvorački, pokazuje Gpl. *nògijũ* (Gr), u susjednim govorima i *rùkijũ*.

Od imenica *oko* i *uho/uvo*, već je rečeno, Gpl. je najčešće sa morfemom *-iju*: *òčijũ*, *ùšijũ*.

U DILpl. i ovih imenica imamo ista morfološka obilježja kao i u ostalim imeničkim grupama:

-ima: *kòstima* (Stud), *ríčima*, *kòstima*, *plècima* (Gr, Zvir, Bi), *kòkòšima* (Vi, Bi), *čèrima* (Ras, Vr, Bi, Koč, C. G), *grúdimá* (Vi, Ljub, Bi, Koč, K. G, Vr), *pènderima* (Vi);

-im/-in: *ríčĩm*, *kòstĩn*, *plècĩm/n* (Stud, Bi, Vi, Gr, Gor), *grúdíĩm/n* (Gor), *kòstĩĩm/n*, *prĩsĩĩm/n*, *kòkòšĩn* (Zvir, Izb), *kòkòšĩn*, *slezèĩĩm* (Koč);

-imam/-iman: ćeriman, kokòšiman, cíviman (Hu), ćeriman, kòstiman, oćiman, ušiman (Bi, Stud, G. Br, K. G, C. G, Gr, Gor), ćeriman, kòstiman (Vaš, Or, Koč, Či, Ras).

I ovo govori da je u svijesti govornika još uvijek živo osjećanje vezano za DILpl. sa morfološkim obilježjem *-m/-n*.

Slično stanje nalazimo i u Imotskoj krajini (Šimundić, op. cit., 114).

Jedan broj imenica ove vrste u govoru zapadne Hercegovine može da ima promjenu imenica ž. r. na *-a: žeđa, čađa*. Imenica *mater*, iako zadržava taj oblik u Nsg. ima, isto tako, promjenu po deklinacionom tipu *-a* osnova *màtēr-màtērē-màteri*. Iz Kočerina imam: *bèdre-bèdrima*, a iz Vitine: *pēnder-pēnderē-pēnderima*.

Toponimi: *Vèlèž, Pòdvelèž* pripadaju ovoj deklinacionoj skupini: s *Vèleži, na Velèži, is Pòdvelèži, u Pòdvelèži* (u ch. je Pòdvelèžje, iz Pòdvelèžja, u Pòdvelèžju).

Kolektivne imenice na *-ad*

U Isg. i ove imenice imaju morfološko obilježje *-i*:

tèlādi, jārādi, křmādi, prāsādi, ùnučādi, vřsničādi, ždrřbādi.

Takav oblik ima i Gpl., upravo, oblik koji ima značenje Gpl. U DILpl. imamo oblike na *-ima, -im/-in/-iman: čèljādima, praùnučādima (Či), tèlādima (K. G), ćèjādima, jùnādima, ždrřbādima, křmādima, štènādima (Vi), křmādima, tèlādima (Stud), kòzlādima (Zv), ždrřbādima (Izb);*

jùnādim, tèlādin (Či), ùnučādin (Or), čèljādin (Vr), křmādin (C. G), tèlādin, mǎgarādim (Hu);

tèlādiman (Hu), ždrřbādiman (Gor, Gr, Izb), ùnučādiman (Vaš, Zvir).

Nekolike napomene uz prethodno poglavlje

I promjena imeničkih riječi pokazuje koliko je naš govor i samosvojan i hercegovački. Njegova hercegovačka pripadnost ogleda se kako u sedmopadežnom sistemu tako i u novijem obliku Gpl. i obličkom sinkretizmu dativa, instrumentala i lokativa množine. A njegova samosvojnost, opet, ogleda se u pojavi klasičnog akcenta u Gpl., rjeđe u DILpl., i u posebnim oblicima DILpl.

Kao što se sa prethodnih stranica može zaključiti, pojava dugouzlaznog akcenta na penultimi u Gpl. tipa *diveróvā*, *sinóvā* nije rijetka pojava u našem govoru. Takav akcenat, od ranije je poznato, karakteriše vukovski prozodijski sistem. Takav akcenat, uz to, karakteriše istočnohercegovačku govornu zonu. Takav akcenat, međutim, nije svojstven centralnohercegovačkoj govornoj zoni sa kojom zapadnohercegovački govor ima tijesne dodire. U centralnoherceg., naime, obično je: *glāsōvā*, *rèpōvā*, *drūgōvā*; rjeđe: *kumóvā-kūmōvā*, *sinóvā-sīnōvā* (isp. kod mene: *Akcentat sela Ortiješa*, Naučno društvo BiH, Građa X, Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka, knj. 7, Sarajevo, 1961, str. 12). I u i-šća govorima zapadne Bosne nalazimo ovakav, tj. Vukov, akcenat (isp. kod mene: *sinóvā*, *kumóvā*, *kestenóvā*, *keróvā*, *batakóvā*, makar i uz akcenat na inicijalnom slogu BHDZb., III, 48-49). I u Imotskoj krajini se javljaju dvojaki akcenti: *līstōvā* i *listóvā* (Šimundić, op. cit., 88) i ramski govor zna za: *golubóvā*, ali: *zècōvā*, *bògōvā* (Okuka, *Rama*, str. 88). Sve to govori da se žarište novoštokavske politonije moglo naći svuda tamo gdje su postojali uslovi za metatonijsko pomjeranje akcenata ka početku riječi. Drugačije rečeno, nije isključivo istočnohercegovačka govorna zona bila središte ove pojave. Pojava vukovskog akcenta u širokoj zoni ikavskih govora jasno upućuje na zaključak da je tu ta pojava autohtona, da nije nastala pod uticajem istočnohercegovačke prozodijske situacije (isp. o tome kod mene: *Žarišta novoštokavske politonije*).

U Gpl. svih imeničkih vrsta, vidjeli smo, imamo novoštokavski oblik i morfološko obilježje *-a*. Beznastavački lik ovoga padeža sveden je na minimum. To znači da je pojava širenja morfeme *-a* u ovom padežu zahvatila i ovu govornu zonu kao i ostale govore Hercegovine, a i šire od hercegovačkih međa. Ova se pojava, svakako, već bila ustalila prije znatnijih pomjeranja našega življa, prije velikih migracionih pokreta.

Sa dativom, instrumentalom i lokativom množine nije bilo kao sa genitivom množine. Istina je, naime, da su se i na ovom području ta tri oblika izjednačila: imaju ista morfološka obilježja, ali ne i novoštokavska obilježja. Kao što nam i navedni primjeri pokazuju, pored oblika na *-ima*, i češće od njih, u upotrebi su i oblici sa drugačijim morfološkim obilježjima: *-im/-in*, *-imam/-iman* i sl. Pitanje je kako objasniti ovu pojavu, otkuda to da su Muslimani ove zone bliži našem standardu nego Hrvati. Odgovori na ova pitanja mogu biti različiti. Činjenica je da je proces ujednačavanja ovih padeža tekao i u našem govoru kao i u drugim što-govorima (v. kod Belića, *Deklinacija*, 64-75). Ovdje su uopšteni oblici sa morfemama *-im/-in*, *-am/-an*. I takvi su oblici, sigurno, u nedavnoj prošlosti, bili znatno češći nego danas. Oblici sa novoštokavskim morfološkim obilježjem tek u novije vrijeme ulaze u širu upotrebu. Ona nekoliko primjera bez morfološkog obilježja (*na kolini*, *za vrati*) kao da upućuju na zaključak da su i takvi oblici doskora bili ovdje u upotrebi. Istina, Sitović nam daje pravo za takvu pretpostavku, samo je pitanje koliko je on tu pouzdan svjedok. Ipak, ovi ostaci starijih oblika Lpl. i Ipl. biće nekakav pokazatelj. Ne treba zaboraviti da su takvi likovi ovih padeža dosta obični u zapadnobosanskim i-šća govorima, a ti govori cjelokupnom svojom strukturom pokazuju sporiju evoluciju od govora hercegovačkog tipa.

A na pitanje: zašto ovdašnji Muslimani u ovoj osobini pokazuju više sličnosti sa ostalim hercegovačkim govorima nego Hrvati, odgovor bi mogao glasiti ovako. Ta je osobina u govoru

Muslimana razvijena pod jačim uticajem centralnohercegovačke govorne zone, Mostara, u prvom redu. Muslimani i Ljubuškog i Vitine bili su tješnje vezani za Mostar nego Hrvati – i vjerski i klasno. Uzor su im uvijek bili Muslimani sa druge strane Neretve. Hrvati, pak, imali su tješnje veze sa Hrvatima zapadnijih predjela, Dalmacije. Otuda u govoru ovih dviju nacionalnih skupina i druge razlike. Uz to, i ovdášnji Muslimani čuvaju fonemu *-h*, i u finalnom položaju, ali su i oni prihvatili oblički sinkretizam Lpl. sa Ipl. kao što je to slučaj i sa istočnohercegovačkom govornom zonom (v. kod mene u SDZb., XIV). Moguće je da su podsticaji za ove procese začeti prije islamizacije i da promjena vjere nije taj proces zaustavljala. U govoru Hrvata, pak, proces je tekao usporenijim tempom. Javili su se noviji oblici, pa i oni sa *-ima*, *-ma*, ali oni nisu uspjeli da se nametnu i kao jedini oblici. Da je taj proces tekao dosta sporo, potvrđuju i oblici bez ikakvih posebnih morfoloških obilježja.

Ukazujem ovdje na neke primjere koje nalazimo u pismima ljubuškog kapetana Mahmuta, a koja su nastala krajem XVIII vijeka (pisma se čuvaju u Dubrovačkom arhivu, isp. o tome kod mene: *Jekavske oaze u zapadnoj Hercegovini*, JF, XXVII, 1966-67, str. 278 i dalje): *s ovim emini*, *s temesući*; tu imamo i stari oblik dativa: *gospodi begovom*, i *ostalim begovom*. Jasno, tu ima i osobina koje nikako nisu bile svojstvene njihovom pošiljaocu, Mahmut-kapetanu, recimo ispuštanje foneme *h*, čak i iz kapetanovog imena, ali je upotreba starijih oblika i Dpl. i Ipl. mogla biti osobina poznata u to vrijeme i kapetanu i njegovom pisaru.

Etnici i ktetici

Tvorba etnika i ktetika na ovom području ne nudi ništa interesantnijeg. Sve je u okvirima standardnojezičke norme. Tako imamo:

Bijača:

Bijačanin-Bijačanka-bijačkī;

Biograci:

Biògračanin/Bijògračanin/Bijògračan-Biògračanka/
Bijògračanka-bi(j)ògračkī;

Britvica:

Brītvīčanin/Brītvīčān-Brītvīčanka-brītvīčkī;

Bròtnja/Bròcno:

Broćánac-Broćánka-bròćanskī;

Čäpljina:

Čäpljīnac-Čäpljīnka-čäpljinskī;

Čitluk:

Čitlučanin-Čitlučanka-čitlučkī;

Cřnač:

Cřnčanin-Cřnčanka-cřnčanskī;

Dòbro Sèlo:

Dobrosélac-Dobròsēlka-dobròsēlskī;

Dònjī Cřnač:

Dònjoseljāk-Dònjoseljānka-dònjoselskī;

Gòrnjī Cřnač:

Gòrnjoseljāk-Gòrnjoseljānka-gornjòselskī;

Gòranci:

Gòrančanin-Gorānka-gòranskī;

Grāb:

Grābljanin-Grābljānka-grāpskī;

Kréhin Grádac:

Grāčanin-Gràčanka-grāčanskī;

Húmac:

Hùmčanin-Hùmčānka-hùmačkī
(Ûmčanin-Ûmčānka-ùmačkī);

Īzbično:

Īzbičāk-Īzbička-Īzbičanskī;

Järe:

Järanin-Järānka-järānskī;

Klöbük:

Klöbučanin-Klöbučānka-klöbučkī;

Lištica:

Lištičanin-Lištičānka-lištičkī;

Ljubuški:

Ljubùšāk-Ljubùšānka-ljubuški;

Ljûtī Dòlac:

Ljutòdočanin-Ljutòdočānka-ljutòdočanskī;

Mámići:

Mámićanin/Mámićan-Mámićānka-mámičkī;

Mèdine:

Mèdinac-Mèdīnka-mèdīnskī;

Mèdūgōrje:

Međugórac-Mèđugōrka-mèđūgōrskī;

Mílkovići:

Mílkovićanin/Mílkovićan-Mílkovićānka-mílkovičkī;

Òrahòvlje/Òròvlje:

Òrahovljanin/Òrovljanin-Òrahovljānka/Òrovljānka
òrahovljanskī/òrovljanskī;

Pòlog:

Pòložanin-Pòložānka-pòložkī;

Ràdišići:

Ràdišićanin-Ràdišićānka-ràdišićkī;

Rāsno:

Ràšnjāk-Ràšānjka-ràšanjskī;

Stùdēnci:

Stùdenčanin-Stùdenčānka-stùdenačkī;

Trebižat:

Trebižaćanin/Trebižaćan-Trebižaćānka-trebižaćanskī;

Ùzārići:

Ùzārićanin-Ùzārićānka-ùzaričkī;

Vášarovići:

Vášarovićanin/Vášarovićan-Vášarovićānka-vášarovičkī;

Veljáci:

Veljáčanin-Veljáčānka-veljáčanskī;

Vîtina:

Vîtinjanin/Vîtinjan-Vîtinjānka-vîtinskī;

Vrānić:

Vrānićanin-Vrānićānka-vrāničkī;

Zvìrići:

Zvìrićanin/Zvìrićan-Zvìrićānka-zvìričkī;

Zvìrovići:

Zvìrov(i)ćanin/Zvìrov(i)ćan-Zvìrov(i)ćānka-zvìrovačkī.

Zamjenice

Promjena zamjenica, u odnosu na standard, ne nudi mnogo razlika. A ako i postoje razlike, one nisu isključivo vezane za područje zapadne Hercegovine. Evo tih odstupanja:

Lične zamjenice

a) Prema standardnom kratkouzlaznom akcentu oblika Gsg., Dsg., Asg., Lsg. zamjenica prvog i drugog lica povratne zmjenice *sebe*, naš govor ima kratkosilazni akcentat: *mène, tèbe, sèbe; mèni, tèbi, sèbi*. Ova prozodijska osobina svojstvena je i mnogim drugim govorima “jugozapadnog” dijela što-dijalekta (v. Belić, *Deklinacija*, 105-106).

To vrijedi i za oblike Gsg., Asg., Dsg., Lsg. zamjenice trećeg lica m. r.: *njègā, njèmu*.

Pored običnog *ôn* našla se potvrda i za *òn* (Ras), što može biti uslovljeno i intonacionom komponentom rečenice. Naime, i van ovoga mjesta, pa i ovoga govornog područja, ova zamjenica može se čuti sa kratkim akcentom u rečenicama posebne intonacione obojenosti, up. *Ôn mi je to rekao. Ôn!?*

Prenošenje akcenata na proklitiku je sasvim obična pojava: *nà mene, dò tebe, sà sebe; ù meni, nà tebi, ù sebi; òd njegā, ù njemu* i sl.

U Gsg. i Asg. zamjenice trećeg lica, m. r., česta je dužina na posljednjem slogu: *njègā*.

b) Od obličkih razlika ukazujem na sljedeće:

Pored standardnog lika *mnōm-sā mnōm, tōbōm-s tōbōm, sōbōm-sā sobōm*, ovdje je sasvim obično i:

a) pojava sonanta *-n* umj. *-m* na kraju: *sā mnōn, s tōbōn, sā sobōn* (o čemu je bilo riječi u Fonetici);

b) na cijelom području obični su i oblici: *s mènōm/n, s tēbom/n, sà sebōm/n*;

c) uz to imamo i ove oblike: *sà mlōn* (Gor, Uz). Iz Vaš imam: *spored mōmnōm*. Najvjerojatnije je da tu imamo analoški proces. Prema odnosu koji imamo u: *meni-mnom* i: *tebi-tobom, sebi-sobom* moglo se javiti i *momnom* : *meni*;

d) u Dsg. i Lsg. od zamjenice *on* u Gr zabilježen je i oblik: *njēme* (up. odnos: *š njim-š njime; ovom-ovome-ovomu*; v. Belić, *Deklinacija*, 106);

e) Dpl., Ipl. i Lpl. obični su oblici: *nāmi, vāmi* u svim posjećenim mjestima. To su stariji oblici koje potvrđuju i susjedni govori, a i stariji naši pisci (Belić, op. cit., 105);

f) pored *njōj* javlja se, i često, *njōjzi*;

g) pored *njih* (Vi, Ljub) imamo, u svim drugim mjestima, *njīā, njījā*, uz moguće partikule: *njīān, njīāna; njījān, njījāna*; up. i: *njīzi* (Hu);

h) enklitički oblici su, kao i u našem jezičkom standardu: Dsg.: *mi, ti; si* (rijetko), Gsg., Asg.: *me, te, se*; odnosno: *nas, vas; nam, vam* u Gpl., Apl., Dpl. Enklitički oblici zamjenica 1. i 2. 1. pl.: *ni, vi; ne, ve* nisu u upotrebi na ovom govornom području.

Od zamjenica 3. 1. imamo enklitičke oblike: *ga* u Gsg. i Asg.; *mu* u Dsg.; odnosno: *je* i *joj* u sing., a: *i, ji; ih, jih; im, jim/jin* u pluralu. Enklitički oblik *ju* u Asg. potvrđen je samo iz Gruda.

Iz Međugorja imam potvrdu za upotrebu enkl. oblika zamjenice 3. 1. *on – nj* u rečenici: otišli su *pō nj*, iako je sasvim obično: *pō njegā*, ali up.: *pōdā nj, prēdā nj*, u svim mjestima, kao i: Neću se ja *zā nj* ispovidat (C. G);

g) i naš govor zna za oblik *nje* u Apl.: sad je borba *zá nje*; *grōm* ti puka *ú nje* (D. S, K. G). Takav oblik živi i u Imotskoj krajini (Šimundić, op. cit., 120) i nekim mjestima istočne Hercegovine (v. kod mene, SDZb., XIV, 135).

Imeničke zamjenice

Odnosno-upitna zamjenica *kò* u Nsg. zna samo za taj oblik. U zavisnim padežima imamo: *kògā, kòmē/kòmu, kògā, s kīm(e)*.

Tako i:

něko, nīko, īko, svāk(o)...

Zamjenica *štò* u zavisnim padežima pored standardnih oblika: *čègā, čèmu, s čīm* zna i za ove oblike: Gsg. *čèsa*: nije nī bres *česa* (D. S), *čèsa* (K. G), Rad; Dsg.: *čeme* (Vi, Gr, Bi, Gor, G. Br, Či, Vaš). U Isg. pored *čīm/n* često je i: *číme: š číme* ga udari? (Tr, Stud, Vi, Or, Bi).

Od zamjenica: *něšto, nīšto, īšto/něšto, nīšta, īšta* u zavisnim padežima nisam bilježio oblike tipa *nečesa, ničesa* (v. Belić, *Deklinacija*, 127). U upotrebi su oblici: *něčeg(ā), něčem(u, ē); nīčeg(ā), nīčem(u, ē)* i sl.

U pisanoj riječi L. Sitovića nalazimo skoro isto stanje: *nami, vami*, čak i *njimi*, u dativu. I u lokativu Sitović ima uz *njima* i *njimi*, što nije osobina današnjeg govora Ljubuškoga (v. Šimundić, *Sitović*, 12). Sitović potvrđuje i akuzativni oblik: *nje*, za koji se našla potvrda i iz savremenog govora te zone.

Interesantno je da Drežnica ne zna za oblike: *nami, vami*. Okuka, naime, za svatri ova množinska oblika daje likove na *-a*: *nama, vama*. Tu je samo: *sa mnon, sa tobon/s tobon*. Znači, nema oblika sa *e*: *s menom, s tebom*. Drežnica zna i za pojavu oblika *non, jon* u DILsg. (Okuka, *Drežnica*, 18). Naš govor ne nudi potvrda za takve oblike.

Pridjevske zamjenice

Ako se izuzmu fonetske specifičnosti ovoga govora, malo je razlika koje nam nudi promjena zamjeničkih riječi na ovom području u odnosu na naš jezički standard. Tako imamo:

a) Prisvojne zamjenice

Deklinacioni obrazac je sljedeći: *môj-môga-môm* (-e, -u),
môga, s *môjīm/n*, o *mom* (-e, -u);

môja-môje-môjōj-môju-s môjōm/n-o môjōj;

môji-môjī/môjīh, *môjīm/n*;

môje, *môjī/môjīh*, *môjīm/n*.

Tako i:

njègov-njègova-njègovu-s njègovīm-o njègovu;

njèzin-njèzina-njèzinu, s *njèzinīm/n*, o *njèzinu*;

kao i:

nāš-nāšeg (-ā), *nāšem* (-ē, -u), s *nāšīm/n*, o *našem* (-ē, -u),
njīov/njīhov/njīov-njīova/njīhova/njījova, *njīovu/njīhovu/*
njījovu.

Kao što navedeni primjeri pokazuju, a to vrijedi i za ostale prisvojne zamjenice – koje nisu ovdje spomenute, naš govor ne pruža ništa posebno u deklinaciji prisvojnih zamjenica. Istina, tu je još uvijek dominantna imenska promjena (*njihov-njihova*), kao što je ta promjena živa i u pridjevskoj deklinaciji. Uz to, u našem govoru običniji su oblici tipa *našeme*, *vašeme* nego oni sa morfološkim obilježjem -u: *našemu*, *vašemu*. Ali, zato, ovdje nisu tako česte partikule kao u govoru Imotske krajine (up. *našizi*, *vašizi*, op. cit., 121), niti ovaj govor zna za oblike *mojiju*, *njihoviju* koje nalazimo u ramskom govoru (Okuka, op. cit., 103).

b) Pokazne zamjenice

Osnovna odlika pokaznih zamjenica u zapadnohercegovačkom govoru jeste česta upotreba likova: *òvī*, *òvā*, *òvō*; *òtī*, *òtā*, *òtō*. Ti su oblici češće u upotrebi od onih standardnih; a javiće se, i ne rijetko, i oblici: *òtāj*, *òtā*, *òtō*. Istina, u Vitini i Ljubuškom bilježio sam samo: *òvāj-òvī*, *tāj*, *ònāj-ònī*. Uz te oblike bilježeni su i sljedeći:

tòjī-tòjā-tòjō, uz *ta vakat* (Uz),

tòjī-tòjā-tòjē (Međ, Hu, Bij, D. S, K. G, Koč, Vr, Čer, Rad, Ras), sa mogućom fonetskom varijantom: *tòjō* u sr. r.

Vrijedno je ukazati i na pojavu sažimanja vokala u primjerima tipa: *zá vō*, *zá nō*, *ná nū*, što je poznato i drugim hercegovačkim govorima, a i van hercegovačkih međa.

Oblici promjene saobražavaju se sa oblikom Nsg.: *òvāj-òvogā*, *òvī-òvogā*; *tāj-tògā*, *òtāj-òtogā*, *ònāj-ònogā*, *ònī-ònogā* i sl. (za akcentat ovih zamjenica v. BHDZb., III, 138).

Pojava oblika *otaj*, *ota*, *oto* svojstvena je širem području (isp. – kod mene u BHDZb., III, 133).

Upotreba partikula, mada prisutna, nije tako česta ni uz oblike ovih zamjenica: *òvīm*, *tīzin* (Vaš), *tògāna*, *ònogāna* (Čit), *tīzi*, *tīzīn* (Hu, C. G).

Ni ostale pridjevske zamjenice ne nude ništa posebno interesantno. I fonetskim svojim likom, i svojom promjenom, sve se one uklapaju u strukturu hercegovačkih govora. Tako imamo: *něko*, *něšto/něšta*, *někojī*, *někakā* – neodređene; *nīkojī*, *nīčijī*, *nīkakav* – odrične; *kòjī*, *čijī*, *kàkav* – upitne; *svākī*, *svāčijī*, *svākakav*; *kòjī-god*, *kòji mu drāgo*, *vās-svā-svě* – opšte.

P r i d j e v i

Opisni pridjevi

Osnovna odlika ovih pridjevskih riječi u našem govoru jeste očuvanost morfološke razlike između određenog i neodređenog vida. Tako imamo:

dòbar-dòbra-dòbro : dòbrī-dòbrā-dòbrō;

lîp-lîpa-lîpo : lîpī-lîpā-lîpō;

visok-visòka-visòko : visokī-visokā-visokō;

nìzak-nìska-nìsko : nìskī-nìskā-nìskō;

vèlik-vèlika-vèliko : vèlikī-vèlikā-vèlikō;

stâr-stàra-stàro : stârī-stârā-stârō;

slàdak-slàtka-slàtko : slàtkī-slàtkā-slàtkō.

I u zavisnim padežima očuvana je oblička razlika između ovih dvaju pridjevskih vidova:

zdrāv i mlâd insan sve more podnit : *drš* se ti *pàmetnōg* pa neš pogrišit (Vi);

lîpa rîč i gvozdèna otvara : *lîpī* pòdlîpī (Koč);

vèlik je to posa : *mâlā pèča, vèlikī skòk* (Vr);

duvan je još *zèlen* : *žūtī* se bere, *zèlenī* ostavlja (Rad);

stâr ti je ovaj đubar : *pospī sà stârīm đūbrom* (Ras);

je l *kîselo mlîko?* : *óčeš kîselōg mlîka?* (Izb);

izija je *pùn tànjūr* : *donesi pùnī* a ne *pràznī tànjūr* (Izb);

kupija *cîl krù* : *odlomi* o toga *cîlōg* (Zv);

ima *lîpu kùćicu* : *ònā lîpā kùćica* (Zv);

vèlika šûša : *iza* one *vèlikē šûšē* (Zvir);

to mi je odilo *vèliko* : *je* si kupijo *ònō vèlikō odîlo?* (Čit);

brali su *zelène kàvade* : *od zèlenī kàvādā* ne valja salata (Tr);

Neretva je vazda *studèna* : u *stùdenōj vòdi* se kupa (Stud).

Taj se odnos čuva i u primjerima: *súva krùva* se najide : oćeš li *mládōg mäsla*? (Stud); ne gazaj *po mòkrōj trávi* : gazaj *pó nōj sùvōj* (Čit); ništa lakše *od sùvōg duvána*; čuvaj se *lâdnōg vîtra* (Tr); *od smòkova pèkmeza lipa* je halva (Vi), ništa gore *od lîna čòvika* (Bi); vi meni kilo *súva duvána*, ja ću vami kilo *lipōg mēda*; iz *dubòka bûnāra* teško je vadit vodu (Međ).

Ustaljeni izrazi i toponimi imaju oblike određenog pridjevskog vida:

mřtvī klāk, žīvī klāk, žīvā rāna, ljūtā rāna, slīpō òko, slīpē òči, bìlī lùk, cřnī lùk, cřnō vīno, bìlō vīno (Izb);

ùmitnō sīme, bìlē smòkve, bìlē trīšnje, cřnō grōžde, izvajnā pùnica, izvajnī stríc, mālī órā (= jastreb), *gòdišnjī òdmor, lànjskī snīg* (Ras);

dřvenī škīp, òvljā svínja, bàjramskē hāljinē/hājine, dōjnī věš, svīlenā mährama (Vi);

cřnī prīšt, sùvā bòlēst, žútī mrāvi, cřnī pétak (Stud);

mládō mäslo, kīselō mlīko, ljūtē pàprike, sìtnī šècer (Čit);

lúdā pāmēt, stārī svāt, vinčānī kūm, vinčānā hāljinā (Ljub);

kao i:

Šīrokī brīg, Ljūtī Dòlac, Mālō Pòlje, Bìlī brīg, Dōnjī Trebīžat, Gòrnjā Brītvica, Dōnjā Brītvica, Cřvenī Gřm, Gòrnjē Hrāsno, Bjēlō Pòlje/Bjìjēlo Pòlje;

tako i:

Vèlikī vřtlic, Vèlikī dòlac, Cřnī stúb^p, Stùdenī srnàdō, Mòkrī dōci, Mèkā nřiva, Nòvā ògrada, Mālī dō, Vèlikī dō, Mòkrī dō.

Komparacija pridjeva

I poredenje pridjeva ima obilježja našega standardnog jezika:

a) *blág-blážī, ljút-ljućī, sŭv-sŭvljī, sŭh-sŭhljī/sŭhjī, krŭv-krŭvljī, cĭl-cĭljī, mlád-mláđi, tvŕd-tvŕđi, dĕbel/dĕbejal-dĕbljī, sláđak-sláđī, visok-višī, tisan-tišnjī, bisan-bišnjī, žŭt-žŭći, cŕn-cŕnjī, kràtak/kràtak-krăćī, plítak-plĭći, ridak-rĭđī, mà-len/màleşan-mànjī, tànak-tànjī, blĭd-blĭđi, vrŭc-vrŭćī, čvršt-čvršćī, lĭn-lĭnjī;*

b) *stâr-stàrijī, ôštar-ôštrijī, cŕven-crvĕnijī, lĭn-lĭnijī, jĕjtĭn/jĕvtĭn/jĕptĭn-jeftĭnijī/ ljevtĭnijī/jeptĭnijī, ládan/hlâdan-lâdnijī/hlâdnijī, tŏpal-tŏplijī, vĕsell/vĕsŏ-vesĕlijī, bŏgat-bogâtiji, sirŏmašan-siromâšnjijī, bŏlestan-bolĕsnijī, žâlŏstan-žâlŏsnijī, prŏklĕt-proklĕtijī, závidan-zavidnijī, pŏkvâren-pokvârenijī, pŏšten-poštĕnijī, prĭjâtan-prijâtnijī, dúžan-dùžnijī, túžan-túžnijī, rúžan-rúžnijī, čŭst-čŭstijī, up. i vrŭćijī, prema studĕnijī (Hu, Zv).*

c) *mĕk/mĕhak-mĕkšī, lâk/lâhak-lâkšī, lĭp-lĭpšī.*

Superlativ ima, također, standardni oblik:

nâjblažī, nâjljućī, nâjcrnjī, nâjvišī; nâjstàrijī, nâjtŏplijī, nâjrŭžnijī; nâjčŭstijī.

Prisvojni pridjevi

U Fonetici je rečeno da na jednom dijelu ovoga govornog područjaprisvojni pridjevi izvedeni od ličnih imena samorfološkim obilježjem *-ica* mijenjaju afrikatu *c*, ispred tvorbenog morfema *-ina*, u *č*: *Ānkičin, Mâričin, Mĭličin.*

Mada danas imamo neizmijenjen ploziv *k* ispred morfema *-in* u prisvojnim pridjevima tipa *Lûkin, Sálkin*, u prazniku je samo: *Lúčin-dân, Lúčin-dâna, po Lúčin-dânu.*

Od imenica m. r. tipa *Ívo, Mého* prisvojni pridjevi se tvore morfemama: *-in, -ina, -ino*: *Ívin, Méhina, Šévkina, Símin* i sl. To vrijedi i za pridjeve izvedene od imena tipa: *Júre, Šime: Júrina, Šímin.*

U nazivu praznika imamo: *Jurjev, Jurev, Jureva, Jurova, Jurjevo, Jurjeva, Jurevdan*. Kod Muslimana još i *Edrelez*. Tako, npr., imamo: *Jûrev* u Stud, *Edrèlez*^s i *Jûrjevo* u Vit, *Jûrova* i *Jûrjeva* u Gr, *Jûrev* u Bi, a *Jûrevdân* u Gor, Ras, u Zviriciima je *Jûrjev*.

I ovi pridjevi znaju za dvojaku promjenu: imeničku i pridjevsku: *Màričina diteta, Miličinōg brata, Mèhina vinograda, Júrinōga oca, Milanova imanja* (Stud), *Milanovog imanja* (Vi), *Józina auta* (Gr), *Périna duvana* (Vr, Ras, Izb, Tr, Zbir, Rad), *u Ívinu bostanu* (Zv, Hu, Bij, C. G, K. G); *Pètrovōg sina, Márinōg mlika* (Liš), *Títinōg vojnika* (Izb, Stud, G. Br, Čit, Međ).

Pored pridjeva tipa *tèleći, gòvedī*, sa tvorbenom morfemom *-ji* i jotovanim prethodnim suglasnikom (v. Jotovanje), na ovom području žive i pridjevi tipa: *gòvedijī*, tj. sa morfemom *-iji* i očuvanim prethodnim suglasnikom: *tèletijē mēso* (Gor, Uz, Zv, Izb, Stud), *tèletijā kōža* (Izb), *gòvedijā gláva* (Ras, Izb), *pràsetijē mēso* (Uz, Izb, Ras), *ćùketijā kùća* (Ras), *magarètijī đūbar* (Rad). Pored ovih likova, javiće se i likovi sa morfemom *-iji/-ija* i izmijenjenim prethodnim suglasnikom: *gòvedījī, tèlećijī, kŕmećijī* (v. kod Jotovanja), koji su nastali ukrštanjem oblika tipa *teleći* i *teletiji*.

B r o j e v i

Osnovni brojevi

Osnovni brojevi mogu se razlikovati od istih riječi u našem standardu po svome fonetskom sklopu, što je posljedica asimilaciono-disimilacionih promjena.

Tako imamo:

jedànēs, pètnēs, dvâdes/dvâes/dvâjes, trîdes/trîes/trîjes na jednoj strani, odnosno: *osàmnēs/osàmlēs, òsamstō/òsanstō*, na drugoj strani.

Naravno, i ova kategorija riječi zna za glasovne specifičnosti koje karakterišu govor kao cjelinu. Otuda:

čètiri, četères u svim mjestima osim Vitine i Ljubuškog gdje imamo u govoru Muslimana supstituciju afrikata *č* afrikatom *ć*: *ćètiri/ćètri, četères/ćètres*;

bilabijalno *m* i u ovim riječima na kraju gubi svoju bilabijalnost i prelazi u labiodentalni nazal *n*: *sèdan, òsan* – u svim mjestima, istina ne dosljedno, osim u govoru Muslimana Vitine i Ljubuškog.

Pored fonetskog lika *čètiri* javlja se i *čèteri* (Gr, Gor, Vr, Izb).

Uz *dvî* imamo *òbe, òbedvî*; u Grudama, Biograticima i Gorancima *òbadvî*.

Uz *stòtina* živi i *stô*; *dvîsto, trîsta, četiristo, pèstō*. Na cijelom području živi samo: *ìljada*, kod Muslimana *hîjada/hîljada*, zatim: *miljūn*, rjeđe *miljōn*.

Od osnovnih brojeva mijenjaju se: *jèdan -a, -o, dvâ-dvî, trî*:
jèdan-jèdnogā-jèdnom (-ē, -u), jèdan/jèdnogā, s jèdnīm/n, o jèdnom (-ē, -u);

jèdna-jèdnē-jèdnōj-jèdnu-s jèdnōm/n-o jèdnōj;
dvâ-dvājū-dvāma/n, rjeđe;

dvî-dvijû-dvîma/n, češće;

trî-trîjû-trîma/n.

Naravno, promjenljive su i brojne imenice: *stõtina*, *hîljada/îljada*, *milîjûn/milîjôn* – po odgovarajućoj promjeni imenica.

Za broj *četiri* ima, takođe, potvrda da se deklinira, ali ne kao prethodni brojevi tako često:

četverijû-četerîma/n (Gr, Gor), što svojim oblikom podsjeća na oblike zbirnog broja *četveri*. Istina, u DIL imamo *četerîma*, ali ni tu nije isključena ni redukcija suglasnika *v* u *-tv-*. Činjenica je da u drugim mjestima ove govorne zone nije obična promjena ovoga broja.

Sitović ima: *obijuh* (Šimundić, op. cit., 13).

Promjena ovih brojeva je u Imotskoj krajini obična, i nudi veći broj morfoloških varijanata: *dvàjû*, *trîjû*; *dvàma(n)*, *dvàmon*, *trîma(n)*, *trîmon*, *dvàmîñ*, *trîmîñ*; *dvàjîñ*; *dvîma(n)*, *dvîmon*, *dvîmîñ*, uz to i: *petîma(n)*, *petîmon*, *petîmîñ*, *šestîma(n)*, *šestîmon*, *šestîmîñ* (Šimundić, *Imotski*, 142). Rama se ne razlikuje mnogo od zapadne Hercegovine. Tamo je: *dvâ-dvâjû-dvôma* (!), *dvî-dvijû-dvîma*, *trî-trîjû-trîma*, a uz *četiri/četeri* javljaju se i: *četirijû*, *četirîma* kao moguće obličke varijante osnovnog oblika, tj. oblika Nsg. Ramsko *dvoma* bi moglo biti iz kategorije zbirnih brojeva, kao i *četveriju* iz Gruda. Istina, Okuka ove oblike obilježava različitim akcentima: *dvôma* od *dva*, a *dvôma* od *dvoji*. Ja nisam u našem govoru naišao na takvu diferencijaciju, gdje bi prozodijska komponenta bila fonološki relevantna (isp. Okuka, *Rama*, 107).

U Drežnici imamo: *dvàjû*, *dvîjû*; *trîma*: *njîâ dvàjû*, *dvîjû cûrâ* (Okuka, *Drežnica*, 20).

U i-šća govorima zapadne Bosne za promjenu znaju samo brojevi *dva*, *tri*: *dvàjû-dvâma*, *dvîjû-dvîma*, *trîju-trîma* (*Ikavsko-šćakavski*, 144).

Centralnohercegovačka jekavština nema, kao obične, ni oblike deklinacije brojeva *dva* i *tri*.

Zbirni brojevi

Jedna od karakteristika svih hercegovačkih govora jeste uopštavanje morfeme *-ero* za tvorbu zbirnih brojeva. Tako i ovdje imamo *dvòje, tròje*, ali: *čètvero, pètero, dèsetero*. Ako se javi i oblik sa *-oro*, biće to nekakav nanos sa strane.

Promjena je: *dvòje-dvòga-dvòma/dvòman*,
tròje-tròga-tròma/tròman,
čètvero-čètveròga-čètveròma/čètveròman.

Brojne imenice su sa istim tvorbenim karakteristikama, sa morfemom *-erica*: *čètverìca, petèrica, desetèrica*.

Za iskazivanje brojnog skupa, koji se kreće oko iskazanog osnovnog broja, upotrebljavaju se brojni prilozi izvedeni tvorbenim morfemom *-ak*: *desétak, stotínak/stotínjak*: *bilo ji je dvajéstak, ima nas stotínjak*.

Redni brojevi

Ova grupa brojeva po svom glasovnom sklopu najbliža je oblicima tih brojeva u našem jezičkom standardu: *přvi, -a, -o*; *drugi, -a, -o*; *treći, -a, -e*; *čtvrti, -a, -o*.

U oblicima deklinacije, takođe, nema velikih razlika: *přvì-přvòga-přvòme, přvā-přvē-přvōj-přvōm-ò přvōj, přvī-přvī/přvīh-přvīm/n*; a javiće se i potvrde sa kratkim *r*: *přvī, přvā* (Vi, Bi);

tako i: *pētī-pētōg(a), pētōm(-e), s pētīm/n, o pētōm(-e), četèrestī-četèrestōg(-a), četèrestōm(-e)* i sl.

RIJEČI SA KONJUGACIJOM

G l a g o l i

Infinitiv

Svojim fonetskim likom infinitiv zapadnohercegovačke govorne zone ne nudi ništa posebno i neočekivano. Najčešće je njegovo morfološko obilježje *-t* ili *-ć*, znatno rjeđe *-ti*, *-ći*. Nekoliko potvrda:

a) *dòñit*, *dòspit*, *cínit*, *ćinit*, *ćùt*, *kùpit*, *kàpat*, *lòmit*, *lèžat*, *mámit*, *mìslit*, *nòsit*, *pròdat*, *pròsit*, *rúcat*, *rádit*, *sìjat*, *sìsat*, *šíšat*, *slùšat*, *tòvarit*, *tòpit*, *žívit*, *žèt*;

pored:

dòñiti, *iznìti*, *slòmiti*, *rádit*, *šíšati*, *žàliti*, *žíviti*;

b) *dòć*, *ìć*, *dić*, *pòć*, *nàć*, *sàć*, *sìć*, *sìć*, *òtić*, *ùlić*, *ùnìć*, *ùžec*;

pored:

dòći, *nàći*, *ìći*.

U Fonetici je ukazano na glasovne promjene koje zahvataju i oblik infinitiva, tj.: suglasnički skup: *-st* se, često, uprošćava: *pàs*, *ìs*, *izis*, *ùgrìs*, *pòjis/pòis*, *près*, *mùs*, *sìs*, *zàsis*.

U tom poglavlju je konstatovano da se i na ovom području sreće infinitiv na *-ni*, umjesto očekivanog *-nu*. Primjeri tipa: *dìgnit(i)*, *màknit(i)*, *krénit(i)* ili žive sami ili se javljaju naporedo sa onima na *-nu*.

Na osnovu prikupljene građe za bosanskohercegovački dijalektološki atlas danas se može reći da su oblici na *-ni* vrlo česti u govorima Bosne i Hercegovine. Ta će pojava biti osvijetljena posebnim kartama, za atlas, a ovdje samo konstatujem da je u preko pedeset mjesta zabilježen takav oblik. Uz to tamo ima i potvrda sa “slogotvornim” *n*: *digniti*, što, opet, upućuje na izvor-

niji lik sa *-ni* i redukciju neakcentovanog samoglasnika *i*. Naš govor, bar tako se zaključuje na osnovu moga materijala, ne nudi potvrde za ovakav lik infinitiva. To je i shvatljivo. Ovdje, inače, redukcija samoglasnika nije izrazita pojava.

I Banović iz Zaostroga nudi sličnu situaciju. Istina, tu se daju samo oblici “krnjeg” infinitiva: *rvat se, skočit, uvalit, naudit, činit, nosit, kopat, odit, satrt, poplašit; probost, uzest*, na jednoj strani, i: *uvuč, doć, ić*, na drugoj strani.

Banović, isto tako, nudi samo oblike sa infiksom *-ni-* od glagola treće Belićeve vrste: *krenit, obrnit, privrnit, crknit, okrenit, niknit* (isp. o ovim glagolima kod mene: *Glagoli tipa krenuti-krenem*, JF, XXXV, str. 141-145).

I u Imotskoj krajini su uopšteni supinski oblici infinitiva, Šimundić je kategoričan u tvrdnji da su tu “svi inf. bez krajnjeg *-i*” (str. 144). Tu, čak, imamo prenošenje krnjeg oblika, bez *-t*, i na glagole tipa: *dat, donit*. Šimundić, naime, bilježi i ovakve primjere: ja ću *da* njemu, mi ćemo mu *doni* jaketu, ti ćeš ga *uvati* na guvnu, dite će *voli* svoju baku; kao i: *češlja se, izuva se, naladi se, smija se* (op. cit., 144). Ovakve oblike infinitiva, čak ni u futurskim konstrukcijama, ja nisam zabilježio u našem govoru, ali ih nalazi Banović u Zaostrogu (op. cit., 185, ispod teksta).

Imotska krajina, isto tako, ima “pretežno” oblike na *-it*, kao: *bubnit, maknit* (isto).

I ramski govor ima “uvijek” okrnjenu infinitivnu morfemu: *imat, zaradit, maknut; nać, obać*. Okuka, prema ovoj osobini, dijeli bosanskohercegovačko područje na dvije polovine: sjever i sjeverozapad sa *-ti* i *-ći*, i jug i jugoistok sa *-t* i *-ć*. U drugu njegovu grupu išlo bi i područje zapadne Hercegovine. Ja, ipak, ne bih ovdje bio kategoričan. Jeste, krnji oblici su tu česti, ali ne i jedini. Ja sam u više mjesta, uz njih, bilježio i oblike na *-ti* i *-ći*. Upravo zbog toga ja sam i ovdje dao alternativna rješenja. Činjenica je da mlade generacije sve više imaju u svom govoru

ovakve oblike, ali je činjenica da ti oblici nisu nepoznati ni govoru starijih.

Istina, ovdje se može navesti i jedan podatak koji nije bez značaja kada je u pitanju oblik infinitiva. Naime, u mome materijalu, koji sam prikupljao na osnovu Upitnika za bosanskohercegovački dijalektološki atlas, našlo se potvrda i sa morfemom *-ti*, *-ći*. U zabilješkama, van Upitnika, takvih oblika je znatno manje. To bi govorilo da informator, kada daje odgovore na postavljena pitanja, može ponuditi i puni oblik infinitiva, ali kada priča, ti oblici su znatno rjeđi. Ova pojava nije ni nova, ni neobična. Ako pogledamo, inače, sudbinu kraja riječi, vidjećemo da je ta pozicija često izložena redukciji. Otuda i u infinitivu ne samo: *radit*, *doć* nego i *pas*, *ubos*, *is*, a, vidjeli smo, u Imotskoj krajini ova pojava ide još i dalje pa se javljaju i oblici bez finalnog ploziva. Prema tome, pojava oblika infinitiva bez krajnjega samoglasnika *-i* može biti ne samo naslijeđe supina nego i posljedica redukcije neakcentovanog samoglasnika u ovoj poziciji. Pošto naš govor ne karakterišu vokalske redukcije, u njemu nema ni oblika infinitiva kakve nalazimo u zapadnobosanskim i-šća govorima (v. BHDZb., I).

Prezent

Morfološka obilježja prezenta ovoga govora kreću se u granicama koje poznaje ovaj glagolski oblik i u našem standardnom jeziku, tj. obilježje 1. lica sing. je *-m*, 2. *-š*, 3. *-ø*, 1. mn. *-mo*, 2. *-te*, 3. *-u*, *-ju*, *-e*. Dakle, tu je: *vezem/n-vezu*, *rvem/n/-hrvem-rvu/hrvu*, *dignem/n-dignu*, *čujem/n-čuju*, *pišem/n-pišu*, *znam/n-znaju*, *nosim/n-nose*, ev. *-u*, *držim/n-drže*, ev. *-u*.

Odstupanja od sh. standarda mogu se ogledati u promjeni konjugacione skupine u ovom govoru u odnosu na standard ili, pak, u nekim fonetskim izmjenama za koje ne zna naš standardni jezik. Tako imamo:

1. Glagol *moć(i)* u prezentu pored *mògu*, istina rjeđe, u 1. 1. sing. ima i *mòrem/n* i *mòžem/n*. Po tom obrascu, prirodno, idu i ostali oblici: *mòreš*, *mòre*, *mòremo*, *mòrete*, ali u 3. l. pl. je *mògū*. U Stud, Vi, i Gor. bilježen je u 1. 1. sing. samo standardni oblik *mògu*, ali i tu u 3. 1. sing. *mòre*.

Oblik negacije je, po pravilu: *nè morem/n* i *nè merem/n*. Svi ovi oblici javiče se na cijelom području ZH, mada njihova upotreba ne mora biti u svim mjestima podjednako intenzivna.

2. Prema *rêst(i)/rês(ti)* prezent je: *rêstem/n-rêstū*.

3. Od gl. *ić(i)* prezent glasi: *ïdēm/n-ïdū*; tako i: *pôdēm/n-pôdū*, *nâdēm/n-nâdū*; ali je od *is(ti)*: *ïdēm/n-ïdū*, tako i: *pòjidēm/n-pòjidū*, *izidēm/n-izidū*.

4. Od glagola *vřć(i)*, *vřć(i)* prezent je: *vřšem/n-vřšū*, *vřhū/vřū*.

5. Prema *řvat(i)* se imamo: *řvem/n se-rvu se*.

6. Glagoli tipa *tonuti-tonem*, već je rečeno, u ovom govoru mogu imati drugačiji oblik u inf.; prezent ostaje u svojoj konjugacionoj skupini: *klônit(i)-klônēm/n-klônū*, *dignit(i)-dignēm/n-dignū*.

Po ovom konjugacionom obrascu mogu ići i glagoli *dat(i)-dâdnēm/n-dâdnū*, *pâs(ti)-pâdnē* (Stud, Vi, Bi, C. G, Or, Vaš).

7. Po obrascu glagola *čuti-čujem*, *biti-bije* ovdje se konjugiraju i neki glagoli koji u standardu idu po Beličevoj VII vrsti: *zřit(i)-zřijē*, *vřit(i)-vřijē*, *vřijū*. Takvu promjenu ovi glagoli imaju i u nekim drugim govorima (isp. o tome, Naš jezik, VIII, 1956, str. 28-36). Njima se ovdje mogu pridružiti i još neki glagoli: *ròditi-ròdijē* (Hu), *slòžit(i)-slòžijē*, *ròdit(i)-ròdijē*, *křstit(i)-křstijē*, *sâzdrit(i)-sâzdrijē*, *mrīt(i)-mrījē*, *ùmrit(i)-ùmrije* (C. G), *ròdit(i)-ròdijē*, *křstit(i)-křstijē* (Zv).

U nekim mjestima bilježio sam: *zdrįjat(i)-zdrįjē* (K. G, C. G, D. S, Čit, Međ), dakle, po obrascu glagola: *grįjat(i) : grįjē*.

8. U Fonetici je konstatovano da glagoli *zviždati*, *iskati*, *biskati* mogu u prezentu da imaju sugl. skupine *žđ* i *šć* prema

standardnim *žd, št*: pa imamo pored: *zviždīm-zviždē* (Vi, Ljub, Bi, Zv), *zviždīn-zviždē* (Gor) i: *zviždīm-zviždē* (Gr), *zviždēm; pušćēm-pušćū* (Stud, Či, Med, Zvir);

tako i: *iščēm/n-iščū* (D. S, Uz, Tr, C. G, Ra, Izb, Or, Vaš, Bij, Vr, Zv, Zvir); *vrīščēm/n-vrīščū* (D. S); *bīščēm/n-bīščū* (D. S, Uz, Tr, C. G, Ras, Izb); *stīščēm/n- stīščū* (Rad);

uz: *vrīštit(i)-vrīštīm/n-vrīštē* (Gor, Tr, Či).

9. Prema *štípat(i)/ščípat(i)* imamo: *štípā-štípajū* (Vi, Ljub, Či, Tr, Stud, Zvir), *ščípljē se* (D. S).

10. Po obrascu: *zobat(i)-zoblje* ovdje mogu da se konjugiraju i: *kupat(i) se, kapat(i), sipat(i), uzimat(i), drimat(i)*, pa imamo: *kūpljē se* (Ljub, Stud, Tr, Or, Vaš, C. G, Vi), *kāpljē* (D. S, C. G, Bi, Bij, Rad, Gor), *sǐpljē* (Vi, Bi, Zv, Či, Med), *ùzimljē* (Hu, Či, Zvir, Tr, Stud, Or, Ras), *drīmljēš* (K. G).

11. Ovdje je: *žmúrit(i)-žmúrī; šúšit(i)-šúšī; udúšit(i)-údúšī; šútít(i)-šútī*.

Neki glagoli Beličeve VII i VIII vrste mogu uopštiti u 3. 1. pl. morfološko obilježje *-u: nòsū* (Gr), *živū* (Stud, Gr). Kao što vidimo, ova pojava nije tako česta na području ZH. Uz to valja istaći da se tu javlja i *živem/n, žíve*, što bi govorilo da su to oblici od gl. *živsti* – koji ja nisam zabilježio, zatim imamo i: *dřžū* (Gr).

Od *pustiti* imamo u prezentu: *pušćēm/n* (Tr); *puštīm/n* (Vi, Gor). U Gr je *pušćat-pušćām/n-pušćū*; od *trčat(i)* prezent je: *třčēm/n-třčēš*, otuda i: *třčū*.

12. Ovdje je: *puhat(i)/puat(i)-puše; dřščat(i)-dřščē i dřčē* (Ras), zatim: *māždit(i)-māždī* (Ras, K. G, D. S, Tr, Bi); *tkāt(i)-tkājē-tkājū*.

13. U Imotskoj krajini imamo sasvim obične oblike na *-u: lēžū, mīslū, nòsū, vīdū, vòdū* (Šimundić, op. cit., 146). U Rami je situacija kao i u ostalim hercegovačkim govorima, upravo tu je morfem *-u* običan jedino u govoru Prozora. U ostalim mjestima – ne (Okuka, *Rama*, 109-111).

14. Pored *strīgū*, *vūkū*, *tūkū*, mogu se javiti i oblici sa uopštenim palatalizovanim zadnjonepčanim plozivom *k*, tj. sa uopštenim afrikatom *č* u 3. l. pl.: *pèčū*, *strīžū*, *túčū*. U Rami je “redovno”: *vūkū*, *vr(h)ū*, *sikū*, *pèkū* (op. cit., 111). U Imotskoj krajini su obični oblici sa uopštenim afrikatom: *pèčū*, *lèžū* (isto, 146). U Zaostrogu, prema Banovićevom materijalu, prevladaju oblici sa morfemom *-e*: *upale*, *lete*, *dolaze*, *čine*.

Oblici prezenta u našem govoru, kao što navedeni podaci pokazuju, uglavnom se kreću u granicama našega jezičkog standarda. Takvo stanje nalazimo i u govoru Drežnice i Rame. To bi govorilo da je u svim ovim govorima, a oni nisu istoga tipa, uobličavanje prezentskih oblika imalo hercegovačko govorno obilježje, upravo, opšteštokavsko govorno obilježje. Prozodijaska komponenta, kao što je to konstatovano u odjeljku o akcentima, pokazuju vlastiti razvojni put, ali u vukovskom duhu.

Aorist

Aorist je postojan glagolski oblik u našem govoru. Karakterišu ga fonetske osobine koje inače odlikuju ovaj govor. To znači fonema *h* je prisutna u 1. l. sing. samo u govoru Muslimana; sekvence *-smo*, *-ste* često glase *-šmo*, *-šte*. Prema tome obrazac ovoga oblika ovdje izgleda ovako:

1. 1. sing. *-h/-ø*: *sàtrah/sàtra*, *vìdih/vìdi/vìđo*, *dàdoh/dàdo*, *đignuh/đignu/đigo(h)*;

2. 1. sing.: *sàtra*, *vìdi*, *vìđe*, *dàde*, *đignū/điže*;

3. 1. sing., isto: *sàtra*, *vìdi* (ev. *vìđe*), *dàde*, *đignū/điže*;

1. 1. mn.: *-šmo*, *-smo*: *sàtrašmo/sàtrasmò* (rjeđe), *vìdišmo/vìdošmo/vìdismo* (rj.), *dàdošmo/dàdosmo*, *đigošmo/đignušmo/đigosmo* (rj.); rijetko: *đignišmo*, *krénišmo*;

2. 1. mn.: *-šte*, *-ste*: *sàtrašte/sàtraste*, *vìdište/vìdiste/vìdošte/vìdošte*, *dàdošte/dàdoste*, *đigošte/đigoste/đignušte/đignuste*;

3. 1. mn.: *sàtrašē, v̄dišē/v̄đošē, dādošē, d̄igošē/d̄ignušē.*

Standardne oblike u 1. i 2. 1. mn. bilježio sam u: Vi, Gr, Bi, Stud, Ras, Izb, ali i tu uz one sa izvršenom asimilacijom.

I ovdje jedan broj glagola može imati dvojaku promjenu: *v̄di : v̄đe, d̄ignū : d̄iže, dāde : dā, pròdade : pròda, pòginū : pògibe.*

Distribucija navedenih oblika nije teritorijalno omeđena. Čak se i u istom mjestu, i u govoru istog lica, mogu javiti obje varijante.

I naš govor zna za uopštavanje jednoga oblika za sva lica u sing.: *jā dāde, ōn dāde; jā òde, tī òde.*

Sve ove pojave poznate su i susjednim govorima: centralne Hercegovine, Imotske krajine (Šimundić, op. cit., 150), i Rame (Okuka, 112-113), zapadne Bosne (v. kod mene u BHDZb., III, 168, i objašnjenje za to).

Imperfekat

Naš govor nema u svojoj konjugaciji imperfekat kojim bi se iskazivale trajne radnje u prošlosti. Te radnje se, i ovdje, iskazuju perfektom, prošlim vremenom: *rādija sam u Mostaru; v̄dila san ga, k̄upija je sino.* Jedino je još u upotrebi imperfekat od gl. *biti*: *b̄jāše: b̄jāše mi čir puka* (Tr), *b̄jāše tu nakav fijaker* (Ljub), *b̄jāše mi brat mali* (Stud).

Slično stanje nalazimo i u susjednim govorima centralne Hercegovine. Tako je i u Rami (Okuka, op. cit., 113). Ali nije tako i u govoru Imotske krajine. U tom govoru, naime, Šimundić bilježi i ovaj gl. oblik, istina, sa posebnim morfološkim rješenjima, ali, ipak, kao postojan oblik (Šimundić, op. cit., 149).

Pisana riječ Lovre Sitovića zna za ovaj oblik. Šimundić navodi više primjera iz *Pisme od pakla*, kao: *valjadiše, slišaše, hotijaše, ktijaše.* Šimundić tu kaže da je “aorist obično utjecao

na imperfekat” u govoru zapadne Hercegovine, kao i da postoji “morfološki utjecaj imperfekta na aorist”. Ja nisam naišao na takve primjere, a već je ovdje rečeno da se govor Imotske krajinje i tom osobinom odvaja od našega govora. Tamo je oblik imperfekta, sa različitim morfološkim rješenjima, postojan oblik. U našem govoru nije takvo stanje.

Futur I

U odnosu na standardni oblik, futur I u našem govoru ima ove posebnosti:

1. Kada imamo konstrukciju: lična zamjenica – enkl. pomoćnog glagola htjeti – infinitiv glagola koji se mijenja, ovdje, po pravilu, ima krnji oblik: *jâ ću rádit, mî ćemo kúpit; òni će dôć, ví ćete sâć* i sl.

2. Ako se ovaj oblik iskazuje bez ličnih zamjenica, poredak je kao i u književnom jeziku kada su u pitanju glagoli na *-ti*: *rádiću, pràvićemo, pãšću, imaćē, ùješće, potònuće/potòniće, umàknuće/umàkniće*. Kada su u pitanju glagoli na *-ći*, za razliku od našega jezičkog standarda, ovdje isto kao i kod glagola na *-ti*, imamo srastanje enklitike sa glagolom koji se konjugira: *dôću, dôćeš, dôćemo, dôćete, dôćē; prôćeš, ĩćeš, ĩćemo, sâćemo, nâćete, prôćete*.

Ovakve oblike futura I nalazimo i u svim susjednim govorima, i šire od tih međa.

Futur II

Morfološki ni ovaj glagolski oblik ne nudi ništa posebno. Ako se upotrebljava, morfološki je identičan istom obliku u našem jezičkom standardu:

ako būdē trážijo, dobiće (Tr), ako būdē pítā, naće (Stud), ako būdēš ćívā, imaćeš (Vi, Gr, Tr, Stud, Čit, Or, Međ).

Za iskazivanje ovih glagolskih radnji upotrebljava se i prezent perfektivnih glagola:

ako ušćuvāš, imaćeš (Gor, D. S, K. G, Zv), *ako uštribā*, doće (Rad, Međ, Zvir, C. G), *ako pobìgnū*, teško ti (Hard, Or, Vi, K. G, Tr).

I na ovom području javiće se futur II sa infinitivom umjesto glagolskog radnog pridjeva:

ako *bùdēš čúvat*, imaćeš (Gor), ako i *bùdēš sòvat*, pobiće (Zv), ako *bùdēš plākat*, neću ti dat (Vi), kad mu *bùdēš písat*, pozdravi ga (Rad).

Ovakvi oblici futura II nisu neobični u bosanskohercegovačkim govorima. To će pokazati budući dijalektološki atlas tih govora.

Imperativ

Način tvorbe ovoga gl. oblika u našem govoru je isti kao i u našem jezičkom standardu: *vīdi-vīdite*, *īdi-īdite*, *sīdi-sīdite*, *šúti-šúтите*, *jāmi-jāmite*, *donēsi-donēsite*, *bāci-bācite*, *odīli-odīlite*;

dāj-dājte, *skūj-skūjte*, *čūvāj-čūvājte*, *jāmīj-jāmījte*, *pòlīj-pòlījte*, *rāzbīj-rāzbījte*, *vīrūj-vīrūjte*, *čūvāj/čūvāj-čūvājte/čūvājte*, *pīj-pījte*, *čēkāj-čēkājte*, *sānjāj-sānjājte*;

dāji-dājite, *pōji-pōjite*, *dōji-dōjite*, *krōji-krōjite*.

Primjeri pokazuju da tu nemamo oblika za 1. l. mn. I to nije pojava karakteristična samo za ovaj govor. Za iskazivanje zapovijesti koja obuhvata i govornika, postoje druga jezička sredstva: oblik prezenta, upotreba nekih riječi i sl.: *krénimo*, *naválimo*, *pomòzimo mu*, *bížmo*, *sīdnimo malo*; odnosno: *ājmo ić*, *ājmo rádit*, *ājmo se kúpat*; *da mǎlo sīdnēmo*, *da se mǎlo òdmorimo*, *da mu pomògnēmo*.

Zajedno sa jekavskim govorima Hercegovine ovdje od gl. *ići* imamo imperativ sa jotovanim plozivom *d*: *īdi*, *īdite*, ali,

zato, od glagola *ist*, i izvedenih, ovdje imperativ ima oblike bez izmijenjenog ploziva *d*: *ìdi* (uz *ij*), *ìdite*, *pòidi/pòjidi*, *pòjidite*, *ìzidi*, *nàjidi se*. Tako je i u Rami (Okuka, op. cit., 111), ali, za razliku od ramskog govora, ovdje nisu zabilježeni oblici tipa: *otiji*, *nái*, *dóji*, *sáji*, što je i razumljivo. Ramski govor je i-šća gvor, i to arhaičnijeg tipa, a naš je govor i-šta govor, i to hercegovačkog tipa.

I u našem govoru često se uz ovaj gl. oblik javljaju partikule: *stànidēr*, *dóđidēr*, *čèkājđēr*, *pòlījđēr mu*. U mn. ova partikula razdvaja osnovni oblik i lični nastavak: *dóđidērte*, *izáđidērte*, *prìčèkājđērte* i sl.

Potencijal

Ovaj gl. oblik je u dosta živoj upotrebi u našem govoru. Karakteriše ga ujednačenost oblika pomoćnog gl. *biti* za oba broja i sva lica:

jâ bi dòšā, mî bi dòšli; jâ bi rēkā, vî bi rēkli; tî bi išā, òni bi išli; štā bi rádija, štā bi rádili; đî bi sīdija, kùd bi hòdija.

Vrijedno je istaći da ovakvo stanje nalazimo na dosta velikom prostoru naše jezičke teritorije. To već zahvata i naš jezički standard, bar njegovu govornu varijantu. Nije isključeno da se ovakvi oblici prihvate, u skoroj budućnosti, i za standardne, u njegovoj pisanoj varijanti. Jer, istini za volju, oblike *bismo*, *biste* još možemo čuti samo od visokoobrazovanih govornika, i to onih sa jezičkim usmjerenjem. Ostali, po pravilu, idu tu za narodnim govorima.

Okuka je za ramski govor konstatovao i postojanje oblika *bismo* i *biše* (op. cit., 114). U zapadnoj Bosni samo pisana riječ sa toga tla nudi takve oblike, upravo samo *bismo*, *biste*. Savremeni govor i te zone ima uopšten oblik pomoćnog glagola *biti* – *bi* za sve oblike (Peco, op. cit., 177-178), ali se u govoru Drežnice javlja: *biše čuvali* (Okuka, *Drežnica*). Takav oblik nije svojstven hercegovačkim govorima.

Glagolski pridjev radni

Pošto je fonetski lik ovoga oblika vezan za fonetiku – u našem slučaju za pojavu oblika tipa: *dòšā, pòšā*, u tom dijelu ovoga rada data je cjelovita slika radnog glagolskog pridjeva u našem govoru (isp. str. 75-92). Zato neće biti neophodno da se to i ovdje navodi.

A kada je u pitanju tvorba perfekta, i za naš govor, kao i sve susjedne govore, karakteristična je upotreba tzv. krnjeg oblika perfekta, tj. upotreba samog radnog pridjeva u službi perfekta. Primjeri tipa: *dòšā Ivan, òtišā Máte, vrátija se Pètar* čine sastavni dio svakodnevene komunikacije.

Glagolski pridjev trpni

Ni ovaj oblik ne nudi ništa neočekivano. Tvorba je kao i u standardnom jeziku morfemama: *-n, -na, -no; -en, -ena, -eno; -t, -ta, -to*. Istina, distribucija ovih morfema ne mora uvijek biti kao u standardnom jeziku, tj. mogu u nekim slučajevima da se u ovom govoru uopšte morfemi *-t, -ta, -to* prema standardnim *-n, -na, -no*. Ali, a to treba i posebno istaći, broj takvih primjera je vrlo mali. Tako ovdje imamo:

a) *òprān-òprāna-òprāno, skùhān-skùhāna-skùhāno/skùvān-skùvāna-skùvāno, ispròbān-ispròbāna-ispròbāno, òtkān-òtkāna-òtkāno, ùbrān-ùbrāna-ùbrāno, dṛžān-dṛžāna-dṛžāno, nàpīsān-nàpīsāna-nàpīsāno;*

b) *nòšen-nòšena-nòšeno, donèšen-donèšena-donèšeno, sakriven-sakrivèna-sakrivèno, ukràden-ukradèna-ukradèno, òsùšen-òsùšena-òsùšeno, ispèčen-ispèčèna-ispèčèno;*

tako i: *kùpljen-kùpljena-kùpljeno, slòmljen-slòmljena-slòmljena, ùškopljen-ùškopljeno, ùrèđen-ùrèđena-ùrèđeno, pòsāđen-pòsāđena-pòsāđeno, òdīljen-òdīljena-òdīljeno, nàseljen-nàseljena-nàseljeno;*

c) *smăknūt-smăknūta-smăknūto*, *zàbrinūt-zàbrinūta-zàbrinūto*, *òkrēnūt-òkrēnūta-òkrēnūto*, *nàpadnūt-nàpadnūta-nàpadnūto*.

Istina, pored ovih glagola, glagola III Beličeve vrste, ovakav način tvorbe trpnog pridjeva mogu imati i neki glagoli koji imaju u infinitivu morfemu *-a-*: *dřžāta* (Gr), *ūdāta* (Či, Međ, Stud, Zvir, Tr, Bi, Vaš, Or, K. G, D. S, Vr), *dāta-dāto* (Tr, Gr, Bi, Gor, Stud, Vi, Hard, Or, D. S).

Znatno rjede takav način tvorbe ovoga glagolskog oblika imamo i od glagola sa morfemom *-i-* u infinitivu, Beličeva VII vrsta: *săkrit-săkrīta* (Vi, Gr), *dōnīt-dōnūta* (Vi, Gr).

Slično stanje nudi nam i centralnohercegovački govor, i Rama. U Imotskoj krajini imamo drugačiju situaciju. Tamo je uz morfem *-ut* običan i morfem *-it*; pa i *-en/-jen*: *bōcnūt-bōcnīt-bōcnjēn*, *būbnūt-būbnīt-būbnjēn*; uz *divēn-dijēn* tu imamo *idīt* (Šimundić, op. cit., 157). Zapadnobosanski i-šća govori imaju, takode, dosta produktivne morfeme *-t*, *-ta*, *-to* (isp. kod mene u BHDZb., III). Naš govor, kao što navedeni primjeri pokazuju, i tu je ostao u krugu hercegovačkih govora.

Ako se može suditi na osnovu primjera koje nam nudi Stjepan Banović u svojim *Vjerovanjima*, tako je i u Zaostrogu: ko od majke *rođen*, *posvećen*, *zakopano* blago.

I u Drežnici imamo ovakvu tvorbu trpnog pridjeva. Prema Okuki tu je “morfema *t* vrlo rijetka... *povita*, *prolita*” (op. cit., 23).

Možda je malo neobično što prema infinitivu sa morfemom *-ni-*, tip: *pokrenit*, nema novoobrazovanih oblika trpnog pridjeva, kao u Imotskoj krajini. U I. k., kao što navedeni primjeri pokazuju, žive naporedo tri oblika trpnog pridjeva: *bocnut*, što odgovara starom načinu tvorbe; *bocnit*, oblik trpnog pridjeva od glagola sa morfemom *-ni-* i tvorbenim nastavkom *-t*, i, na kraju, od iste osnove novoobrazovani oblik morfemom *-en*: *bocni + en = bocnjen*. Moglo bi se pomišljati da se ovaj tip infinitiva širi iz

zapadnijih predjela i da je otuda dospio i u naš govor. Ako je tako, onda je razumljivo što u našem govoru nema trpnih pridjeva na *-en* od gl. ove vrste. Vidjeli smo, za takve oblike trpnog pridjeva ne zna ni Drežnica, iako je i tu obično *-ni-* u inf. Okuka kaže da je izgleda “češće *-ni* od *-nu* u gl. III vrste”.

Glagolski prilog sadašnji

Mada se rijetko javlja, glagolski prilog sadašnji i u našem govoru ima iste obličke karakteristike kao i u sh. jezičkom standardu:

ìdūci kući, ìdūc polako, sìdēci, bižēc, lèžēc, strìžūc/strìgūc, doša je plàčūci, ìgrajūci se.

Istina, i to treba istaći, ove oblike sam najčešće dobijao na postavljena pitanja, i to onima koji su završili osnovnu školu. U svakodnevnom govoru oni se rijetko javljaju. U takvom govornom nizu zabilježio sam: *ìdūci/ìdūc, plàčūci.*

Glagolski prilog prošli

Ono što je rečeno za gl. prilog sadašnji, može da se kaže i za gl. prilog prošli. Rijetko se javlja, a ako se javi, ima oblik kao i u našem jezičkom standardu:

dòñvši (Tr, Vi), rèkāvši (Bi, Čit, Stud, Vi).

Slično stanje, kada su u pitanju ova dva glagolska oblika, nalazimo i u mnogim drugim narodnim govorima.

NEPROMJENJIVE RIJEČI

P r i l o z i

Najčešće su u upotrebi sljedeći prilozi:

a) za vrijeme:

dòsad/a/n/na//r/ra, dànas, dòslē/n/na, dòkad/a, ìzdāvna, izjutra, ìsprva, ìstom, jèdnōm, jednòpūt, jesènas, jùtros, kàd/a, kàsno, kàšnjē, lītōs, lāni, līti, mǎloprīn/a, nēkad/a, nīkad/a, nòćes, nòću, nòmād, nājutro, nīkad/a, òtkad/a, òdāvna, òdāvno, òjutra, òjutrōs, òbnōć, òbdān/òvdān, òlomlāni/òlovlāni, òndā/n/na//r/ra, òtkad/a, òpēt, òslē/n/na, pōnovo, pòtlje (!), popódne, popónoć, pròlitōs, prīkučēr, prīkosutra, prīkolāni, prīkodāna, prīja, rāno, rānije, rītko, rīdē, sad/a/n/na//r/ra, sīnōć, sūtra, spròlića, ùjutro, ùvīk, ùrītko, večeras, vāzda, vrīmenom, zīmi, zīmūs;

b) za mjesto:

āmo, dī, dīgod, dòli/ka//na, dōvlē, dótlē dolèko/dalèko, dē (!), gòri/ka//na, ìgdi, kùci, kùd/a, nēgdi, nāmisto, nāpolju, nāpolje, nādvōr, nīkud, óde, òdākle/n, òdāvle/n, òdovle/n, odòtud, òtole, òklēn//na, otrāga, ozāda, òvud/a/n/a, òzgōr, òzdōl/a, sprīda, strāga, svākud/a, svāgdi, svāgde (!), svūgde (!), tàmo/ka//ra//na, túda, túde/na, vōdi, vōde, vāmo/ka;

c) za način:

àsli, àčkōsum, airli/hairli, brzo, bržē, čūsto, čīsto, drùkčije, dàkako, drágē vòlje, džāba, džābē, gādno, gādnije, gfdno, hairli, izbilja, jākako, jāšta, jāzuk, jēftīno/jēvtīno/jēptīno, jeptīnije, mākusz, māsala, malóćak, mǎlo, mǎnjē, mùćno, nāpako, nājposli, nājmanje, nājslabije, nāslađe, neòbično/nóbično, òlako, òdāvla, plāho/plāvo, prāvo, prāvije, pāmetano, pīšice, pròsićno, prīkladno, rītko, rādo, rādije, rūžno,

slābo, sřitno, sèvāp, vākō, vrùcije, vrìdnije, ùprāv, ùsko, ùkrātko, ùmalo, zgōdno, zgōdnije;

d) za količinu:

dōsta, dōvōljno, čītavo, evlikō, evlišnō, kōliko, malóčak, mālō mājē, mlōgo, nēkoliko, ìkoliko, ìšta, pūno, svósve, vèle, vīšljē.

Mada sve ove primjere nisam zabilježio u svakom od posjećenih mjesta, a veliki broj jesam, svi su oni prisutni u govoru ispitivanog područja. Svakako, fonetske osobine odražavaju se i u ovoj kategoriji riječi. To, drugačije kazano, znači da u govoru Muslimana imamo oblike sa prisutnom fonemom *h* i da u njihovom govoru nema izdiferenciranih afrikatskih parova.

Uz pojedine primjere ovdje su navođene i moguće partikule, koje prate priloške riječi: priloge za vrijeme i mjesto. Ne prati svaki prilog neka od navedenih partikula. To može zavisiti kako od govornikovog raspoloženja tako i od govorne situacije. I ovdje žene češće upotrebljavaju partikule nego muškarci. Svakako je to u zavisnosti od stepena obrazovanja, a i poznavanja govora šire zone. Žene su, naime, u ovim krajevima, sve doskora, bile vezane za selo i kuću. Rijetko se išlo van domaćeg atara – obično na rad ili u preprodaju proizvoda domaće radinosti. Muškarci, pak, s obzirom na teške uslove života, bili su prinuđeni da “idu trbuom za kruom”, kako reče jedan starac. To je učinilo da je njihov govor zapljusnut i osobinama jezičkog standarda, a i osobinama koje su svojstvene nekim susjednim govorima. (Svakako, za našu problematiku uziman je govor žena, kao osnovni govorni obrazac.) Danas je situacija znatno drugačija. I ovdje je nepismenost obilježje prošlih vremena. I ovdje je vrijeme učinilo svoje. Nestalo je one velike provalije koja je doskora postojala između grada i sela. Naravno, sve se to odražava i na govoru.

Iz zapadnohercegovačke mikrotoponimije

Ovdje se daje jedan broj mikrotoponima do kojih se došlo na terenu. Jasno, spisak nije potpun. Do takvog popisa se dolazi dužim i upornijim radom. Uz to, potrebno je da se naide na lice koje dobro poznaje kraj i koje želi da pomogne. Ali, i ovo nešto malo podataka može poslužiti kao polazni materijal za dalja prikupljanja mikrotoponima na ovom području.

Trebižat:

Nádljūže, Smrđelj, Vřba, Dūp, Āslanovac, Tikvēšuša, Kòmūn, Jèzevine, Džènerika, Lòpata, Paràdžik, Kórdovina.

Studenci:

Lúke, Mlīnīšte, Līvade, Drāle, Nūgā, Vūkovine, Cřkvine, Parcèli, Mère, Kajtazovina, Vākup.

Radišići:

Krāuzovac, Trīnovac, Stārac, Njīva, Kabānice, Gòrice, Písak, Ćùpria, Mlīnica/Mlīnca.

Rasno:

Bāšča, Njīva, Vāganjac, Křčevina, Břlog, Rupètina, Stāja, Pòlje, Křgača, Stūp, Poprikuša (ali: paprika), Črnī stūb^p, Pècine, Pòtkrājnica, Vlājina, Dūbokovac, Làtica, Kùlaševa lāzina, Vèlikā ljūt, Māli vřtlić, Vèlikī vřtlić, Novina, Ūmci, Dògrēblja, Dòcřkvē, Vèlikī dòlac, Kòsmaj, Zagràdīnje, Podglāvica, Gāće, Rīpīšte, Vřtā, Spišulja.

Vranić:

Lājica, Nòvā ògrada, Meljājlovac, Strūge, Stūdenī srnādō, Žènidrag, Žènidrāga, Mřkē drāge, Múša, Lìpovac, Dòci, Mòkrī dōci, Tòmīlje, Pāvlov dòlac, Javòrina, Strānjīk, Vřilo, Kùšanovac.

Vašarevići:

Dóčić, Bārovina, Drāčevac, Mèkā njīva, Gāj, Ōbložak, Njīva, Ōrašina, Tòrina.

Zvirici:

maale: Šubići, Ārambašići, Petljari, Dràgani, Pàponje, Lóvrići, Īlīći, Dòdigi;

njive: Njīva, Dùbrava, Vèlikī dō, Mālī dō, Vòdenī dō, Sinòkos, Poprikuša, Rùšće, Zgòn, Kopìnjāvci, Kìčovina;

šume: Gràbovine, Pàponjina ògrada, Golòvī, Otàrina, Divojačkā gòmila, Pištēt (izvor), Parátak-Òtirak, Stùbićani-Òtirak, Ljût, Pòdljūt, Vāzlagići, Krčumājka.

Zvirovići:

Brìstica, Sèline, Katùnina, Krča, Pèšljuk, Òsobac.

Hardomilje:

Làzine, Dòci, Kìčevine, Dràčevica, Pòdūmci, Pránjine dràče, Žèrnica, Lòvrēč, Kùstorovača, Dūgolaze, Dàupovina.

TEKSTOVI

1. Prija smo mi imávali pòdosta òvācā. Svè smo sèbi préli i plèli. Lípo je mlíko od òvācā, a i vùnē je bílo, pòdosta. Okó vunē imā dòsta pòsla. Pŕvo se ostrížū òvce, òperē se vùna, pa se ùndā tō mētnē na gārgaše. Da se izgargāšā i izgrebēnā. Òndā se izvlāčī vùna i mēcē na kùdilju da se oprédē pŕēda. Pŕēda se mōtā nā klupka i jòndā se prédē.

Od mīšinē se prāvē mījovi, a mōre i bèkina. Od bèkinē se kròjī òputa i òputē òpānci. Mījovi su se prāvili od kòzjē kòžē, a mōre i òd jareta, òd jārca. Mī smo u mījovima gònili gròžde i víno.

Ako òceš da tkājēš, ùndā vùnu i krpètine odnèseš ù boju, da se òbojī. Òndā donèseš kùci, pa ù klupko. Òsnujē se i nāvijē. Òndā se uvèdē na stānu pa se tkājē. Tkājē se svè: serdāde, tórbe, klāšnje-mùškī bi nòsili šālvare od klāšānjā.

Ìmāmo mi ràstikē. Dòsta je sādīmo, ali sàmo mī stārī. Mlādī vòlē da kùpē, vòlē kùpit gòtovo. Mī bi pŕija sādili svāšta, sādā jòk. Od ràstikē se prāvī svāšta, vārī se čórba. Mōre se mētnut i kumpírā. Lípa je i čórba od kumpírā. Mōre se mētnit i mǎlo pírniča.

(Čitluk)

2. Mi pròdājemo mlíko dōli ù zādrugu. Džāba ga dājēmo. Tāko je. Mlíko ti je, mōj brāte, ìljadu ì pō, a píva pēt ìljādā. Sādā tī tō skòntāj. Štā je lāšnĵē nāpravit: mlíko ili pívu. Trībā krāvū

näjis pa da ti dá mlíka. Òni su prezòbrazni. Pò trī mīsēca nè plātē mlíko. A já némam plácē. Kàko žívit? Já tō smídēm rěci. Nēm ti tū lāzi. Svě ti je tākō. I jùtrōs pítajū žēne zà tū plácu; mlíkār víčē – nè znān, štà ću jin jā. Znádū òni, ali nè vodē račúna ò nami.

Něka mēni mòjē ùnukē. Òni ù tricēm dádū cědulje. Štā ću š njìma? Nè mereš nì soli kúpit. Trībā, mòj sīne, krāvu nājis. Dok je nāmi bílo tō u Mostáru, bílo je bòljē. Óvdi je svě nēisprāvno, pa ěto ti.

(Biograci)

3. Príčajū da je bījo jėdan Tùrčin kōjī se Krého zvào. Tō je bílo prīja Àustrijē. Njėgovo je bílo cīlō naše sèlo. Njėmu je svāk dāvā. Òn je stanòvā ù Trāvniku. Iz Mostára su išli njėmu, tāmō ù Trāvnik. Òndāna, òn ti je imō hàta, kònja, što ga jāšijo. A imā je i kúlu, nā trī sprāta. Òn je kùpijo hāk. Hāk se óvdenāke sāsipā. A imā je čėtiristo dūnūmā zèmljē i stòtine òvācā. Sād je svě tō naše, nāša Krėhovina, nāšegā sèla.

Slučāj je bījo da se zàdesijo na sílu. Bījo je sām. Svě je zāklučā, ali něko je tō zapálijo. Polėtili su pò njegā. Kōnj mu se spāsija. Kònja su, zāprāv, spāsili. Kljúci su bíli kod njegā. Òndāna je òn svě pròdā. Pròdā je cīlōm sèlu. Svě. Mī smo tō po isam podílili, po isam je pòdíljeno. Ûzō sam i jā. Òvō je āmbār bījo. Sāda tū imā stō dvādes numérā.

(Krehin Gradac)

4. Līpo se prīja glėdō národ. Ājde, mòj brāte. Mī bi pòšle iz Mostára ù trgānje. Nākupī se tí trgáčā dōsta. Išle smo i u Òrtijěš. A tí si iz Ortijěša. Znām já tāmō svākū kùcu. Rádili smo tāmō. Svě se tādā līpo glėdalo. Pošténja je bílo. Bílo je i momāka. Svī smo žívilu ko brāca i sėstre. Néma vīšē dōsadašnjėg, dōsadašnjī òbičajā. Ònog pūstōg mládeža.

A kàko se prija pròsilo. Mí se dogòvorimo. Òcemo li – òcemo. Nàs dvòje se dogòvorìmo. Ùndā pòdū òtac i dvā stríca i još trí-čètiri čòvika i dòdū mòjòj mājci. Skùpē se i àmidže, svòjta. Tū bi pòpili kàvu, dáli jim ràkiju. Ùndā bi nājstarijī pòčeo: Mí smo dòšli, čùli smo, imā ù vās divòjka nà udaju. Ìštēm je zà mòga sína. Mòji bi rèkli: Nè znāmo štā òna mìslī. Zvācemo je. Pítaćemo je. Ùndā bi cùra dòšla. Fìno se upítala. Poljúbila ù rùku. Štā tràžite? Kò, òna ništa nè znā. Kad jòj òvī kàžū, òna bi: nísam pítala òca i mājke. Ako òni dàjū, já òcu. I tàkò.

(Dobro Selo)

5. Stùdēnci su dòbili ìme po Stùdēncici. Stùdēnica je vèlikā ríka. Òna je ùvìk lādna. Lìti, zími. Òna imā čètiri vrìla. Ìmā ù njòj i pàstrmkē. Bfza je vòda. Ùlívā se u Trebìžat. Tū je prìrodnī pād. Mí imāmo vòdu sa Kàjtazovinē. Čítavo pòlje se mòre tòpit. S motòrin se mòre i priko tètē.

Eto nēšta zídēm. Ako bùdē naopòsun, vājjaće. Mètnija san dāske, za šàlovānje. Dòtirā sam i blòkove. I sìn mi je tū. Nek ràdī. Bòljē tò vet da nèkud ìdē. Nìje lako kò ú vò vrìme imā vèlik imétak. Néma kò da ràdī. A svē zòvē. Tribā ràdit, kàko nè tribā. Štā ćeš ìs?

Òklēn ste ròdon? Šta vī ràdite? Lìpo je óvdi. Sàmo tribā ràdit. Ìmā san ti já dòsta i šènicē i kokùruza. Gònija san ù mlin, pa razvrstā mèkinje i brāšno. Mlìnica je na Úmcu. Nè mere bìt bòljē.

Zdrào ljúdimā! Kàko ste, ljúdi? Evo san dòtirā gròžde. Ìmām nà kolim dòsta gròžda. Mòreš jàmít kòliko òčeš: čètiri-pē kíla. Kòliko mòreš. Bìće i vína i ràkijē. Da sam imā súdī, bìlo bi vīšē.

Mòre ù nās svāšta uspívat: prāsa, kèlj, ràštika, zèlje, grā, bíža. Svē. Imā vòdē i sùnca i nè tribā ti ništa vīšē. Džžē óvdi ljúdi i pò dvī, pò trí kràve.

Jâ mîslîn da je i òn pòginijo. Nîsu mu smîli kázat. A dà šta ćeš. Mòrā se rěc ìstina. Dřžā je gostijónu. Eno dõli. Nîsu stîli da mu kázũ. Sîn mu òstā mālî. Òn svè znāde. Mājka mu se sîtila štā je. Mî smo kũmovi. Nè smî se kũmstvo òdbit. Mîslîn da je i ù vās tākõ.

(Studenci)

6. Nîje rānije bîlo ko sād. Mî smo mògli svî zājedno žívit: i ròditelji i dica. Tũ se i rádalo i ùmiralo. A sād? Òcu žènu, nècu dicē. Kako tõ mòre. Dānas nè valjā národ. Jā sam se vòlila ùdat. Tõ je lípo. Ali i rádat dîcu. Išla san jā i ù planinu. S pištóljom san jèdnõn gánjala po planini nákve ajdúke, štā li. Nîsan dála ná se. Svāšta san ti jā rádila: kòpāla, òrāla, kũvala. Mî smo prîja ìmali ògnjîšte. Jèsi li vîdijo ògnjîšte? Kad imā krũa, mòre se i rádit. Nèka krũva, dok je krũva, nîje glādi. Tāko kázũ nāši stārî. Òvā mladàrija nîšta nè čũvā.

Tõ mi je ròdijāk. I jòni su išli ù planinu, u Vrān. Jèdnõc k mēni dõdũ nèkē Ròmice. Òcē vùnē. Nàturali mî òvce, a znāš, óvcam se mòrā dávat sõ. Brè soli nè mogũ nî òvce. Kà san jîn dála, okrénušē léda i òdošē. Bîja je sà mnõm i pòkõjni Gfgo. Ìmala san lípõg zvonára.

Nè valjā brāšno ako je za pòsikom. Ù mlinici. A bívalo je: posíci mlîn pa tõ nāmi dādni. Nās tõ zàpalo. Mlînice su ù Kravici, kod vòdopāda. Òn je bîja u dójnjõj, a mi u górnjõj mlînici.

Prîja je vākõ bîlo: kòjā je cūra ìmala vîšē momákā, ònā je pòstènjā. Mõmci bi bírali po plēmenu. Mõj dèdo bi rēkā: glèdāj òklēn ćeš se ožènit. U gràbovinam se prîja sàstajalo. Mõmci bi dolàzili, mî čúvale òvce, i tākõ. Tākî su bíli òbičāji.

(Zvirici)

7. Óvdi se nājvîšē sādî dùvān; jèčam, šènica. Bîlo je i ajvána. Nèšto je pòkripālo. Bòlēs dòšla i ù zemlju. A kako dùvān rādjā?

Závisī òd godinē. Ako je sūša, slābo. Što se tīčē vòdē, slābi smo. Nīkī su próbali k Miletini, ðe ìzvirē Studēnčica.

Mēni je sedandēsēt sēdmā. Mòre se ódat. Já san pētō gòdište. Smētām li já vāmi? Jēdan je dòlazijo. Trāžī bājāmā. Ìmāmo mi bājāmo. Mòre bājam bīt do osāmnēs mētārā visok. Vīšī su bājami vet trīšnje. Slátki su òvī, a imā i gorkúnā. Oni su dòbri ka se kōnj rāzbolī. Dāš mu mālo i òdmā ée propīšat. Tō je kō lík. Tō su nam stārī òstavili.

(Zvirovići)

8. Já san se ròdila óvdi. Já san šēstō gòdište. Dvajesdēvētē san se ùdāla. Ka sam malēšna bíla, ìgrala san se z dicōn. Bīja je tū i jēdan mōj ròdijāk. Lòžili smo vātru. Tū mi se kòtula zapálila. Jēdva su tō ùdunuli. Mògla san svā izgòrit. Já se stāla krívit, te òni prítfcī i pòlīvāj vòdōn, i tākō se tō zavřšilo.

Mī kážēmo tētkā, tétak, dājjidža, dajnica. Ìmā ùndā brātić i brātāna, sēsťrić i sēsťrāna. Ìmā ùndā ròdijākā i ròdīcā. Svē je tō ko vāmīlija.

Imávali smo ì mī pòdosta òvācā. Ùni imádu i dànas. Ì já san čúvala òvce. Tīrali smo ji i nā planinu. U paméti mi je òstalo ká smo išli nā planinu. Tāmo smo òstajali pò trī mīsēca. Od mlíka smo prāvili sīr, kājmak. Vāko se tō prāvī. Pomúze se mlíko, pa se mētnē u kábā. Kābli su bíli drvenī. U jēdan kábā mòreš vīše òvācā pòmús. Ako ji vīšē múzū, imā vīšē káblōvā. Ùndā se mlíko pròcīdī. Cīdī se kròs kīrpe. Ima i cītka. Nā cītku se cīdī. Undā je tō jēmuža. Kad je tō gòtovo, mlíko se kùvā nā vatri. Bíli su vèlikī kòtli kòjī vīsē o kòmoštram nad ògnjīštom. Ka se mlíko svārī, tō je varènika. Ùndā imádu drvenī škípi pa se ù njī rāzlijē mlíko. Jēs, jēs, škípi su drvenī. Ùndā tū mlíko stòjī dò sutra. Sùtra se pòkupī kājmak. Ìmajū drvenē káce ù kojē se mēcē sīr i kājmak. Ka se pòkupī kājmak, ùndā se ùsirī. Kājmak je ðignūt s mlíka. Kājmak se méte. Trībā ùkupit dòsta. Méte se u stāpu. Méte se

mećájōm. Ōnō mlíko što òstanē, zòve se mlàćanica. A ako se mētnē nà vātru, dōbijē se ūrda, i sùrutka. Û nās mīsto vòdē pījū sùrutku, a i kīselinu.

Sīr se mēće i ù mijove. Imali smo mī dōsta mījōvā, i sīra i kājma. Ka se mētnē sīr u mīšinu, ùndā se prītisnē kāmēnom. Da se mǎlo slēgnē.

Mī óvdi kažemo štāp i štēne. Tāmō u Bekīji gōvorē šćāp.

(Radišići)

9. Bīla sam mālešna, a dēdo se nēšto zanéćkō. Đāba, nē dā upálit lāmpē, a mēni se vézlo. Štā ću, kù ću – mórāla sam pòslušat. Tākī je vākat bījo. A znāla sam ti i májku. Bīle smo kòmšīnice. A i daide. Svē sam ih znāla. Jāšta, brāte. Ōn je ćōsā s mōjōm sēstrōm. Đāva je bīla tā mōja sēstra. A sādā sam jā òstala sāmā. Štā ćeš?

Nēka ste vī mēni dōšli. Požēlila sam vās se. Nīt me tí zòveš na telēfōn, nit dōlazīš. Zabòravijo si me. Kako te nīje stīd! Kako úćīš ù škōli? E, mōj sīne. Ka sam jā išla u mējtef, kāko se òndā úćilo. Mī smo išli ćētiri gōdine u mējtef. Hòtila sam háfiz bīt, ali mi nīje dāo bábo. Ā sadā jā tō znām. Dòbro pāntīm. Znām ti, vālā, i sadā svākoga pòpravīt ako pògrīšī. Trībā imat strpjéna kad se úćī. Nē mere tō nābrzinu. Za svē trībā vrīmena.

A kāko se klānjalo? Bògme lípo. Uzmēš ābdes i klānjāš. Trībā da ti je svē ćīsto. Ōndā zanījetīš i eto, tākō. Bīlo je jūdī kōjji su išli i na ćābu. Īmā i ù nās hāđtjā. Sād ih je mājē.

Men s ċinī da se dānas pūno krádē. Prícā mi je jēdan ròđāk. A dā oklē bi se ovlikō grādilo i kupòvalo. Nē znām, brāte, ali tō nē vajā.

Sīćām se jā Hájre. Bīla je lípa i pāmētna. Mī smo se družile, nīkad se nīsmo prirícile, bōže sáčūvāj. A nīsam je vīdila vīše od ćētēres gōđinā. Ōna òtišla tāmō, jā òstala óvdi. A prīja se nīje ovlikō putòvalo. Nīje bīlo ni pāra, ni òbićājā.

Môj brät je bïjo ko döktur. On je svè lícijo trávama. Vèlik ti mu je národ dohödijo, böže môj. Sväkom bi rëkã: ćupäj trãve i prävi ćãjeve. Nëmõj upotrebjavat biber i päpriku. Etõ, tõ nešto nè vajã zã zdrãvje. Nè vajã bëti dëbeo. Ì jã se ćúvãm da se ne nadëbjãm. Sãmo da mi je bëti zdrãva. Nè pušim. Dúšì me dühãn, ònãj nikòtìn.

(Vitina)

10. Ljùbuškì je pòstã u vrìme Èrceg-Stjèpãna. Ime je dòbija po njègovõj sèstri Ljùbuši. Tãkõ san jã tõ ćùja i zãpãntija.

Prïja su óvdi bíle àge. Àge nìsu tìle ráditi pa su zèmlju podílili kmètìn. Kmèti su rádili zã njì. Bègovìn je bílo làko. Svè jim rádili kmèti. Òni su iskřčili šùme i tãkõ su dòbili dòbrè zèmljè.

Tù je rànijè bíla grànica. Èno ì sad kalàurè. Ìmã i puškãrnica. Prïja je svãkì grãd imã svòju tvrđavu. Pa i Ljùbuškì.

Mì smo gònili àjvãn na ìspašu, ù planinu. Gònili smo i tùdèg ajvána. Jãmìj kòliko mòreš ćúvat. Tãmo ga ćúvãj, múzi mlíko, prävi sïr, po ćètiri mìsèca. Ùnda se vrãtìš vãmò.

(Vašarovići)

11. Lìpo je počãstit svõga prïjatelja i gõsta. A óvdi je ùvìk bílo bògatì ljúdi. Ìmã ji i dãnã. Nèkì su bogãtiji, a nèkì siromãšnjì. Bívalo je ù nãš ljúdi kòjì su imãvali po pedèsèt vòlòvã. Svãk je imã svòju šùmu. Pa nasìci drvã, dòtirãj kùci i nè bõj se zímè. A bívalo je i óvdi snìga. Jès, mì kãžèmo snìg.

Ìšã san ì jã ù šumu. Glèdã san kãko zvìri nãsrèu na ćòvika, a ì kãko vãdè lèsove iz gròba. Jès, vřrè mi.

(Hardomilje)

12. Ìmã san nákv prìšt. Prìšt je ka se òpržì. A òvõ je drùgõ. Prìštúnila san se. Jèčmen je nã oku. Ìz oka kãpljè sùza. Néman ti jã zúbijũ a ćòvik bez zúbiju slãbo mòre ì ìs i govòrit.

Ne kréci ga. Znâš da je ljut iza sâna.

U Dâlmâciji se drugovâcijê govori. Mî kâžemo: klêknit, cřknit, mâknit se, pomâknijo se. Tô mi je práča pòkõjnî òtac. Ôn je dávnò ùmrâ. Kad ùmrê òtac, pa se mâjka ùdâ, ùndâ ti je tâj njên mùž òcûv. Ìmâ je ì jõn òcûva. Ìma san dicê. I tô ti je dičinjî pòsâ.

Pítâ prátar divõjku na ìspovîdi: Ìmâš li mómka? Ìmân, kâžê òna. Jêste li se ljúbili? Jâ njêgâ nîsan. A òn têbe? Nécú se jâ za nj ìspovîdat.

(Crveni Grm)

13. Kâko se sâdî dùvân? Přvo se sìme mètnê ù césu. Tô se pòlje vòdõn. Vòdõn se tâ cêsa pòlívâ svâkî drùgî dân. Mòrâš ga glèdat i ùvîk pòmalo polívat dok ìspucâ i ìsklijâ. Ùndâ se nâpravî rásod. U rásod se mètnê stâri ðùbar. Nè smîš mècat nõvî ðùbar, jer ée izgòrit. U rásod se ùmîšâ mǎlo lúga; lûg se pòmîšâ sa rásodon, sâ simenon. Ùndâna se jâmije rašeto i tô se svê pròsijê da svâgdi bùdê jèdnâko. Trîbâ tô svê mǎlo pòzbit i jòpêt zàsût ðùbrom i òndâ ga pòlit i pòkrit. Trîbâ ga pokrívat gúnjevima, saçúvat òd leda. I svê tàkõ dok ne ìzniknê. Òndâ se zâ njega kòpâ zèmlja, òrê se. Prîja se nabrázgajû línije, pa se kûcâ. Ù tê kûce se ùspê špîrita. Jê, jê, špîrita. Ka se zèmlja srêdî, rásod ù tô prîspije, ùndâ ga trêbâ çúpat, bròjit strûk pò strûk i sâdit. Jâmî se sâdâç i kâkav sùd' i mètnêš rásod ù nj i pòcnêš sâdit. Trîbâ ga zàlit, i tàkõ zalívat da se ne òsûši. Trîbâ ga i çúvat òd' kučkê. Ako ga kûcka pòjidê, trîbâ prosâdívat. Põnovo se prosâdívâ ako ga nâpadâ kûčka.

Kad mǎlo naréstê, ùndâ se okòpâjê. Dòsle je bílo bølesti, sâdâ se pòlívâ nákvîm líkovima, da ne òbolî. Za njêgov lík su skúpe stvâri. Tàkõ skúpe da ìmâ nâs pòla da ga ne mòremo kúpít. Nêko mòre, nêko nè more.

Dùvân se bèrê, pa nížê. Přvo se bèrê pòdbirak. Tô je přvâ bîr. Ùndâ drùgâ bîr, trêcâ bîr, pa vršak. Dùvân i cvâtâ. Ìma òn svõj cvât. Ìmâdû i zápenci. Kad ìdê cvâtat dùvân, kâžemo da je sâzrijo.

Kāt se nānīžě, ùndā se šúšī. Najlónon se pòkrīvā da ne bi kīša ili ròsa. Ka se òsūšī, òndā se privèzujě u kóke. Kad dódě vríme, i jùgovina, da mǎlo omécā, ùndā se zděncī i òtrā na vǎgu.

Ìmā pūno klásā: pŕvā klāsa je nǎjbolja. Seljǎku néma krǎja. Ûvīk rádī. A slǎbo ga plácājū.

(Rasno)

14. Û nās živě òvě zvirke: òrā, kad ji je pūno kǎžemo: órli, jǎstrěb, sòkò-sòkoli, žúna, jarèbica, jarébac, kòsovetica, vrāna, švrǎka, lásta, rébac. Tò su tīce. Ìmā i golubóvā.

Ìmāmo mī i kokòšijū. Pívac kukùrīččě, a kòkòš nòsī jáje.

Û šumi živě òvě zvirke: vūk, mèdvǎd, mèdvidica, šetka (lisica), zēc – ako ji je pūno, rèkněmo zěčevi – vīverica, džùdžan. Tǎmo ìmā i zmíjā, gùšterīcā. Ìmā i daždenjǎkā i spúžā. Ìmāmo mī i cělā. Lípe su čele. Líp je mèd òd njī.

A kǎkva drǎvécā ìmā? Svǎkakva: cěr, grǎb, jǎsěn, crnògrab, rǎšeljka (= trensula), drīn, rǎs(t), brīs(t), jéla, zòvina.

Od vòca ìmāmo: trīšǎnjā, jǎbūkā, krùšǎkā, òrašǎkā. Nègdi kǎžū òrālā, u nas je òrašǎkā.

Mògū óvdi trīšnje. Òne s pròlića zdŕijajū. Kad je sǎzdrila, òndā se bèrě. Mòre se prǎvit rǎkija i òd trīšǎnjā. Òne se mètñū ù kacu, da se ùkiselē, ùndā u kòtā i nà vatru.

Lǎko ti je s mènōn. Nīšta nè ìštěn. Ako mǎlo pòjiden, tó je svě.

Ì mī kǎžěmo cèrez. Prǎvī se òd grožđa. Mòre i pèkmez. Prǎvili smo i cùpte. Príja je u Ĺzbīčnu bílo i togā. Já san šestò gòdīšte. Dòsta san živila. Jèsan. Nísan još víd' izgúbila. Tǎkò mi vǎmīlija. Mòreš tí i ovò zapísat – kǎko je u stǎrī vǎkat bílo. Slùšā se stǎrijī. Mlǎdi su poštívali sǎrije. Dǎnas, slǎbo. Nèmōj písat svě. Izlètulo bǎki.

(Izbično)

15. Mí sĳjĕmo šĕnicu, rāž, jĕčam. Jĕčam se žĕnjĕ sřpom. Kad se žĳto žĕnjĕ, tō je žĕtva. Ka se kōsĳ tráva, tō je kōsidba. Priĳa se žĕlo sřpom. Šĕnica se i rānijĕ kōsila. Ka se žĕnjĕ, ũndā se prāvĕ snōpovi. Snōpovi se nōsĕ na gŭvno. Tŭ imā stōžina. Vřše se s kōnjima. Kōnji vřšŭ. Ka se vřše, ũnda se plāvĳ slāma. Trĳba slāmu ĩsplavit da žĳto ōstanĕ čisto. ĩsplavĳ se vĳlama i grāblĳama. ũndā se izvādĳ slāma, gŭvno se smĕte. Mĕte se mĕtlōn, drĳvenōm. ũnda se pribācĳ, ako imā vĳĕtra. Plĳva ĳdĕ na jĕdnu strānu, a žĳto nā drugŭ. Žĳto ōstanĕ, plĳvu vĳtar odnĕsĕ. Žĳto se mĕce u žāke. Priĳa se zvāli arāri. Arāri se prāvĕ ōd kostrĕti. Nĕma vřšĕ ni kōzā ni ōvācā. Žāke su kŭpōvne, a arāri su dōmācā proizvodnja. Ka je žĳto dōtirāno kŭcĳ, trĳbā ga rĕditi. Rĕdĳ se na rašĕto. Undā se gōni ũ mlinicu da se sāmĕljĕ. ũ mlinici imā mlinār. Őn mĕljĕ žĳto. Kad je ĳ tō gōtovo, imāmo brāšno. Mōre se mlĳt i na žřvanj.

Őd brašna se kŭvā krŭv, od kŭruzna se prāvĳ pŭra. Pŭra se kŭvā u kōtluši ili bronzvĳnu. Kōtluša je zĕmlĳāna, brōnzvĳn se kŭpŭjĕ u rādñji. Krŭv se pĕčĕ. Kad je ĩspĕčen, mōre se ĳst.

Ka se prāvĳ pŭra, ũspĕ se brāšna u brōnzĳn, tō vřĳĕ nā vatri. ũndā se jāmĳ pŭrnĳāk i nĳime se mĳšā. ũ našeme sĕlu se ĳdĕ mnōgo pŭrĕ. Još kad je s mlāćanicōn. Mĕtnĕ sa mālō māsti, mōre i kajmaka, i sĳra. Štā ko imā. Jā vōlĳn i čvārke.

(Vranić)

Bōžĕ mōj, kad smo jā i Māra ōvce čŭvale po Čvřsnici. Pa ōndā dōšli k nāma Rakićānci. Svĕ mōmci ko jĕleni. Mōj brāte, nōsĕ lŭle zaklōpaĕe i ĕibuke vĕlikĕ. Svĳ zāvili šāle oko glāvĕ. I pōĕĕli nāma zbōrit: “Bĕli ĕete vĳ ĕŭre s nāma u Rākitno”. Jā im vĳĕĕn: “Vĳdĳ momākā ĳ jada. Svĕ lŭla zaklōpaĕa i šāli na pōgaĕu”. Pa ōndā ti jā i Māra ĳzašle na Vĕlikĳ vilĳnac. Mĳ ti tŭ sĳle, kad eto ti k nāma džĕndāra. Te ti i jōni sĳli da ũžĳnāvajŭ. Jāmĳli nās pĳtat: “Őĕete li vĳ, ĕŭre, slāninĕ?” Mĳ jim vĳĕĕmo: “ĳdĳte je vĳ pō sebi”. A ōni se zāĕudĕ. Kad' pōĕĕše ĳs křmetinu,

mî skòčišmo: “Ā, òcemo ì mī tògā”. Ònda ti njî podlètijo smîj pa nam jāmili dávat.

Kad je ì tō bílo. Evo mēni je osandēsēt ì josan gōdīnā. Da mi je sād ìzāc nà Velikī vilínac, činī mi se da bi se pomládila.

(Goranci, Hrvatica)

Bĭjo čōjek i žēna. Fūkārno su živili. Nísu ìmalì ðècē za šēs gōdīnā. Čōjek òtišō od žēnē. Žēna òstala sáma, a nòsēcā. Čōjek je rádiyo kod jèdnok gāzdē šèsnēs gōdīnā. I, pālo mu nāpamēt da ìdē kùci. Da vīdī je li mu žēna žíva. Rěkō je gāzdi: “Dāj mi plátì što sam te slúžijo šèsnēs gōdīnā”. Gāzda mu je rěkō: “Ili vòlĭš trí ðùkata s aláalom ili trí tòvara brez alála”. Ōn je rěkō: “Jā vòlĭm trí ðùkata sa aláalom”. I tàkō, jāmijo je tā trí ðùkata i òtišō. Dòšō je u jèdnu kùcu na kònak. Ú tōj kùci bĭjo je jèdan ðèt. Nĭšta nĭje zbōrijo. Ōvĭ je pītō: “Što ðèt nĭšta nè zborĭ”. Ōni su mu rĕkli da ðèt ne gòvorĭ vanj za ðùkate. Rěkō je ðèdu da mu progòvorĭ jèdnu rièč pa ée mu dàt ðùkat. ðèt mu rĕče: “Pòceš ùjutru. U pútu ée te srēs mútna vòda. Nēmōj prĕlazit što nēce kògoč prija tĕbe”. De mi rĕci još jèdnu, dàcu ti još jèdan ðùkat. ðèt mu rĕče...⁷

(Goranci, Srbini)

---

⁷ Ova dva posljednja teksta sam dobio od đaka iz Škole na Gorancima.

ZAVRŠNE NAPOMENE

Cio izneseni materijal upućuje na zaključak da u zapadnoj Hercegovini, čiji se govor ovdje opisuje, imamo jedinstven ikavskoštakavski govorni tip, sa neznatnim unutrašnjim raslojavanjima. Naravno, raslojavanja ima, ali ona nikako nisu takve prirode da bi se na osnovu njih mogla praviti neka unutarnja podjela ovoga govora. Ja sam pokušavao da napravim nekoliko dijalektoloških karata na kojima bih pokazao rasprostiranje pojedinih izoglosa i to mi nije polazilo za rukom. A nije zbog toga što skoro sve izoglose koje su konstatovane za ovo govorno područje presijecaju cijeli zapadnohercegovački govorni prostor. To vrijedi kako za vokalizaciju sonanta *l* u finalnoj poziciji sloga, tako i za sudbinu sonanta *m* na kraju riječi. Istina, nije frekventnost ovih pojava podjednako intenzivna na cijelom onom prostoru – mjesta koja se nalaze bliže Neretvi, to će reći bliže centralnohercegovačkom govornom području, nemaju tako dosljedno izvršene gornje fonetske promjene kao mjesta koja se nalaze dublje u zoni našega govora. To je, uostalom, i razumljivo. Ako bismo išli za tim izoglosama, mogli bismo reći da mjesta uz Neretvu čine nekakav prelazni govorni tip između *je-šta centralnohercegovačkog* i *i-šta zapadnohercegovačkog govora*. Istina, ni ovaj zaključak ne odgovara u potpunosti činjeničnom stanju. Međugorje i Trebižat, npr., koji su bliži, geografski, Neretvi nego Uzarići ili Dobro Selo, nude više potvrda i za *a* i za *m > n* nego ova dva posljednja sela. Svakako, ni to se ne smije zaboraviti, i Međugorje i Trebižat se

nalaze u južnijim predjelima naše govorne zone, dok su Uzarići i Dobro Selo u zoni Mostarskog blata. A i taj momenat ovdje ima značaja.

Postoji u granicama našega govora jedno drugo govorno raslojavanje. To je raslojavanje na osnovu nacionalne pripadnosti govornika. Srpsko stanovništvo nije obuhvaćeno ovim ispitivanjem. A nije zbog toga što su Srbi, i ovdje, svi (i)jekavci. O njihovom govoru ja sam znatno ranije dao kraći opis (*Jekavske oaze*). Među ovim jekavcima ima i Muslimana. I ne samo u Grackoj i Jasenici. Dakle, i njihov govor ne ide u krug zapadno-hercegovačkih i-šta govora. Uz sve to, kako je i na prethodnim stranicama pokazano, Muslimani, i ove govorne zone, imaju dosta specifičnosti za koje ne znaju njihovi susjedi Hrvati. A te osobine, koje se ovdje javljaju kao diferencijalne na nacionalnom nivou, nije teško objasniti: sve su one konfesionalno uslovljene. Tako, npr., čuvanje fonema *h* i *f* u govoru Muslimana, i ne samo ove zone, spada u osobine koje čine govor Muslimana našega jezičkog područja posebnim, upravo, koje karakterišu, bezmalo, govor svih naših Muslimana. Pojava, opet, *n* mj. *m* u govoru Hrvata, a za koju ne zna govor Muslimana, datira iz perioda kada su i tu vjerske razlike bile uhvatile dublje korijene i kada je počelo raslojavanje i u govoru ove zone. Činjenica je, naime, da su rezultati svih pojava koje su zahvatale ovu govornu zonu do islamizacije, još uvijek zajednički: refleksi *ě*, vokalizacija sonanta *l* u finalnoj poziciji sloga, naša jotovanja, a da i ne govorim o njihovoj štakavštini. Ako je, kasnije, govor Hrvata ove zone bio pod jačim uticajem svoga zapadnijeg susjeda, govor ovdašnjih Muslimana je pretrpio jači uticaj govora koji ne znaju za dva afrikatska para. I to je jedna osobina koja u granicama ove govorne zone ima nacionalno obilježje. Ali, ti muslimanski govori ovdje su u znatnoj manjini. Vezani su za dvije ovdašnje varoši: Ljubuški i Vitinu. Ta činjenica, isto tako, nije dozvoljavala da se distribucije navedenih izoglosa iskažu na kartama.

A kakva je dalja sudbina i zapadnohercegovačke ikavštine i njenih tipičnijih osobina? Kao što nikakvo proročanstvo nije zahvalno, pogotovo danas, nije zahvalno ni predviđanje šta će biti sa pojedinim govornim tipovima. Ipak se može reći da i ovdje jezički standard nemilosrdno ruši sve prepreke. Jekavština se uselila u svaku kuću. Zajedno sa njom i sve druge standardne osobine: *o* mj. *l*, bilabijalno *-m* na kraju riječi, vraćaju se sonanti *lj* i *nj* i afrikate u govor Muslimana. Riječju, standardni jezički izraz zahvata i ove govore.

Naravno, neće tako brzo iščeznuti sve odlike zh. ikavštine. Njih će biti još podugo, ali ne i čitavog govornog sistema. Sistem već podobro plaća danak vremenu. I možda je ovo bila posljednja prilika da se sakupi sve ovo naše blago i pohrani na hartiji.

Svakako, za ovo što je dato na prethodnim stranicama pored velike zasluge Akademijine, i velike zahvalnosti autora ovoga rada Akademiji za razumijevanje i podršku u radu, ne manja zasluga pripada i brojnim prijateljima koji su mi izlazili u susret na terenu, pomagali da dođem do dobrih informatora. Među tim brojnim pomagačima nalaze se moja braća: Esad i Džemal, moj bratić Mili; Ljubiša Mrkić, iz Čapljine; braća Kosići – Sakib i Alija – iz Lištice, i brojni drugi. Svima im, i ovom prilikom, od srca hvala.

LITERATURA

1. Banović, Stjepan: *Vjerovanja (Zaostrog u Dalmaciji)*, Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena, knj. XIII, Zagreb, 1918.
2. Belić, Aleksandar: *Dijalektologičeskaja karta serbskogo jazyka*, Petrograd, 1905.
3. Belić, Aleksandar: *O značaju zapadnog štokavskog govora za istoriju srpskohrvatskog jezika*, JF, XXIII, Beograd, 1958.
4. Belić, Aleksandar: *Periodizacija srpskohrvatskog jezika*, JF, XXIII, Beograd, 1958.
5. Bjelanović, Živko: *Imena stanovnika mjesta Bukovice*, Čakavski sabor, Split, 1978.
6. Bošković, Radosav: *Refleksi grupa tj, dj, tɔj, dɔj, stj, zdj (sk^e, zg^e) u dijalektima Južne i Jugozapadne Istre*, JF, XXVII, Beograd, 1966/67.
7. Brozović, Dalibor: *O problemu ijekavskoćakavskog (istočno-bosanskog) govora*, HDZb., II, Zagreb, 1966.
8. Ćirković, Sima: *Stefan Vukčić Kosača*, Beograd, 1964.
9. Ćorović, Vladimir: *Historija Bosne*, I, Posebna izdanja SKAN, Društveni i istorijski spisi, knj. 53, Beograd, 1940.
10. Ćorović, Vladimir: *Der Dialekt van Mostar*, Archiv für sl. Philologie, knj. 29, Beč, 1907.
11. Ćorović, Vladimir: *Prošlost Hercegovine, Mostar i Hercegovina*, Beograd, 1937.
12. Dedijer, Jevto: *Hercegovina*, SEZb., knj. XII, Beograd, 1909.

13. Finka, Božidar: *Čakavsko narječje*, Čakavska rič, I, Split, 1971.
14. Ivić, Pavle: *Dijalektologija srpskohrvatskog jezika*, Novi Sad, 1956.
15. Ivić, Pavle: *Die serbokroatischen Dialekte*, I, Mouton, (1958), S'Gravenhage, 1958.
16. Ivić, Pavle: *Dva glavna pravca razvoja konsonantizma u srpskohrvatskom jeziku*, Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu, knj. II, Novi Sad, 1957.
17. Ivić, Pavle: *Srpski narod i njegov jezik*, SKZ, Beograd, 1971.
18. Ivšić, Stjepan: *Današnji posavski govor*, Rad, JAZU, knj. 196 i 197, Zagreb, 1913.
19. Jukić, Ivan Frano: *Putopisi i istoriski i etnografski radovi*, Svjetlost, Sarajevo, 1953.
20. Jurčević, Ivan: *Prilog proučavanju govora sela Kovača kod Duvna*, Prilozi proučavanju jezika, knj. 15, Novi Sad, 1959.
21. Kuna, Herta: *Neke osobine jezika fra Lovre Sitovića*, Naučno društvo Bosne i Hercegovine, Građa X, Sarajevo, 1961.
22. Kuna, Herta: *Jezik fra Filipa Laštrića, bosanskog franjevca XVIII vijeka*, Sarajevo, 1967.
23. Maretić, Tomislav: *Jezik slavonskijeh pisaca*, Rad, JAZU, knj. 180, Zagreb, 1910.
24. Maretić, Tomislav: *Jezik dalmatinskih pisaca XVIII vijeka*, Rad, JAZU, knj. 209, Zagreb, 1915. i Rad, knj. 211, Zagreb, 1916.
25. Marković, Svetozar: *Jezik Ivana Ančića*, SDZb., XIII, Beograd, 1958.
26. Miklosich, Franz: *Etymologisches Wörterbuch der slavischen Sprachen*, Beč, 1886.
27. Milas, Matej: *Današnji mostarski dijalekat*, Rad, JAZU, knj. 153, Zagreb, 1903.
28. Moguš, Milan: *Čakavsko narječje*, Školska knjiga, Zagreb, 1977.

29. Okuka, Miloš: *Govor Rame*, Svjetlost, Sarajevo, 1983.
30. Okuka, Miloš: *Govorne osobine stanovništva Drežnice*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, n. s. knj. 38, Sarajevo, 1983.
31. Peco, Asim: *Govor istočne Hercegovine*, SDZb., XIV, Beograd, 1964.
32. Peco, Asim: *Mjesto centralnohercegovačkog govora među ostalim govorima jekavske Hercegovine*, JF, XXV, Beograd, 1961/62.
33. Peco, Asim: *Ikavskošćakavski govori zapadne Bosne*, BHDZb., I, Sarajevo, 1975.
34. Peco, Asim: *Govor sela Bune*, Zbornik za filologiju i lingvistiku, knj. I, Novi Sad, 1957.
35. Peco, Asim: *Jekavske oaze u zapadnoj Hercegovini*, JF, XXVII, Beograd, 1966/67.
36. Peco, Asim: *Pregled srpskohrvatskih dijalekata*, Naučna knjiga, Beograd, 1978.
37. Pižurica, Mato: *Govor okoline Kolašina*, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, Posebna izdanja, knj. 12, 1981.
38. Rešetar, Milan: *Der štokavische Dialekt*, Beč, 1907.
39. Rešetar, Milan: *Najstariji dubrovački govor*, Glas SANU, knj. 201, Beograd, 1951.
40. Rešetar, Milan: *Najstarija dubrovačka proza*, Glas SANU, Beograd, 1952.
41. Rešetar, Milan: *Jezik Marina Držića*, Rad, JAZU, knj. 248, Zagreb.
42. Rešetar, Milan: *Dubrovački zbornik iz 1520. godine*, SKA, Posebna izdanja, knj. 100, Filozofski i filološki spisi, knj. 24, Beograd, 1934.
43. Rešetar, Milan: *Primorski lekcionari XV vijeka*, Rad, JAZU, knj. 134, Zagreb, 1898.
44. Ribarić, Josip: *Razmještaj južnoslovenskih dijalekata po poluotoku Istri*, SDZb., IX, Beograd, 1940.

45. Skok, Petar: *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, I-IV, Zagreb, 1971-1974.
  46. Škaljić, Abdulah: *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, Svjetlost, Sarajevo, 1965.
  47. Šimundić, Mate: *Govor Imotske krajine i Bekije*, ANUBiH, Dje-la XLI, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 26, Sarajevo, 1971.
  48. Šimundić, Mate: *Jezične osobitosti "Pisme od pakla" Lovre Šitovića* (ljubaznošću autora korišćen je rukopis).
  49. Vaillant, Andre: *La langue de Dominiko Zlatarić*, Pariz, 1928.
  50. Vego, Marko: *Historija Brotnja od najstarijih vremena do 1878*, Čitluk, 1981.
  51. Vuković, Jovan: *Karakteristike mostarskog govora, Mostar i Hercegovina*, Beograd, 1937.
- Ostala literatura daje se u tekstu.

**JEKAVSKE OAZE
U ZAPADNOJ HERCEGOVINI***

---

* Rad prenesen u latinicu iz *Južnoslovenskog filologa*, knj. XXVII, 1967, 267-305. Karta nije prenesena. Ispravljene su uočene tehničke i korektorske greške.

JEKAVSKE OAZE U ZAPADNOJ HERCEGOVINI

Na starijim kartama štokavskog dijalekta zapadna Hercegovina, tj. ono područje koje se nalazi zapadno od rijeke Neretve, daje se kao jedinstveno ikavsko govorno područje. Tako u *Dijalektološkoj karti srpskoga jezika*¹ prof. Belić povlači granicu između ikavskih i jekavskih govora u Hercegovini po toku rijeke Neretve: “istočna njena granica (tj. jekavske hercegovačke teritorije, A. P.) na krajnjem jugu polazeći od ušća rijeke Neretve, ide njenim tokom sve do mjesta gdje ona prima Trstenicu, odatle ide Trstenicom do mjestanca Brzani (na karti stoji ispravno Brđani, A. P.). Na području koje je omeđeno Neretvom na istoku, a linijom Ključ – Livno – Sinj – Omiš na zapadu pravoslavci su jekavci, ostali ikavci” (str. 46).

U SNE, pod “štokavski dijalekat”, prof. Belić takođe govori o ikavskom području zapadno od Neretve. To je najmlađi govorni tip čiji je predstavnik Milasov mostarski ikavski govor (karakteristične osobine: *št; braća, lišće, cviće*; izjednačeni su 3, 6. i 7. p. množine, ima četvoroakcenatsku sistemu, *č* i *dž* se jednače sa *ć* i *đ*; postoji fonema *h*, ima novije jotovanje u primjerima tipa *paši, šutra*, palatalni sonant *lj* jednači se sa *j*). Granica ovoga govora ide Neretvom. Neretva odvaja jekavštinu od ikavštine (knj. IV, 1076).

---

¹ A. Belić, *Dijalektološka karta srpskoga jezika* (na ruskom), Petrograd, 1906.

Milan Rešetar u radu: *Der štokavische Dialekt* isto tako konstatuje da granica između ikavske i jekavske teritorije u Hercegovini ide rijekom Neretvom od njenog ušća skoro do Konjica, a konfesionalne razlike odražavaju se i u govoru. Evo šta Rešetar kaže o tome: “Sehr wichtig ist ferner die Aussprache des *ě* deswegen, weil sie in einem grossen Teile des štokavischen Gebietes zum sicheren konfessionellen Merkmale geworden ist: in Mittel- und Norddalmatien, im nordwestlichen Teile Bosniens und der Hercegovine... ist die ikavische Aussprache das Hauptmerkmal, wodurch sich der Katholike und Mohammedaner von dem jekavisch oder ekavisch sprechenden Orthodoxen unterscheidet...”² (str. 60-61). Dakle, i tu je bosanska situacija uopštena i za Hercegovinu.

Mada rijeke ne moraju biti, a često i nisu oštro izražene dijalekatske granice, u našem slučaju Neretva je dobrim dijelom prirodna granica između hercegovačkih jekavaca i ikavaca. Kažem dobrim dijelom zbog toga što i sa lijeve i sa desne njene strane ima oaza koje po osnovnoj svojoj govornoj karakteristici – zamjeni *ě* – pripadaju govorima koji se nalaze sa druge strane Neretve. Tako, istočno od Neretve imamo i ikavaca. Istina, ne više čistih ikavaca, ali je doskora i tu preovladavao upravo ikavski govor (recimo na Buni, južno od Mostara). Zapadno od Neretve, opet, ima još uvijek čistih jekavaca, postoje i čitava sela u kojima se govori isključivo jekavski. O govoru tih sela, tih jekavskih oaza u zapadnoj Hercegovini, biće riječi u ovome radu.

Na postojanje jekavskih oaza u zapadnoj Hercegovini ja sam ukazao u prvom svom dijalektološkom radu: *Govor sela Bune*.³ Tu čitamo da “nisu svi katolici i muslimani⁴ zapadno od Neretve

---

² M. Rešetar, *Der štokavische Dialekt*, Wien, 1907.

³ A. Peco, *Govor sela Bune*, Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku, Novi Sad, 1957.

⁴ U ovom radu naziv *Musliman* piše se velikim slovom jer je u pitanju

ikavci” jer ima i na tom području “sela sa jekavskim govorom”, i tu se mislilo na jekavce Muslimane koji žive u nekim selima u neposrednoj blizini rijeke Neretve. Ja do tada nisam bio u zapadnoj Hercegovini niti sam znao da jekavskih sela ima i nešto dublje u tom dijelu Hercegovine, a sve ono što je do tada bilo poznato o govorima toga područja govorilo je da je u pitanju kompaktno ikavsko govorno područje.⁵ Ali, upravo u to vrijeme prof. T. Kanaet objavio je dva rada o “travarima” zapadne Hercegovine⁶ u kojima je ukazao na njihov jekavski govor. Podstaknut ovim radovima prof. Kanaeta i sâm sam se počeo interesovati za te jekavce i ustanovio sam da njihov broj u zapadnoj Hercegovini nije tako mali. U mom radu o centralnohercegovačkom govoru⁷ konstatuje se da tom govornom tipu pripadaju “i sva jekavska mjesta zapadno od Neretve; to su uglavnom pravoslavna sela: Slipčičići, Baćevići, Raštani, Raška Gora, zatim Gabela; kao i muslimani Jasenice kod Čapljinje i Gracke kod Ljubuškoga”.⁸ Dalje od ove konstatacije u tome radu ja nisam išao. Tada mi govor tih sela nije bio u potpunosti ni poznat, a nisam znao ni za postojanje još nekih jekavskih sela ili izolovanih porodica u toj hercegovačkoj zoni – u području Mostarskog blata i Brotnja.

“posebna etnička grupa” (v. A. Purivatra: *Nacionalnost i “opredjeljenje”*, Odjek, Sarajevo, 1964).

⁵ Istina, u *Glasniku Zemaljskog muzeja*, istorija i folklor, n. s. X, Sarajevo, 1955, Cv. Popović i Z. Marković objavili su kraći prilog u kome se govori o “balijama” Jasenice i Gracke. Autori toga rada dali su i neke jekavske oblike, za nazive razne odjeće i sl. U prikazu toga rada (*Glasnik Etnografskog muzeja* u Beogradu, knj. XI, 1960, 251-252) ja sam posumnjao u jekavizam Gracke. Na tu sumnju me navela i činjenica što sam u tom radu našao i takvih osobina koje nisu tipične za govor Muslimana ovih sela. Kao što se iz ovoga rada vidi, jekavizam tih sela je neosporan.

⁶ T. Kanaet, *Ljubuški travari*, Geografski pregled, IV, Sarajevo, 1960; T. Kanaet, *Jasenica i Jaseničani*, Geografski pregled, V, Sarajevo, 1961.

⁷ A. Peco, *Mjesto centralnohercegovačkog govora među ostalim govorima jekavske Hercegovine*, JF, XXV.

⁸ Op. cit., 296.

Danas sam u mogućnosti da dam potpuniji opis govora tih zapadnohercegovačkih jekavaca.

Pored u navedenim mjestima jekavaca ima još u sljedećim selima Brotnja i Mostarskog blata: Krućevići i Šurmanci (Muslimani), Polog (Muslimani), Miljkovići (Muslimani), Dobrič (pravoslavci), Međine (Muslimani i pravoslavci), Biograci, Goranci i Bogodol (pravoslavci); a poneka jekavska kuća, muslimanska ili pravoslavna, naći će se i u Blizancima, Krehin-Gracu, Biletićima i Vionici.

Jekavske oaze u zapadnoj Hercegovini nisu skoncentrisane, nego su razbacane ili uz dolinu rijeke Neretve ili uz Mostarsko blato, odnosno broćansku zaravan. Izuzetak čine Gracka i zaselak Drljajice, a to su u isto vrijeme i najjisturenije jekavske tačke u ovoj hercegovačkoj zoni.

U vezi sa ovim podacima jedna napomena. Prof. Kanaet u radu o ljubuškim travarima (Gracka) kaže da su se Muslimani u zapadnoj Hercegovini zadržali “jedino u selima Grackoj, Hamzićima, i Jasenicama (!). U drugim selima ih danas uopšte nema” (str. 51). Očigledno, prof. Kanaetu tada nije bilo poznato da osim u Jasenici i Grackoj Muslimana još ima i u nekim selima Mostarskog blata i Brotnja. Bez sumnje, ovi jekavci – Muslimani kasnije su došli na ovo područje od stanovnika Jasenice i Gracke.

Ovdje ukazujemo na još jednu grupu jekavaca u širem krugu zapadne Hercegovine, upravo oni su nekada bili čisti jekavci. To su pravoslavci Duvanjskog polja.⁹ Neke karakterističnije osobine govora tih jekavaca dao nam je dr Svetozar Marković u monografiji o jeziku Ivana Ančića.¹⁰ Prof. Marković tu konstatuje da su duvanjski pravoslavci, nekadašnji jekavci, danas u dobroj mjeri ikavizirani. “Očekivali bismo, veli prof. Marković, da će

---

⁹ J. Dedijer, *Hercegovina*, SEZb., XII, 67.

¹⁰ SDZb., XIII.

između Hrvata, ikavaca, i Srba, jekavaca, biti uzajamnog uticaja. Uticaja i ima, ali vrlo malo ili skoro nikako uzajamnog, već gotovo potpuno jednostranog. Hrvati Lipljani (riječ je o govoru sela Lipe kod Duvna, A. P.) i drugi Hrvati... i danas su potpuni ikavci. Srbi Lipljani (a to vredi i za ostale Srbe), poreklom jekavci, kao manjina u ikavskoj sredini, danas su u znatnoj meri poikavljani. To naročito vredi za starije stanovnike, kod kojih je proces 'ikavizacije' uzeo velikog maha: danas su to izraziti predstavnici ikavsko-jekavskog govora" (str. 41, ispod teksta). Kao što vidimo, nekadašnji jekavci Duvanjskog polja u toku vremena počeli su se govorno jednačiti sa brojnijim ikavcima i sami su dobrim dijelom poprimili ikavski izgovor.

Pošto tu danas nije u pitanju čisti jekavski govor, nego više poikavljena jekavština, u ovome radu neće biti riječi o govoru toga zapadnohercegovačkog područja. Istina, primjer sela Lipe i sudbina njenog jekavizma vrlo je interesantna i, reklo bi se, rjeđa pojava u našoj dijalektologiji. Poznato je da se govorne razlike, naročito u sredinama sa heterogenim stanovništvom – kako u socijalnom, tako i u religioznom pogledu – svjesno i dugo čuvaju. To pokazuju i jekavska sela o kojima je riječ u ovome radu. Što je jekavizam pravoslavnog stanovništva Duvanjskog polja ustuknuo pred ikavizmom toga kraja, tj. što se vrši ili se vršila govorna unifikacija u korist govora starosjedjelačkog stanovništva koje je bilo brojnije, razloge treba tražiti ne samo u zajedničkom i dugogodišnjem životu jekavaca i ikavaca nego i u jedinstvenim socijalnim prilikama. Stanovnici te govorne zone imali su sve zajedničko osim religije, a u njihovoj neposrednoj blizini nije postojao jekavski govor koji bi pravoslavce – jekavce podržavao u nastojanjima da sačuvaju izgovor svojih otaca, i zbog toga su se oni postepeno, i nesvjesno, utapali u ikavsku sredinu i primali ikavski izgovor. Naravno, u naše vrijeme, a to se vidi i iz Markovićeva rada, vrši se obrnut proces: književni jekavski izgovor postaje komunikativno narječje mladih generacija, bez obzira na vjeru.

Možda nigdje više na našem jezičkom području konfesionalne i socijalne razlike nisu našle odraza u govoru nego na bosanskohercegovačkom tlu. Malo je krajeva u toj našoj republici gdje predstavnici svih vjeroispovijesti, a i svih društvenih slojeva – ukoliko se još čuvaju i te razlike – pripadaju jedinstvenom govornom tipu.¹¹ Islamizacija ovih krajeva, misli se na Hercegovinu, kao što je to i ranije konstatovano (JF, XXV, 295-335), ne samo da je vjerski razdvojila dojučerašnju braću, nego je u dobroj mjeri uticala i na dalji razvoj govora tih sada odvojenih vjerskih grupa. Govor onih koji su ostali vjerni religioznom ubjedenju svojih otaca nastavio je da ide vlastitim putem razvitka – trpeći pri tome samo manje promjene izazvane uticajem stranoga jezika, jezika tadašnje vladajuće nacije. Jezik, pak, onih koji su bilo zbog kojih razloga (a ti razlozi su bili nejednaki) prihvatili religiju vladajuće nacije, brzo se počeo konzervirati i pohranjivati u sebi mnoge osobine karakteristične za tu epohu, osobine koje su se inače izgubile iz govora njihove dojučerašnje braće, a sadašnjih susjeda pravoslavaca i katolika. Uz to, sasvim shvatljivo, govor Muslimana sada je bio više otvoren stranom uticaju. Pored religioznih obreda primane su i još neke osobine (nošnja, uređaj u kući, ishrana, pozdravi i sl.) od onih koji su ovamo donijeli novu vlast i novu vjeru. Sve ovo, prirodno, pratila je i tuđa riječ. Iстина, ova konstatacija nikako ne isključuje strani uticaj i na one stanovnike tih krajeva koji nisu mijenjali religiju, koji nisu prešli na islam.¹² Tih uticaja je bilo, ali ne u tolikoj mjeri kao kod Muslimana. Islamizacija, i sve ono što je pratilo taj

---

¹¹ Rešetar, *Der štokavische Dialekt*.

¹² Interesantne su opservacije Vl. Dedijera o životu u kući njegova djeda Jovana Babića. Dedijer kaže: "Jovan Babić je uvijek nosio fes i pantalone sa velikim turom... Kad je moja majka otišla u djevojačku školu u Zagreb, Jovan Babić bi u turskom odijelu došao da vidi svoju najmlađu unuku, u skladu sa turskim običajima skinuo bi cipele pred vratima i bosonog krenuo kroz školsko dvorište... Za Jovana Babića turski način života bio je jedini i on se od njega nikad ne bi odvikao" (*Odjek*, Sarajevo, 1. 12. 1965).

istorijski akt, bili su, po mome mišljenju, presudni za formiranje današnjeg centralnohercegovačkog govora. Ali, dok na području centralne Hercegovine imamo zajedno i pravoslavce i Muslimane, u nekim selima uz njih i katolike, i dok im je najveći broj govornih osobina bio i ostao isti, dotle jekavci zapadne Hercegovine, uzeti kao govorna cjelina, ni teritorijalno, ni konfesionalno, niti, pak, svojim porijeklom ne čine neko jedinstvo. Jekavska sela u zapadnoj Hercegovini su prava jekavska ostrva u ikavskom moru, i razbacana su po dosta velikoj površini. Zbog svega toga shvatljivo je što ni govor ovih jekavaca nije u svemu identičan. Razlike postoje ne samo između govora pravoslavaca Baćevića i govora Muslimana Jasenice kod Čapljine (ima Jasenica i nešto sjevernije od Baćevića, tu su Muslimani ikavci), nego i između govora Muslimana Jasenice i Muslimana Gracke ili Medina. Te razlike, opet, nisu takve prirode da svakom od ovih jekavskih sela treba priznati poseban govorni tip. Sva ova sela objedinjuje, pored ostalog, jedna izrazita govorna osobina – jekavizam, a to je u ovoj ikavskoj zoni dovoljno da se njihov govor tretira kao jedinstven, što se i čini u ovom radu.

Prvo pitanje koje se ovdje nameće jeste: otkuda i otkada su ovi jekavci u zapadnoj Hercegovini?

Odgovor na to pitanje pokušaćemo potražiti u istoriji i etnogeografiji ovoga područja.

Prvo uzimamo najjužniju jekavsku tačku u predjelu zapadne Hercegovine, predjelu koji se nalazi zapadno od Neretve. To je Gabela u kojoj danas žive katolici i pravoslavci.¹³ Za stanovnike

---

¹³ Ranije se to mjesto zvalo *Drěva – Drijeva* (isp. kod J. Dedijera, *Hercegovina*, 73). U RJA čitamo: *Drijeva*, n. pl. XIV i XV vijeka, mjesto u Dalmaciji, možebiti današnja Gabela na Neretvi – a za potvrdu te lokacije navodi se i ovaj Daničićev primjer: “Kako su braća Jurjevići, sinovi vojvode Đurđa, imali Gorskou župu i carinu drijevsku, po tome mislim da su Drijeva bila ili u Gornjoj Župi ili sa svim blizu nje; čini mi se da to može biti sadašnja Gabela na Neretvi.”

Gabele (i Dubrava) J. Dedijer konstatuje da tu ima dosta i starinaca, a i pridošlica, kako sa istoka, tako i sa zapada. Starinci su većinom Muslimani, a doseljenici su najvećim dijelom iz Hrasna i Brotnja – dakle, iz dvije oblasti koje pripadaju različitim govornim tipovima: Hrasno je jekavsko, Brotnjo ikavsko, ako se izuzmu ona sela u kojima ima Muslimana jekavaca. Što se brojnog odnosa tih doseljenika tiče, Dedijer kaže da su “oblasti istočno od Neretve (s Crnom Gorom) dale polovinu... najviše je stanovništva dalo Hrasno... značajan je i broj doseljenika iz Popova... isto tako... iz trebinjskog i bilećkog kotara”. Dedijer ovdje napominje da bi se među “doseljenike s Istoka mogli ... ubrojati i doseljenici iz Dalmacije, koji su mahom došli iz dijela Dalmacije koja leži na istoku od Neretve. Oni i po svojoj duševnoj kulturi pripadaju doseljenicima s Istoka” (op. cit., 158-159; o govoru toga područja v. JF, XXV, 295-325). Kada se pogleda spisak mjesta odakle su došli stanovnici današnje Gabele (a i Dubrava), jasno se vidi da tu ima veliki broj porodica čiji su preci ovamo došli iz onoga dijela Hercegovine koji se nalazi južno od linije Gabela – Ploče i koji u dijalekatskom pogledu pripada centralnohercegovačkom govornom tipu. Ukoliko je među tim doseljenicima u Gabelu bilo i ikavaca, oni su bili brojno inferiorniji i vremenom su govorno asimilovani od brojnijih jekavaca. Ovdje je vrijedno istaći da su se sve te seobe vršile još u prvoj polovini prošlog vijeka i da je vremenski razmak od 100 i više godina bio dovoljan da oni koji po porijeklu nisu bili jekavci u ovoj sredini i sami prihvate jekavski izgovor. Naravno, u njihovu govoru još i danas se nailazi i na neki ikavizam koji upućuje na njihovo ikavsko porijeklo.

Za Jasenicu, selo koje se nalazi “u donjoj Hercegovini... u trouglu između Neretve, njene pritoke Trebižata i Prudske drage”¹⁴, još je Dedijer utvrdio da su njeni stanovnici “porijeklom iz Dubrava, iz sela Stanojevića” i da su potomci “stare pravoslavne

---

¹⁴ T. Kanaet, *Jasenica...*, 55.

porodice Miloradovića” (op. cit., 49), ali da njihovi susjedi za njih vele da su “milet zururet”. Dedijer, sa njim i Vl. Ćorović, naziva Jaseničane, kao i stanovnike Gracke (v. niže) “balijama”. Stanovnici tih sela, međutim, smatraju taj naziv uvredljivim (Kanaet, *Jasenica*, 59), a to ima i svoje opravdanje.¹⁵ Naziv “balija” nije prihvaćen od stanovnika ovih sela i prof. Kanaet je sasvim u pravu što ga odbacuje i usvaja etnike: Jaseničani, Gračani, Podvelešci, odnosno sve ih naziva jednim imenom “travari”. Što se tiče vremena doseljavanja današnjih Jaseničana u ovo mjesto, Dedijer kaže da to “ne može... detaljnije utvrditi” (op. cit., 277). Iz podataka koje nam pruža Kanaet može se zaključiti da su oni na tom tlu više od 200 godina (isp. kod Kanaeta: “Jaseničani su naseljeni u Jasenicama (!) oko 200 godina”, *Jasenica*, 78-79); neke fonetske osobine koje nalazimo i u Jasenici i u Grackoj govore da su ovi jekavci ovamo došli negdje krajem XVII vijeka (v. niže). Stanovnici ovoga sela, vjerovatno, tu su primili islam (Kanaet, op. cit., 60).

Najzapadnije jekavsko selo u ovom dijelu Hercegovine je Gracka kod Ljubuškog. Prof. Kanaet je ispitivao i život stanovnika toga sela.¹⁶ Prema tim ispitivanjima, starinci u ovom selu su Maksumići. Ostali su ovamo došli iz raznih krajeva (Berane, Podveležje, Lukomir kod Konjica) jekavske oblasti (*Gracka*, 53). Za Maksumiće, prof. Kanaet kaže da su “potomci starih stočarskih grupa koje su se kretale i pomicale s prodiranjem

---

¹⁵ Isp. kod Škaljića: Balije su jedna muslimanska etnička grupa u Hercegovini (oko Podveleža (!) i Gabele, te po Dubravama i oko Stoca) – to prema Dedijeru i Ćoroviću, a Škaljić sam kaže: balija: 1. muslimanski seljak, primitivan, prost čovjek, čovjek iz naroda koji ne pripada plemstvu i obrazovanom svijetu; 2. pogrdni naziv za bosanskohercegovačke muslimane... 3. naziv za sirova, neotesana, silovita čovjeka uopšte. – Po Škaljiću ova riječ dolazi “od musul. ličnog imena Balija” (u osnovi je ar. *bālī*, starina, star), a gornja značenja pod 1. i 3. došla su zbog same sličnosti u izgovoru sa riječima “baliti, balonja, balav”, *Turcizmi*, s. v.

¹⁶ *Geografski pregled*, IV, Sarajevo, 1960, 43-66.

Turaka u Dalmaciju i povlačili se s njima dok se nisu nastanili u Grackoj” (*Gracka*, 53). Uz Gracku ide i muslimansko selo Drljajice koje se nalazi na području b. mostarskog sreza. Ima 10 porodica. Porijeklom su iz Žulja (Nevesinje) i Gracke. Stanovnici Drljajica “po načinu života, vjeri, govoru, nariječju potpuno (su) srodni ljubuškim travarima (tj. stanovnicima Gracke, A. P.)” (*Gracka*, 62).

Za jekavce ostalih sela ovoga dijela Hercegovine teže je utvrditi odakle su, kao i vrijeme njihova dolaska u ove krajeve. Jedno je, ipak, sigurno. Svi su oni tu najmanje sto godina i ovamo su dolazili kao kmetovi na aginsku zemlju – i Muslimani i pravoslavci.

U vezi sa govornom problematikom ovih jekavaca postavlja se i jedno načelno pitanje: kako su oni, u ikavskoj sredini, mogli tako dugo da sačuvaju svoje osnovno govorno obilježje – jekavizam? Poznato je da manje govorne oblasti u sredini sa drugačijim govornim karakteristikama vremenom gube svoje najbitnije govorne odlike i utapaju se u govor većine (to je slučaj, recimo, i sa pravoslavcima iz Lipe, Duvno). Za pravoslavce Gabele, Bačevića, Slipčića, Raštana, Raške Gore nije teško dati odgovor na postavljeno pitanje. Ta se mjesta nalaze ili uz Neretvu ili dosta blizu Neretve (isp. kartu), tj. uz granicu između govornih područja sa različitim refleksima *ě*. Stanovnici tih sela ne samo da su ovamo došli sa jekavskog tla, nego su i danas u vrlo bliskim odnosima sa jekavcima centralne i istočne Hercegovine. Najčešće se i žene iz tih krajeva. Istina, ovo ne može da se kaže i za jekavce pravoslavce iz sela koja se nalaze dublje u zapadnohercegovačkoj zoni – oblast Brotnja i Mostarskog blata. Ali i kod ovih jekavaca, kao i onih uz Neretvu, postoji jedan vrlo značajan činilac koji je bio glavni oslonac za čuvanje i očuvanje njihova jekavskog govora – to je svjesni momenat. Svi oni znaju da katolici njihovih ili susjednih sela govore drugačije – ikavski, znaju, opet, i to da njihovi istovjernici, često i srodnici sa druge strane Neretve govore

kao i oni. Otuda kod njih i svjesna težnja da očuvaju svoje govorno obilježje i sve drugo što ih veže sa pravoslavicima istočno od Neretve. Dakle, za čuvanje jekavskog izgovora kod pravoslavaca ovoga hercegovačkog područja od presudnog značaja bio je, po mom mišljenju, svjesni momenat koji je i omogućio da se tako dugo očuva njihov jekavizam u ikavskom moru. Što se to nije dogodilo i sa jekavcima Duvanjskog polja mislim da je, takođe, jasno. Jekavci Duvanjskog polja bili su u izrazitoj manjini u tom kraju, živjeli su u istim mjestima sa brojnijim ikavcima, pa su, vremenom, i sami počeli da se ikaviziraju, da prihvataju govor autohtonog i brojno superiornijeg stanovništva. Osim toga, a ni to u ovom slučaju nije nevažno, ovi jekavci su dosta udaljeni od jekavske matice i njihov izgovor nije mogao biti sa te strane podržan, kao što je to slučaj sa selima o čijem je govoru riječ u ovom radu.

Posebno je pitanje kako su Muslimani navedenih zapadnohercegovačkih sela uspjeli da očuvaju svoj jekavski izgovor. Poznato je da u toj hercegovačkoj zoni ima i Muslimana ikavaca. Pored u Ljubuškom, Muslimana ikavaca ima još u Čapljini, u jednom dijelu Mostara, a i u Vitini. Van tih mjesta nema Muslimana ikavaca u ovom dijelu Hercegovine. Kako objasniti ovaj dijalektološki fenomen? Otkuda to da Muslimani koji žive u varošicama koje se nalaze sa desne strane Neretve, makar i ne pripadali potpuno zapadnohercegovačkoj govornoj zoni (recimo Čapljina, a to vrijedi i za ikavce Mostara) imaju drugačiji izgovor nego što ga imaju Muslimani koji žive u selima toga područja Hercegovine? Šta je to što je uslovalo i očuvalo ovu razliku?

Čini mi se da su u pitanju dva razloga, i to: 1. porijeklo i 2. ekonomski položaj.

1. Muslimani zapadnohercegovačkih varošica – bilo da su u pitanju starosjedioci, tj. oni koji su tu primili islam ili oni koji su u ova mjesta došli iz zapadnijih, takođe ikavskih krajeva (v. kod Dedijera, *Hercegovina*, 136) – porijeklom su ikavci. Za seljake tih

krajeva, kao što je već rečeno, to se ne može reći, ili ne za sve njih. Stočari Gracke i Jasenice tu su mogli doći i prije primanja islama, najvjerojatnije da su Muslimani ostalih zapadnohercegovačkih sela ovamo došli kasnije, i to kao pripadnici nove vjere, naravno iz jekavske Hercegovine.

2. Vrlo značajan je bio i drugi razlog, ekonomski položaj ovih Muslimana. Ikavci varošica bili su veleposjednici – age i begovi, kako starosjedioci, tako i oni koji su poslije povlačenja iz zapadnih krajeva ovamo došli. Muslimani stočari bili su i ostali su ekonomski u podređenom položaju. Nova vjera, bez sumnje, donosila je izvjesne beneficije. Te beneficije u ovim krajevima mogle su se ogledati u sljedećem: pravo na ispašu, čuvanje “planine”, povećanu bezbjednost i sl. Ali, a to je važno, taj historijski akt – prelaz na novu vjeru, vjeru vladajuće nacije – nije bitno izmijenio njihov ekonomski položaj. Oni su i dalje ostali stočari, živjeli su u kolibama i pojatama, koje su lako mogle biti i napuštene i uništene, a i ponovo obnovljene (isp. kod Kanaeta, *Gracka*, 52). Jekavci Mostarskog blata i Brotnja tu su i došli, tačnije rečeno tu su ih i preselili da bi mogli obrađivati tuđu zemlju.

Dakle, islamizacija Jasenice i Gracke nije na sociološkom planu ništa izmijenila. I dalje je ostao odnos: aga i beg na jednoj strani, stočar “balija” i kmet na drugoj strani. To su bila dva različita svijeta sa različitim i načinom života, i običajima, i govorom. Vjerska povezanost u ovom slučaju bila je od sekundarnog značaja. Kanaet konstatuje da ni u Jasenici ni u Grackoj ne samo da nema mješovitih brakova, nego nema ni brakova između Muslimana ovih sela i Muslimana Ljubuškog! To vrijedi i za ostale jekavce u ovoj zoni, što znači da je i sa te strane kontinuitet njihova primarnog izgovora bio obezbijeden.

Još nešto o porijeklu jekavaca Gracke, a to zbog toga što podaci o njihovoj najstarijoj porodici, porodici Makumića, upućuju i na njeno ikavsko porijeklo. Prof. Kanaet, to je već rečeno,

kaže da su Maksumići, kao nomadski stočari, išli za turskom vojskom do Dalmacije, pri povlačenju Turaka iz tih zapadnijih krajeva povlačili su se i oni dok se nisu skrasili u Grackoj. Dakle, pitanje je: da li su oni po porijeklu ikavci ili jekavci. To je prvo pitanje. Drugo pitanje je vezano za islamizaciju kako ove porodice, tako i drugih koje su tu primile islam (isp. kod Kanaeta: “Iza Beogradskog mira... u stočarskim naseljima stanovnici su tih godina prešli na islam” – *Gracka*, 52).

1. U vezi sa prvim ovdje postavljenim pitanjem moglo bi se reći ovo: a) oni su kao nomadski stočari krenuli za turskom vojskom iz jekavskih krajeva, za vojskom su išli sve dok se nisu definitivno nastanili u Grackoj; i b) oni su porijeklom ikavci, iz ikavske Dalmacije. Rano su došli u Gracku, tu su primili islam i ostali do naših dana. Jekavizirali su se pod uticajem ostalih porodica koje su docnije došle u Gracku (Elezovići iz Berana, Špage iz Podveležja i Čolići iz Lukomira) i jekavaca sa “planine”, sa kojima oni provode svake godine skoro šest mjeseci. Zbog posebnog načina života oni su, to je već rečeno, bili prinuđeni da se žene samo iz onih krajeva u kojima su vladali identični uslovi života (Kanaet, *Gracka*, 54) a to su bili jekavski krajevi.

Mada ni ova druga mogućnost nije bezrazložna, izgleda mi da je prvi odgovor prihvatljiviji. Ako dobro shvatam Kanaeta, oni su ovamo mogli doći, kao nomadski stočari, i iz jekavske Hercegovine. Bavljenje u Dalmaciji nije moglo uticati na izmjenu njihova govora, jer su oni uvijek činili jednu kompaktnu cjelinu.

2. Pitanje islamizacije ovih stočara značajno je utoliko što su neke od tih porodica primile islam, tu, na ovom tlu, i sada se postavlja pitanje: ko su bili propagatori nove vjere – ikavci, iz te govorne zone, ili jekavci, iz drugog dijela Hercegovine. Istina, ovo pitanje nije toliko bitno za čuvanje jekavizma. Nova vjera je bila praćena usvajanjem molitava na tuđem jeziku i sa te strane nije bilo opasnosti da se ugrozi njihov izvorni izgovor. Dakle, propagator nove vjere mogao je biti i neki hodža ikavac, sa toga

tla, koji se, ako je ostao u tom mjestu, morao i sam prilagoditi govoru većine. Nije isključeno da je novu vjeru širio i neki hodža jekavac iz Dubrava, Podveležja ili čak iz Konjičke župe. Što se tiče vremena njihova prelaska na islam, mislim da je to vrijeme kada je vršena islamizacija i u drugim krajevima Hercegovine. Kao što će se niže vidjeti, oni čuvaju glas *h*, a to je znak da je islamizacija izvršena prije nego je ovaj glas izgubljen iz fonetskog sistema toga područja našega jezika. Bilo bi interesantno napraviti jedno poređenje između govora hercegovačkih Muslimana i govora Muslimana Mrkovića (Crna Gora). Izgleda da su ovi posljednji primili islam od Šiptara, i to prilično kasno. Na ovakav zaključak upućuju i njihova imena, i druge govorne osobine koje tu nisu autohtone nego su donesene sa novom vjerom, ali iz sasvim drugog izvora nego što je to bio slučaj u Bosni i Hercegovini.

Da zaključimo. Na očuvanje jekavizma u ovim selima zapadne Hercegovine uticala su dva momenta: kod pravoslavaca, koji su ovamo došli iz jekavske Hercegovine, u prvom redu bio je od značaja vjerski momenat, a zajedno sa ovim išao je i socijalni. Kod Muslimana od presudnog značaja bio je ekonomski faktor. Oni su bili ili kmetovi ili stočari – bezemljaši. Hercegovački veleposjednici nisu ih smatrali sebi ravnim (isp. riječi jednoga Muslimana iz Gracke: Nâs i Muslimâni grâđani zòvû bàlijama), a ni ovi stočari nisu željeli da se sa građanima govorno jednače. Dakle, nešto vjerski, a nešto socijalni razlozi bili su presudni za čuvanje jekavizma u ovim selima.

Ako bismo željeli odgovoriti na pitanje kojem hercegovačkom govornom tipu (isp. o tome JF, XXV, 297-304) pripada govor ovih jekavaca, mislim da se na osnovu materijala kojim ja raspolazem može reći da cjelokupna struktura govora ovih jekavskih oaza upućuje na centralnohercegovački govorni tip. Koje su to osobine? Evo ih nekoliko:

1. Kvantitativno-kvalitativne odlike refleksa *ě* u današnjim dugim slogovima;

2. Sažimanje samoglasnika u radnom glagolskom pridjevu;
3. Jotovanje suglasnika u vezi sa jednosložnim refleksom *ě* u današnjim kratkim slogovima;
4. Postojanje fonema *h* i *f* u glasovnom sistemu ovih jekavaca;
5. Četvoroakcenatska sistema sa izrazitim hercegovačkim prenošenjem akcenata silazne intonacije na proklitike;
6. Nova deklinacija sa nastavkom *-ma* u dativu, instrumentalu i lokativu množine;
7. Promjena muških ličnih imena tipa: *Jovo, Mujo, Rade, Sule* po promjeni imenica na *-a*;
8. Posesivni pridjevi izvedeni od takvih ličnih imena su na *-in*: *Radin, Mujin*.
9. Nepostojanje imperfekta ili rjeđa upotreba ovoga glagolskog oblika u svakodnevnom govoru.

Među navedenim osobinama ima i takvih koje su svojstvene i ikavcima zapadne Hercegovine. To su: četvoroakcenatska sistema, nova deklinacija, promjena m. l. imena tipa *Jovo, Rade*, nepostojanje imperfekta i sl., ali između ikavaca ove zone i naših jekavaca postoje, pored zamjene *ě*, te osnovne karakteristike koja je i sama dovoljna da se ti govori odvojeno ispituju i još neke lako uočljive razlike. Na primjer: kod ikavaca sažimanje samoglasničkih skupina *ao* u radnom gl. pridjevu vrši se u korist prvoga samoglasnika iz ove skupine: *došā, pošā, išā*. Prema ovim oblicima imamo i: *bija, nosija, vidija, čuja*. Ikavci Muslimani ove zone ne razlikuju *č* i *ć*, *dž* i *đ*; u njihovu govoru obično se javlja supstitucija palatalnog sonanta *lj* sonantom *j*, palatalnog sonanta *nj* sonantom *n* (*jubav, kenac*); katolici ikavci nemaju u svom govoru fonemu *h*, ili je upotrebljavaju vrlo rijetko, oni često supstituišu *f* sa *v*, a znaju i za sonant *n* mjesto *m* na kraju riječi.¹⁷

---

¹⁷ Isp. i A. Belić, *Dijalektološka karta*, 55.

Sve su to dovoljno jaki razlozi za odvajanje ovih govora.¹⁸

1. Pisano između 1696. i 1705.

Присвѣтлоꙋ; узвишеноꙋ; и приплеменитоꙋ; господи ѣу кнезу и осталим... беговом

Молим се вашему приузвишеному господству да бисте ми допустили милост да ми дате овди више дви соли, како сте ми и литос дали, а учинићемо темесуће (pismena potvrda) како заповидит. Вашему ꙋе господству сигуро, а мени ћете добро учинити. А оно литишне биће брезо наплаћено. И ꙋош се молим вашему приузвишеном господству да ми дате у Стону тисућу и пет стотин спуда соли више моꙋе исе у Стону да се наплатите у габелара како се што продава... знаде ваше приплеменито господство ова скали с овим емини како се проминуꙋју свака два мисеча... Ако бог да биће боле и обрнућемо с начином много трговаца. Али се молим вашему господству ако узмем то бог даде (бордаде!) да бисте ми више почителски исе дали на со ову и стонску колико би вам се парало како ће бити сигуро кад бисмо дошли с темесући... да бисте ми обећали рич да се могу владат, ако бог да, учинит видићете како ће се настоꙋјат и чинит поса. Молим се вашему приузвишеном господству и припоручуꙋем се да бисте ми милост допустили и ꙋеда би при поша...

2.

Присвѣтлоꙋ; узвишеноꙋ; и приплеменитоꙋ; господи беговом ѣу кнезу и осталим беговом, од Дубровника липо в(еле) д(раго) п(оздрав) госпоски од мене Мамутаге капетана од Љубушкога. А

---

¹⁸ Da bi se imao makar i manji uvid u govor ikavaca ove zone, i to iz vremena kada su naši jekavci dolazili u zapadnu Hercegovinu, navešću nekoliko pisma koja je pisao Mahmut-kapetan iz Ljubuškoga vlastima Dubrovačke Republike. Iako se i u ovim pismima može naići na osobine koje nisu bile svojstvene govoru onoga u čije je ime pismo pisano (recimo, u ovim pismima ima slučajeva i ispuštanja suglasnika *h* – *Mamut*), tu ima dosta fonetskih i morfoloških karakteristika koje su još i danas svojstvene ikavcima ovoga područja (recimo, sažimanje samoglasnika *ao* u radnom glagolskom pridjevu u korist samoglasnika *a*). Pisma su, uglavnom, pisana ćirilicom.

потому, би'џо сам с пашом у Никшићима. Доодише ми кнезови и ра'џе (џ = а) од Гачка и Банана и Рудина и сви остали и говорише ми кроз скале и веле веће нам је доди'џало зло с Новога и Рисна али нам 'џе потребе за главнину и за друго узети аспре. Зато нађите нам ко'џи начин да нам се да'џу аспре од стране дубровачке и да 'џи они узима'џу у име ниови интрада из села ко'џе сигуро за све село и да носе липо на лазаре(т) и прида'џу липо а да не има никад нико отић на другу страну... Зато провиђи ваше узвишено господство и нађите нађин да изађе у брине (!) ваш човик с вашим динаром да се даде зашто ће ово бит велика корист... Зато видите и ако би вам се парало те би ктило ваше узвишено гос(по)ство да се ова ствар ко'џа ће бити веома корисна за ту скалу учини те бисте ктили и 'џа би доша...

3. (period 1692-1698)

Присвитла узвишена и приплеменита господо бегови молим се вашему приплеменитому господству да бисте ми милост допустили да ми дате три милара соли у Стону а наплатиће се ваше господство како се прода'џе у Стону од мо'џе исе... Липо ће се ваше господство наплатит а корист 'џе госпоцка. Господо бегови, 'џа сам би'џо вазда што сам мога на послу су вашег господства а има два мисеча нисам ништо узима...

Бог вас весели'џо и у господству узвиши'џо

Писа 'џа емин Мамутага

(Pisma se čuvaju u Dubrovačkom arhivu, serija ASMM – V), pisana ćirilicom. A evo i dva pisma iz Gabele, pisana su latinicom!

Svietlom G. Sabi od mene od starina priateglia Sulimanage v. d. p.

Primi uasu chgnigu uolihoi cholori uasoi choio se ne pristoi tachoi g. pisati u choioi gouoris da mi niesi fregatizu pochlonio. Spomegnues li se chada na plazi plazahmo s Mustapagom i s Alibegom pach si mi pisao uele chgniga choe su u mene. Pisao mi

si da e chies na Kulu douesti. Ischao si od mene naiprie Useinoua chognia. Posla ti ga i urati ga. Pach mi pises da nagem boglega chognia sto uaglia sa v. g. Istina pises mi da mi da Frano dinare. Ma buduchi ti meni pohlonio od prie fregatu i uele chgniga pisuchi poslie da mi hies fregatu douesti na Kulu, ia se o toga sramuiuhi sa tuoiu ueliku cast niesam tio usimati dinare nego sam ti poslao chognia na cast. Ioste da mi budes uehie zapovidio, uehie bich ti poslao...

Pah mi pises da ti su ucinili saprehu, sa to ia gospodu molih da ti dopuste i puste fregatu, a gospoda meni pisu da ti niesu zaprehe ucinili i da si ti rehao prd gospodom da mi e niesi pohlonio Ia sam poslao gospodi iednu ali duie tue chgnige chaho gie nachi sto e istina a i ne(ke) su u mene ostale a u Frane ih ima stotina aho gie prauo rieti. Ne pristoe se onahe besiede o tahoga gospodara. Niesi ti meni chmet ni sluga nego moi gospar a pises mi u hgnigah da mi si godiste dana chognia ranio i da mi ga ohies poslati. Ia ga useti nehiu ni chognia ni dinara ni nakon godista dana nie pristoino ni ia toga opogouaram ni bi prauo bilo da me nauodes (na vo dovedeš) ier mi e cudo gospode gouorilo uase i nase da me hies na ouo douesti. Pah me suagias Chiemalagom... da ti Frano gouorio od Chemalagine strane tho e godi to gouorio lagao e sa to Chiemalaga se chune ta to istina nie pred suom gospodom da e tako rehao... Cudim ti se sto se sardis. Sardi se na se i na suoi ezih. I pises mi da ti chgnige ne pisem. Ma se ne mose ne pisuhi. Sramota u sramotu uaglia da se ucini a cast us cast Ia ti chriu niesam nista a prie sam se nadao da ge biti sudiste i sunze i miesez i sue montagne priualiti nego tuoia riec na magne doch Uala bogu nit istem chognia ni usdaria ni dinara I ako uaglam da te posluzim Tebi tue couectuo a meni moe A snas da mi si pisao u uechie chgniga Niesam ia Andria Mihih. Dobru razumnihu ule (vele) besieda ne uaglia

Is Gabele na 7 gunia 1639

Evo još jednoga pisma iz Gabele. Pisali su ga Mujaga i Ćemalaga 1681.

...ne znamo jeli uasemu gospostuu na snagne scto smo culi doistine choiu ste ui gospoda s cestitim i prisuietlim zarstuom schelu otuorili i nami se pochlonila za ulafu da na gnu sada osuin na so niscta ne dohodi... Zato uam piscemo i molimo uas da recene turgouze dobauite i gospodi u grad opouidite da im se hacha docie I recene schele po granizam choie su se otuorile da se zatuore jere chtihu sue age chros to gospodi u grad pisati i nascega couicha otolen dignut Pacha mi umolismo dochlen istini glas dochie po chgnizi s uasce strane de ne piscu ni couiecha nascega dizcu jere igiu i ia sc gnimi nicholicho nas aga bosanschomu pasci u Bagnu Luchu do pet do sce(st) dana Acho ta stuar doisto bude chros to chie se tusciti i gouoriti cestitomu begler begi bosanschomu I molimo uas posli da uam chros ouo uogla na nas ne ostane jere se odaune trupi. A sada uas auizauamo scto ie agam murat i da ste suicholizi lipo zdrau... Chiemalaga i Muiaga emini od Gabele i Stona

Na Gabeli na 1681.

Ja ovom prilikom ne želim ulaziti u jezičku analizu ovih pisama. Nadam se da ću uskoro imati mogućnosti da o tome dam jedan veći rad, a sada mi je bila želja da i pismima, koja su stanovnici ove zone – ikavske i jekavske – pisali u XVII vijeku pokažem kontinuitet govornih osobina. Dok je Ljubuški i tada, sasvim razumljivo, bio ikavski, Gabela je i tada imala jekavce Muslimane.

II

Samoglasnici

Glavni sistem ovih sela slaže se u osnovnim svojim karakteristikama sa vokalizmom i konsonantizmom ostalih govora jekavske Hercegovine. To znači: 1. ni govor ovih jekavaca ne zna za pojavu izrazite otvorenosti ili zatvorenosti samoglasničke artikulacije ili, pak, za pomjeranje artikulacione baze kod suglasnika; i 2. ukoliko ima međusobnih zamjena pojedinih glasova, a takvih zamjena ima, supstitucija je uvijek potpuna.

Kod samoglasnika te su zamjene različite.

I Mjesto samoglasnika *a*, kako je to u književnom jeziku, ovdje sretamo:

1. samoglasnik *e* u primjerima: *réste, ùzrësla, prirësli, rébac* (Jas.), *vrëbac, pljëčka, pljëčkë* (Gr.), *réste, uzrëste, rébac, zložësta* (Bać.), *réste, uzrësla, répci, nõces* (Gab.), *obrësla, nõces* (Međ.).

Pojava samoglasnika *e* mjesto standardnog štokavskog *a* u navedenim primjerima može se dvojako tumačiti:

Prvo. Svi navedeni primjeri zabilježeni su u ovom obliku i u govoru jekavaca istočno od Neretve, a i van hercegovačkih granica. To bi, opet, upućivalo na zaključak da su navedeni primjeri u tom obliku ovamo i doneseni. Neki od tih primjera objašnjavaju se uticajem artikulacije susjednih palatalnih suglasnika na artikulaciju samoglasnika zadnjega reda – tj. tu se ogleda međuglasovna asimilacija: *nočas-noćes, zločas(t)-zloćes(t)*. Drugi primjeri, oni sa korjenom *vrab-*, *rast-*, obično se smatraju za “inexplicables”. Istina, 1964. godine dr Pavle Ivić iznio je fonetsko objašnjenje ovih vokalskih devijacija u korjenima: *vrab-vreb* i *rast-rest*.¹⁹ Tu čitamo: “promena *ra > re*

---

¹⁹ P. Ivić, *Promena ra > re u srpskohrvatskim govorima*, Nadbitka z Prac filologicznych, tom XIII cz. 2, Varšava, 1964.

vršena je u dubokoj starini u većini čakavskih i većini zapadnijih štokavskih govora zahvatajući dugo predakcenatsko *a*, a održala se u onim primerima čije paradigme nisu sadržale mnogo oblika koji bi se svojim akcenatskim prilikama protivili procesu”. Po mišljenju autora, prisustvo sonanta *r* uticalo je na izmjenu samoglasnika *a* iz grupe *ra* “u prvom slogu reči” i kada taj slog nije bio akcentovan. Akcenat “isključuje promenu”. Dakle, u pitanju je dosta stari fonetski proces koji se nejednako reflektuje na našem jezičkom području.

Mada mišljenje prof. Ivića unosi nove momente u pitanje postanka ovoga fonetskog fenomena u srpskohrvatskoj fonetici, ne izgleda mi da je i ono skinulo pitanje promjene grupe *ra* u *re* sa dnevnog reda. Možda bi u vezi sa ovom problematikom trebalo ukazati i na jedno načelno pitanje – pitanje žarišta ove fonetske pojave, tj. trebalo bi odrediti, na osnovu pisanih dokumenata, područje gdje se ova pojava začela – da li na čakavskom ili na ikavskoštokavskom području. Ima indicija koje upućuju na njeno štokavsko porijeklo.

Drugo. Ukoliko to nije glasovna osobina donesena iz staroga zavičaja ovih jekavaca, ona je mogla biti primljena ovdje, na ovom tlu, od ikavaca koji najčešće i imaju u navedenim primjerima *e* mj. *a*. Mada ni ovo objašnjenje nije bezrazložno, za mene je prihvatljivija ona prva mogućnost. A evo zbog čega. Iz ovoga pregleda govornih osobina naših jekavaca doći će se do zaključka da oni nisu bili skloni da primaju u svoj govor nešto što nije bilo njihovo iskonsko, što nisu donijeli iz starog zavičaja. Teško je vjerovati da su od ikavaca primili baš ovu fonetsku osobinu.

2. Pored običnijeg *čàrapa* i *čàrape* bilježio sam i *čòrape* (Gr.) i *čòrapi* (Jas).

Mada bi se ovdje moglo pomišljati i na disimilacionu pojavu kojoj su bili izloženi samoglasnici u dva susjedna sloga, ali je više vjerovatno da se tu ogleda izvorni oblik: *çorap* (Škaljić, *Turcizmi*, Sarajevo, 1965, s. v.)

3. Pored prijedloga *sa*: *sa svòjōm ðècōm* (Bać.), *sà pēt sinóvā* (Gr.), *ìdi sà njima* (Jas.), javlja se još i *su*: *sù kīm žívī, sù tijem, sù čīm ćeš* (Gr.), *sù čīm je tō* (Bać.), *sù tīm, sũ sedam* (Gab.), *sũ devet* (Jas.).

Za dvojstvo oblika ovoga prijedloga znaju i jekavski govori istočno od Neretve (v. SDZb., XIV, 36).

4. Prilog *vazda* zna još i za oblik *sa* samoglasnikom *i* na kraju: *vazdi* (Tr., Gab., Međ.). *Vazdi*, zajedno sa *dosti*, nalazimo i u istočnohercegovačkom (v. i objašnjenje koje se tamo daje, SDZb., XIV, 35).

II Mjesto samoglasnika *o* sretamo i:

1. samoglasnik *a* u primjerima: *màtōr, matóri* (Bać.);

2. samoglasnik *e* u: *grèblje* (Gr.), *kōd grēblja, nè mere, nè mereš* (Jas.), *grèblje* (Međ.), *iz greblja* (Pol.), *nè mere* (Bać.), *òdešū* (Gab.);

3. samoglasnik *u* u nekim glasovnim skupinama, i to:

ol > *ul*: *kàtulīci* (Gr., Međ., Dob., Jas., Gab.);

or > *ur*: *pròfesūr, dōktur* (u svim mjestima);

on > *un*: *plàfūn, milijūn, vāgūn* (Jas.), *vagūni* (Gab.), *mili-júnā* (Bać);

on > *un*: *únde* (Jas.), *únde, ùndāna* (Gab.), *unomádne* (Međ.);

ov > *uv*: *kùvërta* (Bać.), *u kùvèrti* (Gab.), *kùvërte* (Jas.), *u kùfèrti* (Gr.);

om > *um*: *krùmpīr* (Gr., Jas.), prema tome i *kùmpīr* (Gab., Gr., Međ.); tako i: *mùmentāno* (Gr.);

od > *ud*: *túder* (Bać.), *sa túderom* (Gr.).

U vezi sa navedenim primjerima mogu se dati ova objašnjenja:
a) Primjeri pod II/1 zabilježeni su samo u Baćevićima.

Moguće je da se i ovdje supstitucija samoglasnika *o* samoglasnikom *a* prvo izvršila u neakcentovanim slogovima: *motóra-*

matóra, motóri-matóri i da se docnije samoglasnik *a* uopštio i u obliku nominativa i akuzativa – *mâtôr*. Dakle, u pitanju je dosta ograničena disimilaciona pojava.

b) Primjeri pod II/2 različitog su porijekla. Ukoliko se u *greblje* ogleda govorna osobina donesena sa druge strane Neretve, u pitanju je starije stanje (SDZb., XIV, 37). Na takav oblik ove imenice još i danas nailazimo u krajevima odakle su ovi jekavci ovamo došli. Ali, ovo ne mora biti i jedino objašnjenje. Evo zašto. Primjeri su zabilježeni od Muslimana, od pravoslavaca nisam zabilježio ni jedanput ovu imenicu sa samoglasnikom *e* u osnovnom slogu, a poznato je da Muslimani Hercegovine – i jekavske i ikavske – imaju za ovaj pojam u svojoj leksici riječ orijentalnog porijekla: *hàrem* (v. Škaljić, s. v.) i taj termin se uvijek upotrebljava kada je riječ o mjestu gdje Muslimani sahranjuju svoje mrtve. Ovaj momenat upućuje na zaključak da je imenica *greblje* preuzeta u tom obliku i da živi kao lokalitet određenog značaja. Da ta imenica nije preuzeta iz govora Muslimana ovoga područja – Ljubuškog (Gracka) i Čapljine (Jasenica) govori i sonant *lj* – *greblje*. Muslimani ovih varošica imaju, to je već rečeno, *j* mj. *lj* u svom govoru.

Za oblik *mere* v. SDZb., XIV, 37. U *odešu*, jednom zabilježeno u Gabeli, vjerovatno imamo analoško uopštavanje samoglasnika *e*, prema: *ti ode, on ode i oni odeše*, a poslije disimilacijom: *odešu*.

c) Primjeri pod II/3 sreću se i u istočnohercegovačkom (SDZb., XIV, 38-39). Istina, ta je pojava izrazito česta u govoru ikavaca ove zone. S obzirom na to da su u pitanju riječi stranog porijekla, i to one koje su primane u naš leksički fond u posljednjih stotinu godina, najvjerovatnije je da su i ovamo došle u već deformisanom obliku – neposredno ili posredno, preko ikavaca.

III Mjesto samoglasnika *u* javlja se i:

1. samoglasnik *o*: *kokùruza* (Jas.), *kokùruz*^s (Gab.), *Ròmūn-skā* (Bač.), *kokùljica* (Gr.), *vëljo* (Gr., Med., Dob.);

2. Samoglasnik *i*: *bìdē*, *bìdi* (Jas.), *bìdi* (Bać.);

3. Samoglasnik *e*: *đetùrumu* (Gab.).

U primjerima pod III/1, osim glagolskog oblika *veljo*, u pitanju su riječi stranoga porijekla. Za *kukuruz* Budmani (RJA s. v.) kaže da se ne može znati da li je ta riječ preuzeta iz turskoga: *qoqoros*. Škaljić ne navodi u svojim *Turcizmima* i ovu riječ, iako je, upravo kao turcizam, navode neki drugi leksikografi: Miklošič (*Etymolog. Wörterbuch*, Wien, 1886), Preobraženski (*Etymological Dictionary of the Russian Language*, New York, 1951). Istina, Preobraženski kaže da porijeklo ove imenice nije objašnjeno. Ukoliko se u našim primjerima ne ogleda disimilaciona pojava u dva susjedna sloga, riječ je mogla biti i primljena u tom obliku. Isti slučaj imamo i kod *kukuljica/kokuljica*. Riječ je romanskog porijekla (Budmani za osnovnu riječ *kukulja* kaže: Od srlat. *cucula* (lat. *cuculus*), tal. *cocola*) – mogla je biti primljena iz talijanskog, a glasovna grupa *ol* u riječima romanskog porijekla, vidjeli smo, javlja se i kao: *ul*. Za ove riječi, kao i za *veljo* isp. SDZb., XIV, 36-40. U glagolskim oblicima *bidi*, *bide* imamo uopštavanje samoglasnika *i* iz drugih oblika ovoga glagola. Pojava samoglasnika *e* u tuđici *đeturum* (III/3) mjesto običnijeg i češćeg *u*: *đaturum* nije fonetskog porijekla, mada bi se i tu moglo pomišljati na disimilaciju, odnosno na uopštavanje samoglasnika *e* prema semantički srodnoj riječi *đed-đet*. Riječ je preuzeta iz turskog jezika, a tamo glasi: *götürum* (Škaljić, op. cit.) i najvjerovatnije je da je tursko *ö* primljeno kao *e*, iako je češći slučaj da se ta fonema turskog jezika primala kao samoglasnik *u*: *lökün-lucum*, *dönüm-dunum* (Škaljić, op. cit., 38).

IV Mjesto samoglasnika *i* bilježio sam:

1. Samoglasnik *e*: *beciklo* (Gr.), *regeménta* (Jas.), *frěško* (Gab.);

U pitanju su riječi stranog porijekla. U tom obliku ih sretamo i u drugim jekavskim govorima Hercegovine (SDZb., XIV, 40).

Kao i u istočnohercegovačkom, a tako je i u centralnoj Hercegovini, i ovdje prilog *prije* najčešće ima na kraju samoglasnik *a*: *prija* (v. SDZb., XIV, 39).

Sažimanje samoglasnika

Već je rečeno da govor ovih jekavaca odvaja od govora ikavaca zapadne Hercegovine, pored ostalih osobina, i sažimanje samoglasnika *ao* u obliku m. r. jednine radnog glagolskog pridjeva. Ovdje je redovno sažimanje u korist samoglasnika *o*: *čitō*, *pīsō*, *išō*, *rēkō*, *glēdō*, i samo tako. Tu je i: *kōtō*, *dāvō*, *órō*.

Jednom sam zabilježio u Dobriču *đāvā*. Najvjerovatnije je tu u pitanju leksička posuđenica, inače i tu imamo sažimanje kao i u jekavskoj Hercegovini.

U pismima Mahmut-kapetana, vidjeli smo, imamo sažimanje u korist samoglasnika *a*: *poša*, *doša*, *reka*, *uzima*, tako i *posa* (ASMM, 1984, V/29, B/40), ali je tu: *bijo*, *veselijo*, *uzvišijo*. Danas se i u tim oblicima može čuti *a*: *bija*, *vidija*, čak i *čuja*.

Na jednom nadgrobnom spomeniku iz Čitluka, zapadna Hercegovina, iz prve polovine XV vijeka, imamo *Pavao*. I spomenici sa jekavskog područja iz toga perioda znaju za nesažete ove samoglasnike: *Pavao*, *legao*, ali se već u to vrijeme javlja i sažeto *ao* u *o*: *a mnogo li sam ležo* (okolina Bileće, XV vijek).

Ovi podaci upućuju na zaključak da su naši jekavci donijeli u svom govoru izvršeno sažimanje u ovim samoglasničkim skupinama, i to u korist samoglasnika *o*, i da ih ni tu glasovni proces svojstven ikavcima ove zone nije mogao zahvatiti. Da je u štokavskim govorima ovaj glasovni proces išao preko vokalizacije sonanta *l*: *čital-čitao-čito*, to je jasno. Pitanje je da li je i ikavska govorna zona znala za vokalizaciju sonanta *l*. Prof. Belić u *Dijalektološkoj karti* (str. 55) za oblike: *iša*, *otiša*, *reka* i sl. kaže da ih on tu ne bi vezivao za slične pojave u nekim štokavskim govorima (u nekim govorima Crne Gore i u govorima istočne

Srbije), nego takvo sažimanje u ikavskom govoru Ljubuškoga smatra karakteristikom čakavskih govora. Proces je išao ovako: *dal-dā, videl-vidē*; znači *l* se gubilo, a prethodni slog se duljio. Prema *mogā < mogbl* javilo se i kratko *a*. Tako smo imali odnos *ā : la, lo* i *ǎ : la, lo*. Uopštavanjem ovih nastavaka, upravo nastavka *a* za m. r. prema *la* i *lo* za ž. i sr. rod dobijeno je i: *bia-bija* (: *bila, bilo*), *vidia-vidija* (: *vidila, vidilo*) kao i *čuja* i sl.

U svojim univerzitetskim predavanjima (*Fonetika*, Beograd, 1960, 80) prof. Belić kaže da je nastavak *a* u obliku m. r. radnog glagolskog pridjeva jednoga porijekla u štokavskim, a drugoga porijekla u čakavskim govorima. U štokavskim govorima sažimanju je prethodila vokalizacija sonanta *l*: *došbl-došao-došā*; u čakavskim govorima *l* se gubi, a prethodni slog se dulji: *vidī, bī, kupī, prodā* i sl.

Nadgrobni spomenici, a i pisma sa ovoga tla upućuju na zaključak da su ikavski govori zapadne Hercegovine imali vokalizaciju sonanta *l* i da je tek zatim uslijedilo sažimanje, ovdje u korist samoglasnika *a*. Drugo je pitanje da li su ovdje čakavski govori imali kakvog uticaja na sažimanje. Najvjerojatnije je da jesu.

Refleksi *ě*

Iz onoga što nam je poznato o porijeklu stanovništva ovih sela treba očekivati u refleksima *ě* ukrštanje dvosložnih zamjena, kakve nalazimo u istočnohercegovačkom govornom tipu, i jednosložnih refleksa koji karakterišu centralnohercegovačku govornu zonu. Materijal kojim ja raspolazem upravo i potvrđuje ovakve pretpostavke. Pored dvosložnog *ije* sa klasičnim, to će reći vukovskim kvantitetom drugoga sloga, postoje i drugačiji refleksi: *ijē, iē, jē*. To će pokazati primjeri koji slijede:

I *ě* daje *ije*:

1) Sa vukovskim kvantitetom drugoga sloga:

a) *ijè: cijèna, u cvijètu, dijèlit (Gab.), vrijeme, uvrijèdila si, dijète, iscijèdila (Gr.), mlijèko, dijète (Bać.), sijèrak, vrijèsak, osijèci, za vrijeme (Međ.);*

b) *ije: liješnjāk, svjjet, vjècniĳ, dvije, prije (Gr.), prije, brjèg^k, snjèk, ljepo, bjel, tjèсно, dvije, sjeno, crjèvo, sjenom (Jas.), dvije (Gab., Međ.), svjjet, brjèg (Dobr.).*

2) Sa dugim drugim slogom dvosložnog refleksa:

a) *ijè: mlijèka, s mlijèkom, ne vrijèdi, obijèlila (Bać.), prijè-
de, na svijètu, cijèniĳo, u rijècima, vrijeme, u vijèku, porijèklom,
na mlijèku (Gab.), nijèsmo, nijèsam, nijèsu, izdijèlila, mijèšali se
(Gr.), vrijeme, izdijèlilo se, pobijèlili, da se bijèlè, riješi, mlijèko,
zapovijèdi, sijèlo, sijècemo, u pijèsku, gnijèzdo (Međ.), presijècat,
mlijèka (Dobr.), po srijèdi, na sijèlo, podijèlili, promijèno,
nalijèvat, odijèliĳo, lijèkove, lijèpu sòbu, dijète, lijècine, sijèla,
cijèla, porijèklom, kljèšta, vrijèdan, vrijèsak, prijèsan (Gr.),
lijèpo, ugrijèšit, na pijèsku, na snjègu, grijèšit, cijèlo, odrijèšit,
sijèna, pijèvac, do srijède, nadijèvalo se, nadijèvajū (Jas.),
pijèvca, pijèska, bijèla (Slip.), sijèlo, sijèci (Raštani);*

b) *ijè: vrijèda, tjèlo, cìjèpā, dījèzva (Gr.), vjèka, sjèvā, snjèk,
brjèk, sljèpō òko, svjètnjāk, sljèpī mš (Jas.), ljèvō, Drjèva,
mjèšā, cìjèlō (Gab.), ljèn, ljèp (Bać.), sjèno, ljèvā (Međ.).*

3) U neaccentovanim slogovima mjesto *ě* imamo:

a) *ije: pòmiješāno, ùmrijet, ùvijek, ù nesvijes, nā sijeno,
ùvrijèdi ga (Gr.), mālöprije, òtprije, òbadvije (Gab.), pròstrijet,
pòmiješāno (Međ.), òbadvije, razùmijem (Dobr.);*

b) *ijè: òdnijèli, nè donijèla (Bać.), ùlijèvā se, ùvijèk, pòd
snijègom, òd obijèsti (Gab.), pòprijèko (Gr.), nālijèvā (Međ.);*

c) *ijè: ùvijèk (Dobr.).*

II Dugo *ě* daje *ie*:

a) *iè: diète (Bać.), diète, mlièko, cièna, lièkōvā, rièci, zvièzda
(Gr.), mlièko, klièšta (Jas.);*

b) *iê*: *liêvû* (Gr.), *liêpo*, *sniêk* (Međ.), *sniêk*, *liêčī* (Dobr.).

III Dugo *ě* daje: *je*:

a) *je*: *mljêko* (Bać.), *rjêka*, *vriême*, *bjêlo*, *za vriême* (Gab.), *bjêli brkovi* (Međ.), *điête*, *ljêcilo*, *podjêlili*, *za vriême* (Dobr.);

b) *îê*: *brîêk*, *rîêč*, *slîêpo*, *svîet*, *bîêlī lûk* (Gab.), *đîêlī se* (Gr.), *lîêvā*, *bîêlō*, *lîêlo* (Jas.), *mîenjā* (Međ.), *sîêno* (Dobr.).

IV Dugo *ě* daje: *je*:

a) *je*: *rjêka* (Gab.), *pjêvac* (Gr.), *djête* (Međ.);

b) *jê*: *l-jêpo* (Gab.).

V Dugo *ě* daje: *ē*: *upòtrēbī* (Gab.).

VI Dugo *ě* daje: *i*:

a) *í*: *promínila* (Gab.);

b) *î*: *dvî gòdine* (Jas.), *dvî kûce* (Dobr.);

c) *ī*: *ne razùmīm* (Gr.), *ùmričeš*, *ne razùmīm* (Jas.), *razùmīš*, *razùmīm*, *òdnīla*, *māloprīn* (Međ.), *razùmīm*, *nē smīm*, *razùmīš* (Dobr.).

Refleksi *ě* u današnjim kratkim slogovima su ovakvi:

1) *ě* daje: *je*: *mjesécī*, *bjèžē*, *pjèškē*, *bjèži*, *ùspjelo je*, *djètelina*, *bjèžite*, *smjèsti se*, *bjèžalo se*, *pòbjèže*, *vjèrē mi*, *nē vjeruj mu* (Gab.), *sjèdi*, *čòvjeka*, *djèvojka*, *djèvojki*, *čòvjeku*, *vjèrujū*, *nē vjerujēmo*, *pràndjed*, *ùvjenčō se*, *pòbjegli*, *dvjèsta*, *mjèsto*, *òbjesī*, *mjèsta*, *òbjesio*, *nèvjestu*, *zbjègovi*, *bjèžō*, *pròsvjeti*, *djèvojkiē*, *pòbjegō*, *prēmjèštā se*, *pjèсме*, *svjèdok*, *sjèdēc*, *dvjèsta*, *mjesécī*, *djètetu*, *djèca*, *djècu*, *djèvojkam* (Gr.), *djèdovi*, *prēmještāj*, *mèvdjed* (!), *òsječak*, *sjèkirōm*, *òsječām*, *mjèšēc*, *svjètlo*, *djèvojku*, *starjèšina*, *pjèšáci*, *pjèšna*, *vjenčánje*, *vjenčajū se*, *tjème*, *zvjezdac*, *kōnj*, *izbjegávat*, *námjerili se*, *bjèlūv*, *pósjednīk*, *cjèpalo*, *cjèdālka*, *pobjèšnjelo* (Jas.), *vjètar*, *mjèsto*, *òbje*, *tjème*, *námjèrnīk*, *obješenjāk*, *mjèšeca*, *namjèšcō se*, *vjètra*, *sjèdi*, *vjèrujēm*, *vjèru*, *nèvjesta* (Bać.), *òbjesila se*, *ubjèđiva*, *mjèstimično*, *trī mjèšeca* (Međ.);

2) *ě* daje *e* sa jotovanim prethodnim suglasnikom:

a) (*h*)*ljěba*, (*h*)*ljěbom*, *ljepòta*, *ljěšvī*, *ljěpšī*, *ljěto*, *ùljegla*;

b) *njědra*, *njěžan*, *njěgujū*. To su oblici koji su svojstveni svim jekavcima Hercegovine.

Potvrde za jotovanje drugih suglasnika su ove:

a) *tě* > *će*: *iščerat*, *ščěla*, *pòcerāj*, *pòcerala sam*, *ùceraše ga* (Bać.), *ščěli*, *iščerat*, *ščěli su*, *òcerali su*, *ně šćela*, *ně učerā*, *dòcerat*, *prècerat* (Gr.), *òcerām*, *dòcerām*, *òcerat*, *prècerat*, *ně šćela*, *prìcerō* (Jas.), *ščěla*, *dòcerat*, *ščěo*, *dòcerali*, *pòcerāj*, *prècerā ti* (Gab.), *ščěli*, *Šćèpini*, *ščěo*, *iščerali*, *Šćèpo*, *dòcerat* (Međ.), *òcerō*, *ně šćela*, *ščěo* (Dobr.);

b) *dě* > *đe*: *únde*, *ðeca*, *něđe*, *ðě*, *nìđe*, *ðecē*, *sidet*, *ìđe* (*ako ga ìđe vīdīm*), *òđe*, *ðevōjka*, *ðevēr*, *nèđelja*, *ponèđeljak*, *posidēt*, *đetelina* (Jas.), *ðeca*, *ðègod*, *ðě si*, *òđekāra*, *ðeci*, *óvđe*, *đètinjiti*, *òđe*, *únde*, *ðecē*, *něđe*, *nèđelja* (Gab.), *ðě*, *ìđe* (*jěda ji ìđe*), *ðeca*, *ðevōjke*, *ðèd*, *ðède*, *nìđe*, *svàđe*, *òđe*, *vóđe*, *pođèkojā*, *ðevēr*, *nèđelja*, *đetelina*, *ò ðeci*, *š ðecōm*, *ðeci* (Bać.), *ðèd*, *něđe*, *ðě je*, *vīđela*, *vóđe*, *nìđe*, *óvđe*, *únde*, *mèđed*, *òđekār*, *òđe*, *ðeverbaša*, *ðevēr*, *ðevōjka*, *ðě*, *ðevōjki*, *kùđelja*, *đetelina*, *ðeci*, *ðèco*, *óvđen* (Gr.), *ðě*, *òđe*, *něđe*, *ðevōjka*, *òđek*, *nìđe*, *po ðèkū*, *sidet*, *vóđe*, *ðeca*, *núnđe*, *evòđek*, *nèđelja* (Međ.), *óvđe*, *òđe*, *ðevōjka*, *nèđelja*, *đètinjī* (Dobr.);

c) *sě* > *še*: *òsetī*, *sètiti se*, *úsek*, *sěvēr*, *sedòka*, *sědi*, *nà sednicu*, *pa i pòše* (poslije), *présedník* (Gab.), *sědi*, *sěs*, *sědnica*, *pošèdila je*, *sěkavica*, *sěvēr*, *présedník*, *sedòci*, *sedòčijo je*, *sèdīm*, *présedníka*, *sědū*, *sěde*, *òsecāj*, *sèdně*, *sědi*, *sěme*, *sětva*, *sěkavica* (Gr.), *ò severa*, *šekavica*, *sénka*, *sědnica*, *sénica*, *sékirica*, *présedník*, *Šèkose*, *ù Šekosama* (Jas.), *sědi*, *sědnica*, *présedník*, *sèdila je*, *sěo*, *sedòčili su*, *sěkavici*, *sěme* (Bać.), *sědnica*, *sěme*, *sědi*, *sèdijo pa i svetlo* (Međ.), *sědi*, *sědnica*, *šeròmašni*, *šeromášтво* (Dobr.);

d) *ze* > *že*: *izelica*, *izes*, *izeo* (Bać.), *izes*, *izelica* (Jas.), *izelice*, *izela* (Gr.), *izelo se*, *izelica* (Međ.), *izeli*, *izelici* (Dobr.), *izede* (Raštani);

d) *čě* > *će*: *ćepalo* (Bać., Gab., Gr., Jas.), *iščěpāj* (Gr.), *òćědīto* (Međ.);

e) usneni suglasnici + *je*: *bljěžat* (Jas.), *òblje*, *obljěma* (Bać.), *òblje* (Gr.), *bljěžō*, *bljěžē* (Međ.).

Iza sonanta *r* bilježio sam i *je*: *gôrje*, *izgòrjelo*, *òstarjelo se* (Jas.), *òstarjela sam* (Gr.), *starjěšina* (Gr., Bać., Međ.). Nije mali broj ni potvrda sa neizmijenjenim ovim suglasnicima ispred *je* od *ě*. Istina, one su uglavnom iz Gracke:

a) *tje*: *tjěme*, *tjěšnjī*, *tjeskòba*, *tjěska*, *Stjěpān*, *Stjěpānov grād* (Gr.);

b) *dje*: *djěvōjka*, *djěvōjki*, *òvdje*, *djěca*, *pràndjed*, *djěvōjkē*, *djěci*, *djětetu*, *djěvōjkōm*, *djěcē*, *djědovi*, *měvdjed*, *djěvōjku*, *djětelina* (Gr.), *djětelina* (Jas., Gab.);

c) *sje*: *sjědi*, *sjědēc*, *òsječak*, *sjěkirōm*, *sjěcām se*, *ne òsječām*, *pòsjednīk*, *pòsjet* (Gr.), *u òsjeku* (Jas.), *sjěcāte se*, *ù posjetu* (Međ.), *sjědi*, *sjěcāš li se* (Dobr.);

d) *zje*: *izjelica* (Gr.);

e) *cje*: *cjěpalo*, *cjědālka* (Gr.).

Iza usnenih suglasnika kod svih ovih jekavaca najčešće imamo neizmijenjeno stanje:

pjěsma, *pjěvat*, *trpjēt*, *zàpjevō*, *òpjevō*, *bjěžat*, *pòbježe*, *pòbjegli su*, *bjegúnac*, *mjěsto*, *izmjeri*, *smjěli*, *smjěstili se*, *vjěra*, *vjěrovō*, *vjěrujēm* – u svim mjestima.

Mjesto *ě* u kratkim slogovima imamo *i* u primjerima:

zvizdan, *živit*, *vīdit*, *òstarili su* (Jas.), *živit*, *vòlit*, *òstarili smo* (Bać.), *živili smo*, *živit*, *vīdili smo*, *slīpimiš* (Gr.), *dīca*, *něvista*, *zvizdan*, *něvisti*, *razūmila*, *vidili smo*, *vòlila*, *obòlila*, *živili su*, *zalětīla se*, *razūmila* (Gab.), *gōri*, *dòli*, *svīdila mu se*, *òstarili*, *preživit*, *ozelěnilo je*, *vòlila bi* (Međ.), *pripòvidit*, *ūmila je i tō*, *njě se ūmilo živit*, *zvizdan*, *dòtirāj óđe* (Dobr.), *dòli*, *gōri*.

U zamjeničko-pridjevskoj promjeni javljaju se dvojaki nastavci – starih mekih i starih tvrdih osnova. Brojni odnos tih nastavaka je ovakav:

a) Nastavci starih mekih osnova:

stârîh, ù našîh, òd našîh, ù ovî ljúdí, ò tîh ljúdí, muslimânskî kûcâ, nĵîhovî kûcâ (Dobr.), od stârîh, za nĵegovîh, ù njihovîm kûcama (Gr.), našîm, ù ovîm hŕbinama, s mâlîm trâktorom, s vâšîm âvutom, ù tîm vînogŕadima, kòd nĵijovî kûcâ, brèz velikî pâŕâ (Bać.), s mòĵîm òcem, sù tîm, u tòplîm lĵjama, s mâlîm đetetom, ù tîm sèpetima, dòbrîm đácima (Gab.), òvîm nâšîm pútem, s òvîm jâjima, ù ovîm kûcama, s ònîm òhmâdima, s pòdveleškîm óvcama, ù našîm knĵigama, stârîm ljúdimá, òvîm nâšîm kûcama (Jas.), s òvîm bônĵkom, nĵîhovîm kûcama (Međ.);

b) Nastavci starih tvrdih osnova:

za vînovije súdâ, òt krâvâ Džònlaginije, òĵijû mi mòĵije, iza svòĵije vrátâ, đè ćeš s òvijem, ò tijĵ brâtîcâ, néma jâdnijĵg^k lĵĵba, eno ga ù našije, o svòĵije jâdâ (Bać.), zâ našijem kûcama, ù ovijem nĵivama, tòvârnije kónjâ, òvije mòĵije sîñovâ, nĵ su ĉijem, sù tijem, tĵĵ kòljĵnâ, svòĵijĵ ròditĵljâ, s òvijem, òd ovije stârije, žĵvijem, iz ovijĵ rázlògâ, pò tijem sĵelima (Gr.), žĵvije vódâ, òvije kâtulĵkâ, zâ tijem bŕdima, za svĵje, ònijĵ pâŕâ, od nĵĵzinije ròđâkâ, sâsvijem, nâšije, lĵĵĵijem rijĵĵcima (Jas.), sâmijeh avijónâ, stârije ljúdí, prâvoslâvnije, iznâd drugije (Međ.), ù našijem, s òvijem, lĵĵĵije pâŕâ (Dobr.).

Sekundarna vrijednost *ĵ* zabilježena je u ovim primjerima: *pròstijĵerka (Gr.), kumpijĵerĵšte (Jas.), šeròmašni, šeròmašna (Dobr.),* a i u govoru ovih jekavaca je *dĵĵetelina/đĵĵetelina (v. SDZb., XIV, 61).*

Materijal vezan za refleksu *ĵ* upućuje na sljedeće zaključke:

1. I pored dugogodišnjeg života na ikavskoj teritoriji, i među ikavcima, stanovnici ovih sela su sačuvali govorno obilježje svojih predaka – ostali su dosljedni jekavci. Broj primjera u kojima imamo samoglasnik *i* mjesto *ě* nije velik, a i oni primjeri koji su ovdje navedeni govore da ikavski oblici teško potiskuju izvorni izgovor.

Među navedenim primjerima sa *i* mj. *ě* razlikujemo tzv. morfološke ikavizme i prave ikavizme. U prvu grupu idu primjeri tipa: *živit, volit, ostarili su, obolila* i sl. Na ovakve primjere nailazimo i u drugim jekavskim govorima, i oni ne moraju biti, a obično i nisu, posljedica ikavskog uticaja (v. SDZb., XIV, 59). U drugu grupu išli bi primjeri kao: *slipimiš, zvizdan, dica, nevista, gori(ka), doli(ka)* i sl. U vezi sa ovim posljednjim primjerima postavlja se pitanje da li su i oni doneseni iz staroga zavičaja ili su preuzeti tu, od susjeda ikavaca. S obzirom na to da većina ovih jekavaca vodi porijeklo iz centralne Hercegovine, naročito oni iz Mostarskog blata, najvjerovatnije je da su oni takav izgovor u navedenim primjerima donijeli iz staroga zavičaja. Ne treba zaboraviti da i u govoru Muslimana centralnohercegovačkog govornog područja još i danas te riječi mogu da se jave sa ikavskim refleksom (isp. *Govor sela Bune*, Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku, 1957). Teško je vjerovati da bi izvorni izgovor u riječima sa tako velikom frekvencijom ustuknuo pred drugim izgovorom koji je stran stanovnicima ovih jekavskih oaza. Da je to tako potvrđuje nam i isključivo jekavski izgovor drugih riječi sa velikom čestotom upotrebe: *đe, đevojka, đed, neđelja* i sl.

Isključivo jekavski izgovor u posljednjim ovdje navedenim primjerima nalazimo i u centralnohercegovačkom. Sve to, opet, govori da ikavizmi na koje nailazimo u govoru ovih zapadnohercegovačkih jekavaca najčešće nisu primljeni tu, na tom tlu, nego su doneseni iz oblasti koja se nalazi sa druge strane rijeke Neretve. Drugo je pitanje otkuda takav refleks *ě* u govoru centralnohercegovačkih jekavaca (o tome v. JF, XXV, 314).

2. Današnji refleksi *ě*, sa svojim kvalitativnim i kvantitativnim specifičnostima, dobrim dijelom govore i o porijeklu naših jekavaca, a i vremenu njihova doseljavanja u ove krajeve. Dvosložni refleksi sa Vukovim kvantitativnim odlikama najčešće su bilježeni u muslimanskim selima ovoga područja – Gracka i Jasenica. Dvosložni refleksi sa izrazitom dužinom na drugom slogu javljaju se podjednako u svim ovim mjestima, ali tu, isto tako, nailazimo i na tipične centralnohercegovačke reflekse *ě*. Sve to govori da ovi jekavci još čuvaju onakvo stanje kakvo su donijeli iz matičnog područja. Ovo još bolje potvrđuju primjeri sa neizvršenim jotovanjem.

3. Poznato je da jotovanje suglasnika *t* i *d*, *s*, *z* i *c* daje poseban pečat hercegovačkom jekavizmu. Zna se da je Vuk, u drugom periodu svoga rada, upotrebljavao primjere tipa *đevojka* i *ćerati* i u svojoj pisanoj riječi. Konstriktivi *s* i *z* i afrikata *c* ni tada nisu našli svoje mjesto, u izmijenjenom obliku, tj. kao *ś*, *ź*, i *ć*, u Vukovoj pisanoj riječi (isp. JF, XXV, 201-209). Praveći jedno poređenje između fonetike Vukove pisane riječi i fonetike hercegovačkih govora ja sam pretpostavio da ni Vukovi preci nisu znali za sva hercegovačka jotovanja, da iz starog zavičaja ni oni nisu ponijeli izmijenjene sve suglasnike za čiju promjenu znaju današnji govori jekavske Hercegovine (op. cit., 203). Materijal koji nam pružaju ova jekavska sela išao bi u prilog tog pretpostavci.

Sasvim je razumljivo što se artikulacija likvida *l* i *n* prva stopila sa artikulacijom palatalnog sonanta *j* iz *je* < ř. Otuda u svim jekavskim govorima danas imamo izvršeno jotovanje ovih suglasnika u grupama *lě* i *ně*, to čak i u onim govorima koji su se dosta rano izdvojili iz jekavske cjeline i nastavili samostalan život. Takvi su, recimo, dubrovački govor i govor ličkih jekavaca. M. Rešetar konstatuje kod Marina Držića, XVI v. kao obične ne samo primjere tipa *tjerati* i *djeca*, kako je i u savremenom dubrovačkom govoru, nego i *l-jepota*, *mn-jeće*, a kao vrlo rijetki

navode se primjeri tipa *nješto* i *ulj'ezla* (Rad, 248, 159-160). To znači: 1. da je tek u XVI vijeku jednosložni refleks *ě* dobio čist sonant *j* u *je*; 2. da su tek tada stvoreni fonetski uslovi za izmjenu ovih glasovnih skupina, za jotovanje i 3. da su i ovdje prvi bili na udaru sonanti. Zna se da je u dubrovačkom govoru proces ovoga jotovanja i završen na ovim glasovnim grupama *lě* i *ně*. Hercegovački govori, međutim, u realizaciji ove glasovne promjene krenuli su znatno dalje, iako ni oni nisu svi išli podjednako daleko (v. SDZb., XIV, 61-68). Jekavske oaze, o čijem je govoru ovdje riječ, ne daju jedinstvenu sliku kada je u pitanju ova glasovna pojava. I tu Gracka pokazuje više arhaizama, što je i razumljivo. U ovom selu, to je već pokazano, nailazimo i na slučajeve gdje se još čuva neizmijenjeno stanje u grupama *tě*, *dě*, *sě*, *zě* i *cě*, a zajedno sa jekavcima ovog sela i drugi jekavci zapadnohercegovačke zone imaju skoro očuvano starije stanje u primjerima tipa: *pjesma*, *bječve*, *mjera*, *vjera*. Postavlja se pitanje – otkuda ova nedosljednost u govoru Gracke; zašto i tu nemamo redovno *đevojka*, *ćerati*, *śes(ti)* i sl.

Odgovor na ovo pitanje može biti trojak, i to:

a) Oni su takvo stanje donijeli iz staroga zavičaja i zadržali ga do naših dana. Znači, oni su napustili jekavsku Hercegovinu prije nego se novo jotovanje potpuno završilo, a napuštanjem jekavske teritorije u njihovu govoru su prestali da djeluju fonetski zakoni koji su tamo bili na snazi.

b) Već je rečeno da stanovnici ovoga sela nisu svi došli u isto vrijeme, i ne svi iz istih krajeva jekavske Hercegovine. Moguće je da su oni koji su najranije ovamo došli donijeli u svom izgovoru jotovane samo sonante *l* i *n*, a da su kasnije pridošlice nosile u svom izgovoru jotovane i druge suglasnike *t*, *d*, *s*, *z* i *c*. Tako su tu došli u neposredni kontakt predstavnici različitih izgovora. Pošto ni jedna od ovih grupa nije uspjela da nametne svoj izgovor drugoj grupi, sačuvano je starije stanje – naporedo se javljaju i jedni i drugi oblici.

c) Moguće je pretpostaviti da su oblici sa neizvršenim jotovanjem u govoru ovih jekavaca sekundarnog porijekla, uneseni u njihov govor sa strane – iz govora bosanskih jekavaca sa kojima oni dosta vremena provode na “planinama” (Visočici i Bjelašnici).

Za mene je, da to odmah istaknem, najprihvatljivija prva ovdje navedena mogućnost. A evo zašto. Od bosanskih jekavaca oni nisu primili nijednu drugu govornu osobinu. U njihovu govoru nema ni traga šćakavizmima (up. riječi jedne žene iz Gracke: *mî tòmē kâžemo sirište*, a u planini *kâžū sirišće*), nema ni neprenesene akcentuacije – a to su osobine na koje se još uvijek nailazi u govoru tih bosanskih jekavaca. Osim toga, isto toliko koliko i Gračani na tim planinama žive i Podvelešci, a i Jaseničani, pa ipak u njihovu govoru nema ovoliko potvrda za neizvršeno jotovanje u primjerima tipa *djevojka* i *sjekira*. Da je u pitanju strani uticaj, bez sumnje, njegovih tragova bi bilo i u govoru Podveležja. A tamo ne nailazimo na ovu fonetsku osobinu.

Izneseni materijal iz Gracke, isto tako, govori da su stanovnici ovoga sela najranije napustili jekavsko matično tlo i tako prestali da u evolutivnom razvitku slijede hod jekavskih hercegovačkih govora koji se nalaze sa druge strane rijeke Neretve.

Zašto je među potvrdama za novije jotovanje najmanje primjera u kojima su usneni suglasnici pretrpjeli ovu glasovnu promjenu mislim da se odgovor može naći u mom radu o odnosu fonetike Vukove pisane riječi i fonetike govora jekavske Hercegovine (JF, XXV, str. 206 i napomena 108). U prilog shvatanju da su ovi jekavci donijeli iz starog zavičaja nedovršeno novo jotovanje govori i materijal koji nam pružaju pisma Hercegovaca iz ranijih vjekova, upravo iz vremena kada su naši jekavci napuštali matično područje. U radu o istočnohercegovačkom govoru (SDZb., XIV) ja sam naveo nekoliko primjera sa neizvršenim jotovanjem iz pisama Popovaca, pisma su s kraja XVII vijeka. Sada sam u mogućnosti da tim primjerima pridodam još neke.

d) U dubrovačkom arhivu, serija ASMM 1984 A, B, C, nalazimo dosta pisama koja su pisali Hercegovci, raznih vjeroispovijesti, Dubrovačkoj republici. U tim pismima, a ona su iz XVII i XVIII vijeka, nalazimo ovakvo stanje:

1562. (H. Novi): *ovdie, Stiepo, Stiepu, gdie; razumieh, ovdie;*

1593. (H. Novi): *vidieti;*

1619. (H. Novi): *razumiesmo;*

1620. (H. Novi): *u neđelu, đe ie;*

1622. (H. Novi): *nedieglu, uighiechiete, htiene*
(up. doghie – dode);

1631. (H. Novi): *razumeh, štogođe;*

1639. (Gabela): *neuiernim (= nevjernim);*

1641. (Gabela): *procletoš, coviek, sieromah;*

1649. (Stolac): *razumesmo, namerili, dvesti (e = je);*

1650. (Gacko): *opovičeli (ć = đ), razumeh; viđeti, susedi;*

1650. (Trebinje): *razumeli smo;*

1652. (Mustaći): *Šćepanovića, ođe, viđe, z đecom, obesili,*
veru;

1655. (Ljubomir): *opoviđeti, poviđeti, đece, Šćepan, đečici,*
seromahu;

1655. (Gacko): *đe, ođe;* (Ljubomir): *m̂eseca, razumbelo;*

1655. (Gradac kod Hutova): *sieromahom, sieromaha, sieromasi;*

1658. (Trebinjska oblast): *zaćeraše, doćeraše, pričeraše,*
onđe, đeca, đe ia stoim, ođe; živleli;

1658. (Zažablje): *susietstvu, sieromaha, sieromasi;*

Polovina 17. v. (Gacko): *sedim, razumesmo;* (Popovo):
đeteta, ođe; (H. Novi): *viđeti, osiecate;*

1660. (Trebinjska oblast): *viđeli, očera, ne ćeše, ćerali,*

onđe, onđena, đe ie bio, viđet, otsiekao, vieruite, mieseca, kosiera; (Mustaći): kćeste, ođe, neđelu dana, ovđe, đe, sedi; razumleh;

1662. (H. Novi): *mieseca, biesce;*

1663. (H. Novi): *ponedělnik, razumiesmo;*

1664. (Ljubomir): *zapoviđeti, ođe;*

1666. (Slano): *ponedělnik, viđeli;*

1669. (Popovo): *opoviđeti, u Sćepoševiče;*
(Trebinje): *đeteta;*

1670. (Trebinje): *onđe, ponedělnik;* (H. Novi): *đecu;*

1676-1687. (Nikšić): *viđe, viđesmo, pobieže, vieru, bieži;*

1682. (Novi): *razumleh;*

1685. (Trebinje): *ođe;*

1689-1691. (Trebinje): *razumleh;* (Zupci): *dviesti, miesto, kosier;*

1692. (Stolac): *onđe, počeraše, ćera, ćeli su me ubit, miesto, pa me zovu pasom verom, pasja vero, pasju veru;*

1692. (Popovo): *ne viđesmo, seromaštvo, oćerasmo;*
(Trebinje): *đeca;*

1696. (Trebinje): *razumleh, mleseca;* (Gacko): *onđeh(!)*

1696. (Mostar): *razumleh,* ali: *čovik;* (Popovo): *oćerali, nigđe;*

1696. (Zupci): *nie kćela, da se posiečemo, onđe, obedovali;*

1696. (H. Novi): *zapoviđeli;*

1697. (H. Novi): *viđećemo;*

1699. (Zupci): *živleti, čoeka, vberu*

1705. (Trebinje): *doćerali;*

1708. (Trebinje): *videše;*

1715. (Trebinje): *u neđelu, đe, dvesti;*

1717. (Trebinje): *đe, vera, Sćepan, ođe;*

Prve decenije 18. veka (Trebinje): *viđeli, žuđeli, razumlesmo, mlessto; razumlesmo, oćerali, ovđe, ođena;*

1720-25. (Trebinje): *viđeli, odsedočit, razumleh, priviđeli; viđe, razumlesmo, razumleli smo.*²⁰

e) Nešto slično nalazimo i na nadgrobnim spomenicima sa područja Hercegovine. Na spomeniku u Premilovu Polju (okolina Stoca) iz XV vijeka nalazimo *Cvjetkom* (ЧВѢТКОМ), na spomeniku iz Svitave (okolina Čapljine), takođe iz XV vijeka, čitamo: *Stiepanova*; na jednom spomeniku iz Davidovića (okolina Bileće) za koji izdavač ovoga zbornika, prof. M. Vego, pretpostavlja da je nastao u periodu XVI-XVII vijeka nalazimo: *ovđe* (ОВЂЕ). Čini mi se da je ovaj spomenik iz XVII vijeka, jotovanje dentala *d* sa *je* < *ě* govori u prilog te pretpostavke.

Na jednom nadgrobnom spomeniku iz Podgradinje (Hrasno – Ljubinja) nalazimo *ušěče* (УШѢЧЕ). Prof. Vego misli da je to spomenik iz XV-XVI vijeka. Ako je vjerno dat oblik aorista glagola usjeći, tj. sa jotovanim frikativom, to će biti spomenik iz kasnijeg perioda, s kraja XVII ili, pak, početka XVIII vijeka. Ali pošto na istom spomeniku nalazimo i *doveže* (doveže ove kosti), moguće je da tu i nije u pitanju fonetska slika narodnog izgovora toga vremena, nego pisarska omaška.

Kao što vidimo, i ovi nadgrobnici govore da hercegovačko jotovanje, koje je uslovljeno prisustvom sonanta *j* iz *je* < *ě* počinje da se realizuje u XVI vijeku, da bi se njegovi rezultati jasno ispoljavali tek u XVII vijeku.²¹

Mada ni pisma, a ni tekstovi nadgrobnih spomenika, ne odražavaju uvijek najvjerniju sliku govora onoga u čije je ime

---

²⁰ U ćirilskim rukopisima *ć = ć i đ, l = l i lj, s = s i z*.

²¹ A. Mladenović sa područja Boke Kotorske navodi potvrde za jotovanje grupa *tje* i *dje* iz prve decenije sedamnaestog vijeka: *ω ćeci = đeci, bi kćela, ne bi kćeli* – 11-IV-1602; *ćeci = đeci, ćahb* – 15-IX-1604; *ne bi kćela* – 5-V-1608; *ćecš = đecu* – 10-III-1620; *ćecš = đecu* – 23-XII-1623. Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku, knj. VII, 1964, 158.

to pismo pisano, odnosno gdje je taj spomenik nastao, ipak se iz cjelokupnog njihovog teksta jasno vidi da su pisari, naročito kod pisama, bili sa jekavskog tla. Materijal iz navedenih pisama upućuje na sljedeće zaključke;

1. Ortografska razlika između refleksa $\bar{\text{f}}$ i $\bar{\text{f}}'$ najčešće je jasno iskazana: $\bar{\text{f}}$ = *ie* ili *iěe*; *liepo*, *diete*; *liěpo*, *diěete*; $\bar{\text{f}}'$ = *e*, *ie*: *vera*, *biežati*.

2. Do početka XVII vijeka nema potvrda za jotovanje okluziva *d* i *t*, ili konstriktiva *s* i *z*: *ovdie*, *deca*, *Stiepo*, *siesti*. Već u prvim decenijama XVII vijeka nailazimo na potvrde sa izvršenim jotovanjem: *u neđelu*, *viđécete*, *Sćepo*.

3. Potvrde sa jotovanim okluzivima javljaju se kroz čitav sedamnaesti vijek, i u pismima iz svih krajeva jekavske Hercegovine, kao i Boke i Crne Gore.

4. Ljubomirsko *seromahu* (1655), prema gabeoskom *sieromahu* (1641), moglo bi upućivati na zaključak da se u prvom, ljubomirskom primjeru ogleda izvršeno jotovanje konstriktiva *s*: *šeromahu*. Ovo bi se, isto tako, moglo reći i za trebinjsko *seromaštvo*, kraj sedamnaestog vijeka. Pošto u svim tim pismima nalazimo primjere tipa *đevojka*, *viđeti*, *ćera*, *poćera*, nije nemoguće da se i u primjeru *seromaštvo* ogleda izvršeno jotovanje, ali, isto tako, tu može da bude u pitanju i pisarski manir: *e = je*, prema gabeoskom *ie*.

5. Primjeri tipa *rozumleh*, *mlesto* dosta su rijetki u pismima XVII vijeka. Najstariji primjer kojim ja raspolazem je iz 1658, okolina Trebinja: *živleli*, znači iz kraja šeste decenije sedamnaestog vijeka. Ni poslije ovoga vremena, do kraja XVII vijeka, potvrde za jotovanje usnenih suglasnika sa *je* < *ě* nisu brojne: *rozumleh* (1660), *rozumleh* (1682), *rozumleh* (1689-1691), *rozumleh* (1696), dakle, svi primjeri u kojima imamo pojavu epentetskog *l*: *mě* > *ml(j)e*, *vě* > *vl(j)e* vezani su za oblike glagola *živjeti* i *rozumjeti*. A ovo govori da to može biti početak jotovanja usnenih suglasnika,

i da je ono prvo počelo da se realizuje u glagolskim oblicima. Tek krajem sedamnaestog vijeka srećemo i *mleseca* (1696) a početkom XVIII v. i: *mlesto*. U cijelom tom periodu, druga polovina sedamnaestog i početak osamnaestog vijeka, kao uostalom i u savremenom govoru tih krajeva, naporedo sa *ml* (*mlesto-mljesto*) javlja se i neizmijenjena ova suglasnička skupina (*miesto, mesto*, odnosno danas: *mjesto*). Interesantno je da su skoro svi primjeri sa jotovanim usnenim suglasnicima vezani za grupu *mě-mje*, a samo dva primjera za grupu *vě-vje*: *živleli* (1658) i *živleti* (1699). A i ovi primjeri potvrđuju tačnost pretpostavke da je mijenjanje usnenih suglasnika ispred *je* od *ě* prvo zahvatilo glagolske oblike (v. JF, XXV, 206-207). Napomenimo uz to da je jotovanje usnenih suglasnika sa fiziološkog gledišta najkomplikovaniji glasovni proces. Pored intenziviranja fonacione struje, što neophodno prati ovu glasovnu pojavu, tu dolazi i do znatnog pomjerenja mjesta artikulacije palatalnog *j*. Upravo, tu imamo svojevrsnu asimilaciju po mjestu tvorbe između bilabijalnog suglasnika i palatalnog sonanta *j* (isp. presjeke usne duplje za *j* i *lj* kod Miletića: *Izgovor srpskohrv. glasova*, sl. 41 za *j* i 50 za *lj*).

Posebno ukazujemo na jedno pismo iz Zubaca (Trebinje) sa kraja XVII vijeka (1699). U tome pismu pored *živleti*, sa već izvršenim jotovanjem labiodentalnog *v* u infinitivu, nalazimo i: *vberu*, dakle, bez jotovanja. I, što je za nas ovdje vrlo značajno, pisar pravi i ortografsku razliku između ova dva slučaja: *živleti* : *vberu*. To, opet, znači da je on te primjere drugačije i izgovarao.

6. U vezi sa t. 4 u kojoj su navedeni primjeri sa *še* < *sě* posebno ukazujemo na neke primjere iz Stoca, sa kraja XVII v. Pored *sj* u obliku pridjeva *pasji*, u pismu nalazimo i samo *s*: *pasom verom*. Objašnjenje za ove primjere može biti različito, i to: a) u pitanju je pisarska omaška, ispušten je sonant *j*, što nije ni neobično ni nemoguće, ali ne i najsigurnije, i b) u pitanju je fonetski, izgovorni oblik toga vremena i toga kraja, znači sa izvršenim jotovanjem *ś*, a pošto pisar nije imao grafičkog znaka

za ovaj glas, on je i dalje pisao *s*, ali sada bez prisustva glasa *j*. To, isto tako, govori da su se u to vrijeme mogli naporedo upotrebljavati i oblici sa *sj* i oblici sa *ś*: *pasji*, kao starija fonetska forma, i *paši*, kao noviji rezultat glasovnih promjena. Kraj XVII vijeka, bez sumnje, već je znao za fonemu *ś*. Najvjerojatnije je da je u to vrijeme jotovanje glasovnih skupina *sj* u *ś* zahvatilo ne samo staru grupu *sě* nego i staru grupu *sbj*. Otuda identični rezultati i u primjerima tipa *śednica* i u primjerima tipa *paši*. Da je tu postojala bilo kakva fonetska izdiferenciranost, rezultati ne bi mogli biti identični.

Dakle, i pisma, i nadgrobni spomenici iz jekavske Hercegovine govore da pojava glasovnih grupa *dje*, *tje*, *sje* u Grackoj, a i drugim jekavskim mjestima zapadnohercegovačke zone, nije sekundarnog porijekla. Tu, dakle, nije u pitanju strani uticaj. Današnje stanje naslijeđeno je iz ranijeg perioda razvitka ovih govora; upravo, takvo stanje zapadnohercegovački jekavci su donijeli iz starog zavičaja. Ovo, opet, potvrđuje mišljenje da proces jotovanja nije, u vrijeme kada su ovi jekavci napuštali matično tlo, bio završen ni u govorima istočno od Neretve. Istina, i u tim govorima naići će se na poneki primjer u kome imamo neizvršeno jotovanje. Ali, to je poseban problem (v. SDZb., XIV, 57). Na pitanje zašto je to tako može biti više odgovora (isp. kod A. Somerfelda: “un mot peut résister à un développement phonétique qui transforme d’autres mots ayant la même formation phonétique”, A Sommerfeld, *Diachronic and Synchronic Aspects of Language*, 168).

7. Jotovanje kao fonetski proces iziskuje da se o njemu kaže nešto i sa stanovišta eksperimentalne fonetike. O tome problemu je i ranije bilo govora u našoj nauci. Ja ovdje ukazujem na jedan od najnovijih radova u kome se govori i o ovome fonetskom fenomenu. Prof. Univerziteta u Strazburgu Žorž Straka (Georges Straka) u radu *Naissance et disparition des consonnes palatales*

*dans l'évolution du latin au français*²², problemu izmjene nepalatalnih suglasnika pristupa kao fonetičar koji dobro poznaje ne samo fonetiku romanskih nego i slovenskih jezika. Za nas su ovdje značajne dvije konstatacije koje nalazimo u tome radu: 1. palatalni suglasnici ne idu u grupu glasova koje karakteriše oslabljena artikulacija, i 2. uslov za ovu glasovnu promjenu nije isključivo vezan za prisustvo palatalnog sonanta *j* nego još i za intenziviranje artikulacionog procesa. Ako izostaje ovaj momenat, jotovanje se ne vrši, bez obzira na to što postoji veza između nepalatalnog glasa i palatalnog sonanta *j*. Evo šta o tome kaže prof. Straka:

– C'est donc dans l'énergie et la fermeté articuloire qu'il faut chercher la cause principale de la naissance des palatales. Les idiomes qui en manquent ne palatalisent pas. D'autres idiomes peuvent palataliser au cours d'une certaine période de leur évolution qui est marquée par ce caractère articuloire, tandis que pendant d'autres périodes, pendant lesquelles l'énergie musculaire fait défaut, de nouvelles palatales n'apparaissent plus et les anciennes disparaissent (str. 129-130). Čini mi se da se ovi momenti moraju imati u vidu i pri objašnjenju naših primjera. Činjenica je da jekavci koji su napustili matično područje prije definitivno završenih glasovnih promjena uslovljenih prisustvom glasa *j* iz jednosložnog refleksa *ě* nisu na novom terenu završili ovaj fonetski proces, ne ni u onom omjeru kao što je to slučaj sa govorima čiju su sredinu oni napustili. Bez sumnje, tu postoji i jedan psihofiziološki razlog. Svaka nova sredina na izvjestan način djeluje na psihu čovjeka, a to ima odraza i na artikulacione procese. Artikulacija postaje labavija, intenzivno slabija, a ovi momenti su dovoljni da se prekine neki od započetih fonetskih procesa. Moguće je, to ističe i prof. Straka, da nastupi i neko restauriranje starijeg stanja, ali ako do te pojave i ne dođe, svakako će da dođe do konzerviranja postojećeg stanja.

---

²² *Travaux de linguistique et de littérature*, III, 1, Strasbourg, 1965, 117-151.

8. Posebno je pitanje, a i ono je čisto fonetsko, da li svi suglasnici koji su inače podložni jotovanju trpe ovu glasovnu promjenu u isto vrijeme, ili i tu postoji neka hronološka hijerarhija. Drugačije rečeno – da li je proces jotovanja u primjerima tipa *cvijeće, zabrđe, snoplje, groblje* i u primjerima gdje je ovu pojavu uslovljavalo *j iz je < ě* bio povezan – vremenski i teritorijalno (isp. o tome kod prof. Belića, JF, II, 221). To je posebno fonetsko pitanje koje iziskuje i više uvida u arhivsku građu i šire sagledavanje dijalekatskog materijala (isp. mišljenje prof. Strake za sličnu fonetsku pojavu u romanskim jezicima, op. cit., 130-132).

9. Dvojaki nastavci u instrumentalu jednine, dativu, instrumentalu, lokativu i genitivu množine zamjeničko-pridjevske promjene ne daju dovoljno materijala za bilo kakvo zaključivanje. Jedino se može reći da se skoro podjednako javljaju i jedni i drugi nastavci. Ovo dvojtvo bi se, takođe, moglo različito tumačiti. Moglo bi se pomišljati da su ovi jekavci iz starog zavičaja donijeli uopštene nastavke starih tvrdih osnova, a da su ovdje, pod uticajem ikavaca, počeli upotrebljavati i nastavke starih mekih osnova. Moguće je, isto tako, pretpostaviti da su oni upravo ovakvo stanje i donijeli iz matičnih govora. Pošto i centralnohercegovački zna za ovo dvojtvo, naročito ona mjesta koja se nalaze u pograničnom pojasu prema istočnohercegovačkom govoru, a upravo iz tih mjesta i vode porijeklo mnogi naši jekavci, najvjerovatnije je da su oni ovakvo stanje i donijeli u svom govoru (isp. za istočnohercegovački SDZb., XIV, 145; za centralnohercegovački v. JF, XXIV, 303)

I na kraju – da je vrlo živo jekavsko jezičko osjećanje kod onih o čijem je govoru ovdje riječ svjedoči i to što u njihovu govoru ima vrlo malo primjera sa sekundarnom vrijednosti *ě*. To znači da u njihovoj svijesti još uvijek postoji jasno izdiferencirana fonološka vrijednost između samoglasnika *i* i njihovih refleksa *ě*.

Problematika konsonantizma

Afrikate

Artikulacija afrikata u govoru ovih jekavaca ne odstupa od standardne artikulacione norme našega književnog jezika, to znači da oni – kako pravoslavci tako i Muslimani – razlikuju *č* i *ć*, *dž* i *đ*. Ovo je potrebno istaći ne samo zbog toga što na ovom području nailazimo i na pojavu svodenja ovih dvaju suglasničkih parova na jedan, na *ć* i *đ* (takva je, recimo, situacija u govoru Ljubuškoga), nego i zbog toga što i u nekim mjestima na centralnohercegovačkom području nailazimo na supstituciju afrikata *č* i *dž* afrikatama *ć* i *đ* (v. *Govor sela Bune*, str. 6). U svojim bilješkama ja sam našao samo dva primjera koja odstupaju od onoga što je rečeno za artikulaciju afrikata u govoru ovih jekavaca, to su: *Đábir* – lično ime, zabilježeno u Gr. i *čárapa*, zabilježeno u Med.

Pojavu afrikate *đmj. dž* u ličnom imenu *Džabir* treba vezati za govor Muslimana Ljubuškoga. Muško muslimansko ime *Džabir* nije često u Hercegovini, pogotovo ne kod seljaka Muslimana. To ime postoji u Ljubuškom, ali se javlja sa *đ* – *Đábir*, pa nije isključeno da je upravo u takvoj formi ono i preuzeto iz govora ljubuških Muslimana. Dakle, u pitanju je leksička posudenica, a ne fonetsko odstupanje od artikulacionog standarda.

Drugi primjer u kome sretamo supstituciju jedne afrikate drugom (*čárapa*) zabilježen je od jednoga sredovječnog Muslimana koji inače ima čistu artikulaciju ovih glasova. To znači da je i ovdje u pitanju neka individualna pojava.

Palatalni sonanti *lj* i *nj*

Posebno ukazujem na artikulaciju suglasnika *lj* i *nj* zbog toga što Muslimani ikavci ove hercegovačke zone, a često i Muslimani nekih mjesta na području centralne Hercegovine, nemaju

jasno izdiferenciranu artikulaciju sonanata *lj* i *nj* na jednoj strani i sonanata *j* i *n* na drugoj strani. U njihovu govoru imamo pojavu svođenja ovih dvaju parova sonanata na posljednje ovdje navedene glasove. Ja sam u Ljubuškom bilježio:

Jùbuškī, jūdi, bōjē, nājbojē; Dūna, nēgov, kénac.

U govoru katolika iz Crvenog Grma (kod Ljubuškog) nisam naišao na tu pojavu. Tamo je:

Ljubuški, ùzimljē, dàljē, Čāpljina; njēgov, nòšnja, ògnjīšte.

U govoru jekavaca ove zone takođe je jasno izražena fonetsko-fonološka razlika između *lj* i *j*, odnosno *nj* i *n*:

Órlova ljūt, poljēvāk, kukùljica, grēblje, hljēba, Gōžulj, čēljād, sēljāk, zafālĭvā, hālĭjine, prātĭljačōm, pištōlj; Brōtnjo, čātrnja, kāmēnje, bĭrnjāš (Gr.), učitelj, otpĭtljali, Mĭlkovići, hālĭjine, ùzimljē, nē valjā, ù poljima, Čāpljina, gúnĭče, gūnj, dunjáluk, na kōnju, ògnjīšte, pōvōdanj (Jas.), hālĭjine, grēblje, pēdlja, biljegovō, ù zemlju, ljētnjī, fāmĭlja, Dūbljevići; njĭhā, njĭma, mrgĭnje, trēšnje (Međ.), Gābeljāni, zābljavajū se (metatezom od zabavljaju se), žēljeznicār, šljēza, ljēto, Čāpljina; svĭnju, čātrnja, kēnjac, jānje, ògnjīšte (Gab.).

Izuzeci od ovoga su: *prōjeće, prōjeću, prōjeti (Gr.), prōjetōs, u prōjeće (Jas.), prōjetōs (Gab.),* kao i: *Čāpjina, Čāpina, nā Čāpinu (Gr.), ù Čāpini, Čāpina (Jas.), ùzimjē* i *gōdišno (Jas.).*

Ovo nekoliko primjera nikako se ne protivi onome što je ranije rečeno o artikulaciji palatalnih sonanata u govoru ovih jekavaca. *Projeće* i *projetos* nalazimo u istočnohercegovačkom govoru (SDZb., XIV, 89), a ni tamo, kao ni ovdje, supstitucija *lj* sa *j* nije obična pojava. Zbog toga ja ni u ovim primjerima ne gledam uticaj sa strane, nego pojavu *j* mj. *lj* u *projeće* objašnjavam disimilacijom palatalnih suglasnika u dva naredna sloga. Prema *projeće* javilo se i *projeti*. Da je u pitanju uticaj sa strane, na ovu pojavu bismo naišli i u drugim slučajevima, a nje van ovih primjera nema.

Čapjina i *Čapina* drugačije su prirode. To je toponim. Muslimani toga mjesta najčešće i izgovaraju upravo tako ime svoga mjesta i može se pretpostaviti da su ga i naši jekavci preuzeli od njih u tome obliku. Istina, i ovaj primjer, kao i *Jaseničko uzimje* mogli bi se objašnjavati kao i istočnohercegovačko *sipjem, ukapje* (SDZb., XIV, 88), ali za takav zaključak nemamo dovoljno potvrda.

Jasenički prilog *godišno* mogao je biti primljen i iz govora Čapljine, ali mi to ne izgleda dovoljno sigurno. Pošto u drugim slučajevima ne nailazimo na supstituciju sonanta *nj* sa *n*, ja ovdje vidim čisto analošku pojavu. Prema priložima za vrijeme: *heptično, sedmično, mjesечно, dnevno* javilo se i *godišno*. Dakle, tu nije u pitanju fonetska pojava nego morfološko uopštavanje jednoga nastavka.

Ostali problemi konsonantizma

Govor ovih jekavaca, a to se vidi i iz onoga što je do sada rečeno, čini sastavni dio centralnohercegovačkog jekavizma. Zbog toga nije neophodno da ovdje razmatramo cjelokupnu strukturu njihova govora, jer je to, dobrim dijelom, dato u drugim radovima o govoru jekavske Hercegovine. Mi ćemo ovdje još ukazati na neke tipičnije pojave koje mogu da nas upute na donošenje opšteg zaključka o govoru ovih jekavskih oaza.

Frikativi *h* i *f*

Ova dva suglasnika nemaju istu sudbinu u hercegovačkim govorima, ali je ipak zajednička tendencija svih tih govora da se postojanje jedne od ovih dviju fonema veže za postojanje druge foneme. Naime, oni koji u svom glasovnom sistemu imaju *h*, oni imaju u svom konsonantizmu i fonemu *f*, i obratno. Istina, ovo ne mora biti opštevažeće pravilo, ali je u većini slučajeva tako.

Naši jekavci znaju za ova dva glasa. I ovdje Muslimani dosljednije čuvaju glas *h* od pravoslavaca, ali i govor prvih zna ne samo za *h* sekundarne prirode, nego i za gubljenja glasa *h*. Dok je kod pravoslavaca gubljenje ovoga glasa obično u svim pozicijama u riječi, kod Muslimana je ova pojava još uvijek vezana za kraj riječi, ali ne i za oblik nominativa/akuzativa imenica. Zašto je to tako mislim da je odgovor dat u mom radu o centralnohercegovačkom govoru (JF, XXV, 308-309). Ovdje se može reći da je i kod Muslimana počeo da slabi osjećaj za pravu vrijednost ovoga glasa. Da je to tako potvrđuju nam primjeri sa sekundarnim *h*: *hùlica*, *Hòrman* (= Orman, prezime u Ljubuškom), *him* i sl. Isto tako se jasno uočava slabljenje artikulacije ovoga suglasnika kako na kraju riječi, tako i u nekim međusamoglasničkim pozicijama. To upućuje na pretpostavku da bi i u njihovu govoru ubrzo došlo do gubljenja glasa *h* i iz drugih pozicija u riječi. Do toga, vjerovatno, neće doći zbog uticaja škole i knjige koje daju podršku ovome glasu, a negdje utiču i na njegovu restauraciju.

Fonema *f* je postojana u govoru ovih jekavaca. Supstitucije nisu česte ni u govoru pravoslavaca. Dakle, sve je u duhu centralnohercegovačke govorne situacije.

Uprošćavanje suglasničkih grupa

Suglasničke grupe na početku riječi, ako je prvi suglasnik jedan okluziv, drugi konstriktiv, ili ako su oba okluziva, često se uprošćavaju:

sěto, sòvati, sòvānje, sòvka; šènica, šènišnī hljěb; čèla, čèlinjāk, kànica; řica, tičùrina.

Istu sudbinu imaju suglasnički skupovi na kraju riječi ako je prvi od njih konstriktiv, a drugi okluziv:

gròz-gròzda, přs-přsta, pòs-pòsta, kòs-kòsti; òples, pòmes, pòmūs; zděpas-zděpasta, crnòmanjas-crnòmanjasta; prīš-prīšta, nèvješ-nèvješta.

I u vezama proklitike i akcentovane riječi, ako postoje uslovi za gubljenje suglasnika, nailazimo na tu pojavu:

ò sadā, ò školē, o čělā, ò cūrā, ko džámijē i sl.

Desonorizacija okluziva i konstriktiva

Jedna od tipičnijih centralnohercegovačkih govornih osobina jeste i desonorizacija zvučnih suglasnika – okluziva i konstriktiva – na kraju riječi – govornog takta (isp. SDZb., XIV, 109). Ta je pojava poznata i jekavcima ove zone. Istina, ne svima podjednako. Dok jekavci Mostarskog blata, i oni uz Neretvu, češće imaju: *drūk, grāt, bōk, lābūt* (pa i *lābutovi*), *nōš, mlādeš* isl. u Jasenici i Grackoj, naročito u Grackoj, pojava obezvučavanja na kraju riječi nije tako česta. To govori da je desonorizacija i u centralnohercegovačkoj zoni novijeg datuma. Pošto u ovim mjestima pojavu bezvučnih suglasnika umjesto zvučnih na kraju govornog takta češće srećemo kod mlađih nego kod starijih, nameće se zaključak da se ta pojava ovamo širi u naše vrijeme, svakako pod uticajem govora Mostara, Čapljine i Ljubuškoga, a tamo je ona sasvim obična.

***

Ovdje je data samo fonetika jekavaca zapadnohercegovačkog područja, a i to je, mislim, sasvim dovoljno da se dobije tačna predstava o njihovu govoru i o mjestu toga govora među ostalim govorima jekavske Hercegovine.

Ranije je rečeno da ovi jekavci imaju četvoroakcenatsku sistemu. Ona je u duhu centralnohercegovačke akcentuacije, tj. ima najčešće: *sīnōvā, gòlubōvā; sīnovima, gòlubovima*; redovno je: *mēne, mēni; tēbe, tēbi; čitāmo, čitāte; želīmo, želīte* i sl. Postojanje četvoroakcenatske sisteme u govoru ovih jekavaca sasvim je razumljiva pojava. Ne samo da su oni napustili matično jekavsko

područje poslije akcenatskih pomjeranja koja su se izvršila na našem tlu, nego su i u zapadnohercegovačkoj sredini, takođe, naišli na noviju akcentuaciju.

Da ovi jekavci imaju noviju deklinaciju, takođe je jasno. Još dok su oni bili u starom kraju, misli se na one koji su ovamo najranije došli, stvoreni su formalni uslovi za jednačenje dativa, instrumentala i lokativa množine. Proces obličkog izjednačavanja tih padeža dobrim dijelom je i završen prije njihova prelaska preko rijeke Neretve. Osim toga i zapadnohercegovački ikavci takođe znaju za ovaj morfološki fenomen. I u njihovu govoru imamo izjednačene ove padeže množine, i oni imaju najčešće nastavak *-ma*. Ovo je, uostalom, jedna od bitnih osobina koja govore ovih ikavaca od zapadnobosanske ikavštine, a koja ih, opet, svrstava među mlađe govore štokavskog dijalekta. Dakle, ni sa te strane govor naših jekavaca nije bio ugrožen. Istina, ni jekavci ove zone nemaju isključivo nastavak *-ma* u dativu, instrumentalu i lokativu množine. Pored toga nastavka, koji je i češći i običniji, još uvijek se nailazi i na oblike sa uopštenim nastavkom *-m* u tim padežima. Tako pored:

Djèca se nàzvāla Pašìcìma; Mì bismo se rùgali Ljubušàcìma (Gr.), *Rèci Brocàncìma; Svè je òn poklòniyo sìnovìma* (Jas.), *Dàli ji kàtulìcìma; Pròdājū ji Mostàrcìma* (Međ.), *Pòvèzāni su sa Pòdvelešcìma; Kū ćeš s tīm tòvār̀nìma?* (Jas.), *Pòšli su sa sjèkirama; S òvijem svàtovìma* (Međ.), *Ìšli su s kònjìma; Razgovàrale su sa voj̀nìcìma* (Gr.); *Bìli su ù svatovìma; Zà našìjem kùcama* (Jas.), *Zà tìjem je br̀dìma; Pàsle su po pòtocìma* (Dobr.), *Èno ji u Bjelìšìma; Bìli su na Slipčìcìma* (Bać.), *Za Mostàrskìm vràtìma; Ù njihovìm ducànìma* (Gr.);

imamo i:

Ne prìliči tò žènam i djèvòjkam (Gr.), *Ljèpšè je po planìnam* (Jas.), *Štā cete ù kućam?, Ìmā vòdè ù lokvam; Kū cete s óvcam?* (Međ.), *Bìla ti je međū knjìgam* (Bać.) kao i: *Ù Šurmāncim, pò našìm žìtim* (Međ.).

Posljednji primjeri, to je vrijedno istaći, zabilježeni su od Muslimana. Izuzetak je onaj primjer iz Baćevića. Objašnjenje za ovu morfološku nejednakost, koja je vezana za vjeru, nije teško dati. Muslimani su znatno ranije došli u ovu hercegovačku zonu od pravoslavaca. To je konstatovano na prvim stranicama ovoga rada. Pošto proces uopštavanja nastavka *-ma* u 3, 6. i 7. padežu množine do njihova polaska u ove krajeve još nije bio završen, morfološko jednačenje tih padeža već je bilo izvršeno, oni su i ovdje sačuvali stanje kakvo su i donijeli iz starog kraja. Znači, i ova osobina je njihova, autohtona.

Ima još jedna morfološka osobina koja upućuje na izvjesnu arhaičnost govora Muslimana ove zone. To su oblici nekadašnjeg instrumentala množine zamjenica prvog i drugog lica. Pored oblika *nama* i *vama*, javljaju se, i to znatno češće u dat., instr. i lokat. i oblici *nami* i *vami*:

Međū nami; Nāmi tō rēkū; Nāmi tō pripadā; Nāmi je vākat da idēmo; Vāmi tō imā kārīs rēc; Nismo nī bīli s vāmi; Zā nami je ōstō; Ko se ō nami brīnē? (Gr.), Žīvī međū nami; Īšli su zā vami; Bījo je s vāmi (Jas.), Ī nami tō rēkū; Kāžū nāmi; Hājte k nāmi; Hōćete li s nāmi? (Međ.).

Ja sam i na istočnohercegovačkom području ovakve oblike najčešće bilježio od Muslimana, i to u Dabru i Podveležju. U monografiji o govoru istočne Hercegovine konstatuje se da se ovakvi oblici za ove padeže javljaju i u pismima Hercegovaca iz prošlih vjekova. Uz to, da su oblici *nami* i *vami* sasvim obični u centralnohercegovačkom govoru i da su se “u Podveležju i Dabru... sačuvali pod uticajem govora centralne Hercegovine, sa kojima se ova mjesta neposredno graniče” (SDZb., XIV, 133). Pošto govor Muslimana na hercegovačkom tlu i inače pokazuje dosta arhaičnosti, sigurno je da se i kod naših jekavaca tu ogleda arhaizam, donesen iz staroga zavičaja i sačuvan do naših dana.

I na kraju. Mada postoje izvjesne fonetske, morfološke i leksičke razlike između muslimana i pravoslavaca ovih zapadnohercegovačkih sela, a tako je u cijeloj Hercegovini, oni imaju zajedničku jednu od najvažnijih osobina – jekavizam. Ne samo da ta osobina objedinjuje njihov govor nego ona, u isto vrijeme, povezuje ove zapadnohercegovačke jekavske oaze sa jekavskim govorima istočno od Neretve.

Asim Peco
Izabrana djela I–VI
Knjiga II: *Govori zapadne Hercegovine*

Korektura:
Amira Kadrić
Jusmira Nuhanović

Tehnička priprema i dizajn:
Fatima Zimić

Štampa:
Bemust

Tiraž:
300

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i univerzitetska biblioteka
Bosne i Hercegovine, Sarajevo

811.163.4*3'282.3(497.6 Hercegovina)

PECO, Asim

Govori zapadne Hercegovine / Asim Peco. -
Sarajevo : Bosansko filološko društvo : Akademija
nauka i umjetnosti BiH, 2007. - 409 str. ; 21 cm.
- (Izabrana djela / Asim Peco ; knj. 2)

Bibliografija i bilješke uz tekst

ISBN 978-9958-9309-1-1

COBISS.BH-ID 15816454
